

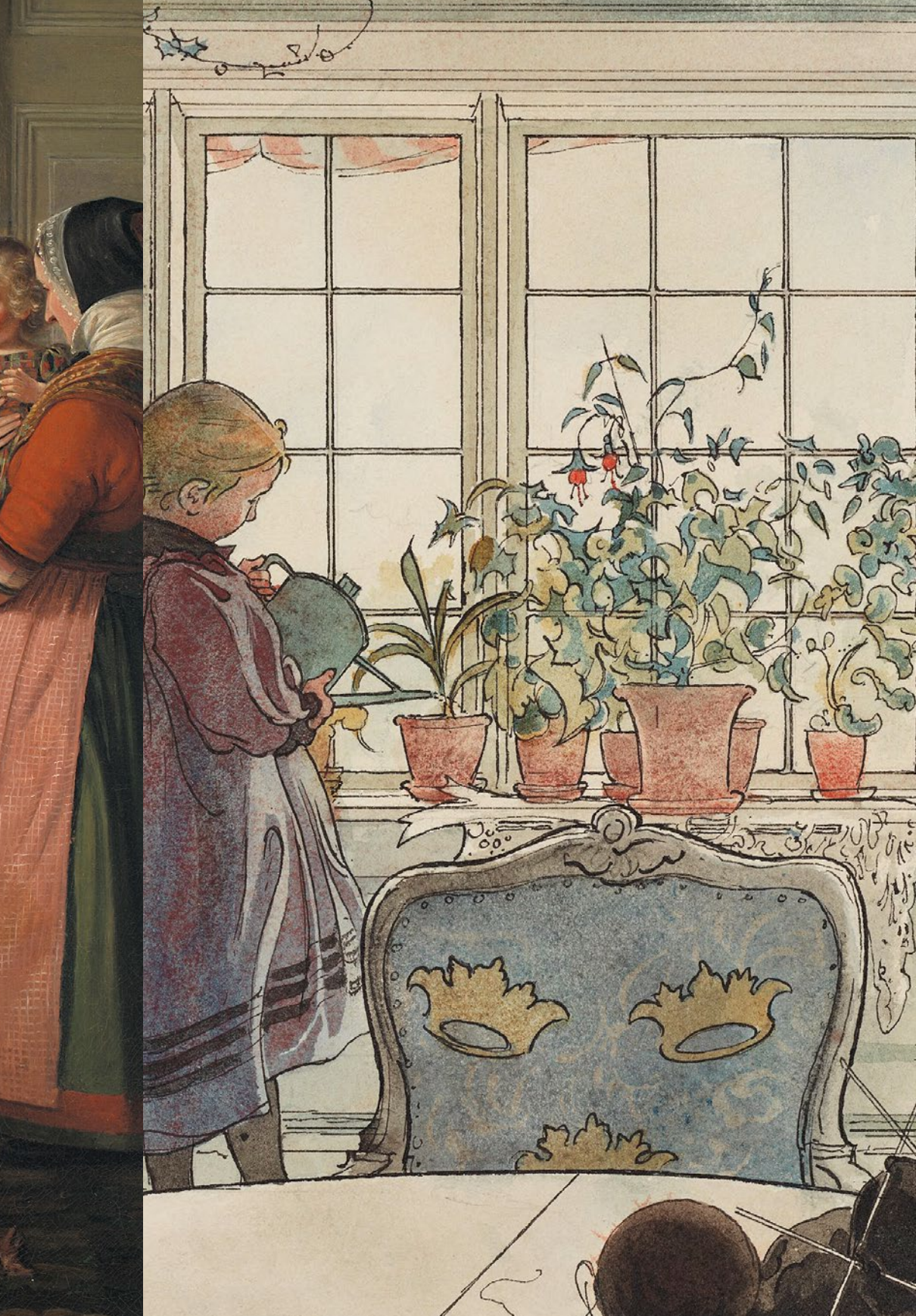
Nation som kvalitet

Smak,
offentligheter
och folk i
1800-talets
Norden

Red.
Anna Bohlin
Elin Stengrundet

Nation som kvalitet

Smak,
offentligheter
och folk i
1800-talets
Norden

Red. Anna Bohlin och Elin Stengrundet

ALVHEIM & EIDE
AKADEMISK FORLAG

Innehåll

Förord 7

Inledning: Nation som kvalitet 8

ANNA BOHLIN

Del I Moraliska folk

KAPITTEL 1 25

Nasjonen og det moralske medborgarskapet

FRODE ULVUND

KAPITTEL 2 43

Fattigdom som svensk estetik – från Almqvist till Ikea

ANNA BOHLIN

KAPITTEL 3 65

Den danske herregård

– en nasjonalistisk utopi i Camilla Colletts *Amtmandens Døttre*

SUSANNE SKÅR

Del II Materialitet

KAPITEL 4 85

»Den nationale strikkede nattøje«

– nationens kvalitet mellem fortidig oprindelighed og samtidig æstetik

TINE DAMSHOLT

KAPITTEL 5 105

Vadmelseologi: Vadmæl fra 1700-tallet til i dag

ELIN STENGRUNDET

KAPITTEL 6 129

Slindebirken – en nasjonal relikvie

TONJE HAUGLAND SØRENSEN

Del III Kvalitetsmarkör

7. KAFLI 155

Það sem fagurt er og skáldlegt:

Átök um bókmenntasmekk og virðingu íslenskrar þjóðar

GUÐMUNDUR HÁLFDANARSON

KAPITTEL 7 173

Det som er fagert og poetisk:

Strid om det islandske folks litterære smak og heder

GUÐMUNDUR HÁLFDANARSON

OVERSATT AV ELÍN BÁRA MAGNÚSDÓTTIR

KAPITTEL 8 191

Kvalitet i krim: Mord og miljø hos Maurits Hansen

CHRISTINE HAMM

KAPITTEL 9 209

Det nasjonale som estetisk kriterium i norsk litteraturkritikk på 1800-tallet

FRODE HELMICH PEDERSEN

KAPITTEL 10 233

Nasjon som problem?

Resepsjonen av Bjørnstjerne Bjørnsons drama *Paul Lange og Tora Parsberg*

MARIE MAGNOR

Del IV Offentlighet

KAPITTEL 11 251

«Naar du ikke kan *tala* fritt so kan du heller ikke tenkja fritt.»

Språk, nasjon og klasse hos Arne Garborg rundt 1877

EIRIK VASSENDEN

KAPITTEL 12 267

Topelius, nationen, folket och författarskapet

PIA FORSELL

KAPITTEL 13 289

Bjørnsons økonomiske pedagogikk i «Faderen»

ANDERS M. GULLESTAD

KAPITTEL 14 311

«En skandinavisk Nationalitet» som litterært prosjekt:

1840-årenes transnasjonale offentlighet i Norden

RUTH HEMSTAD

AVSLUTTENDE KRITISK KOMMENTAR 333

Det moderne heterokratiets uttalte medspillere:

misogyni, homofobi og 1800-tallets nasjonsbyggingstanke

PÅL BJØRBY

Bildförteckning 347

Medverkande författare 349

Personregister 353

Förord

Föreliggande antologi är ett resultat av symposiet ”Nation som kvalitet: 1800-talets litterära offentligheter och folk i Norden”, som ägde rum 25–26 november 2019 vid Universitetet i Bergen. Symposiet arrangerades inom ramen för Anna Bohlin’s forskningsprojekt ”Förtrollande nationer: varumarknad, folktro och nationalism i skandinavisk skönlitteratur 1830–1850”, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond. RJ har även generöst bekostat tryckningen av antologin. Stort tack! Boken hade inte kunnat publiceras utan frikostigt ekonomiskt stöd även från Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier vid Universitetet i Bergen, Åke Wibergs stiftelse samt Letterstedtska föreningen. Varmt tack!

Kärnan i symposiet utgjordes av forskargruppen Nordisk litteratur, Universitetet i Bergen, med inbjudna kolleger från andra discipliner vid samma universitet och från Nasjonalbiblioteket i Oslo. Fokus låg på norska förhållanden, som sattes i en nordisk kontext med hjälp av inbjudna forskare från Island, Finland, Danmark och Sverige. Antologin är en hyllning till nordisk gemenskap också genom att förena flera nordiska språk i samma volym: den innehåller bidrag på nynorsk, bokmål, danska, svenska och isländska – kapitlet på isländska är dessutom tryckt i norsk översättning. Ett särskilt tack till Elín Bára Magnúsdóttir för översättningen från isländska, och till Þorsteinn G. Indriðason, som också bistått med översättningshjälp, ofta på kort varsel! Till förlaget Alvheim & Eide, Pål Bjørby och Per Bækken, vill vi rikta ett varmt tack för smidigt och trevligt samarbete! Vi är särskilt tacksamma för den anonyma granskningen: konstruktiv, nyttig och uppskattad kritik.

Vår djupaste tacksamhet går till författarna för att ni så generöst ställt er kunskap till förfogande, för tålamod och rask respons, arbete och entusiasm. Tusen tack!

Anna Bohlin och Elin Stengrundet

Inledning: Nation som kvalitet

ANNA BOHLIN

Antologin *Nation som kvalitet. Smak, offentligheter och folk i 1800-talets Norden* undersöker hur smak blev grund för nation, och moral ett kriterium för att inbegripas i ett folk. Vi studerar relationen mellan smak, offentlighet och folk – nation som kvalitet – ur olika infallsvinklar, för att fånga komplexiteten i rörelsen mellan förståelsen av nation och inkludering respektive exkludering av olika grupper, som ger utslag i nationalitet som ett värderingskriterium. Hur konstruerades nationella folk som en moralisk kategori? Hur reglerades smak, klass och kön som del av nationsbildning? Hur förstods litterär offentlighet som nationsskapande? Hur användes nation som värderingskriterium i litteraturkritiken? Och vilken betydelse fick materialitet?

Att nationalism har estetiska uttryck är knappast någon nyhet. Det räcker med att fira 17. mai i Norge för att inse det. Vänder man på orsakssambandet händer emellertid något nytt: smak som grund för nation, ett kriterium för inkludering, öppnar för nya perspektiv på nationsbildning med relevans för vår egen tid. Det anknyter också till problemformuleringen i det historiska materialet när den moderna nationstanken först spreds över Europa. Under 1800-talet var smak ett centralt spörsmål i konstruktionen av nationella folk. "Folk" var länge ett omstritt begrepp – själva innebörden i begreppet, vilka kvaliteter som skulle känneteckna nationella folk samt hur dessa skulle framkallas debatterades under hela 1800-talet. Debatten ägde rum i de offentligheter som efterhand etablerades i Norden; etableringen av offentligheter uppfattades i sig som avgörande just för att skapa folk och bilda dess smak. En mångfacetterad relation upprättades mellan smak, offentlighet och folk. Litteraturen var skärningspunkten. *Nation som kvalitet.*

Smak, offentligheter och folk i 1800-talets Norden studerar denna relation i ett tvärvetenskapligt, transnationellt perspektiv. Tyngdpunkten ligger på Norge, men i en nordisk kontext med bidrag från Island, Finland, Danmark och Sverige.

Samtida litteratur och litteraturdebatter i nya offentligheter som en avgörande aspekt av den moderna nationalismen, vilade också på en ny förståelse av litteraturhistoria. Föreställningar om den nationella kanon var både politiska och estetiska projekt från början. Den franska litteraturvetaren Anne-Marie Thiesse (2019) visar hur de olika nationella litteraturhistorier som konstruerades runt om i Europa från slutet av 1700-talet var ett medvetet sätt att bryta med fransk dominans såväl estetiskt som politiskt. Varje nation måste ha en egen Homeros för att räknas som en nation. Den moderna nationalismen från tidigt 1800-tal är med andra ord en omreglering av smak med politiska incitament och politiska konsekvenser. Den upprättar ett samband mellan landskap, folk och kultur, men begreppen ger inga stabila fundament: vilket landskap? Vilket folk? Vilken kultur? Den tidiga nationalismen präglades av ett estetiskt imperativ, men ett underskott på poetik – ett underskott som manade till engagemang. Under hela 1800-talet fördes en livlig diskussion om hur detta underskott skulle fyllas. Debatten formades av, och bidrog till att forma, nya offentligheter.

De nya medborgarnationerna legitimerade sin makt hos folket. Det innebar en omdefiniering av offentlighet, som i hög grad faktiskt också handlade om estetik. Nationalismforskaren Joep Leerssen (2006, 94–97) pekar på att en av de ursprungliga betydelserna av *l'opinion du public* var teaterpublikens smakomdömen. Teaterns funktion som offentlig sfär, där åsikter formades i jämlikt utbyte, drev utvecklingen av nationella scener i Finland och Norge, liksom i många andra europeiska länder. Litterära offentligheter i bredare bemärkelse hade en nyckelroll i nationell utveckling – det menade bland andra finske Zacharias Topelius (1818–1898, se Pia Forssells kapitel i denna bok), norrmännen Henrik Wergeland (1808–1845, se Elin Stengrundets och Frode Helmich Pedersens kapitel i denna bok), Johan Sebastian Welhaven (1807–1873, se Tonje Haugland Sørensens kapitel i denna bok) och Arne Garborg (1851–1924, se Eirik Vassendens kapitel i denna bok), islänningen Jónas Hallgrímsson (1807–1845, se Guðmundur Hálfðanarsons kapitel i denna bok), och svenska Fredrika Bremer (1801–1865, se Anna Bohlin's kapitel i denna bok). Nationell reglering av medborgarnas smak och moral krävde en medial infrastruktur.

Historikern Anne-Lise Seip (2007) lyfter i sin biografi över Welhaven fram hans strävan att skapa offentlighet, såväl genom att publicera skönlitteratur och främja en offentlig konstscen, som att bidra till konst- och litteraturkritik. Hon betonar att den berömda konflikten mellan J.S. Welhaven och Henrik Wergeland

ytterst handlade om i två olika frihetsbegrepp (Seip 2007, 72, 81–92, 105). Medan Wergeland uppfattade kulturell utveckling som en konsekvens av politisk frihet, menade Welhaven tvärtom att politisk frihet måste böttna i inre bildning. Inspirerad av Friedrich von Schiller (1759–1805) argumenterade Welhaven för att skönhet ska fostra människan till en mer äkta och inre frihet, som därpå ska ges yttre uttryck. Det var en hållning som även präglade norska Camilla Colletts vision om nationen, som Susanne Skår analyserar i föreliggande volym. Schiller (2012, 192) skriver i *Estetiska brev (Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen 1795)* att ”det är genom skönheten man vandrar till friheten”. Welhaven (citerad i Seip 2007, 71) ekar: ”Det er ene og alene smaken som skaper harmoni i samfunnet, fordi den skaper harmoni i den enkelte.” Individens inre manifesteras i samhällelig gemenskap enligt denna tankemodell. Skönhet fungerar demokratiserande, eftersom alla möts i skönhet (jfr Bale 2009, 47–55, 69–73). För att skönheten ska kunna utveckla sin demokratiska potential måste dock – möjligen paradoxalt – folkets smak först bildas genom en offentlig, litteraturkritisk diskussion.

Schillers frihetsbegrepp var också en viktig inspirationskälla för svenske Carl Jonas Love Almqvist (1793–1866) (Burman 2005, 42–46). I sin essä ”Svenska Fattigdomens betydelse” (1838), som Anna Bohlin diskuterar i sitt bidrag till denna volym, gör han en distinktion mellan samhällsklassernas yttre respektive inre förhållande till varandra. På många sätt råder ett *yttre* gott förhållande mellan bondfolk och herrskap, där det upplysta herrskapet inte alls förtrycker utan stöder och hjälper allmogen, skriver Almqvist. För att skapa ett nationellt folk – en nation – måste emellertid också en *inre* samstämmighet råda:

Bondfolk och herrskap må stå till hvarandra nära nog i en mängd ekonomiska och yttre förhållanden, hvilka alls icke äro att förakta; himmelsvidt skilda och snarsagt fiendtliga äro de icke destomindre i allt det egentligen inre, i det på allvar menckliga, i uppfattningen af naturen, af lifvet och af den färg hvori sakerna stå: i sättet att känna och vara, i allt det omätliga, som nästan icke kan uttalas, men som hvar och en med hjerta och eftertanke likväl begriper. (Almqvist [1838] 1996, 282)

Hos Almqvist definieras nationen i ”sättet att känna och vara”. Precis som hos Welhaven, Collett och dansken Christian Molbech (1783–1857, se Tine Damsholts kapitel i denna bok) är det en kvalitet som inte finns i utgångsläget; den måste utvecklas. Problemen är flera: *hur* ska detta inre sätt att ”känna och vara” utvecklas? Vad är målet för denna utveckling om det inte ens kan uttalas? Hur ska det inre gestaltas estetiskt? Hur motiveras det estetiska uttrycket ideologiskt? De författare, journalister, konstnärer, politiker och forskare som analyseras i denna volym gav olika svar på dessa frågor.

Förutsättningarna för 1800-talets nationsbyggande i Norden skiljde sig avsevärt mellan de olika nordiska länderna. Finland blev ett storfurstendöme inom det ryska imperiet 1809 efter att ha varit del av det svenska riket under 600 år; den nationalistiska rörelsen från 1830-talet, där litteraturen spelade en avgörande roll, resulterade i självständighet 1917. Litteraturen var likaledes en central arena för norskt och isländskt nationsbyggande under 1800-talet (se särskilt Guðmundur Hálfðanarsons kapitel i denna bok). Efter 400 år av union med Danmark, utropade Norge självständighet och antog en egen grundlag 17 maj 1814, men tvingades några månader senare med militär makt in i en personalunion med Sverige (1814–1905). Islands kamp för självständighet inleddes precis som i Finland och Norge med en nationalistisk rörelse under 1800-talet; självständigheten från Danmark dröjde emellertid till 1944. Ett grundvillkor för nationalismen i de gamla nordiska imperierna Danmark och Sverige var tvärtom förlust av territorium. Vår antologi visar, att trots skillnaderna i politiska omständigheter, fylldes den romantiska nationalismens estetiska imperativ med i hög grad liknande innehåll i de nordiska länderna.

Nationalismen är historiens blodigaste ideologi, men för Norden blev faktiskt 1800-talets nationalism ett fredsprojekt. Det är litteraturen förtjänst. Den norröna litteraturen kom i Johann Gottfried Herders (1744–1803) efterföljd att uppfattas som nationsgrundande i samtliga nordiska länder, utom i Finland där nationaleposet *Kalevala* (1835) fick en motsvarande ställning. Litteraturen utgjorde med andra ord ett gemensamt nationellt arv. Sverige och Danmark stod på olika sidor i Napoleonkrigen, men redan 1829 hyllades danske Adam Oehlenschläger i Lund som Nordens diktarkung av svenske Esaias Tegnér. Det brukar betecknas som det första uttrycket för den pan-skandinaviska rörelsen, även om "skandinavismen" som begrepp började användas först 1843 (Hemstad 2018). Efter århundraden av krig hade de nordiska länderna på bara drygt ett decennium blivit brödrationer. Exakt vad "nation" innebar var dock en öppen fråga. Det handlade om kvalitet.

Kvalitet

"Kvalitet" används i antologin i åtminstone tre olika betydelser – eller snarare olika artikuleringar av relationen mellan estetik och politik. Kvalitet i bemärkelsen estetisk smak är en gemensam utgångspunkt för samtliga kapitel i vår antologi. Begreppet "estetik" formulerades under 1700-talet som ett eget kunskapsområde i betydelsen läran om det sköna av Alexander Gottlieb Baumgarten (1714–1762), Edmund Burke (1729–1797) och Immanuel Kant (1724–1804). En grundläggande

aspekt av Kants *Kritik av omdömeskraften* (2003, *Critik der Urtheilskraft* 1790) är föreställningen om det estetiska omdömet som intresselöst; till skillnad från det moraliska omdömet har skönhet inget ändamål annat än sig själv. Smakomdömet är kontemplativt och kan därmed fungera som en förbindelselänk mellan den sinnliga naturens lagbundenhet och människans översinnliga frihet i Kants system: konst är sinnlig och samtidigt autonom.

Den nyutkomna antologin *Beyond Autonomy in Eighteenth-Century British and German Aesthetics* (Axelsson, Flodin, Pirholt 2021) ifrågasätter emellertid hur tesen om konstens intresselöshet ska förstås i sin kulturella kontext. 1700-talets autonomi visar sig ha en moralisk innebörd. Det estetiska omdömet har dessutom alltid på olika sätt varit kopplat till politik, till både kön och klass (se t.ex. Rønning 2013; Stengrundet 2018, 109–113, 130–141; Fjelkestam 2010). Bidragen i vår antologi visar hur Kants idé om intresselöshet fick ge vika för samhällsbyggets nytta i nationalistiska diskurser – eller snarare, intresselösheten i sig kom att uppfattas som nationsbyggande moral. Smakens klasspolitik har vidare teoretiserats ur ett strukturalistiskt perspektiv av sociologen Pierre Bourdieu, vars studie *La distinction* från 1979 fick stort inflytande. Denna ingång till analysen av smak anknyter både Guðmundur Hálfðanarson och Christine Hamm till i sina respektive kapitel i föreliggande volym. Den mest grundläggande innebörden av kvaliteten i vår antologi refererar alltså till läran om det sköna som kunskapsområde, vilket på olika sätt tas i bruk för att skapa föreställningar om nation. Detta öppnar i sin tur nationstanken för kritisk granskning.

För det andra har kvaliteten i vår antologi också en mer specifik betydelse av värderingskriterium. Smakomdömet är förvisso just det Kant undersöker, men i vårt sammanhang finns skäl att skilja ut studiet av kvaliteten i bedömningar av exempelvis litteratur som en egen infallsvinkel. Recensionens funktion i offentlighetens kretslopp skiljer sig från konstens. Båda deltar aktivt i omregleringen av smak, men artikulationen av estetik i relation till politik är en annan: kvaliteten koppling till nation skrivs ut från en annan position. Medan estetik som kunskapsområde är utgångspunkten för hur skönhet uppfattades som nationsskapande, tar studiet av värderingskriterier sikte på hur nation används som motivering till smakomdöme i litteraturkritik. Det senare är ämnet för Guðmundur Hálfðanarsons och Frode Helmich Pedersens kapitel om 1800-talets isländska respektive norska litteraturkritik, medan Marie Magnors kapitel behandlar nation som värderingskriterium i forskningen om den norske nationalförfattaren Bjørnstjerne Bjørnson (1832–1910).

En tredje användning av kvaliteten i vår antologi bygger på den bredare förståelse av begreppet ”estetik”, som på senare tid fått allt större genomslag. Denna

bredare innebörd tar fasta på den etymologiska betydelsen av det grekiska ordet *aisthesis*: ”sinnlig varseblivning” (Danius, Sjöholm, Wallenstein 2012, 10). Den definitionen av termen återknyter också till Baumgartens ursprungliga tanke med begreppet. Den norska litteraturvetaren Kjersti Bale skriver: ”For Baumgarten er estetikk ’vitenskapen om den sanselige erkjennelse’” (Bale 2009, 10, 13–14). Redaktörerna för den nyutkomna antologin *Atmosphere and Aesthetics* (Griffero och Tedeschini 2019, 1) slår fast: ”Nowadays, aesthetics is no longer only a theory of art, it but has recovered its original vocation: to be a general theory of perception [...]” Kvalitet som sinnlig erfarenhet aktualiseras i Susanne Skårs kapitel om kvinnors bidrag till nationen i Camilla Colletts författarskap, och i Anna Bohllins kapitel; estetik som atmosfär används för att fånga den undflyende innebörden i Almqvists idé om nation. Estetisk kvalitet är ett mångbottnat begrepp – liksom begreppen offentlighet och folk.

Offentlighet

Moderna litterära offentligheter växte fram i de nordiska länderna från 1830-talet. Först då fanns förutsättningarna för en bokmarknad och för en explosionsartad utveckling av tidskrifter och dagspress. Därmed öppnades också möjligheter för författare att försörja sig som marknadsförfattare (Edgren 2019; Furuland 2007, 53; Forssell 2009). Historikern Ruth Hemstad (2019, 380) framhåller att 1800-talets litterära offentligheter var transnationella av flera skäl. En orsak var att de gamla riksgränserna fortsatte att fungera som handelsområden även efter 1814 respektive 1809. Den norska litteraturhistorien bröts visserligen ut som en egen, nationell kanon ur den dansk-norska ”felleslitteraturen”, men bokmarknaden var fortsatt gemensam (Fulsås 2019). På samma sätt betonar Pia Forssell (2009, 13) att den finska marknaden långt in på 1800-talet utgjorde en väsentlig del av svensk bokmarknad: ”År 1845 beräknade de svenska förläggarna att ’nära nog en fjerdedel’ av deras böcker fick avsättning i Finland.” Under första hälften av 1800-talet gällde detta även dagspress: ”Stockholmstidningarna lästes flitigt i Åbo och de övriga finska städerna”, skriver Jani Marjanen (2019, 114). En annan orsak var ideologisk: Hemstad (2019) studerar olika försök att etablera en skandinavisk litterär offentlighet som inkluderade även den öst-västliga axeln, för att i skandinavismens anda aktivt skapa en gemensam skandinavisk identitet. Hur denna idé lanserades genom olika typer av publikationer är ämnet för Hemstads kapitel i denna volym. Emellertid motiverades också försöken till en skandinavisk litterär offentlighet av rent ekonomiska hänsyn: de nationella marknaderna var helt enkelt för små (Hansen 2018).

I antologin *Frie ord i Norden? Offentlighet, yttringsfrihet og medborgerskap 1814–1914* studeras villkoren för de olika offentligheter som etableras under 1800-talet, såväl den rättsliga regleringen av yttrandefrihet som institutionella förutsättningar. Ordet ”offentlighet” etablerades runt sekelskiftet 1800, konstaterar Ruth Hemstad och Dag Michalsen (2019, 16),

som betegnelse på det stedet der dannelser av offentlige meninger fant sted, i skjæringspunktet mellom stat og samfunn. Begrepet favner også, i tillegg til denne opinionsdimensjonen, det offentlige rom – i konkret forstand og i overført betydning, offentlig i motsetning til privat [...].

De betonar att Jürgen Habermas inflytelserika begrepp *borgerlig offentlighet* i första hand är en ideal modell för politiskt meningsutbyte, som inte alltid fångar komplexiteten i den mångfald av offentlighetsprocesser som kännetecknar 1800-talets politiska landskap (Hemstad och Michalsen 2019, 20–21).

Habermas teori har också kritiserats av feministiska forskare för att inte ta kvinnor med i beräkningen. Den nya offentlighet som utvecklades under 1800-talet var visserligen starkt genuskodad: kvinnor skulle hålla sig i hemmet och en ”offentlig kvinna” var liktydigt med en prostituerad. Den ideologiska gränsen mellan privat och offentligt kunde emellertid aldrig helt upprätthållas; gränserna blev flytande när hela familjenätverk engagerade sig politiskt eller när hemmet fungerade som bas för politisk opinionsbildning (se t.ex. Gleadle 2009; Hammar 2001; Florin och Kvarnström 2001; Bohlin 2017). Litteraturen är det främsta exemplet på hur kvinnor trots allt deltog i politiskt meningsutbyte. Ekonomihistorikern Yvonne Svanström (2001) har också kritiserat Habermas genom att peka på just de ”offentliga kvinnorna”, de kvinnor som rörde sig i de offentliga rum, där Habermas placerar opinionsbildningen – kaffehus och krogar – men som *inte* deltog i det offentliga, kritiska samtalet (se även Anna Bohlins kapitel i denna bok). Offentligheten är en svårfångad, men likafullt kraftfull, idé om gemenskap, folkuppfostran, moral, frihet, smak. Offentlighet förväntades skapa nation.

Folk

Definitionen av begreppet ”folk” var vid 1800-talets början på intet sätt självklar. Föreställningen om folket var tvärtom ett slagfält för tidens politiska motsättningar. Enligt den liberala uppfattningen i upplysningens och franska revolutionens efterföljd, bestod folket av autonoma medborgare med egna röster, som samlades för att främja den gemensamma nationen. Enligt den ”bonapartistiska”

uppfattningen var däremot kungen folket röst (Klinge 2000, 274–291; Klinge 2004, 87–124; Wrede 2017). Även denna mer konservativa förståelse byggde emellertid på ett kontraktstänkande: kungen skulle fullgöra plikter mot folket, medan folket skulle svara med lydnad och patriotiskt nit – i den finske historikern Matti Klings (2000, 274) definition: ”Bonapartism avser alltså en i folkets vilja grundad makt, en makt som inte förankras i riksdagen, utan som söker sin legitimation så att säga direkt.” Folkbegreppet var med andra ord föremål för en offentlig, politisk debatt, som också ägde rum i skönlitteraturen. Litteraturen frambesvärjde nationella folk på flera sätt: genom att framställa invånarna i ett land som ett folk, genom att tillskriva – och föreskriva – detta folk moraliska egenskaper och smak, och genom att rikta sig till en klassöverskridande läsekrets som ett folk, ett ”vi”.

Några av folkbegreppets paradoxer kan synliggöras genom den finske nationalskalden Johan Ludvig Runebergs *Fänrik Ståls sägner* (1848, 1860). Detta diktverk har kanske mer än något annat (förutom *Kalevala*) skapat det finska folket – trots att begreppet folk inte ens används i betydelsen nationellt folk, påpekar Klinge (2004, 377): ”Folket tycks för Runeberg egentligen alltid i *Fänrik Ståls sägner* betyda framför allt krigsfolk.” Den finske litteraturvetaren Johan Wrede (2005, 336) framhåller att *Fänrik Ståls sägner* blev ”en milstolpe [...] i Finlands politiska historia”: diktsamlingen vände berättelsen om det ”nesliga Finska krigets historia” (1808–1809) till ”en källa till nationell stolthet, eftersom sägnerna visar en nation som står obruten även i nederlaget”. Samtidigt blev *Fänrik Ståls sägner* omåttligt populär även i Sverige; i en flagrant felläsning missuppfattade svenskarna Runebergs verk som ”en lojalitetsförklaring till Sverige” (Wrede 2005, 337). Två motsatta läsarter skapade med andra ord två olika folk på olika sidor av Östersjön ur ett verk där ”folket” egentligen betydde armén.

Folkbegreppet hade därtill en omtvistad klassaspekt, som bland annat resulterade i att 1800-talets historiografier i de nordiska länderna skrev ut adeln tillsammans med katolicismen som främmande element i folkens historia (Aronsson, Fulsås, Haapala och Jensen 2008; se även Frode Ulvunds kapitel i denna bok). I Sverige ledde det till en berömd debatt i mitten av 1840-talet mellan den adelsfientliga Erik Gustaf Geijer och den mer adelsvänliga Anders Fryxell – en konflikt som också bildade utgångspunkt för intrigen i finske Zacharias Topelius historiska romancykel *Fältskärens berättelser* (1853–1867), vilken gjorde enorm succé på båda sidor om Östersjön (se Pia Forssells kapitel i denna bok; se också t.ex. Burman 2005, 211–217; Kjellén 1950, 104–126; Klinge 2000, 83, 273–291). Den norska grundlagens § 108 erkände helt enkelt ingen adel, och de sista resterna av aristokratins privilegier avskaffades 1821 (Storsveen 2015, 17).

Den politiska representationen i Stortinget gav också betydligt mer politisk makt till bönder och medelklass än i den svenska Riksdagen – för att inte tala om situationen i Danmark, där envælde rådde fram till 1849. Den för sin tid demokratiska norska grundlagen inspirerade liberala krafter i de andra nordiska länderna – och användes som varnande exempel av konservativa (Glenthøj 2015; Nilsson 2015; Burman 2005, 238, 251; om politisk press i Norge och Sverige, se även Edgren 2019).

Klassaspekten i konstruktionen av folket är ett genomgående tema i vår antologi. Spänning i förståelsen av nationellt folk och social klass är också kopplad till antologins ambition att belysa konstruktionen av moraliska folk. Historikern Frode Ulvunds (2017) studie *Nasjonens antiborgere. Forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814–1964* undersöker hur utestängningen av bland andra judar och jesuiter i den norska grundlagen av 1814 vilade på moraliska grunder, vilket också är ämnet för hans kapitel i denna volym. Föreställningen om folket byggde dessutom på en ny idé om respektabilitet, som etablerades samtidigt med den moderna nationalismens framväxt från slutet av 1700-talet. Historikern George L. Mosse studerar hur sexualitetsnormer och nation definierar varandra i *Nationalism and Sexuality. Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe* (1985). Nationens kvalitet vilade på en ny typ av heteronormativ manlighet (se även Blom, Hagemann och Hall 2000). I en avslutande kritisk reflektion inskräper litteraturvetaren Pål Bjørby betydelsen av denna grundläggande insikt.

Antologins upplägg

Nation som kvalitet. Smak, offentligheter och folk i 1800-talets Norden är indelad i fyra avdelningar som fokuserar antologins olika infallsvinklar. Del ett, ”Moraliska folk”, studerar hur nation konstrueras som en moralisk kvalitet. Historikern Frode Ulvund inleder första kapitlet, ”Nasjonen og det moralske medborgarskapet”, med att reda ut distinktionen mellan å ena sidan den juridisk-politiska aspekten av medborgarskap (”statsborgarskap” på nynorsk) och å andra sidan ett moraliskt medborgarskap – och kopplingen emellan dem. Moraliska omdömen blir juridiska kriterier för medborgarskap. Ulvund undersöker föreställningen om den moraliska medborgaren i den diskussion som följde på den norska Grunnlova av 1814 genom att studera vilka som exkluderades; det främsta exemplet är judarna. I kapitel två uppmärksammar litteraturvetaren Anna Bohlin en särskild moralisk kvalitet som präglade såväl norsk, finsk som svensk nationalism under 1800-talet, nämligen förmågan att vara fattig. ”Fattigdom

som svensk estetik – från Almqvist till Ikea” analyserar två verk från mitten av 1800-talet, C.J.L. Almqvists essä ”Svenska Fattigdomens betydelse” (1838) och Fredrika Bremers roman *Syskonlif* (1848), och visar hur deras konstruktioner av moraliska folk grundas i nationell smak och känsla. Kapitlets avslutning följer den svenska fattigdomen framåt i tiden för att peka ut hur såväl fattigdomens som skönhetsfunktioner förskjutits i nationalistisk diskurs.

Genus som central faktor i skapandet av moraliska folk lyfts fram av Susanne Skår i kapitel tre, ”Den danske herregård – en nasjonalistisk utopi i Camilla Colletts *Amtmandens Døttre*”. Trots en omfattande forskning om denna för norsk litteraturhistoria och kvinnorörelse så centrala roman, finns ingen djupgående, kritisk granskning av Colletts föreställning om nationen. Kvinnors bidrag till nationalistiska rörelser, liksom kvinnlighetens funktioner i nationalistiska diskurser, har generellt sett ofta förbisetts. Collett utvecklar sin framtidsvision i spänningen mellan det norska landskapet och europeisk bildning, konkretiserad i den danska herrgårdsbyggnaden, platsen för romanens idealsamhälle. De springer båda ur känslan för skönhet, som könskodas i romanen. Skår argumenterar för att kvinnan också tillskrivs en aktiv och fundamental betydelse för nationsbygget genom en kärlekspotential som överskrider den romantiska kärleken.

I del två, ”Materialitet”, analyseras nation som kvalitet i form av specifika klädesplagg, tyg och träd, som blivit bärare av nationellt värde. Etnologen Tine Damsholt studerar en symboltyngd tröja i kapitel fyra, ”Den nationale strikkede nattrøje’ – nationens kvalitet mellem fortidig oprindelighed og samtidig æstetik”. Damsholt analyserar hur den danske historikern Christian Molbech lyfte fram den själländska folkdräktens stickade kofta, både i sina skildringar av vandringar i hemlandet under 1810-talet och i den etnografiska skiss han publicerade 1840. Förskjutningen i såväl estetiskt omdöme som nationell betydelse är radikal. Under det tidiga 1800-talet uppfattade Molbech bondebefolkningen som smaklös; den konstituerades, skriver Damsholt, ”primært som æstetisk objekt, der dog ikke altid levede op til de æstetiske kvaliteter, de forventedes at bibringe landskabet”. Några decennier senare har samma människor blivit ett arkiv till nationens historia och koftans estetiska kvalitet har skjutit i höjden. Det öppnade dels för estetisering av dräkten, dels för reklam: tröjan blev en ekonomiskt gångbar kvalitetsgaranti.

Vadmal är ett material som länge laddats med politik av olika slag; tyget har ett slags egen ideologi – det visar litteraturvetaren Elin Stengrundet i kapitlet ”Vadmelsideologi: Vadmel fra 1700-tallet til i dag”. Från att fungera som markör för klass respektive moral knöts tyget under 1800-talet alltmer till nationalism, särskilt hos Henrik Wergeland. Det ”Vergelandske Vadmel” kom att fungera

som slagträ i offentligheten. Denna sammanvävning av vadmal och den norska nationen aktualiserades inte minst i samband med Olympiska Spelen i Lillehammer 1994, medan 1970-talsgruppen Vømmøl Spellmanslag mer intresserade sig för lokalproducerade arbetskläder. Stengrundet analyserar stoffets olika funktioner som yttre uttryck för inre nationell själ, medan konstvetaren Tonje Haugland Sørensen berättar historien om ett specifikt träd: björken på gården Slinde i Sognefjord. Björken återfinns på antologins omslag i flera olika versioner – samma träd avbildades nämligen av ett antal olika konstnärer och författare. En bit av trädets bark finns till och med bevarad som del av Bergen Museums kulturhistoriska samling. I kapitlet ”Slindebirken – en nasjonal relikvie” diskuterar Haugland Sørensen motivets förgreningar och frågar sig bland annat varför gravhögen som trädet växer ur blir allt högre?

Del tre, ”Kvalitetsmarkör”, undersöker nation som ett kriterium för kvalitet i såväl värderingen av hela genrer som i smakomdömen i och om litteratur. Historikern Guðmundur Hálfðanarson inleder med en undersökning av den isländska genren *rímur* i ”Það sem fagurt er og skáldlegt: Átök um bókmenntasmekk og virðingu íslenskrar þjóðar” – eller som kapitel sju heter i Elín Bára Magnúsdóttirs norska översättning, som därpå följer: ”Det som er fagert og poetisk: Strid om det islandske folks litterære smak og heder”. Trots att *rímur* varit den mest populära genren under århundraden, blev den utskälld som en nationell förödmjukelse i den allra första bokrecensionen på isländska år 1837. Kritikern var naturvetaren och diktaren Jónas Hallgrímsson, som hade målet att ”reformere den islandske nasjonen ved å lære den å dikte smakfullt”, skriver Hálfðanarson i Magnúsdóttirs översättning. *Rímur* förstörde nationen. Nyttä, skönhet, sanning och moral skulle väcka folket till nationell verksamhet och framgång. Med sin egen dikt ”Ísland” på det klassiska versmåttet elegiskt distikon – främmande för isländsk tradition – ville Hallgrímsson visa att det isländska folket förtjänade internationellt erkännande som kulturnation.

Hur smak markerar nation i litteraturen är ämnet för litteraturvetaren Christine Hamms kapitel åtta, ”Kvalitet i krim: Mord og miljø hos Maurits Hansen”. *Mordet paa Maskinbygger Roolfsen* (1839) är Norges, och möjligen världens, första kriminalroman. Hamm uppmärksammar Hansens (1794–1842) beskrivningar av möbler och kläder som uttryck för smak, vilken i sin tur ges en moralisk innebörd. Kriminalgåtans uppdelning i goda respektive onda karaktärer förstärks av goda respektive dåliga smakomdömen, som kopplas till klass och nation. Den goda smaken i Hansens roman är den enkla, funktionella, naturliga – moraliska kvaliteter som kodas som norska.

”Det nasjonale som estetisk kriterium i norsk litteraturkritikk på 1800-tallet” är ämnet för kapitel nio. Litteraturvetaren Frode Helmich Pedersen konstaterar att värderingskriterier i litteraturkritiken har en tendens att återbrukas under lång tid om än möjligen med en förskjuten funktion – alla utom nationalitet som estetisk kvalitet. I 1800-talets litteraturkritik urskiljer Pedersen fem olika innebörder i det nationella som estetiskt kriterium: det kan avse uttryck för fosterlandskärlek eller vara ett mimetiskt kriterium om att litteraturen bör efterlikna norsk – till skillnad från utländsk – verklighet. Vidare kan det betyda litterära uttryck för folkkaraktären eller litteraturen som objekt för nationell stolthet. En sista, femte variant är ett didaktiskt kriterium: litteraturen ska utveckla befolkningens skönhetssinne. Bjørnson som nationell ”dikterhøvding” återkommer i flera av antologins artiklar. Marie Magnor granskar värderingen av ett specifikt drama i samtida reception och sentida forskning i kapitel tio, ”Nasjon som problem? Resepsjonen av Bjørnstjerne Bjørnsons drama *Paul Lange og Tora Parsberg*”. Dramat från 1898 knöt nära an till politiska spänningar i unionen mellan Norge och Sverige, närmare bestämt de händelser som tio år tidigare ledde till den norske statsministern Ole Richters avsked. Bjørnson hade själv spelat en avgörande roll. Richter begick sedermera självmord, vilket gestaltas i dramat. Kopplingen till ett verkligt nationellt drama i samtiden har värderats estetiskt och moraliskt på vitt skilda sätt i olika tider.

Del fyra, ”Offentlighet”, tar sig an hur olika typer av offentligheter förväntades skapa nation som kvalitet. I kapitel elva ställer sig litteraturvetaren Eirik Vassenden mitt i 1800-talets norska målstrid: ”Naar du ikke kan *tala* fritt so kan du heller ikke tenkja fritt.’ Språk, nasjon og klasse hos Arne Garborg rundt 1877”. Garborg-citatet är i sig ett citat från Aasmund Olavsson Vinje och förenar därmed de två publicister som etablerade modellen för den nynorska kritiker. Vassenden undersöker perioden som ledde fram till publiceringen av *Den ny-norske Sprog- og Nationalitetsbevægelse* i slutet av året – första gången begreppet ”nynorsk” syntes i tryck. Garborg utvecklade här det som kom att bli känt som ”tonasjonslæren”. Ett fritt folk bygger på ett fritt ordskifte – en offentlighet där meningar kan brytas, eller med modern terminologi, en agonistisk offentlighetsmodell. För att meningsutbytet ska verka frigörande måste det dock, enligt Garborg, föras fram i en ”sann” form: det egna språket.

Språkstrid var likaså en definierande aspekt av 1800-talets finska nationalism. Om Garborg var en central aktör i norsk offentlighet, kan man utan överdrift argumentera för att den extremt produktive Zacharias Topelius själv utgjorde en väsentlig del av 1840-talets finska publicistiska sfär i egenskap av författare, universitetslärare, redaktör och enda anställd vid *Helsingfors Tidningar*.

Det är ämnet för litteraturvetaren Pia ForsSELLS kapitel tolv, ”Topelius, nationen, folket och författarskapet”. ForsSELL pekar på hur censurförhållandena i Finland fick betydelse för Topelius satsning på skönlitterära följetonger; politiska teman kunde diskuteras mer fritt under fiktionens täckmantel. Konstruktionen av folket i Topelius författarskap förändras med åren och med genre. I skolböckerna *Naturens Bok* (1856) och *Boken om Vårt Land* (1875) presenteras en programmatiskt positiv syn på det finska folket, men framställningen är mer komplicerad i novellerna, där bönder och arbetare – tvärtemot hos norske Hansen – ofta verkar tröga och dumma. Likaså är folkmassan ofta ett hotfullt element i den stora romancykeln *Fältskärens berättelser*, vars intrig trots allt bygger på att smälta samman adel och allmog, medan de ofta förbisedda samtidsnovellerna gärna skildrar medelklassen lite karikerande. Det moraliska folk som Topelius saluförde från sin starka position i offentligheten är en komplicerad kategori.

I kapitel tretton återvänder litteraturvetaren Anders M. Gullestad till Bjørnson och till bönder. Offentlighet i ekonomisk bemärkelse är temat för analysen i ”Bjørnsons økonomiske pedagogikk i ’Faderen’”, en av författarens mest berömda *bondefortellinger*. Marknadsekonomin spred sig långsamt och med stora regionala skillnader i de nordiska länderna. Samtidigt som nya kreditinstitutioner öppnade möjligheter även för lantbruket, blev bönderna också sårbara för internationella finanskriser, exempelvis den som följde på Krimkriget. Svårigheterna i att navigera i denna nya offentlighet kunde bli ödesdigra. Gullestad visar att Bjørnson inte bara tar upp ekonomisk problematik i sina samtidsdramer, utan även i *bondefortellinger*, med ett uppfostrande, moraliskt syfte. Hur ska pengar investeras på ett för den nationella gemenskapen hållbart sätt? Gullestad drar slutsatsen att ”Faderen” förmedlar ”et økonomisk budskap med klare religiøse aspekter”.

Slutligen vidgar historikern Ruth Hemstad perspektivet till hela Norden i kapitel fjorton, ”En skandinavisk Nationalitet’ som litterært prosjekt: 1840-årenes transnasjonale offentlighet i Norden”. Föremålet för studiet är här olika litterära initiativ inom ramen för den pan-skandinaviska rörelsen, som ville åstadkomma en andlig förening mellan de nordiska länderna, känslan av gemensam nationalitet. Medlet var litteratur. Hemstad undersöker olika typer av initiativ som avsåg att skapa en transnationell offentlighet: litterära föreningar, utgivningen av ordböcker mellan de skandinaviska språken, läseböcker för ungdomar, tidskrifter och kalendrar. De skandinaviska studentmötena var en viktig, drivande faktor i produktioner av trycksaker ägnade åt transnationell cirkulering. Offentlighet är meningsutbyte, men skapandet av moraliska folk är också materialitet och ekonomi. Nation som kvalitet kräver en infrastruktur.

Allra sist ställer Pål Bjørby i en kommentar kritiska frågor till nationalism-forskningen utifrån ett sexualitetsperspektiv. ”Det moderne heterokratiets uttalt medspillere: misogyni, homofobi og 1800-tallets nasjonsbyggings-tanke” efterlyser forskning som synliggör den heteronormativitet som 1800-talsnationalismen grundas i – och som därför strukturerar nationell kanon och i förlängningen nordisk litteratur som disciplin. ”Hva ville konsekvensene av inkludering av de perspektivene [...] bety for den nasjonale fortellingen?” undrar Bjørby. Vår antologi avslutas därmed med en uppmaning till mer forskning om smak, nation och offentligheter i Norden.

LITTERATUR

- Aronsson, Peter, Narve Fulsås, Pertti Haapala och Berhard Eric Jensen. 2008. ”Nordic National Histories”. I *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*, redigerad av Stefan Berger och Chris Lorenz, 256–281. Writing the Nation Series. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Axelsson, Karl, Camilla Flodin och Mattias Pirholt. 2021. ”Introduction”. I *Beyond Autonomy in Eighteenth-Century British and German Aesthetics*, redigerad av Karl Axelsson, Camilla Flodin och Mattias Pirholt, 1–17. New York & London: Routledge.
- Bale, Kjersti. 2009. *Eстетikk. En innføring*. Oslo: Pax Forlag.
- Blom, Ida, Karen Hagemann och Catherine Hall. 2000. *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*. Oxford: Berg Publishers.
- Bohlin, Anna. 2017. ”Kök till vildmark. Det kvinnliga medborgarskapets spatialitet i nordisk 1840-talslitteratur.” I *Konstellationer. Festskrift till Anna Williams*, redigerad av Alexandra Borg, Andreas Hedberg, Maria Karlsson, Jerry Määttä och Åsa Warnqvist, 79–93. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Burman, Anders. 2005. *Politik i sak. C.J.L. Almqvists samhällstänkande 1839–1851*. Diss. Stockholms universitet. Stockholm & Stehag: Symposion.
- Danius, Sara, Cecilia Sjöholm och Sven-Olov Wallenstein. 2010. ”Inledning”. I *Aisthesis. Estetikens historia, del 1*, redigerad av Sara Danius, Cecilia Sjöholm och Sven-Olov Wallenstein, 9–15. Stockholm: Thales.
- Edgren, Henrik. 2019. ”Med grundlagen i sin hand. Konstitution och politisk press i Norge och Sverige på 1810- och 1820-talet”. I *Frie ord i Norden? Offentlighet, yttringsfrihet og medborgerskap 1814–1914*, redigerad av Ruth Hemstad och Dag Michalsen, 305–328. Oslo: Pax Forlag.
- Fjelkestam, Kristina. 2010. *Det sublimas politik. Emancipatorisk estetik i 1800-talets konstnärsromaner*. Göteborg & Stockholm: Makadam förlag.
- Florin, Christina och Lars Kvarnström, red. 2001. *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1950*. Stockholm: Atlas Akademi.
- Forssell, Pia. 2009. *Författaren, förläggarna och forskarna. J. L. Runeberg och utgivningshistorien i Finland och Sverige*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 726. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Fulsås, Narve. 2019. ”Litterær nasjonalisering. Korleis dansk-norsk litteratur blei norsk”. I *Litterære verdensborgere. Transnasjonale perspektiver på norsk bokhistorie 1519–1850*, redigerad av Aasta M.B. Bjørkøy, Ruth Hemstad, Aina Nøding och Anne Birgitte Rønning, 405–427. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Furuland, Gunnel. 2007. *Romanen som vardagsvara. Förläggare, författare och skönlitterära häftesserier i Sverige 1833–1851 från Lars Johan Hierta till Albert Bonnier*. Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala nr 53. Diss. Uppsala universitet. Stockholm: Förlaget LaGum.
- Gleadle, Kathryn. 2009. *Borderline Citizens. Women, Gender, and Political Culture in Britain, 1815–1867*. Oxford: Oxford University Press.
- Glenthøj, Rasmus. 2015. ”Eidsvold! Danske liberales forbilleder”. I *Smak av frihet. 1814-grunnloven. Historisk virkning og sosial forankring*, redigerad av Odd Arvid Storsveen, Bård Frydenlund och Amund Pedersen, 281–318. Oslo: Spartacus forlag.
- Griffero, Tonino och Marco Tedeschini. 2019. ”Introduction”. I *Atmosphere and Aesthetics. A Plural Perspective*, redigerad av Tonino Griffero och Marco Tedeschini, 1–7. Cham, Switzerland: Springer Nature & Palgrave Macmillan.

- Hammar, Inger. 2001. "Kvinnokall och kvinnosak. Några nedslag i 1800-talets debatt om genus, medborgarskap och offentlighet." I *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1950*, redigerad av Christina Florin och Lars Kvarnström, 116–148. Stockholm: Atlas Akademi.
- Hansen, Tor Ivar. 2018. "Bøker og skandinavisk forbrødring. Et forsøk på en bokhistorisk tilnærming til skandinavismen". I *Skandinavismen. Vision og virkning*, redigerad av Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller och Dag Thorkildsen, 163–186. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Hemstad, Ruth. 2018. "Skandinavismens' tilkomst som samtidig og omstridt begrep". I *Skandinavismen. Vision og virkning*, redigerad av Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller och Dag Thorkildsen, 21–43. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Hemstad, Ruth. 2019. "I 'Tidens Fylde'. Panskandinaviske publisister og transnasjonale tidsskrifter". I *Litterære verdensborgere. Transnasjonale perspektiver på norsk bokhistorie 1519–1850*, redigerad av Aasta M.B. Bjørkøy, Ruth Hemstad, Aina Nøding och Anne Birgitte Rønning, 377–404. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Hemstad, Ruth och Dag Michalsen. 2019. "Frie ord i Norden? Offentlighet, ytringsfrihet og medborgerskap i Norden, 1814–1914". I *Frie ord i Norden? Offentlighet, ytringsfrihet og medborgerskap i Norden 1814–1914*, redigerad av Ruth Hemstad och Dag Michalsen, 11–35. Oslo: Pax Forlag.
- Kant, Immanuel. 2003. *Kritik av omdömeskraften [Kritik der Urtheilskraft 1790]*. Översatt av Sven-Olov Wallenstein. Stockholm: Thales.
- Kjellén, Alf. 1950. *Sociala idéer och motiv hos svenska författare under 1830- och 1840-talen II (1844–1848). Från patriarkalism till marxism*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- Klinge, Matti. 2000. *Idyll och hot. Zacharias Topelius – hans politik och idéer*. Översatt av Nils Erik Forsgård. Helsingfors: Söderströms & Stockholm: Atlantis.
- Klinge, Matti. 2004. *Den politiske Runeberg*. Helsingfors: Söderströms & Stockholm: Atlantis.
- Leerssen, Joep. 2006. *National Thought in Europe. A Cultural History*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Marjanen, Jani. 2019. "Gränserna för det offentliga samtalet i Finland 1809–1963". I *Frie ord i Norden? Offentlighet, ytringsfrihet og medborgerskap 1814–1914*, redigerad av Ruth Hemstad och Dag Michalsen, 111–140. Oslo: Pax Forlag.
- Mosse, George L. 1985. *Nationalism and Sexuality. Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*. New York: Howard Fertig.
- Nilsson, Torbjörn. 2015. "Grunnloven som politiskt vapen i Sverige. Om Norgevänner, sidbytare och militanta konservativa 1820–1850". I *Smak av frihet. 1814-grunnloven. Historisk virkning og sosial forankring*, redigerad av Odd Arvid Storsveen, Bård Frydenlund och Amund Pedersen, 253–279. Oslo: Spartacus forlag.
- Rønning, Anne Birgitte. 2013. "Kjønnshandlinger i kunst og kulturell offentlighet". I *Kjønnshandlinger. Studier i kunst, film og litteratur*, redigerad av Geir Uvsløkk och Anne Birgitte Rønning, 9–27. Oslo: Pax Forlag.
- von Schiller, Friedrich. 2010. "Ur Estetiska brev". I *Aisthesis. Estetikens historia, del 1*, redigerad av Sara Danius, Cecilia Sjöholm och Sven-Olov Wallenstein, 191–204. Översatt av Göran Fant. Stockholm: Thales.
- Seip, Anne-Lise. 2007. *Demringstid. Johan Sebastian Welhaven og nasjonen*. Oslo: Aschehoug.
- Stengrundet, Elin. 2018. "Opprørets variasjoner. Autoritetstematikk i fire dikt av Henrik Wergeland". Ph.d.-avhandling Høgskolen i Innlandet. Elverum.
- Storsveen, Odd Arvid. 2015. "Smaken av frihet. En grunnlov for makt og for avmakt". I *Smak av frihet. 1814-grunnloven. Historisk virkning og sosial forankring*, redigerad av Odd Arvid Storsveen, Bård Frydenlund och Amund Pedersen, 9–19. Oslo: Spartacus forlag.
- Svanström, Yvonne. 2001. "Offentliga kvinnor i offentliga rum. Prostitutionens reglementering i 1800-talets Stockholm." I *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1950*, redigerad av Christina Florin och Lars Kvarnström, 41–69. Stockholm: Atlas Akademi.
- Thiesse, Anne-Marie. 2019. *La fabrique de l'écrivain national. Entre littérature et politique*. Paris: Gallimard.
- Ulvund, Frode. 2017. *Nasjonens antiborgere. Forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814–1964*. Oslo: Cappelen Damm.
- Wrede, Johan. 2005. *Världen enligt Runeberg. En biografisk och idéhistorisk studie*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Wrede, Johan. 2017. "Natur och nation. Om Runebergs republikanska nationalsång". *Historiska och litteraturhistoriska studier* 92: 361–387.

Del I

Moraliska folk

Nasjonen og det moralske medborgarskapet

FRODE ULVUND

«But what *are* nations», spurde redaktøren av *The Economist*, Walter Bagehot (1826–1877), i essayet «On Nation-making» i 1872. Han fortsette undringa: «What are these groups which are so familiar to us, and yet, if we stop to think, so strange?» (Bagehot 1872, 54). Bagehot la vekt på kor gåtefullt nasjonsomgrepet var, og sjølv om «we know what it is when you do not ask us», var poenget hans at det vanskeleg let seg definere enkelt når me blir utfordra til det (Bagehot 1872, 14).

Eit tidleg døme på noko av det same gav Jacob Nicolay Wilse (1736–1801) i 1797. Den dansk-fødde opplysningspresten i Eidsberg ville vekke den «Norske Nation» frå sin «Døsigheid». Han la til grunn ei organisk nasjonsforståing og konkluderte raskt med at naturen sjølv hadde konstituert det norske folket til ein nasjon, og at statsform ikkje var i stand til å endre på det, sjølv etter fleire hundre års politisk samkvem med Danmark. Men samtidig var han merksam på at det nasjonale ikkje var gitt eller einskapleg. Skilnadene var ikkje berre mellom Danmark og Norge, men desse nasjonane var «i sig selv saa forskjellige, som de vare Stykker hver af sin Planet.» (Witse 1797, 6f). Som døme viste han mellom anna til at folk i Østfold ikkje hadde den same «Driftighed og Vindskibelighed» som folk på Hedemarken. Ulike kvalitetar prega nordmennene i ulike delar av landet, sjølv om dei alle vart forstått som norske.

For Witse var mellomalderens stordomstid ein normativ målestokk som nasjonen i hans eiga samtid vart vurdert opp mot. «Mod, Virksomhed og Fasthed, og med et Ord, Ild i Sjælen», var ifølgje Witse eigenskapar ved «hine Nordmænd». Spørsmålet var derfor ikkje avstamming, men derimot kvalitetar i samtida (som han omtalte som «public Spirit»): «Ere vi en virksom og selvstændig Nation?»

Have vi Karakter? Have vi Ære?» (Wilse 1797, 9). Sjølv om han slik gav uttrykk for at den nasjonale karakteren var problematisk å definere positivt, var han ikkje i tvil om at moralske kvalitetar var sentralt i forståinga av den.

Det nittande hundreåret kan karakteriserast ved framveksten av nye sterke gruppeidentitetar, forankra i kollektiv som la til grunn prinsipielle idear om at rettar og plikter var felles for alle individ innan borgarsamfunnet – i kontrast til det gamle korporative privilegiesamfunnet. Nasjonale fellesskap erstatta *L'Ancien Régime* sine strukturar, og nasjonalstaten danna sentrale rammer på dei politiske, kulturelle og økonomiske områda. Eg skal i dette kapittelet diskutere korleis eit *moralsk medborgarskap* konstituerte eit viktig kriterium for inkludering i dette nye nasjonale fellesskapet.

Det kan skiljast mellom ei juridisk-politisk forståing av (stats)borgarskap og eit moralsk medborgarskap i nasjonen. Ei juridisk-politisk forståing tildeler borgarskap etter visse meir eller mindre objektive kriterium (som fødsel, opphav eller opphaldstid i staten), etter kvart konkretisert i statsborgarlover. Eit moralsk medborgarskap legg vekt på normative aspekt der det å vere ein «god borgar» er eit heilt sentralt krav for å kunne inkluderast i nasjonen (sjå også Schenkel 2010). Dermed vart det ikkje berre nødvendig å diskutere kva ein borgar av nasjonen var, men også kva det ville seie å vere ein *god* borgar. Slike moralske komponentar kunne også bli del av juridiske kriterium for statsborgarskap i fleire statar, eksempelvis i form av krav om å sverje eid til konstitusjonen.

Nettopp fordi det er problematisk og krevjande å definere ein nasjonal identitet positivt, slik både Wilse og Bagehot konstaterte, er negasjonen ein sentral identitetsmarkør. Førsetnaden for å skape ein identitet, og i denne samanhengen nasjonalitet, er skilnader. Desse skilnadene blir synleggjort i grenselandet mellom dei som er innafor og dei som fell utanfor. Denne forståinga av at kollektive identitetar ikkje så mykje handlar om kva som positivt karakteriserer gruppa, men om grensedraginga mellom grupper, vart først diskutert og framheva av den norske sosialantropologen Fredrik Barth for over 50 år sidan (Barth 1969). For Barth var symbol (abstraksjonar som gav meining for gruppa) instrumentelt viktige for både skapinga og vedlikehaldet av slike grenser. Gruppa si kvalitative sjølvforståing – grenseoppgangen – føreset ein negasjon og kvalitativ motpol.

Barth var først og fremst oppteken av etniske identitetar, men konseptet hans har også blitt brukt på nasjonsnivå. Eit døme er den amerikanske statsvitaren John Armstrong. Med referanse til Barth understreka han betydninga av eksklusjon og samanlikning med framande som eit sentralt element i nasjonal gruppeidentitet, og i å definere sjølve nasjonen (Armstrong 1982, 5). Seinare har også sosiologen Stuart Hall og historikaren Chris Lorenz på same vis vektlagt

negasjonens rolle i identitetsskapingprosessar. Dei inkluderte blir definert i relasjon til dei ekskluderte, argumenterer begge desse, og representasjonen av andre identifiserer «a difference that makes difference», som Lorenz skriv, eller forskjellen er nødvendig for i det heile å skape mening, som Hall har poengtert (Hall 1997, 225, 234–238; Lorenz 2008, 31). Inkludering i eit kollektiv, som i ein nasjon, krev samtidig ein eksklusjon av andre (Lorenz 2008, 25).

Det nasjonale og moralsk gode framstår i kontrast til det unasjonale og moralsk forkvakla. Eit hovudelement i forståinga av det unasjonale var derfor mangelen på moralske kvalitetar som kvalifiserte til borgarskap i nasjonen. Dermed fekk den «umoralske andre» som var diskvalifisert frå medborgarskap i nasjonen – antiborgaren – ein sentral funksjon i ei nasjonal sjølvforståing og i forståinga av kva det ville seie å vere ein god borgar. Ved å kunne identifisere og skilje ut dei unasjonale vart dei attståande inkludert i eit nasjonalt kollektiv. Denne mekanismen vart særleg viktig frå slutten av 1700-talet, då «folket» – meir eller mindre synonymt med «nasjonen» – vart den primære eininga for suverenitet og til dels identitet.

Folket frå undersått til borgar

Perioden mellom ca. 1750 og 1850 blir sett på som ei sentral overgangstid då det tradisjonelle privilegiesamfunnet vart omforma til det «moderne» samfunnet. Moderniseringa vart ikkje berre karakterisert ved ny teknologi og nye produksjonsmåtar, men også ved kulturelle, sosiale og politiske endringar. Nye forståingar og omgrep oppstod, samtidig som etablerte omgrep fekk nytt meiningsinnhald som resultat av endringsprosessane. Den tyske historikaren Reinhardt Koselleck har gitt perioden nemninga *Sattelzeit* (Sadeltida), ein geografisk metafor med referanse til sadelforma overgangsparti mellom ulike terrengformer som skulle symbolisere den paradigmatisk karakteren av endringane og perioden som eit vasskilje (Koselleck 1972, XV). Koselleck sin metafor er relevant i skildringa av ein prosess der fyrstane sine undersåttar vart omforma til borgarar, ein prosess som også fekk stor innverknad for innhaldet i nasjonsomgrepet. Transformasjonen vart først påverka av debattane i opplysningstida og fekk seinare den franske revolusjonen som effektiv katalysator (sjå til dømes Bregnsbo 1997; Damsholt 2000; Engelhardt 2010; Glenthøj 2010; Ihalainen og Sennefelt 2011; Blom 2013; Dørum 2016).

Som undersåttar hadde folket i territorialstatane først og fremst plikter i form av økonomiske bidrag og vern av dynastiske statar (skattlegging og i varierende grad militære tenester). Rettar var i hovudsak knytt til grupper og

korporasjonar, som adelens skattereduksjonar og byborgarane sitt monopol på handel og handverk. Med einevelde som dominerande statsform i Europa var politiske rettar svært avgrensa og dermed i liten grad konstituerande for det å vere undersått. Gjennom kongelova av 1665 var den dansk-norske einevalds-kongen ikkje ansvarleg overfor noko menneske, berre Gud. Som undersått var alle innordna i ein patriarkalsk samfunnsorden med vilkårslaus plikt til å vere lydige oppover i hierarkiet. Undersåttar var først og fremst kategorisert gjennom tilhøyrsløse til ein stand og ein lokal jurisdiksjon, ikkje til ein nasjon i moderne forstand. Det var ein samfunnsorden der egalitet og likeverd ikkje hadde nokon naturleg plass, snarare tvert om.

Slik vart det også forstått av det store fleirtalet av undersåttane. Den danske historikaren Ole Feldbæk har poengtert nettopp dette om tida då eliten i Danmark byrja å diskutere borgaromgrepet og nasjonsomgrepet under seinopplysninga. For folk, særleg i landdistrikta, var horisonten lenge framleis avgrensa til landsbyen, soknet, godset og dei nærliggjande byene, forklarte han, og heldt fram: «Talen om, at de var borgere i staten og samfundet, stred mod den standsopfattelse, de levde efter, og ord som Danmark og fædreland sagde dem intet» (Feldbæk 1991, 222).

I løpet av seinopplysninga vart den dynastiske fyrstestaten av Guds nåde, med kongen hierarkisk overordna alle sine undersåttar, utfordra av nasjonens borgarar når det galdt kven som hadde legitim heimel til statens suverenitet. Den franske revolusjonen var sjølvstekt eit viktig omdreingspunkt her. *Borgar* og *nasjon* kan seiast å ha vorte tvillingomgrep som begge vart uttrykk for tenkte fellesskap, og borgarskap (citizenship) vart ein føresetnad for å vere inkludert i nasjonen (Anderson 1983, Glenthøj 2007, 68). Med krav om overføring av suvereniteten til folket og borgarane vart det også nødvendig å avklare kva som konstituerte medborgarskap i nasjonen.

Denne utviklinga medførte ei nødvendig omdefinering av borgaromgrepet – frå først og fremst å karakterisere byborgarar med visse økonomiske privileger i ein by til å bli forstått som likeverdige borgarar i ein nasjon (sjå også Riedel 1972, 672–725; Kocka 1987, 21–63 og Hettling 2015). Framleis rundt 1800 vart borgaromgrepet brukt både i tydinga av byborgar og borgar i staten i Danmark, ifølgje den danske historikaren Michael Bregnsbo. Men det var særleg den franske revolusjonen og danskane si krigføring mot Storbritannia etter 1800 som bidrog til å fremje først og fremst den siste forståinga (Bregnsbo 1997, 156). «Statens borger», landets borgar eller «borger i staten» var no uttrykk som stadig oftare vart høyrte, forklarte Bregnsbo, og då ikkje i ein samanheng som kopla borgaromgrepet til ein by eller til ein sosial kategori, men til eit nasjonalt borgarsamfunn.

Borgaromgrepet fekk dermed i aukande grad eit innhald som peika fram mot statsborgarskap og medborgarskap. Det aktualiserte spørsmålet om kva som skilde ein (stats)borgar frå ein meir tradisjonell undersått. I moderne statsborgarrett er krava normalt eksplisitte og uttrykte i statsborgarlover (Brubaker 1992, 21). Slik fekk Noreg sin første lov om statsborgarrett i 1888. Tidlegare på 1800-talet var ikkje statsborgaromgrepet eintydig, verken i Noreg eller andre land (sjå også Niemi 2003, 12–18 og Myhre 2003, 204–207). Det kom raskt tydeleg til uttrykk i diskusjonar om kva ein norsk borgar var i tida etter 1814, då Grunnlova gjorde folkesuverenitet til eksklusivt grunnlag for statens suverenitet.

Det norske borgaromgrepet etter 1814

Konstitusjonskomiteen på Eidsvoll foreslo ein positiv definisjon på kva som var ein norsk borgar, men denne fall ut i det vidare arbeidet, og grunnlova mangla difor eksplisitt definisjon. Den første kommentarutgåva til Grunnlova frå 1815 vart forfatta av lektor, seinare jussprofessor Henrik Steenbuch (1774–1839). Han brukte ti sider på å resonnerer seg fram til ei tolking av kva som skulle forståast med formuleringar som «norske Borgere» i Grunnlovas paragraf 92 (Til Embeder i Staten maa allene udnævnes de Norske Borgere...). «Hvad der udfordres, for at kaldes Norsk Borger, findes ingensteds i Grundloven ligefrem bestemt», slo han tidleg fast (Steenbuch 1815, 90). Omgrepet var altså ikkje positivt definert. Det måtte tolkast, og utgangspunktet var omgrepet «undersått», brukt i Grunnlovas paragraf 92. Her var det eit delkrav å vere født av foreldre som ved fødsel var «Statens Undersaatter», og Steenbuch heldt fram:

En Stats Undersaat i egentlig Forstand er ethvert virkeligt Medlem af Staten; hvorved man sædvanlig tænker alle dem, som i Følge Lov eller Sædvane ei allene nyde de almindelige borgerlige Rettigheder, men og har Adkomst til de specielle, saasom Embeder og Værdigheder i Staten. I uegentlig Forstand tages Benævnelsen Undersaat derimot i en saa vidtløftig Bemærkelse, at derunder indbefattes Enhver, som staaer under Statens almindelige Love og følgelig saavel Udlændinge, saalænge de her paa deres Reiser maatte opholde sig, som Statens faste eller egentlige Medlemmer. (Steenbuch 1815, 90–91)

I si sontring mellom «egentlig» og «uegentlig» demonstrerte Steenbuch tolkingssrommet, og at i den vidaste tolkinga vil alle som er underlagde statens lover, også tilreisande som openbert ikkje vart oppfatta som borgarar, kunne forståast som undersåttar. Men ved å samanlikne og vurdere dei ulike paragrafane i Grunnlova der omgrepet «norsk borgar» var brukt, konkluderte han at med «Norsk Borger og Norsk Undersaat forstaaes eet og det samme». Særleg i spørsmålet om kven

som kunne ha embete, drøfta han dette grundig. Han nyanserte her igjen mellom undersåttar i «vidløftigste Forstand» og undersåttar forstått som «Statens egentlige Medlemmer», der det siste måtte forståast som synonymt med borgar (Steenbuch 1815, 138). Variasjonen mellom uttrykka «borgar» og «undersått» vart brukt for å variere språket, meinte Steenbuch.

At borgaromgrepet likevel ikkje var så heilt klart for alle, kom fram på Stortinget same året. Eidsvollsmannen Valentin Sibbern (1779–1853) foreslo på Stortinget i 1815 å endre grunnlova slik at borgaromgrepet i praksis vart innskrenka til å gjelde aktive borgarar, det vil seie dei som kunne røyste ved valet (Stortingsforhandlingar 1815–1816, 308). Derfor foreslo han også at det positivt måtte skrivast inn at berre menn hadde røysterett. Forslaget var meint å skulle vere avklarande på korleis borgaromgrepet skulle forståast (Stortingsforhandlingar 1818, 57–60). Same året må kapellan Niels Stockfleth Schultz (1780–1832) ha vore endå meir usikker. Han var medlem av Stortinget allereie frå hausten 1814 og stortingspresident fleire gonger frå 1818 og fram til 1827 (Bratberg 2020). Schultz foreslo at «en Difinition indførtes i Grundloven, som bestemte hvad der egentlig forstaaes ved Benævnelsen Norske Borgere, modsat Benævnelsen Fremmed» (Stortingsforhandlingar 1815–1816, 308).

Komiteen som behandla grunnlovsforslaga, avviste dei begge. Om Sibberns forslag slo komiteen fast at det framleis ville vere innbyggjarar i Norge der nemninga «Norsk borger» absolutt passa, utan at dei var røysteføre. Eksempelvis viste dei til innfødde kjøpmenn og bønder under 25 år, som jo ikkje hadde røysterett sjølv om dei elles oppfylte alle krav. Samtidig peika komiteen på at det berre var det aktive borgaromgrepet som Grunnlova reelt gav ei innhaldsmessig avklaring:

Iøvrigt maa antages, at skjøndt Begrebet «Norsk Borger» i dets meest udvidede Forstand ikke nogensteds i Grundloven er defineret, synes det dog, at Begrebet om en Norsk Borger i mere indskrænket Forstand, nemlig forsaavidt han har nogen Indflydelse paa Statsstyrelsen, eller som det kaldes, er Activborger, ikke er nogen Uvished underkastet, og at det følgelig ikke nødvendig behøves for at gjøre Grundloven bestemt og utvedtydig, at en saadan Difinition tilføies den. (Stortingsforhandlingar 1815–1816, 509)

Komiteen såg heller ikkje nokon trong for å presisere at berre menn hadde røysterett, det gav seg sjølv og opna ikkje for noko mistyding. Tvert om ville ei spesifisering om dette når det galdt røysteretten kunne «lede til den Misforstaaelse, at Quindekjønnet i nogen anden Henseende havde Deel i Rigets Styrelse» (Stortingsforhandlingar 1815–1816, 309–310). Også Steenbuch vurderte grunnlovsforslaga i ein eigen publikasjon og avviste dei begge. Som komiteen viste han til det

problematiske i å avgrense borgaromgrepet til aktive borgarar og konsekvensane det ville ha for kven som kunne utnemnast til embetsmenn. Igjen konkluderte Steenbuch med at borgar og undersått var det same, men presiserte samtidig at norske undersåttar var undersåttar til statens lover, ikkje til monarken:

At Grundloven forstaaer her [§ 50 om røysteretten], som i § 92, ved Norsk Borger det samme som Norsk Undersaat, der er, enhver der staaer under Statens Love, og ikke er Medlem af Nogen anden Stat, kan neppe omtvivles. [...] Jeg skulde derfor og gjerne gaae over til den Mening at en legal Definition af Norsk Borger er uformøden. (Steenbuch 1817, 54)

Seinare definerte han norske borgarar som «ethvert Medlem af den Norske Stat», uavhengig av om vedkomande var innfødd eller ikkje. Det gav to slags klassar av borgarar, nemleg innfødde som også kunne få embete i samsvar med innfødsretten, og framandfødde som ikkje kunne det, men som elles hadde fulle borgarrettar, inkludert røysterett (Steenbuch 1817, 142–151). Det var ei presisering av framandfødde som borgarar utan fulle rettार samanlikna med grunnlovskommentaren hans i 1815.

Då grunnlovsforslaga vart tatt opp til handsaming i 1818, avviste konstitusjonskomiteen begge forslaga. Å avgrense definisjonen av borgarar til dei som kunne røyste, var uråd, ikkje berre fordi det «strider mod Begrebet om en Statsborger i Almindelighed», men også fordi det ville vere i strid med Grunnlovas formulering. Der stod det at «Stemmeberettigede ere *kun* [mi kursivering] de Norske Borgere, som have fyldt 25 år [...]» Dette ordet «kun» måtte tolkast som at det fantes norske borgarar som ikkje var røysteføre, konkluderte komiteen (Stortingsforhandlinger 1818, 57). Samtidig var det berre i samband med forståinga av ein aktiv borgar ein slik definisjon var nødvendig, ifølgje komiteen, og denne forståinga var så avklart at ein vidare positiv definisjon av borgaromgrepet, slik Schultz foreslo, var heilt unødvendig.

Debattane viser at borgaromgrepet var uklart. Sjølv om skiljet mellom aktive og passive borgarar var eintydig, om enn elastisk over tid, var skiljet mellom borgarar og ikkje-borgarar ikkje like avklart. Det handla om kven som kunne inkluderast i nasjonen – passivt eller aktivt.

Den moralske borgaren

Med framveksten av nasjonale fellesskap vart skiljet mellom borgar og ikkje-borgar særleg vurdert ut frå moralske eigenskapar (sjå Ulvund 2017 og Ulvund 2021 for ein grundigare diskusjon om dette). Den amerikanske sosiologen Rogers

Brubaker illustrerte korleis uttrykket «framand» (étranger) og «borgar» (citoyen) vart brukt i ein slik kontekst under den franske revolusjonen. Den revolusjonære journalisten og politikaren Jean-Lambert Tallien (1767–1820) gav til dømes i 1795 uttrykk for at god moral var tilstrekkeleg for å vere kvalifisert til borgarskap i den franske nasjonen: «the only foreigners in France are bad citizens» (Azimi 1988, 702, her etter Brubaker 1992, 48).

På same måte stempla Emmanuel-Joseph Sieyès (1748–1836) i 1789 adelen som moralsk forkvakla og framande for nasjonen i det berømte skriftet «Kva er tredjestanden» (Qu'est-ce que le tiers-état?). Han angreip i sterke ordelag aristokratiet sitt korporative grep om samfunnet generelt og stenderforsamlinga spesielt. Han argumenterte med at tredjestanden ikkje berre representerte folket, men at den utgjorde ein «komplett nasjon». Tredjestanden var derfor synonymt med nasjonen. Aristokratiet, derimot, stod utanfor – eller rettare: utgjorde ein nasjon i nasjonen. Og grunngivinga var særleg forankra i ei forståing, eller ein påstand, om kva produktivitet og nytte eigentleg var (Karp 2008, 136). Tredjestanden utførte alt verkeleg arbeid i samfunnet og stod for alt som var nyttig, medan aristokratiet som stand strålte i si ørkesløyse: «Ei slik gruppe er for visst framand for nasjonen på grunn av sin lediggang» (Sieyès 1789, her etter Lembcke og Weber 2014, 47).

Aristokratiet var framand for nasjonen, både fordi makta deira ikkje var legitimert i folket, og fordi aristokratane hadde private eigeninteresser og ikkje det allmenne vel som mål. Dei var slik ein byrde, ein parasittisk organisme som tæra på nasjonen. Ein nasjon, forklarte Sieyès, var ei samanslutning av menneske under éi lov og representert av den same lovgivande forsamlinga. Aristokratiet, med sine sivile og politiske privilegium, skilde seg ut frå folket og nasjonen. Derfor, heldt Sieyès fram, gjorde det aristokratiet til eit særskilt folk i nasjonen – ein stat i staten (Sieyès 1789, her etter Lembcke og Weber 2014, 143). Sieyès' framstilling av aristokratiet hadde to naturlege utfall. Anten måtte dei sørge for si eiga atterføring (regeneration) som nyttige borgarar eller så måtte dei støytast ut av samfunnet. Valet stod mellom assimilering og eksklusjon.

I Tyskland hadde Sieyès en merksam lesar i Johan Gottlieb Fichte (1762–1814). I sitt forsvarsskrift for den franske revolusjonen frå 1793, *Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publikums über die französische Revolution*, framstilte han adelsstanden som ein despotisk korporasjon som representerte ein fare for det allmenne vel. Den var ein stand som heldt ved like og forsvarte særeigne interesser og ein særeigen moral, og den var derfor «ein farleg stat i staten» (Fichte 1793, 195). Han nemnde også kyrkja, lauga og militæret som konkrete døme på slike statar i staten: «Alle desse er statar i staten, som ikkje berre har åtskilte interesser, men interesser som står i direkte strid med interessene til alle andre borgarar» (Fichte 1793, 196).

Det heile var eit breidt angrep på *L’Ancien Régimes* strukturar, og på same måte som Sieyès langa han kraftfullt ut mot aristokratiet som representantar for eit grådig og fråtsande regime styrt av eigeninteresse. Dette var i samsvar med Rousseaus påstandar nokre tiår tidlegare om at individ som ikkje følte ein varm kjærleik for lov og rettferd, og ikkje var i stand til å ofre sine liv for plikta om nødvendig, var samfunnsudugelege og burde støytast ut av staten som dårlege borgarar (Rousseau 1958 [1762]), 169). For alle desse var nasjonen (samfunnsfelleskapet) først og fremst ein normativ kategori, og moralske kriterium var heilt sentralt i forståinga av kven som var inkludert i den.

I ein dansk-norsk kontekst har Tine Damsholt og Juliane Engelhardt begge på gode måtar fanga viktige element i transformasjonen av borgaromgrepet – og betydinga av moralske kvalitetar hjå borgaren som då kom inn. Damsholt drøftar korleis danske militære reformar på slutten av 1700-talet (innføring av verneplikt for bondestanden i samband med oppheving av stavnsbandet i 1788) var ein del av ein patriotisk diskurs der borgaren vart ansvarleggjort. Ein føresetnad for frigjeringa av dei danske bøndene frå stavnsbandet var ei forventning om at dei brukte fridomen på ein bestemt måte, nemleg til å oppfylle sine skyldnader for heilskapen: det allmenne vel (Damsholt 2000, 347). Borgaren sin «etiske imperativ» handla om å setje til side eigeninteresser til fordel for heilskapen, noko som i ytterste forstand handla om viljen til å ofre livet for fedrelandet, slik Rousseau vektla (Damsholt 2000, 82). Borgardyden – forstått som borgaren sine handlingar og sjølvmedvit – fekk avgjerande betyding for «allmennvellet», og oppsedinga av borgarane til denne dyden fekk stor merksemd (Damsholt 2000, 102; sjå og kapittelet til Tine Damsholt i denne boka).

Engelhardt følgde opp dette i si undersøking av virket til patriotiske selskap i den dansk-norsk-tyske heilstaten i perioden 1769–1814. Også ho viser til at borgaromgrepet skifta innhald i denne perioden (Engelhardt 2006 og Engelhardt 2010). Det gjekk frå å vere forstått som byborgarar til ei nemning på eit borgarsamfunn definert av meir uformelle indikatorar – som danning, utdanning og anstendig oppførsel. Borgarskap vart dermed eit fellesskap basert på visse felles verdiar. Ifølgje Engelhardt førte dette til at grensene mellom borgarar og ikkje-borgarar både vart meir usynlege og meir flytande (Engelhardt 2006, 40).

I desse selskapa identifiserte Engelhardt tre komponentar i forståinga av patriotisme: økonomisk liberalisme, betydinga av danning og vektlegging av ein borgarrettsleg tankegang. Det siste handla mellom anna om ein likskaps-tanke der alle medlemmer i staten skulle handsamast som borgarar, med krav på borgarlege rettar. Men dette var ikkje berre eit krav til staten. Medborgarskap handla også om korleis ein vart ein god borgar og ein god patriot. Her stod

engasjement for samfunnets framgang og velferd sentralt, altså eit krav om å gagne heilskapen og fedrelandet (Engelhardt 2006, 48). Det siste vart ifølgje Engelhardt enno først og fremst forstått som staten, ikkje dei enkelte nasjonane innan heilstaten. Staten var fedrelandet, og patriotismen var først og fremst knytt til staten og statens monark. Dette borgaridealet la vekt på at ein skulle vere produktiv og sette fellesskapet sine interesser framfor eigeninteressa. Engelhardt forstår dette som ein kritikk både oppover og nedover i det sosiale hierarkiet: nedover mot allmugen sin påståtte dovenskap og ignoranse, oppover mot adelens luksus og lediggang.

Analysane til Engelhardt og Damsholt gir innsikt i korleis borgaromgrepet var i endring under seinopplysninga, og korleis omgrepet fekk eit normativt innhald. Dette fekk betydning når skiljet mellom borgarar og ikkje-borgarar skulle trekkast opp, og gjennom det kven som skulle inkluderast i nasjonen, og kven som burde ekskluderast.

I diskusjonen om kva som skilde ein undersått frå ein borgar, vart det kvalitative aspektet også tematisert i ein norsk kontekst. For Henrik Steenbuch var borgar og undersått det same, med den viktige nyansen at som borgar etter 1814 var ein Grunnlovas undersått, ikkje fyrstens. Ein var underdanig lova og plikta å vere lojal mot den. At omgrepet «undersått» likevel for mange gav assosiasjonar om forelda underordning og einevelde, kom utover på 1820- og 1830-talet tydeleg til uttrykk i avisa *Trondhjems Borgerlige Realskoles allene privilegerede Adressecontours-Efterretninger* (avkorta *Trondhjems Adresseavis*). Avisa meinte at ordet «undersått» vart brukt feil. Fordi Grunnlova hadde gitt oss, som ein konstitusjonell nasjon, nemninga av norske borgarar, burde ikkje nordmenn lenger kalle seg undersåttar. «Det er ingenlunde uvigigt for Os», heldt avisa fram, «hvilken Titel vi bære, især i offentlige Forhandlinger; thi med Benævnelsen assimilerer sig gjerne en Idee, der svarer til dens Indhold» (*Trondhjems Adresseavis*, 17.10.1823, No. 83). «Undersåttar» var riktig uttrykk så lenge me stod under eineveldets herredøme, men det gav no assosiasjonar som ikkje kunne foreinast med det å vere ein god borgar:

Med Navnet Norske Borgere, Statens Borgere forener sig Begrebet om den constitutionelle Betydenhed, den Værdig- og Anseelse, som tilkommer Os og som der er vor Pligt at forsvare. Vi er ikke nogen Mands Undersaatter, og finde med Velbehag, at Norges elskede constitutionelle Konge agter Os, som iblandt andet kan erfare af Rigstidenden No. 31 for dette Aar, hvor Høistsamme i Sit skjønne Svar paa den Norske Statsraads Adresse, nævner *den Norske Nation, det Norske Folk.* (*Trondhjems Adresseavis*, 17.10.1823, No 83)

Poenget vart gjentatt i same avis i 1824 og 1825 (*Trondhjems Adresseavis*, 5.12.1823, No 97; 17.8.1824, No 66; 20.9.1825, No 75.). I denne samanhengen er det koplinga mellom ein tilsynelatande formalisert borgardefinisjon og ei normativ tyding som er av interesse. Det norske folk og den norske nasjonen framstår som ein moralsk kategori. Å vere borgar vart assosiert med verdigheit og vørndnad, og eit moralsk vilkår var forsvarplikten, slik Damsholt også påviste.

I 1831 gav Trondheimsavisa igjen plass til ein innsendar som reagerte på feilaktig bruk av borgaromgrepet:

Dette Borgernavn, som selv i den fjerneste Oldtid var betydningsfuldt og hædrende i de constitutionelle Stater, ophævede Enevoldens Standsforskjel og gjorde Alle lige for Lovene og i Rettigheder, og som et helligt Baand omslyngede de enkelte Medlemmer af Statssamfundet. (*Trondhjems Adresseavis*, 14.1.1831, No. 4)

FIG. 1.1 «Repulsed but not discouraged». Satirical print of a Jew trying to enter Parliament from 1830 when Jewish suffrage was discussed and rejected. «Pray let me in! I am sure I shall / Behave myself, as well as some, / whom you have admitted». Jødar vart i fleire statar til dels ekskluderte, til dels nekta statsborgarlege rettar, til langt opp på 1800-talet. I Storbritannia vart dei først valbare til det britiske parlamentet i 1858. Den vanlege grunnvinga for slik diskriminering bygde på påstandar om at dei moralsk sett var diskvalifiserte som borgarar i ein kristen stat.

Enkelte byfolk hadde ei forståing som bygde på den gamle borgarforståinga, at det var avgrensa til byborgarar og ikkje til bønder, forklarte innsendaren. Bøndene var, i desse «Smaaherrers Øine», ubetydelege vesen, mens alle med borgarskap i byen vart sett på som borgarar, sjølv dei som dreiv med den «simpleste Haandtering», og det galdt «især hvis hans lille Madame viser sig paa Gaden i Hat, Shawl og øvrige Dame-Requisita». Å vere borgar handla slik om kvalitativ substans, som kravde moralsk høgverdige eigenskapar, ikkje ferniss og overflatisk snobberi.

Dei unasjonale: «Jøden» og det moralske medborgarskapet

Fram til byrjinga av 1800-talet vart jødar typisk nok ofte omtalt som tilhøyrande «den Jødiske Nation». Dei var derfor i utgangspunktet definert ut av nasjonen (sjå også Ulvund 2017 og Ulvund 2021). Tyskaren Christian von Dohm (1751–1820) sitt skrift *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden* frå 1781 innleia ein debatt om deira plass i samfunnet. Han foreslo ei frigjering (emansipasjon) av jødane. Dohm meinte at om jødar vart frigjorde frå tvang og avgrensingar, ville dei bli meir nøgde og meir nyttige for staten (Dohm 1781). Han framstilte rett nok jødar som moralsk underlegne kristne, men gjennom undervisning og opplæring skulle jødar «forbetrast» og bli omforma til velfungerande samfunnsmedlemmar. Jødane hadde slik eit moralsk potensial som kunne kvalifisere dei som borgarar. Det var ikkje tilfeldig at jødane si rolle som eventuelle borgarar vart diskutert frå 1780-talet av, tida då ei rekke statar oppmjuka eller oppheva særlover og restriksjonar som var spesielt retta mot jødar. Emansipasjonsprosessen og Dohm sitt skrift utløyste mange pamflettar og publikasjonar om spørsmålet i fleire land over fleire tiår. Dei fleste argumenterte mot at jødar nokon gong kunne bli gode borgarar.

I si bok om den franske revolusjonen brukte Fichte tre av trehundre sider til ein omtale av jødar. Han klistra dei til aristokratiet, og begge gruppene vart representantar for uproduktive og parasittiske «statar i staten». For Fichte var jødane først og fremst eit døme på ein stat i staten, karakterisert ved internaliserte normer og ein egoistisk tenkemåte som var til skade for det felles beste (Karp 2008, 154). Slik vart det jødiske dømet henta fram som symbol på degenerasjon og for å gi retorisk kraft til førestillingar om tilsvarende unyttige og korporative posisjonar blant aristokratiet og trongen for atterfødning hos det. Han var ikkje den første til å stemple jødar på denne måten, men desse få sidene bidrog til at uttrykket «stat i staten» særleg vart assosiert med jødar. Den jødiske moralen, slik Fichte framstilte den, bygde på eigeninteresse og fekk som konse-

kvens at jødar vart unyttige borgarar åtskilte frå samfunnet elles. Men jødane skilde seg også frå andre av tidas statar i staten, ifølgje Fichte. Dei var spreidde rundt i Europa og utgjorde ein mektig og fiendtlegsinna «Staat» – forstått som ein kosmopolitisk korporasjon – som stod i ein uavbroten krig med alle andre, og som derfor medførte stor skade for andre borgarar (Fichte 1793, 188–190).

Påstandane om at jødar var farlege og moralsk diskvalifiserte som borgarar, og dermed også utelukka frå dei framveksande nasjonane, var mange, og i fleire land braut det ut såkalla litterære jødefeidar. Sjølv om også røyster som var positive til å inkludere jødar, vart høyrde, var diskursen prega av antijødiske førestillingar som vektla politisk og moralsk fare ved jødar.

Kort før grunnlovsforsamlinga på Eidsvoll stengde ute jødane, løfta Konrad Schmidt-Phiseldek (1770–1832) fram spørsmålet om jødar kunne tolast som gjester, innbyggjarar eller borgarar i ein kristen stat. Schmidt-Phiseldek var tyskfødt jurist og frå 1813 direktør i den danske Riksbanken. Han meinte at spørsmålet måtte svarast på ved å ta stilling til kva rettar medlemmar av ein framand nasjon kunne gis, «skjøndt de ej ville henregnes til og blandes med det Folk, hvis Totalitet i sin Forbindelse ved fælles Love udgjør Borgersamfundet eller Staten» (Schmidt-Phiseldek 1809–10[1811], 4–5). Ein rettruande jøde hadde ikkje nokon heim «uden i hiint Forjættelsernes Land» og kjende ingen andre fedreland enn dette. Derfor såg jødar heller ikkje på nokon andre som landsmenn «uden dem, der lig ham ere Abrahams Afkom. Disse ere hans Brødre, og den eneste Slægt han kjendes ved [...]» (Schmidt-Phiseldek 1809–10[1811], 6).

Dette utgangspunktet fekk sjølv sagt konsekvensar for korleis han vurderte borgarrettar for jødar. Rett nok meinte han at jødar kunne tolast som *gjester*, det vil seie at dei under visse vilkår kunne besøke Danmark. Men fordi dei ikkje var borgarar, kunne dei ikkje krevje å bli handsama etter staten sine alminnelege lover – «thi Loven er sat for Borgerne» (Schmidt-Phiseldek 1809–10[1811], 9). Status som *innbyggjar* gav rett til å busetje seg. Det gav opphaldsrett, og for så vidt løyve til å drive med økonomisk verksemd, men altså ikkje borgarrett og dermed heller ikkje status som medlem av staten. Også som innbyggjar slo Schmidt-Phiseldek fast at jødar kunne tolast. Men det var eitt sentralt vilkår: Busette jødar måtte slutte å vere «Talmudister» og slutte å vedkjenne seg til dei «Lærdomme, Traditioner og Vedtægter» som var heimla i rabbiniske forskrifter (Schmidt-Phiseldek 1809–10[1811], 32). Jødedommen måtte reinsast for alt som vart oppfatta som rabbinarskapt overtru, og som skapte avstand til innbyggjarane i landet elles. Men som borgar var jøden ueigna for Schmidt-Phiseldek, og det var først og fremst på grunn av sin standhaftige jødiske identitet og at jødar heldt fast på tanken om å vere ein eigen nasjon. Det gjorde det vanskeleg å ha

tillit til dei. Derfor kunne jødar heller ikkje få tilgang til borgarrettar, embete eller til utøving av militærtjeneste (Schmidt-Phiseldek 1809–10[1811], 42). Moralske kvalitetar gjorde «jøden» diskvalifisert frå staten og nasjonen.

Dette var synsmåtar som prega forsamlinga på Eidsvoll i 1814 der Grunnlova fekk sine eksklusjonsfråsegner, inkludert den famøse «jødeparagrafen» som gjorde det forbode for jødar å sette foten på norsk jord. Det norske forbodet mot jødar, som først vart oppheva i 1851, gav Noreg ry for ein særleg ekskluderande politikk, men førestillingane den reflekterte, var dominerande i store delar av Europa til langt utpå 1800-talet. Eit døme er Sverige der påstandar om at den mosaiske trua var unasjonalt, egoistisk og fiendtleg mot andre folk, stadig vart fremja, og slagord som «alltid Jude, aldrig svensk» vart høyrte i Riksdagen til utpå 1840-talet (Sveriges Riksdag 1840, 514; jf. kapitlet til Anna Bohlin i denne boka). Berre kongeleg veto hindra Riksdagen i å vedta stadig strengare restriksjonar for jødar fram til det same tiåret. Også i Danmark oppfatta leiande aktørar jødar som framande for nasjonen og derfor diskvalifiserte til medborgarskap, inkludert då landet fekk grunnlov i 1849 (Ulvund 2021, 105–108).

Avslutning: Antiborgarskap som nasjonsbygging

Den amerikanske historikaren Gary Kates har argumentert for at debatten om jødisk frigjering under den franske revolusjonen først og fremst var ein debatt om kva det ville seie å vere fransk, og mindre om jødar. Gjennom å diskutere kva rettार jødar kunne ha, vart ein fransk nasjonal identitet meisla ut (Kates 1989, 223; 231). Med utgangspunkt i Kates har hans landsmann Ronald Schechter på liknande måte argumentert for at «Jøden» i Frankrike vart eit diskursivt grep for å definere borgeromgrepet i tida før og under revolusjonen. Han hevda at den franske samtida ikkje først og fremst forstod borgeromgrepet som eit spørsmål om individuelle rettार, men snarare om moralske kvalitetar. Og her vart «Jøden» konstruert som ein *antiborgar* (anti-citizen), ein slags definisjon på kva ein god borgar *ikkje* var. Gjennom si rolle som antiborgarar bidrog dei til eit skarpare skilje mellom «vi» og «dei andre» i og utanfor eit nasjonalt fellesskap. Når ein definerte «Jøden», vart borgaren forstått som ein person som verdsette og praktiserte ueigennytte framfor egoisme, som viste mot og tapperheit framfor feigskap, og som stod for produktiv nytte framfor virkeslaus dovenskap og ærleg openheit framfor løyndom (Schechter 2003, 101). Sjølv om jødar var ei marginal gruppe i det franske samfunnet, handla den store interessa for dei om alt anna enn eit marginalt tema. Dermed handla heller ikkje diskusjonen om jødar så mykje om deira eventuelle borgarrettar som om borgeromgrepet generelt, slik Schechter ser det.

Jødar var frå slutten av 1700-talet på mange måtar det arketypiske dømet på antiborgarskap, men det var fleire framande religiøse grupper i Skandinavia som fekk rolla i tida etter (sjå Ulvund 2017). Frå midten av 1800-talet galdt det særleg mormonar. I mellomkrigstida var førestillinga om jesuittar som antiborgarar svært levande i Sverige og Noreg. Alle vart dei framstilte i samsvar med ei grunnfortelling om religiøse minoritetar som samfunnsfiendar (Ulvund 2017 og Ulvund 2021). Som antiborgarar – motsatsar til gode borgarar – spelte slike politisk og religiøst utstøytte grupper ei viktig rolle i nasjonsbygginga. I Noreg ekskluderte Grunnlova jesuittar mellom 1814 og 1956 (og munkeordenar fram til 1897). Både då føresegna vart vedtatt i 1814, og då eit fleirtal på Stortinget vedtok å halde fast på det i 1925, var ei sentral grunngeving at jesuittane, og for mange katolikkane i det heile, var moralsk diskvalifiserte frå det nasjonale fellesskapet.

Jødar, mormonar og jesuittar vart alle framstilte som unasjonale antiborgarar på grunn av dei politiske og moralske eigenskapane dei vart representerte med. Dei vart alle oppfatta å ha et fiendskap til alle andre enn sine egne, samt å drive med politisk undergraving, separatisme og forræderi i eit forsøk på å skape despotiske teokrati, gjerne på fordekte og løgnaktige måtar. Dette handla også om manglande patriotisme og fråverande «fedrelandskjærlichkeit». Fordi desse religiøse gruppene blei påstått å mangle dette, vart dei framstilte som å vere utan interesse for samfunnets og nasjonalstatens beste. Dei sette eigeninteresse framfor fellesskapets interesser, eller «det Heles Vel», som var eit fyndord fram til første del av 1800-talet.

Ein anonym skribent forsvarte i 1816 den norske eksklusjonen av jødar i tidskriftet *Mimer* ved nettopp å vektlegge påstandar om at moralske kvalitetar ved jødar gjorde dei ute av stand til å nære patriotiske kjensler for fedrelandet:

Norge bør beboes af norske Borgere, af Mænd som ere eller kunne blive Normænd, der ansee Norge for deres Fædreland. Aldrig bliver Jøder Normænd saalænge de ere ægte Jøder. Ikke engang deres Børn, om de fødtes i Norge, blive det. En Jøde, som ikke har apostaseret, kalder sig ikke Tydsker, Franskmand, Engelskmand, Hollænder, Dansk etc, men underskriver sig: *af den jødiske Nation*. Han regner sig til en anden Nation i Nationen. Hans Fødeland er et, men hans Fædreland er et andet, nemlig Kanaan. I sit Fødeland er han en Fremmed, hist er hans Hjem, didhen stunder han. Endnu venter han med Længsel en Messias som skal erobre først Kanaan, siden al Verden, og indsætte hans Nation igjen i dens formeente Rettigheder til hele Kloden. (*Mimer* 1816, 1ste Hæfte No 39-42, 157. Takk til Niri Ragnvald Johnsen som gjorde meg merksam på denne kjelda.)

Derfor, skreiv forfattaren, meinte jødar at dei hadde rett til «at eie os og alt hvad os tilhører», og at det å «bedrage os» var ei gudegitt plikt. Skribenten gav slik uttrykk for at det nasjonale ikkje først og fremst var eit etnisk spørsmål, men eit

spørsmål om å slutte opp om nasjonen. Patriotiske jødar var ifølgje innsendaren ei sjølvmotseiing. Ettersom dei ikkje såg på fødelandet som fedreland, sette dei også eigeninteressa framfor nasjonens interesser. Det var diskvalifiserande.

Konstruksjonen av «Jøden» og andre antiborgarar, og den sentrale rolla moralske kvalitetar spelte her, illustrerer på ein god måte betydninga av grense-draginga som Fredrik Barth omtalte. Kontrasten som slike vrengebilete skapte, definerte kvalitetar ved nasjonen og gav den meining for nasjonens medlemmar. Slike forståingar av nasjonen kunne manifestere seg gjennom eksklusjon, som delkrav ved tildeling av statsborgarskap, og som motivasjon for føresegner som avgrensa borgarlege rettar for visse grupper. Meir vanleg var og er likevel at slike nasjonsforståingar bidrar til ein uformell eksklusjon og til konstituering av eit nasjonalt utanforskap som ikkje nødvendigvis er heimla i lovgiving. Det moralske medborgarskapet blir eit tilleggskrav til det juridiske statsborgarskapet.

For å kome tilbake til Walter Bagehot sin innleiande observasjon; grense-draging basert på moralske kvalitetar – særleg ved påstandar om diskvalifiserande moralske kvalitetar hjå «unasjonale» grupper – har vore viktige for at me underforstått har ei forståing av kva den gåtefulle nasjonen er, utan å måtte definere den positivt.

LITTERATUR

Anderson, Benedict. 1983. *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.

Armstrong, John. 1982. *Nations Before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Azimi, Vida. 1988. «L'étranger sous la Révolution». I *La Révolution et l'ordre juridique privé: Rationalité ou scandale?* Paris: Presses Universitaires de France.

Bagehot, Walter. 1872. *Physics and politics*. Faksimile i Barrington, Russel (red.). 1915. *The Works and life of Walter Bagehot*, vol. VIII, Longmans, Green, and Co, New York.

Barth, Fredrik. 1969. «Introduction». I *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, redigert av Fredrik Barth. Bergen-Oslo: Universitetsforlaget.

Blom, Ida. 2013. «Hva er en borger? Nasjon, borger-skap og mobilisering i Norden». *Historisk Tidsskrift*, bind 92.

Bratberg, Terje. 2020. *Niels Schultz i Norsk biografisk leksikon* på snl.no. Henta 14. desember 2020 frå https://nbl.snl.no/Niels_Schultz.

Bregnsbo, Michael. 1997. *Samfundssorden og statsmagt set fra prædikestolen. Danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundssordenen og statsmagten 1750–1848, belyst ved trykte prædikener. En politisk-idéhistorisk undersøgelse*. Bind 15 i *Danish humanist texts and studies*. København: Museum Tusulanums Forlag.

Brubaker, Rogers. 1992. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Harvard University Press.

Damsholt, Tine. 2000. *Fædrelandskærlighed og borgerdy. Patriotisme, nationalisme, kulturhistorie, etnologi, militærhistorie, diskursanalyse*. København: Museum Tusulanum.

Dohm, Christian Wilhelm. 1781. *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden*. Berlin und Stettin: Friedrich Nicolai.

Dørum, Knut. 2016. *Frå undersått til medborgar: Styreform og politisk kultur i Noreg 1660 til 1884*. Oslo: Samlaget

Engelhardt, Juliane. 2006. «Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769–1814». (Dansk) *Historisk Tidsskrift* 106 (1).

- Engelhardt, Juliane. 2010. *Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769–1814*. København: Museum Tusulanums forlag.
- Feldbæk, Ole. 1991. «Fædreland og Infødsret. 1700-tallets danske identitet». I *Dansk identitets-historie. I Fædreland og modersmål 1536–1789*, redigert av Ole Feldbæk. København: C.A. Reitzels Forlag.
- Fichte, Johann Gottlieb. 1793. *Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publikums über die französische Revolution. Erster Theil*.
- Glenthøj, Rasmus. 2007. *På fædrelandets alter. National identitet og patriotisme hos det danske borgerskab 1807–1814*. København: Museum Tusulanums forlag.
- Glenthøj, Rasmus. 2010. «Fælles kultur – forskellige nationaliteter. De borgerlige elitors skabelse af en national identitet i Danmark og Norge 1807–1830». Avhandling for ph.d., Syddansk universitet.
- Hall, Stuart. 1997. «The Spectacle of the 'Other'». I *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices*, redigert av Stuart Hall. London-Thousand Oaks-New Dehli: Sage Publication.
- Hettling, Manfred. 2015. «Bürger/Bürgerlichkeit». I *Handbuch Europäische Aufklärung*, redigert av H. Thoma. Stuttgart: J.B. Metzler. doi.org/10.1007/978-3-476-05410-4_10.
- Ihalainen, Pati og Karin Sennefelt. 2011. «General Introduction». I *Scandinavia in the Age of Revolution: Nordic Political Cultures, 1740–1820*, redigert av Pate Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennefelt og Patrik Winton. Farnham: Ashgate Publishing.
- Karp, Jonathan. 2008. *The Politics of Jewish Commerce. Economic Thought and Emancipation in Europe, 1638–1848*. Cambridge University Press
- Kates, Gary. 1989. «Jews into Frenchmen: Nationality and Representation in Revolutionary France». *Social Research* 56 (1).
- Kocka, Jürgen. 1987. «Bürgertum und Bürgerlichkeit als Probleme der deutschen Geschichte vom späten 18. zum frühen 20. Jahrhundert». I *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, redigert av Jürgen Kocka. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Koselleck, Reinhart. 1972. «Einleitung». I *Geschichtliche Grundbegriffe*, redigert av Otto Brunner, Werner Conze, og Reinhart Koselleck. Band 1. Stuttgart: Ernst Klett: XV.
- Lembcke, Oliver W. og Florian Weber. 2014. *Emmanuel Joseph Sieyès: The Essential Political Writings*. Leiden: Brill.
- Lorenz, Chris. 2008. «Representations of Identity: Ethnicity, Race, Class, Gender and Religion. An Introduction to Conceptual History». I *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*, redigert av Stefan Berger og Chris Lorenz. Basingstoke: Palgrave McMillan.
- Mimer: et periodisk Blad af blandet Indhold. 1816. Christiansand: J. Johansen.
- Myhre, Jan Eivind. 2003. «Del II. 1860–1901». I *Norsk innvandringshistorie. Bind 2 av Nasjonalstatens tid 1814–1940*, redigert av E. Niemi, Jan Eivind Myhre og Knut Kjeldstadli. Oslo: Pax Forlag.
- Niemi, Einar. 2003. «Del I. 1814–1860». I *Norsk innvandringshistorie. Bind 2 av Nasjonalstatens tid 1814–1940*, redigert av Einar Niemi, Jan Eivind Myhre og Knut Kjeldstadli. Oslo: Pax Forlag.
- Riedel, Manfred. 1972. «Bürger, Staatsbürger, Bürgertum». I *Geschichtliche Grundbegriffe*, redigert av Otto Brunner, Werner Conze, og Reinhart Koselleck. Band 1. Stuttgart: Ernst Klett
- Rousseau, Jean-Jacques. [1762] 1958. *Om samfunns-pakten, eller Statsrettens grunnsetninger*. Oslo: Dreyer forlag.
- Schechter, Ronald. 2003. *Obstinate Hebrews: Representations of Jews in France, 1715–1815*. Berkeley, US: University of California Press.
- Schenkel, Willem. 2010. «The Virtualization of Citizenship». *Critical Sociology* 36 (2).
- Schmidt-Phiseldek, Konrad. 1809–10[1811]. *Om Jøderne, betragtede som Gjæster, Indbyggere, og Borgere i Christne Stater*. I *Det Kongelige Videnskabers Selskabs Skrifter*. Kiøbenhavn.
- Steenbuch, Henrik. 1815. *Bemærkninger over Norges Grundlov af 4de November 1814*. Trondhjem.
- Steenbuch, Henrik. 1817. *Anmærkninger ved Constitutionsforslagene af 1815 og 1816. Et Bidrag til Grundlovens Fortolkning*. Christiania.
- Stortingsforhandlinger. 1815–1816. Band 1. Nr.11–12. 7de Commitees Bemærkninger over Grundlovsforslag.
- Stortingsforhandlinger. 1818. Band 2. Nr. 5. Constitutionscommittenens Bemærkninger over Grundlovsforslag.
- Sveriges Riksdag. 1840. *Protocoll, hållna hos välloflige Borgare-Ståndet vid Lagtima Riksdagen i Stockholm, År 1840*. Førsta bandet. Stockholm: Bredberg.
- Ulvund, Frode. 2017. *Nasjonens antiborgere. Forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge ca. 1814–1964*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Ulvund, Frode. 2021. *Religious Otherness and National Identity. The Construction of Jews, Mormons, and Jesuits as Anti-Citizens and Enemies of Society*. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Wilse, Jacob N. 1797. *Den Nationale Døsigheid og Uvirksomhed*. Christiania: Jens Ørbek Berg.

Fattigdom som svensk estetik – från Almqvist till Ikea

ANNA BOHLIN

Men ett enda likväl – ett visst stort – har svensken enskildt
ifrån andra i Europa blifvit ämnad till: det är till *fattigdom*.
(C.J.L. Almqvist, "Svenska Fattigdomens betydelse")

Carl Jonas Love Almqvist (1793–1866) hävdade fattigdom som en specifikt svensk kvalitet: fattigdom är svenskens "hufvudkaraktär i världen", given av Gud (Almqvist [1838] 1996, 290). Johan Ludvig Runeberg uppfattade – inspirerad av Almqvist – fattigdom som en finsk kvalitet i *Julqvällen* (1841), medan Henrik Wergeland – oberoende av Almqvist – lanserade fattigdom som norsk (Wrede 2005, 218, 237–269; Uthaug 2008, 255–258; se även Elin Stengrundets och Pia Forssells kapitel i denna bok). Fattigdom var helt enkelt omöjlig att bortse från när nationella folk skapades i nordisk offentlighet under 1800-talet. Norra Europas utkant var glest befolkad och människor levde under knappa förhållanden. Missväxten år 1837 hade följts av en sträng vinter. Svält var det direkta incitamentet till Almqvists essä "Svenska Fattigdomens betydelse" publicerad 1838. Det var bara ett av många nödår i 1800-talets Norden. Fattigdomen ökade. Omorganisering av den statliga förvaltningen förändrade också hur fattigdom – eller med det nya begreppet *pauperism* – diskuterades i offentligheten. Från att ha varit en angelägenhet för socknen, kom *pauperism* att uppfattas som en nationell angelägenhet, livligt debatterad i dagspressen (Kjellén 1937; 1950; Aspelin 1979, 190–196). Almqvist, Runeberg och Wergeland, som tagit till sig den romantiska nationalismens idéer om folk, kom därtill att uppfatta fattigdom som en egenkap hos folket, en nationell dygd.

I detta kapitel kommer jag att följa upp det svenska spåret i fattigdom som nationell kvalitet för att ställa frågan om hur fattigdomens funktioner förskjuts. Analysen fokuserar huvudsakligen Almqvists ”Svenska Fattigdomens betydelse” och Fredrika Bremers (1801–1865) roman *Syskonlif*, utgiven 10 år senare under revolutionsåret 1848. I avslutningen antyds en linje fram i tiden från Almqvist via sekelskiftets Skansen, Ellen Key, Karin och Carl Larsson till dagens Ikea. På vilka sätt blir fattigdom en svensk kvalitet?

Det som står på spel under första hälften av 1800-talet i Almqvists och Bremers skönlitterära verk är skapandet av ett nationellt folk. ”Svenska Fattigdomens betydelse” och *Syskonlif* frilägger inkluderings- respektive exkluderingsmekanismer i Almqvists och Bremers olika förståelser av folket. De delade en i grunden liberal uppfattning om folket som bestående av suveräna medborgare (jfr Inledning till denna bok). Egentligen var de inte heller oense om klassfrågan – låt vara att deras perspektiv på klass skilde sig åt. Moral var det avgörande kriteriet för både Almqvist och Bremer, och innebörden i denna moral visar sig i båda fallen vara ett utslag av estetik. Som den följande analysen ska klarlägga, ligger skillnaden mellan konstruktionen av moraliska folk i Almqvists ”Svenska Fattigdomens betydelse” respektive i Bremers *Syskonlif*, i uppfattningen om nationell estetik.

Framställningen av svenskarna som *Ett fattigt men fritt folk* var förvisso inte ny, vilket historikern Jonas Nordin (2000) visar i sin avhandling med denna titel. Han studerar rötterna till denna föreställning om nationalkaraktär i 1600- och 1700-talens patriotism. Frihetens innebörd var dels politisk frihet – statens frihet från att underkuvas av främmande makt och den självägande odalbondens frihet – dels religiös frihet genom den lutherska tron (Nordin 2000, 179, 235–266). Idéer om olika folkgruppers moraliska karaktärer kom under 1700-talet att motiveras av klimatologiska teorier.¹ Hos Montesquieu kunde svenska skriftställare finna stöd för tanken att fattigdom paradoxalt nog är folkets frihet; frånvaron av bekvämligheter frigör människan från yttre beroenden. Strävsamhet är Nordins (2000, 263) sammanfattning av de dygder som ett kärvt klimat gav upphov till och som förväntades odla frihet. Denna idé har hos Almqvists förstärkts och förskjutits av romantisk nationalism: det kärva klimatet har förankrats i den emotionella upplevelsen av ett nationellt territorium, och folkgruppens moraliska egenskaper har omtolkats till tanken om en gemensam, klassöverskridande kultur. Moralkarakteristik har blivit känsla: nation har blivit kvalitet.

1 Ang. äldre föreställningar om olika etniska typers moralkaraktär, se även Leerssen 2006. Ang. hur Almqvist bygger vidare på och utvecklar göticistiskt tankegods, se Almer 2000.

”Svenska Fattigdomens betydelse” är den kanske mest omtryckta texten i Almqvists författarskap. Essän har en lång och bred nationell receptionshistoria. Den lästes vid mitten av 1800-talet såväl i Stockholms Arbetarförening som i folkskolan. Delar av essän förekom i skolboksantologier långt in på 1930-talet och så sent som 1929 publicerades ”Svenska Fattigdomens betydelse” på nytt i separat tryck som fickbok (Anders Burman 2005, 72; Viklund 2004, 163–169). Almqvist inspirerade Artur Hazelius till att samla allmogestugor från hela landet till friluftsmuseet Skansen i Stockholm, invigt 1891 (Lindén 2018).² Allmogekultur tog därmed plats som estetiskt föredöme i huvudstadens mitt; periferi omdefinierades som centrum (jfr Anttonen 2012).

”Svenska Fattigdomens betydelse” möttes huvudsakligen av positiva recensioner i samtiden (Viklund 2004, 168–169), men redan då kritiserades Almqvist av andra liberala skribenter för att idealisera mänskligt lidande istället för att bidra till lösningar av problemet. Litteraturvetaren Kurt Aspelin (1979, 185) konstaterar att begreppet fattigdom hos Almqvist är ”spiritualiserat: det har blivit ren andlighet” med den urkristna kyrkans asketism som modell. Han citerar en samtida kritiker: ”denna kolossala sofism” (J.P. Theorell citerad hos Aspelin 1979, 200). Även om Almqvists inställning till fattigdom förändrades mot en mer handfast hållning, återkom ”fattigdomssvärmeriet” (Kjellén 1937, 183, 199–205) i flera verk. Dessutom försökte Almqvist vid mitten av 1820-talet realisera sin idé om bondens liv som den högsta levnadsformen genom att tillsammans med en grupp vänner flytta ut i de värmländska skogarna mot gränsen till Norge (se t.ex. Kjellén 1937, 179–182; Anders Burman 2005, 217–224). De ångrade sig snabbt. Almqvist saknade inte kunskap om fattigdom. Under nödåret 1837 skrev han ett i brev från Småland: ”De flesta fysionomier magra och bleka, och klarblå ögon, uppspända och liksom på väg att springa ur hufvudet – allt gaf bilden af hunger”, men trots denna fysiskt påtagliga bild av svält betonade Almqvist att ”ingen beklagade sig” (Almqvist citerad hos Kjellén 1937, 182). Själens förmåga att övervinna jordiska villkor var Almqvists främsta intresse.

”Svenska Fattigdomens betydelse” hör också till de mest kommenterade texterna i författarskapet (för en översikt, se Viklund 2004, 169–174). Almqvists författarskap bildar dessutom en utgångspunkt för vad historikerna Henrik Berggren och Lars Trägårdh (2006) i studien *Är svensken människa?* uppfattar som en säregnet svensk tradition av ”statsindividualism”; svensk statsförvaltning

2 Den ursprungliga tanken var att Skansen, liksom Nordiska museet, skulle visa byggnader och föremål från hela Norden. På Skansen finns därför också en byggnad från Norge: Vastveitloftet. Hazelius besökte gården Vastveit i Telemark 1874, men loftet från 1300-talet flyttades till Skansen först 1901. För en utförlig diskussion om Nordiska museet och dragkampen mellan det ursprungliga nordiska syftet å ena sidan och det senare nationella uppdraget, se Hillström 2018.

har, menar Berggren och Trägårdh, i högre grad än i andra stater riktat stöd mot individen snarare än familjen. Trots att Almqvists essä uppenbarligen lästes som en programskrift, har senare tids forskning behandlat frågan om verket inte snarare bör förstås som en romantiskt ironisk paradox (se Viklund 2004, 169–190)? Den publicerades som del av allkonstverket *Törnrosens bok* med en ramberättelse som utspelar sig i herr Hugos salong på Jaktslottet – ett slags semioffentlighet, där berättelser, romaner, dramer, sånger, utredningar och politiska reformförslag presenteras och debatteras. Alla olika genrer blandas, och någon stabil berättarinstans kan inte identifieras.

Fattigdom var emellertid knappast en ironisk paradox vid mitten av 1800-talet. Den var bister verklighet. Alf Kjelléns klassiska studie med den informativa titeln *Sociala idéer och motiv hos svenska författare under 1830- och 1840-talen* (publicerad i två delar 1937 och 1950) ställer litteraturen mot bakgrund av samtidens ekonomiska utveckling och offentlig debatt i dagspress. En Fattigvårdskommitté tillsattes 1837 och kom med sitt betänkande två år senare; fattigdom stod på agendan. Naturligt nog skiljde sig de konservativa respektive liberala förslagen på lösningar markant åt.³ Fattigdomen hade därtill en tydlig genusaspekt, som uppmärksammas i Bremers roman. I Sverige arbetade kvinnor visserligen i yrken som utomlands förbehölls män – exempelvis Stockholms berömda ”roddarmadamer” (Svanström 2001, 43–44) – men deras möjligheter att försörja sig var kringskurna av både lagar och sociala normer. Fram till 1858 var kvinnor omyndiga och enbart änkor hade rätt att bedriva näringsverksamhet (se t.ex. Florin och Kvarnström 2001). Den gamla ”legostadgan” slog också särskilt hårt mot kvinnors rörelsefrihet. Legostadgan krävde att alla arbetsföra personer skulle ha försörjning eller anställning, så kallat ”laga försvar”. Att inte kunna försörja sig var med andra ord ett lagbrott. Kjellén (1937, 22–25) påpekar att det innebar ”en kriminalisering av en mängd medborgare, som i själva verket blott voro överbefolkningens offer”. Kriminalstatistiken sköt i höjden. Förbudet mot ”lösdriveri” utnyttjades också som påtryckningsmedel i reglementeringen av prostitution och kom därmed att få avgörande betydelse i kontrollen av såväl kvinnors sexualitet som rörelsefrihet i det offentliga rummet (Svanström 2001). Skräcken för att bli tagen för en ”lös kvinna” ekar i Bremers *Syskonlif*.

3 Konservativa tidningar skyllde nöden på liberala reformer, som skapade ”en egoistisk, penningsniken människotyp” och ”mekaniserade” tillvaron. Boten mot fattigdom var enligt deras mening en återgång till mindre produktionsenheter under patriarkal styrning till skillnad från statarsystemets avlönade jordbruksarbetare. Liberala tidningar argumenterade tvärtom för att de liberala reformerna måste påskyndas: tvångslagar mot ”lösdriveri” och den gamla regleringen av skrävasendet måste upphävas (Kjellén 1837, 18–39, 70, 76, 110–118, citat på s. 28; Kjellén 1950, 127–157; Aspelin 1979, 190–196). Kjellén (1937, 13–25) pekar ut flera orsaker till ökad fattigdom i Sverige under första hälften av 1800-talet: förutom befolkningstillväxt även utbredningen av statarsystemet, som förändrade arbetsvillkoren inom jordbruket, nedgång i järnexport samt föräldrade lagar, som begränsade näringsfrihet och rörelsefrihet.

Fattigdom var fortsatt ett hett ämne i svensk press under 1840-talet, inte minst efter missväxtåren 1845 och 1846. Debatten fördes även i skönlitteraturen; en anonym recensent i *Aftonbladet* påpekade i april 1846 att fattigdomen hade fått ”en egen litteratur” (citerad hos Kjellén 1950, 127). Februarirevolutionen i Frankrike 1848 inledde ett brytningsår i svensk offentlighet liksom i andra europeiska länder. De svenska försöken till revolution i mitten av mars stannade dock vid upplopp, som stoppades när militär öppnade eld mot folkmassan och dödade 18 personer. Den politiska oron fick emellertid den växande reformvänliga, liberala opinionen att abrupt slå över i reaktion (Kjellén 1950, 127; Anders Burman 2005, 99–109, 265–271). När Fredrika Bremers roman *Syskonlif* kom ut i slutet av maj 1848, markerade den därför en slutpunkt på ett decennium av fattigdomsdiskussion i skönlitteraturen. Mottagandet var motsägelsefullt: medan liberala *Aftonbladet* menade att Bremers samhällsvision var alltför förmyndaraktig, klagade andra tvärtom över alltför mycket socialism – när översättningar av romanen kom ut i England och Tyskland samma år varnades rentav för kommunism (Carina Burman 2001, 255; Kjellén 1950, 210–211). Almqvists ”Svenska Fattigdomens betydelse”, å andra sidan, markerade 10 år tidigare starten på denna intensiva period av debatt om fattigdom i Riksdagen, i pressen och i skönlitteraturen. Det gällde nationen – dess framtid och dess innebörd.

Inkluderings- och exkluderingsmekanism: gudfruktig moral

Almqvists essä inleds med en diskussion om klass och smak (jfr Guðmundur Hálfðanarsons och Christine Hamms kapitel i denna bok om klass och smak i Island respektive Norge). Hur kommer det sig, frågar sig berättaren, ”att herrskapskretsen med hvad dertill hör skall stå i ett fiendtligt förhållande till folkets, att dess tonart är en vidrighet för herrskapet, likasom herrskapets smak är ett oting för folket?” (Almqvist 1996, 279–280) Svaret är att ”det svenska herrskapet [...] blifvit onationelt” medan folket i brist på ledarskap ”nedsjunkit ifrån det poetiska, ifrån skönhetslifvet” (Almqvist 1996, 280). Denna spricka i estetiskt omdöme mellan olika sociala klasser är ödesdiger, inskräper berättaren, eftersom den i förlängningen kan leda till ”att staten kan gå sönder” såsom i Polen (Almqvist 1996, 287). Problemet är att herrskapet ”*icke stå på grundvalen af svensk känsla*”; de bör rätta sig efter ”bondfolket” för att bli ”ett rättskaffens herrefolk” (Almqvist 1996, 282, 285, 287, Almqvists kurs.). Känslan är grund för nation.

De olika användningarna av begreppet ”folk” i ”Svenska Fattigdomens betydelse” preciseras i essän *Europeiska missnöjets grunder*. Den publicerades först 1850, men en makulerad version från just 1838 visar att Almqvist arbetade på essän

redan i slutet av 1830-talet (Kjellén 1937, 190; Aspelin 1979). I *Europeiska missnöjets grunder* görs en distinktion mellan begreppen "folk" och "pöbel", som går igen hos andra 1800-talstänkare som exempelvis svenske E.G. Geijer och norske Aasmund Olavsson Vinje (se Kjellén 1937, 110–312; Eirik Vassendens kapitel i denna bok; jfr också Topelius resonemang om proletärer i Pia Forssells kapitel i denna bok). Almqvists distinktion vilar emellertid helt på moralisk grund och går på tvärs av social klass. Förutom den "oförklädda pöbeln" räknar nämligen Almqvist med en "förklädd pöbel [...], som anse sig förnäme, kalla sig lärde, tro sig bildade", men som i själva verket inte är något av detta, eftersom de sakna "ädelmod i själens grund" (Almqvist [1850] 2005, 38, Almqvists kurs.; se även Aspelin 1979, 22, 78–126; Anders Burman 2005, 217–218). Folket, däremot, "utgör tillsammans det älskvärda i landet" och bär "en liflig längtan efter framgång i det goda, efter förädling och sann upphøjelse af Gud". Almqvist sammanfattar: "folket vill ett lefvande samhälle", och det återfinns företrädesvis bland "de s.k. lägre klasserna" (Almqvist 2005, 38–39, 42, Almqvists kurs.). Detta moraliska folk får emellertid hos Almqvist en estetisk grund – moralen springer ur smak och känsla.

Bremers roman, å andra sidan, är en provkarta på olika marginaliserade grupper och villkor för att inkluderas i den nationella gemenskapen. Samer och judar dyker upp utan någon som helst berättarteknisk funktion; de förs in enbart för att vittna om sina kvalifikationer för medborgerligt förtroende. Romanens huvudpersoner är en syskonskara, som planerar ett idealsamhälle inspirerat av utopisk socialism i liberal tappning.⁴ Handlingen följer hur syskonens olika personligheter och begåvningar bidrar till den gemensamma visionen, och i slutet av romanen invigs framtidssamhället "Nya Birka". Av en slump träffar två av syskonen på en grupp renskötande samer, som "jemte sitt modersmål äfven tala svenska" (Bremer 1848, 106). I Sverige hade språkfrågan vid denna tid ännu inte blivit en fråga, till skillnad från i Finland och i Norge (se Pia Forssells och Eirik Vassendens kapitel i denna bok). Samerna i Bremers roman har kommit till Stockholm för att hylla kungen. De sjunger folkvisor och demonstrerar sin läsning och fromhet för syskonen:

"Ha ni äfven böcker deruppe?" frågade Ifvar en annan af karlarne med tindrande, mörkbruna äkta lappska ögon och slugt tycke.

"O ja!" svarade denne, "vi ha Bibeln och Luthers postilla, och Arndts sanna Christendom, och 'en ropandes röst' och många flera!" (Bremer 1848, I:108)

4 För en diskussion om Bremers läsning av och förhållande till de socialistiska utopisterna Charles Fourier, Saint-Simon och Robert Owen, se Heggstad 2003, 35–39; Kjellén 1946; Kjellén 1950, 204–208.

Exotiserande och nedlåtande omdömen saknas förvisso inte hos Bremer, men framställningen tillbakavisar tidigare diskriminerande föreställningar om samer som obildade, omoraliska och hedniska (se t.ex. Nordin 2000, 313–320). Scenen växer ut till ett etnografiskt museum. Samer presenteras i romanen som en egen nation, men inkluderas likväl i det nationella folket. På samma sätt uppfattades olika landskap vid denna tid som olika nationer inom nationen Sverige (Bohlin 2016). Samerna får demonstrera kärlek till kungen och moral grundad på tillit till Gud – i *Syskonlif* blir det inträdesbiljetten till nationsbygget.

Judar inkluderas i nationen på samma grunder: ”Judarne äro lika så allvarliga i sin religion, som vi Kristna i vår” (Bremer 1848, I:71). Gudsfruktan är densamma. Den sedelärande historien om det ”beskedliga Jud-herrskapet” (Bremer 1848, I:70) berättas av syskonens trotjänarinna, som själv blivit upplärd i det judiska hushållet:

Herrn och frun voro med hvarandra riktigt som två englar; aldrig var det ett ondt ord emellan dem. Och så beskedliga och hjälpsamma emot fattiga! [...] Och barnen fostrade de allvarsamt upp, och ville alltid att de skulle vara lika vänliga och höfliga emot oss tjenare, som emot främmande folk. (Bremer 1848, I:70)

Judarna presenteras som ett dygdemönster, en förebild för den klassöverskridande nationella gemenskapen. Till skillnad från 1840-talets Norge (Ulvund 2017; se även Frode Ulvunds kapitel i denna bok) var judar sen 1782 tillåtna att bosätta sig i Sverige, men enbart på vissa platser och med begränsade medborgerliga rättigheter ända fram till 1870. Bremer och Almqvist hörde båda till den liberala opinion som argumenterade för judarnas rättigheter (Carina Burman 2001, 360–361; Anders Burman 2005, 193). I *Syskonlif* fungerar återigen gudfruktig moral som inkluderingsmekanism i folket.

Den slutsatsen stärks av att ateisten Uno är en betydligt mer problematisk figur i Bremers roman. Trots att Unos religion är ”pligtkänslans helighet” (Bremer 1848, I:168) krävs en komplicerad analys för att inkludera honom i framtidsvisionen. Analysen går ut på att han egentligen, omedvetet, arbetar på Guds rike (Bremer 1848, I:176–177), och i slutet av romanen blir han också mycket riktigt omvänd. Två andra marginaliserade grupper får större utrymme och deras sociala villkor vävs in som avgörande moment i intrigen. Det gäller dels förbrytare, dels kategorin de fattiga – den övervägande delen av befolkningen. Problemet är just detta: den överväldigande mängden. Romanen föreslår, som den följande analysen kommer att visa, att en nationell estetik ska låta urskilja moraliska subjekt bland alla fattiga.

”Svenska Fattigdomens betydelse” och sinnlig erfarenhet

Vad innebär det att vara svensk? Almqvist slår fast med en underbar tautologi att svenskhet ”består i att vara svensk” (Almqvist 1996, 290). Jon Viklund (2004, 191–197) påpekar dock att Almqvists frekventa bruk av tautologier syftar till att påminna om en identitet mellan ting och ande som gått förlorad. I den paradisiska tidsåldern var inre sanning omedelbart tillgänglig. Svenskhet låter sig inte fångas i en definition, det kan ”nästan icke [...] uttalas”, men ändå ”med hjerta och eftertanke” begripas (Almqvist 1996, 282). Det handlar om en inre kvalitet som måste upplevas när ”andedrägten delar samma luft” (Almqvist 1996, 283).

Almqvists formulering påminner om en nutida riktning inom estetiken med utgångspunkt i filosofen Gernot Böhmes (1993) begrepp ”atmosfär”. Den vardagliga betydelsen av ordet atmosfär är användbar för estetiken just för att det betecknar något obestämt och diffust, som samtidigt är tillgängligt för en exakt beskrivning, menar Böhme. Den nya estetik han har i åtanke tar sikte på människans förhållande till sin miljö. Den tar därmed avstånd från den klassiska, kantianska estetiken i bemärkelsen smakomdöme. Estetik som teori om konstverket får lämna plats för den etymologiska betydelsen av det ursprungliga ordet *aisthesis* (gr.): sinnlig varseblivning (Danius, Sjöholm, Wallenstein 2012, 10). Estetik blir därmed rätt och slätt en teori om perception av personer, ting och omgivning, understryker Böhme (1993). Atmosfär fångar innebörden i sinnlig närvaro och klargör relationer. Det är precis Almqvists uppdrag i ”Svenska Fattigdomens betydelse”: att aktivt skapa en gemensam perception genom att dela ”samma luft”. Problemet är att detta inte låter sig förmedlas i ord:

den person, som icke har detta sinnelag, kan författaren lemna föga *undervisning* derom, emedan det nästan intet tillhör det *rationella*. Det har hufvudsakligen sitt hem i känslan. (Almqvist 1996, 288, Almqvists kurs.)

Det är just detta ”hem i känslan” bortanför det rationella som estetikens atmosfärbegrepp avser att precisera. Tonini Griffero och Marco Tedeschini (2019, 2) kallar rentav det ökade intresset för affekter inom dagens *humaniora* för en ”atmosfärisk vändning”; affektivt laddade relationer och händelser kan beskrivas med hjälp av ”atmosfär”. De definierar begreppet: ”an atmosphere is an emotional space that involves one’s body conceived of more as felt (*Leib*) than as physical (*Körper*)” (Griffero och Tedeschini 2019, 2). Det är denna fenomenologiska förståelse av kropp och erfarenhet – om än i ett annat teoretiskt ramverk – som redan Almqvist strävade efter i sin analys av nationstanken.

Känslans primat var givetvis också romantikens särmärke; vi måste ta romantikern Almqvist på orden om ordens oförmåga till kommunikation. En viktig

inspirationskälla var för Almqvist, liksom för norrmännen J.S. Welhaven och Camilla Collett, Friedrich Schillers lära om den inre känslans bildning i skönhet som förutsättning för politisk frihet och därmed nationsbygge (se Susanne Skårs kapitel och Inledning till denna bok). Leken, skriver Anders Burman (2005, 43), blev i Schillers efterföljd ”ett centralt begrepp i [Almqvists] estetik, liksom i hans pedagogiska tänkande”. I sitt försök att gripa det svenska lämnar Almqvist tveklöst vid flera tillfällen allvaret för leken, inte minst i den märkliga djurkatalogen. I ett längre avsnitt redogör han utförligt för olika tamdjur: nötkreatur, hästar, hundar, svin. Deras fysionomier och inre känslor, rörelsemönster och läten bestämmer deras moraliska karaktär; djuren allegoriserar till laster och dygder. Oxen är ”den jordiska nyttan och ordningen”, medan hästen ”är gestalten af det högre och ädla nöjet” (Almqvist 1996, 306). De ger i sin tur nycklar till svenskheten: den svenska karaktären är skygg som de vilda djuren, men också ”nära hästartad” och innehåller mycket hund och svin (Almqvist 1996, 306). Aspelin (1979, 186) påpekar att Almqvist anlägger ett korrespondenstänkande hämtat från Emanuel Swedenborg, som förblev en auktoritet för Almqvist från unga år (se även Bohlin 2021a), men det finns också en annan slutsats att dra av den skämtsamma djurkatalogen.

Almqvist drar den romantiska nationalistiska ideologin till sin spets: om folkets karaktär och kultur följer ur landskapet, så måste djuren kunna illustrera relationen mellan landskap och folk som ett led mellan natur och människa. Ett bisarrt räkneexempel ska också bevisa de nordiska folkens ungdom: bara 1/3 av året är i de nordiska länderna ”vegetativt och utvecklande”, medan 2/3 är ”sammandragande” och ”tillslutande” (Almqvist 1996, 312). Det som gäller för naturen, gäller även enskilda individer och folket som helhet: när en italienare är 60 år, är en svensk bara 30 år, och även om nationen Sverige, enligt Almqvist (1996, 312), har ”bott i Europa” i 2000 år, är den ändå bara 700 år. Klimatteorin argumenterade för att den sköna konsten i Norden förfryser, eftersom kylan får musklerna att dra ihop sig på ett sätt som ökar styrkan och modet, men begränsar utvecklingen av skönhetssinnet, så varför inte dra slutsatsen att nordiska folk därmed är yngre? Almqvist frilägger den nationalistiska ideologins absurditet, men leken är som sagt en pedagogik, och hos Almqvist gömmer sig alltid allvar i skämt. Det nationella ”grundlynnnet” springer ur naturen, men det garanterar inte att individen utvecklar detta lynne; ”hvar och en, som icke är så, är osvensk; men den, som bildar sig dertill, blir derigenom nationell” (Almqvist 1996, 295). Vem som helst kan bli svensk – kravet är bildning.

Den inre bildningen måste uttryckas, manifesteras i etiska handlingar och i estetiska former. Målet är ”ren samklang” (Almqvist 1996, 283) mellan olika

sociala klasser – och det är meningen att klangen i ordet ”samklang” ska höras. Det är folkets ”tonart” (Almqvist 1996, 279) som herrskapsfolket måste lära sig att älska för att nationen inte ska gå sönder. Den svenska naturen och folket ska kännas i sin rätta ”färg” (Almqvist 1996, 288, 282). De olika estetiska kategorierna blir utbytbara med varandra: det nationella är en känsla som är en färg som är en tonart – en sinnliggörande och överlagrande logik. Almqvist är så upptagen av att göra nation till kvalitet att han nybildar ord för att understryka att det språket formulerar som ett substantiv i själva verket måste begripas som ett adjektiv: det är ”blott det folkiska, det bondiska [...] som är någonting” i Sverige (Almqvist 1996, 271). Folket och bonden är nationens kärna, eller – med Almqvists substantivering av en adjektivering – dess ”nationlighet” (Almqvist 1996, 288). Folket och bonden är emellertid inte bestämmande för nationligheten såsom objekt eller ens subjekt, utan som kvalitet, närmare bestämt som moral.

Den svenska nationligheten har trots allt en definition: ”att kunna vara fattig. Att kunna det rätt, med fullkomlig frihet, raskhet, sjelfständighet” (Almqvist 1996, 290). Den rike blir beroende av sin rikedom, medan den fattige är suverän, ”i vadmal är han en liten kung sjelf” (Almqvist 1996, 296, jfr Elin Stengrundets kapitel i denna bok). Denna dygd utvecklas enligt Almqvist (1996, 289) inte i första hand av det kärva svenska klimatet, utan av att *se* på landskapet, att uppleva och bildas i denna emotionellt laddade atmosfär. De sköna konsterna har inte mycket att bidra med: landskapet är för torftigt och magert för storslaget landskapsmåleri, för ödsligt för att ge grogrund till äventyr som skapar litteratur, och folkmusiken har tystnat. Det finns ingen nationell konst, slår Almqvist fast (Almqvist 1996, 298).⁵ Nationens estetiska uttryck, som ska ge den rätta atmosfären för den inre nationella bildningen, får istället sökas i naturen själv. Bristen på nationell konst beror enligt Almqvist på att man behöver rätt gehör för att avlyssna den tysta nordiska naturen.

Söderns törnrosor – yppiga, erotiska, ”fullsaftiga”, i Almqvists ord – kontrasteras mot den ”för nordens utmärkande” nyponrosen:

Betrakta dess lilla, enkla, ljusröda blomma, och kän [sic] den utomordentligt fina, nästan svaga lukten, den ädlaste likväl som luften bär. [...] Nyponbusken visar väl under sin korta blomstringstid ett ganska stort antal av af sina små fåbladiga blommor; den är högvuxen, ehuru spenslig, och taggar har den fullt ut så många som den syd- och österländska slägtingen. (Almqvist 1996, 307)

5 Udden riktas här explicit mot Fredrika Bremer och Sophie von Knorring, de romanförfattare som sålde bättre än Almqvist själv. Om Almqvists upprepade påhopp på Bremer i offentligheten (som hon vägrade svara på) och försäljningssiffror, se Lars Burman 1998.

Precis som Sveriges övriga flora – linnea, konvaljer, violer – har nyponrosen obetydligt utseende och svag doft (Almqvist 1996, 311). Atmosfären, själva luftens karaktär, preciseras med luktsinnet. Nyponrosen är förstås också en lek med den övergripande titeln på Almqvists verk, *Törnrosens bok*. Samtidigt får den estetiska beskrivningen av blommans färg, form och doft omedelbart lämna plats för allegorisering. Citatet ovan fortsätter: ”Men den är gestalten af fattigdom, vildt behag och kyskhet” (Almqvist 1996, 307). Sinnligheten, materialiteten översätts direkt i de moraliska kvaliteter som definierar nation. Det moraliska folket bildas hos Almqvist genom en sinnlig erfarenhet, en inre känsla förstådd som atmosfärisk estetik.

Syskonlif och läran om det sköna

Bremer har en annan förståelse av den svenska fattigdomens betydelse och riktar tydlig kritik mot Almqvists idealisering av fattigdom. Likväl behåller hon kopplingen mellan fattigdom, moral, estetik och svenskhet, men omfördelar funktionerna i förhållande till varandra. Hon blev ofta anklagad, bland annat av Almqvist (Lars Burman 1998), för att hon aldrig skildrade allmogens liv; hennes romaner rörde sig nästan uteslutande i herrskapskretsar. Kjellén (1937, 133) fäster uppmärksamheten vid att Bremer själv i brev (till Malla Silfverstople 11.11.1840) beklagar att hon mest sett ”de arbetande klasserna” i ”sjuksängar” och därför inte är rätt person att skildra deras liv. En sådan litteratur skulle dock vara av yttersta vikt: den skulle

verka sammanbindande på olika samhällsklasser, göra den, som bor bättre upp bekant med den lägre boendes dygder sorger och fröjder, dess inre lif och sjelfständiga värde, under det den för dessa jordvåningarnes innevånare sjelfva, skulle blifva en uppfostran till ljus, en väckelse till att märka upp på allt hvad deras lif kan hafva af stort och njutningsrikt; – och läsande de blad, der de känna igen sig och sitt lif, skulle de glädja sig att de härigenom bli liksom förenade med hela den bildade verlden, och känna sig lefva och handla i ljuset af en välgörande offentlighet. (Bremer till Malla Silfverstolpe 12.10.1840 i Bremer 1916, 84–85)

Den litterära offentligheten ska, enligt Bremer, binda samman nationen genom att olika samhällsklasser både får tillgång till varandras inre liv och känner igen sig själva som delar av en gemenskap. Nationen ska läsas samman. I *Syskonlif* tog hon sig trots allt an just denna uppgift. Sjuksängan blev mycket riktigt central.

Två av romanens syskon har rest till staden Lowell i Massachusetts – ett berömt exempel på ett fabriksamhälle med omfattande socialt program för de huvudsakligen kvinnliga arbetarna. Det gjorde ”the Lowell ’mill girl” till

centrum för en utdragen amerikansk debatt om kvinnliga fabriksarbetare (Amireh 2000, XVII). Lowell lockade också många utländska besökare, inklusive Bremer några år senare (Carina Burman 2001, 316). I romanen får syskonen idén att bygga ”ett svenskt Lovell [...] – ett samfund på svensk grund, med svenska seder, i hvilket vi skola söka lyfta arbetarena till möjligaste förädling, frihet och lycka” (Bremer 1848, II:145). Bremer (1848, II:147) sätter uttryckligen företaget i relation till Götiska förbundet, som i Bremers ord utvecklade ”den fosterländska konsten”, medan det ideala fabriksamhället Nya Birka avser att ”skapa det fullkomliga samhället”.⁶ Den utopiska samhällsvisionen är mycket detaljerad när det gäller samhällets organisering, men förbigår med tystnad själva produktionen. Det förblir oklart vilka varor som produceras. De föregivet lyckliga arbetarna får aldrig egna röster och får aldrig vittna om arbetsvillkoren på fabriksgolvet. Kjellén har en poäng när han anklagar Bremer för att behandla arbetarna som ”staffage” (Kjellén 1946, 49). Till Bremers försvar får man dock tillägga att det industriella genombrottet i Sverige inte ägde rum förrän andra hälften av 1800-talet.⁷ Stora fabriker tillhörde ännu inte stadsbilden. Istället är det syskonens tjänstefolk som i första hand representerar arbetarklassen i romanen. Den enda yrkesgrupp vars arbetsvillkor synas ordentligt i sömmarna är – sömmerskans. Till skillnad från Almqvist pekar Bremer ut en genusaspekt av fattigdom, och Nya Birka ges ett särskilt uppdrag att skydda unga arbetarkvinnor, ”den blifvande modren, uppfostrarinnan, medborgarinnan” (Bremer 1848, II:152). *Syskonlif* är också en utopi för kvinnligt medborgarskap (Bohlin 2017).

Frågan om hur det moraliska folket ska urskiljas bland alla fattiga, besvaras i Bremers roman av berättelsen om den olycksdrabbade familjen Ollonberg. Det är nästan outhärdligt sentimentalt – som så ofta när Bremer använder de mest skamlösa trick för att spela på läsarens känslor, är hon som mest politisk. Utredningen av relationen mellan fattigdom, moral, estetik och svenskhet inleds med en interiör, närmare bestämt med inredning. Läsaren presenteras för ett fattigt hem i Stockholms utkant, långt ute på en av malmarna: väggarna är gröna av mögel, fuktdropparna hänger halvt stelnade från panelerna och kylan har täckt fönsterrutorna med is. Ändå finns här, skriver Bremer, ”spår af en ordnande, vårdande hand” och ”skönheten har [...] byggt sig altare”:

⁶ För en diskussion om projektets religiösa dimensioner, se Bohlin 2021a.

⁷ Anders Burman hänvisar till Carl af Forsells *Statistik öfver Sverige* från 1844. Där anges att det år 1842 fanns 2.300 fabriker med sammanlagt drygt 16.000 arbetare, varav ungefär 3.000 var barn. Förutom sågverk, gruvor och Norrköpings textilindustrier ingår en mängd mindre verksamheter: ”Som fabriker räknas här allt från olika slags klädesfabriker och pappersbruk till tobaksfabriker, färgerier och bryggerier, [...] siffrorna anges för att illustrera de svenska industriernas relativa sällsynthet och – framför allt – deras litenhet: i genomsnitt åtta arbetare per fabrik” (Anders Burman 2005, 90–91).

I fönster-fördjupningen, nemligen, stod en liten dragkista av betsad björk [...]. Och uppå denna lågo några böcker, och tvenne små gipsbilder af Tegnér och Thorvaldsen stodo der. Men öfver dessa höjde sig en vacker, grön, lefvande törnrosbuske. Och uppå denna satt – nu midt i vintern, midt i kylan en fullt utslagen, underskön ros, och tycktes blicka inåt rummet. (Bremer 1848, II:56–57)

Almqvists rosenbuske återkommer i Bremers fattiga interiör, men det är här inte frågan om en nyponros i naturen, utan om en odlad inomhusblomma, som mirakulöst slagit ut i vinterkylan. Den har förvisso kristna konnotationer, men antyder också en avgörande skillnad i uppfattningen om nationell estetik.

Redan här kan vi konstatera tre aspekter som skiljer Bremers framställning av fattigdom från ”Svenska Fattigdomens betydelse”. För det första ska fattigdom avhjälpas och för det andra måste det helt uppenbart ske genom välgörenhet. Medan Almqvist ställer upp det ”bondiska” som förebild för herrskapsklassen, anlägger Bremer ett uppifrån- och ner perspektiv. För det tredje har vi att göra med den snävare definitionen av estetik som läran om de sköna konsterna. Den levande blomman ger intryck av att växa ur skönhetsens altare med litteratur och avbilder som representerar poesi (Tegnér, medlem i Götiska förbundet) och skulptur (Thorvaldsen). Hyllningen i det fattiga rummet av konsten som helig knyter an till Immanuel Kants ([1790] 2003) förståelse av skönhet som överordnat jordiska villkor – smakomdörets intresselöshet öppnar för människans frihet över naturens lagar. Denna idé kommer emellertid att både bekräftas och undermineras i den följande berättelsen: även här ska den sköna konsten utväxlas i moral och i förlängningen också i ekonomiskt värde.

Inkluderings- respektive exkluderingsmekanismen i det nationella folket synliggörs i detta fall i en melodramatisk struktur. Familjen Ollonberg är ett paradexempel på vad Peter Brooks (1995, 29–36) i sin klassiska studie *The Melodramatic Imagination* identifierar som ett typiskt motiv: oskulden som utan egen förskyllan hamnat i en utsatt situation, men som ståndaktigt står emot tillvarons onda krafter. Familjen Ollonberg är brottsoffer. Pengarna till hyran för sin tidigare, vackra bostad stals vid ett inbrott. Dessutom intygas deras inre moraliska halt av att de önskar arbeta. Almqvists definition av svenskhet upprepas nästan som ett spöklikt hån från gravens rand. Modern hade vid inbrottet drabbats av slag och är sängbunden, inspärrad i sin egen sjuka kropp, och upprepar tvångsmässigt:

”Inte kлага... inte tigga... mina barn!... arbeta! ... hjälpa sig sjelf så långt... man kan! ... sen... hjälper... Gud... Bedja... arbeta!...” (Bremer 1848, II:60)

Modern försöker hindra sina barn från tiggeri medan de är nära att dö av svält och kyla. Almqvists idealisering av fattigdom kommer tillbaka som ett eko från

en gotisk gravkammare. Svenskhet hos Bremer är inte förmågan att vara fattig, tvärtom pekar hon på det absurda i detta påstående: syskonen söker oavbrutet arbete, men inget finns att få.

Sömmerskor och offentliga kvinnor: figurer för kvinnlig fattigdom

Familjen Ollonberg lever på att yngsta dottern Karin utför sömnadsarbete i hemmet, och rosen är naturligtvis också en bild av henne: "flickan var också en ros i sitt slägte, en mycket täck ros" (Bremer 1848, II:57). Bremer har inte valt Karins yrke på måfå. Författarna i antologin *Famine and Fashion. Needlewomen in the Nineteenth Century* (Harris 2016) undersöker hur sömmerskan under 1840-talet etablerades som emblematiske figur för yrkesarbetade, utsatta kvinnor i brittisk och amerikansk litteratur. Lynn M. Alexander (1999, 29–30) påpekar vidare att fabriksarbetande kvinnor ansågs ha låg moral, och att reformvänliga författare som ville väcka medkänsla med arbetarklassen därför ofta valde att sätta just sömmerskan i fokus. I motsättning till fabriken associerades sömnadsarbete med hem, moderskap och ren moral – en traditionell hemideologi, som läsekretsen av medel- och överklasskvinnor kunde sympatisera med. Liksom Karin i Bremers roman hade sömmerskor ofta medelklassbakgrund, vilket inbjöd till identifikation (Harris 2016, 5).⁸ Sömnad var kort sagt ett kvinnlighetens tecken till skillnad från industriarbete, där kvinnligheten antogs gå förlorad (Harris 2016, 6). Kvinnligt lönearbete blottlade spänningar mellan genusnormer och verklighetens ekonomi. Faktum var att kvinnor och barn föredrogs som industriarbetare under 1800-talet, eftersom de fick lägre lön och ansågs medgörliga (Alexander 1999, 29; Amireh 2000).

Bremer anstränger sig för att läsaren ska leva sig in i Karins situation, känna kölden in på kroppen, stelheten i blåfrusna fingrar, yrsel. För Karins värkande ögon gestaltas också sömmerskorna som grupp:

Och medan hon så satt med händerna tryckta mot sina stackars ögon, tyckte hon sig se bleka kvinnogestalter komma fram från alla sidor, alla kvarter i Stockholm; somliga voro unga, andra gamla, flera ofärdiga, alla voro de tysta och liksom skygga för ljuset; alla hade de svaga, röda, dimmiga ögon, som sågo på henne sorgset, i det de drogo förbi och nickade och sade:

"Det är med oss som med dig. Vi äro de stackars sömmerskorna, dina systrar!"
(Bremer 1848, II:58)

⁸ Även manliga författare som exempelvis Charles Dickens i *Little Dorrit* (1857) bidrog till sömmerskan som litterär figur för kvinnlig fattigdom, men Alexander (1999, 30; se även Young 2016) menar att manliga författare använde sömmerskan för att väcka manliga läsares beskyddande behov, medan kvinnliga författare som Harriet Martineau, Anna Jameson och Margaret Oliphant skapade empati hos kvinnliga läsare genom sömnad som ett gemensamt arbete för alla kvinnor.

Trots att kvinnor var verksamma inom en stor mängd olika lönearbeten, blev den hemarbetande sömmerskan den enda bilden av den oskyldigt lidande fattiga arbetarkvinnan hos Bremer liksom i samtida brittisk litteratur. Även den melodramatiska gestaltningen delade Bremer med samtida brittiska kolleger (Alexander 1999, 37). Det melodramatiska var, som Rohan McWilliam (2016, 100) formulerar det, "part of the emotional culture of Victorian radicalism"; det strukturerade framställningen av sociala problem.

För Karin, liksom för hennes systrar i brittisk litteratur, fanns två alternativ: prostitution eller sväldöden – det är vad Harris (2016, 3) kallar den standardiserade "sömmerskeberättelsen". Karin får ett erbjudande från en greve om ett liv i lyx, vilket hon givetvis avvisar. Bremer abstraherar moralen och skriver ut den melodramatiska poängen: "det förförande guldet, det förförande ordet [låg] föraktadt, förskjutet, trampadt af oskuldens fot" (Bremer 1848, II:74). Dessvärre blir hennes sömnad utkonkurrerad genom lägre pris av kvinnor på korrektionsanstalten, fängslade för prostitution. Prostitution som hot är dessutom närvarande på ett tredje sätt i romanen: den äldre systemen riskerar att bli arresterad för "lösdrifveri", alltså prostitution, när hon är ute på stadens gator för att söka arbete. Hotet om prostitution hindrar inkomstmöjligheter och begränsar rörelsefrihet åt alla håll.

Här finns en dyster verklighetsbakgrund, såväl i Sverige som utomlands (McWilliams 2016, 101). Det gällde inte minst i Stockholm, där runt 40 % av alla barn föddes utom äktenskapet vid mitten av 1800-talet, en för samtiden mycket hög siffra (Svanström 2001, 43). Bremers roman kom ut året efter att det så kallade reglementeringssystemet införts i Sverige efter fransk modell, vilket innebar medicinsk kontroll av "lösa kvinnor". Till skillnad från tidigare bestämmelser för att hindra spridning av veneriska sjukdomar, som riktat sig mot båda könen, blev nu enbart arbetarklasskvinnor föremål för kontroll. Detta förhållande stärktes ytterligare 1859 med ordningsregler för hur dessa kvinnor fick röra sig i det offentliga rummet. En "Besigtningssbyrå" bokförde nu också nogsamt kvinnor (Svanström 2001, 53–55, 58). Ekonomihistorikern Yvonne Svanström (2001) har studerat den svenska lagens tillkomst och de, med tidens vokabulär, "offentliga kvinnornas" roll i det offentliga rummet. Begreppet "prostitution" började användas först på 1850-talet (Svanström 2001, 51). I *Syskonlif* utmålas efter känt mönster den liderlige adelsmannen som den bov som försöker locka Karin från dygdens väg, men i själva verket var medelklassen drivande i den explosionsartade ökningen av prostitution under 1800-talet. Prostitution blev ett yrke (Svanström 2001, 49–54, 60–66). Samtidigt argumenterar Svanström för att reglementeringen av prostitutionen var del av medelklassens ideologi, som byggde på kontroll av

kvinnors sexualitet. Hon kopplar skärpnings av reglementeringssystemet 1859 till lagen om ogifta kvinnors myndighet, som efter många års diskussion antogs året innan. Kvinnors tillgång till civilt medborgarskap nödvändiggjorde i dåtidens patriarkala sociala kontrakt offentlig kontroll av kvinnors sexualitet (Svanström 2001, 42). I *Syskonlif* tio år tidigare könskodas det offentliga rummet: att ”spatsera i Hummelgården” (Bremer 1848, II:83) betyder för en kvinna att sälja sin kropp. Den svenska fattigdomen är hos Bremer genusmärkt.

Bremers svenska smak

Kraften för att upprätthålla den gudfruktiga moralen – och därmed den ultimata kvalifikationen för att inkluderas i det nationella folket – är även hos Bremer svensk smak. Alla föremålen på skönhetens altare, inklusive rosenbusken, visar sig vara gåvor av en välgörare från det tidigare, lyckliga hemmet. Kärlek har uppstått. Skönhetens föremål är alltså laddade med kärlek, men också med nation. Bertel Thorvaldsen var förvisso en dansk skulptör, men Bremer – och för övrigt även Almqvist – var varma anhängare av skandinavismen (se Ruth Hemstads kapitel i denna bok). Den pan-skandinaviska rörelsen innebar för dem en förlängning av det nationalistiska projektet (Kari Haarder Ekman 2010, 97–117, 141–167; Anders Burman 2005, 225–249; Bohlin 2016; Bohlin 2021b). I *Syskonlif* får också N.F.S. Grundtvig och romanens isländska konstnärinna ge avgörande impulser till den nationella utopin. En av böckerna visar sig vara en del av *Svenska folkets sago-häfder*, Arvid August Afzelius berättelse om den svenska historien, sedermera utgiven i hela elva delar (1839–1879). Karin har den alltid med sig:

Ty i den boken hade hon först ingått i sitt folks poetiska lif, fantasiens och historiens, och ur dess källa hade hennes ande druckit sina första ingifvelser, och sett en skön morgonrodnad uppgå öfver lifvet. (Bremer 1848, II: 86–87)

De emotionella laddningarna, men också själva det uppväckta skönhetssinnet ger moralisk kraft att stå emot lockelsen till last, enligt romanen. Skönheten är därtill nationellt definierad: det är *folkets* poetiska liv och historia som ger hopp om livet.

Hos Bremer är skönhetens moraliska kraft en uppfostrande gåva från den bildade klassen, som låtit syskonen ”ana [...] lifvets rikedom och skönhet” (Bremer 1848, II:76). Själva nöden lockar emellertid fram skönhetens nationsbyggande potential. Karin är precis på gränsen att dö av svält, men i detta tillstånd får hon visioner och skriver ”verser”, till och med ”skönare än fört” (Bremer 1848, II:86), medan hennes förtvivlade bror målar rummet med den döende systemen. Han ”kände en kraft främmande för honom sjelf, en skapande genius öppna hans

blick och föra hans hand” (Bremer 1848, II:87). Frågan om realistisk trovärdighet är inte riktigt relevant här – poängen är att skönheten och konsten i enlighet med den kantianska estetiken övervinner materiella villkor. Det är en himmelsk gåva att förvalta i jordelivet. Samtidigt är det just för att skönhet övervinner kroppens behov som smak är en moralisk kvalitet och borgar för inkludering i det nationella folket, vilket i sin tur ger tillgång till materiellt välstånd.

Alla skönhetsgåvorna omsätts nämligen i pengar. Tegnér och Thorvaldsen omvandlas till kaffe och pannkaka i exakt utmätta livsmedel. För att få middag byts bilderna bort:

”Kan någon tro, att Tegnér och Thorvaldsen nu gå tillsammans i snusboden för att skaffa ett fjerndels skålpund kaffe, ett dito socker, ett lod smör, ett ägg och ett kvarter mjölk?...”

”Och ett trestyfvvers talgljus,” [...]. (Bremer 1848, II:69)

Dragkistan säljs för att bekosta moderns begravning, och även om *Svenska folkets sago-häfder* och rosenbusken inte i sig själva omvandlas till varor, inspirerar de till broderns målning. Den blir bevis på hans begåvning och låter romanens huvudpersoner skaffa honom plats som elev vid konstakademi. Karin gifter sig givetvis med sin välgörare, som med melodramatisk logik visar sig vara ett

FOTO: GEOLIA HEISSER / NATIONALMUSEUM, PUBLIC DOMAIN

FIG. 2.1 Carl Larsson, *Blomsterfönstret*, akvarell för *Ett hem* (1899). Nationalmuseum, Stockholm.

av syskonen. Skönhet slår om i nytta, i fysisk överlevnad, men bara genom att identifieras som moralisk kvalitet. Det nationella skönhetssinnet ska rädda ur den svenska fattigdomen. Relationerna mellan fattigdom, moral, estetik och svenskhet upprättas olika hos Bremer och Almqvist, men hos båda är nationell smak ett kriterium för inkludering i det nationella folket.

Avslutning: Larssons, Key, Ikea

Det som Bremer uppfattade som skönhet – gipsbilder av Tegnér och Thorvaldsen – är precis vad Ellen Key (1904, 8) går till storms mot i sin inflytelserika essä *Skönhet för alla*: ”Vi slippa nu se [...] Thorvaldsens basreliefer sydd i pärlor på kappan till en hörnhylla!” 1800-talets borgerliga, överlastade och svårstädade hem skulle rivas ut för att få in ljus, utrymme, friskhet, enkelhet och glädje: ”harmonien mellan det nyttiga och det sköna är det enda eftersträfvansvärda” (Key 1904, 7). Key menade att hemmet ska uttrycka ett inre skönhetsbehov och tjäna till uppfostran. Barnens sinnen ska ”förfinas genom de vackra intrycken” (Key 1904, 8). Skönheten har en moralisk, samhällsbyggande effekt:

Skönheten anses som ett öfverflöd, hvilken somliga hafva råd till, andra icke. Men det är alldeles visst att en hvar, som har skönhetssinne, kan åstadkomma en viss harmoni mellan det nyttiga och det sköna, ifall man icke förväxlar det senare med lyx, som ofta är ett hinder för det verkligt [sic] vackra. Detta senare kan vinnas med enkla medel och för billigt pris. (Key 1904, 8)

Eller som det heter på Ikeas hemsida om ”demokratisk design”:

Vår vision är att skapa en bättre vardag för de många människorna. Vår affärsidé går ut på att erbjuda ett brett sortiment av form- och funktionsriktiga heminredningsartiklar till så låga priser att så många som möjligt kan köpa dem. (ikea.se 2021)

Det är ingen slump att Ellen Key upprepas 100 år senare av ett multinationellt företag som säljer svenskhet i form av köttbullar över hela världen. Orsaken är mer estetisk än ideologisk och heter Carl Larsson – eller snarare Karin Larsson. Hon designade många av möblerna och textilerna till det hem som Carl målade. Carl Larssons epokgörande planschverk *Ett hem. 24 målningar* från 1899 är Ellen Keys främsta exempel på modern skönhet i essän *Skönhet för alla* – och en av Ikeas främsta inspirationskällor. Den estetiska atmosfären i akvarellen *Blomsterfönstret* (fig. 2.1), som ingår i *Ett hem*, känns igen som ett slags kod till den estetiska atmosfär Ikea-katalogerna försöker framkalla. Ljuset, rymden, enkelheten i sirliga linjer ger en stillhet i bilden samtidigt som vardag pågår. En kvarlämnad stickning och mattan som halkat snett vittnar om att livet levs i

FIG. 2.2 Karin Larsson vid gobelängvävstol.

FIG. 2.3 Karins gungstol i ateljén på Lilla Hyttnäs, Sundborn.

FIG. 2.4 Karins säng på Lilla Hyttnäs, Sundborn.

rummet. Flickan som vattnar blommor konkretiserar omsorgen om det växande – ett vinnande säljkoncept. Även specifika möbler kopieras från Karin och Carl Larssons hem Lilla Hyttnäs. Såväl Karins design på gungstolen i ateljén (fig. 2.3) som hennes säng (fig. 2.4) återfanns tidigare i Ikeas sortiment, och Ikeas designers skickas fortfarande regelbundet på visningar av Carl Larsson-gården i Sundborn för inspiration (Catharina Enhörning, personlig kommunikation i e-post, 22 november 2019).

Genomslaget för Carl Larssons *Ett hem. 24 målningar* och den nya, moderna skönhet som Ellen Key förespråkade, är exempel på hur idealiseringen av allmogekulturen förändrats under 1800-talet (jfr Tine Damsholts, Pia Forssells, Frode Helmich Pedersens och Anders M. Gullestads kapitel i denna bok). I början av

1800-talet tillskrevs bonden nationella karakteristika mot grundval av klimatologiska teorier. Efterhand blev allmogen också informanter för uppteckningar av folktro, folkvisor och folksagor i den romantiska nationalismens anda. Sekelskiftets idé om allmogekultur som estetisk inspiration, bland annat genom Skansen och Carl Larssons verk, var emellertid ny. Samtidigt utvidgades också de fattigas politiska medborgarskap, men allmogen som politisk maktbas visade sig vara något helt annat än den romantiska nationalismens idealiserade bonde (Olin 2021; Bohlin, Kinnunen, Grönstrand 2021).

Ellen Key var en av sekelskiftets många beundrare av "Svenska Fattigdomens betydelse" (Lindén 2018; Viklund 2004, 167), och uppfattade den enkelhet hon förespråkade som en fortsättning av Almqvists argumentation. Men Almqvist var överhuvudtaget inte intresserad av allmogekulturens estetik i bemärkelsen inredning och kläder; det är bara trasor som friheten skulle kasta av. För honom var idealiseringen av det "folkiska" en moral (Almqvist 1996, 271) – att kunna vara fattig – som får estetiskt uttryck i den obetydliga nyponrosen. Vid sekelskiftet blev alltså fattigdom svensk kvalitet i en annan bemärkelse. Idealiseringen av fattigdom omtolkades till bondekulturens estetik: enkelhet och nytta är det sköna, och det sköna ska, tvärtemot hos Almqvist, förfina sinnen. För Ikea har fattigdom återigen omtolkats, denna gång till affärsidé – köparnas fattigdom ska göra företaget rikt just *genom* att vi blir beroende av vår egendom. Det är raka motsatsen till Almqvists frihet.

Svenska fattigdomen får betydelse för både Almqvists och Bremers konstruktion av ett nationellt folk som en moralisk förmåga att sätta sig över jordiska villkor. Bremer riktar emellertid kritik mot Almqvists idealisering av fattigdom och uppmärksammar särskilt hur fattigdomen är genusmärkt. Försörjningsmöjligheter och rörelsefrihet i offentligheten kringgärdas av hot om prostitution. Sömmerskan blir i *Syskonlif*, liksom i samtida brittisk litteratur, den emblematiske figuren för dygdig, kvinnlig fattigdom. En gudfruktig moral fungerar som inkluderingsmekanism: i Almqvists författarskap utgör den skillnaden mellan "folk" och "pöbel", och i Bremers roman öppnar den för marginaliserade grupper som samer och judar att ingå i nationsbygget. Estetisk kvalitet bildar grund för den nationsbyggande moralen i båda författarskapen, men de laborerar med olika estetikbegrepp. Hos Almqvist förväntas den emotionella och fysiska upplevelsen av det nationella territoriet – atmosfären – utveckla den känsla som han menar är svenskhet; nation blir estetik i bemärkelsen sinnlig erfarenhet. Hos Bremer förankras den svenska smaken i en snävare förståelse av de sköna konsterna. Skönheten skapar hos såväl Almqvist som Bremer moraliska folk.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Alexander, Lynn M. 1999. "Creating a Symbol: The Seamstress in Victorian Literature." *Tulsa Studies in Women's Literature* vol. 18 (1 Spring): 29–38.
- Almer, Johan. 2000. *Variation på götiskt tema. En studie i C.J.L. Almqvists Sviavigamal*. Diss. Göteborgs universitet. Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.
- Almqvist, Carl Jonas Love. [1838] 1996. "Svenska Fattigdomens betydelse". I C.J.L. Almqvist, *Samlade Verk 8. Törnrosens bok. Duodesupplagan. Band VIII–XI*, redigerad av Bertil Romberg, 270–312. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet.
- Almqvist, Carl Jonas Love. [1850] 2005. "Europeiska missnöjets grunder". I C.J.L. Almqvist, *Samlade Verk 14. Törnrosens bok. Imperialoktavupplagan. Band III-I*, redigerad av Bertil Romberg, 5–119. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet.
- Amireh, Amal. 2000. *The Factory Girl and the Seamstress. Imagining Gender and Class in Nineteenth Century American Fiction*. New York & London: Garland Publishing, Inc.
- Anttonen, Pertti. 2012. "Oral Traditions and the Making of the Finnish Nation". I *Folklore and Nationalism in Europe During the Long Nineteenth Century*, redigerad av Timothy Baycroft och David Hopkin, 325–350. Leiden & Boston: Brill.
- Aspelin, Kurt. 1979. "*Det europeiska missnöjet*". *Samhällsanalys och historiespekulation. Studier i C.J.L. Almqvists författarskap åren kring 1840. Del I*. Stockholm: Norstedts.
- Berggren, Henrik och Lars Trägårdh. 2006. *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*. Stockholm: Norstedts.
- Bohlin, Anna. 2016. "Den svenska 1840-talsromanen som nationell kartografi." *Sammlaren* årg. 137: 58–86.
- Bohlin, Anna. 2017. "Kök till vildmark. Det kvinnliga medborgarskapets spatialitet i nordisk 1840-talslitteratur". I *Konstellationer. Festskrift till Anna Williams*, redigerad av Alexandra Borg, Andreas Hedberg, Maria Karlsson, Jerry Määttä och Åsa Warnqvist, 79–93. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Bohlin, Anna. 2021a. "Geography of the Soul – History of Humankind: The Jerusalem Code in Bremer and Almqvist". I *Tracing the Jerusalem Code. Vol. 3: The Promised Land: Christian Cultures in Modern Scandinavia (ca. 1750–ca. 1920)*, redigerad av Ragnhild J. Zorgati och Anna Bohlin, 360–389. Berlin: De Gruyter.
- Bohlin, Anna. 2021b. "Neglect, Grief, Revenge: Finland in Swedish Nineteenth-Century Literature". I *Nineteenth-Century Nationalisms and Emotions in the Baltic Sea Region. The Production of Loss*, redigerad av Anna Bohlin, Tiina Kinnunen och Heidi Grönstrand, 80–107. Leiden: Brill.
- Bohlin, Anna, Tiina Kinnunen och Heidi Grönstrand. 2021. "Introduction: The Production of Loss". I *Nineteenth-Century Nationalisms and Emotions in the Baltic Sea Region. The Production of Loss*, redigerad av Anna Bohlin, Tiina Kinnunen och Heidi Grönstrand, 1–22. Leiden & Boston: Brill.
- Bremer, Fredrika. 1848. *Nya teckningar ur hvardagslivet. Åttonde delen. Syskonlif*. Del I–II. Stockholm: L.J. Hjerta.
- Bremer, Fredrika. 1916. *Fredrika Bremers Brev. Del II 1838–1846*. Samlade och utgivna av Klara Johanson och Ellen Kleman. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner Förlag.
- Brooks, Peter. 1995. *The Melodramatic Imagination. Balzac, Henry James, Melodrama, and the Mode of Excess*. New Haven & London: Yale University Press.
- Burman, Anders. 2005. *Politik i sak. C.J.L. Almqvists samhällstänkande 1839–1851*. Diss. Stockholms universitet. Stockholm & Stehag: Symposion.
- Burman, Carina. 2001. *Bremer. En biografi*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Burman, Lars. 1998. *Tre fruar och en mamsell. Om C.J.L. Almqvists tidiga 1840-talsromaner*. Almqviststudier 2. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Böhme, Gernot. 1993. "Atmosphere as a Fundamental Concept of a New Aesthetics." Översatt av David Roberts. *Thesis Eleven* (36): 113–126.
- Danius, Sara, Cecilia Sjöholm och Sven-Olov Wallenstein. 2010. "Inledning". I *Aisthesis. Estetikens historia, del 1*, redigerad av Sara Danius, Cecilia Sjöholm och Sven-Olov Wallenstein, 9–15. Stockholm: Thales.
- Florin, Christina och Lars Kvarnström, red. 2001. *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1950*. Stockholm: Atlas Akademi.
- Griffero, Tonino och Marco Tedeschini. 2019. "Introduction". I *Atmosphere and Aesthetics. A Plural Perspective*, redigerad av Tonino Griffero och Marco Tedeschini, 1–7. Cham, Switzerland: Springer Nature & Palgrave Macmillan.
- Haarder Ekman, Kari. 2010. "*Mitt hems gränser vidgades*". *En studie i den kulturella skandinavismen under 1800-talet*. Diss. Stockholms universitet. Centrum för Danmarksstudier, Lunds universitet. Göteborg & Stockholm: Makadam förlag.

- Harris, Beth. 2016. "Introduction". I *Famine and Fashion. Needlewomen in the Nineteenth Century*, redigerad av Beth Harris, 1–10. London & New York: Routledge.
- Heggestad, Eva. 2003. *En bättre och lyckligare värld. Kvinnliga författares utopiska visioner 1850–1950*. Stockholm & Stehag: Symposion.
- Hillström, Magdalena. 2018. "Nordiska museet och skandinavismens idé". I *Skandinavismen. Vision og virkning*, redigerad av Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller och Dag Thorkildsen, 287–314. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Kant, Immanuel. 2003. *Kritik av omdömeskraften [Kritik der Urtheilskraft 1790]*. Översatt av Sven-Olov Wallenstein. Stockholm: Thales.
- Key, Ellen. 1904. *Skönhet för alla. Fyra uppsatser*. Studentföreningen Verdandis småskrifter 77. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Kjellén, Alf. 1937. *Sociala idéer och motiv hos svenska författare under 1830- och 1840-talen. Del I. Till omkring 1844*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- Kjellén, Alf. 1946. "Fredrika Bremers Syskonlif". *Sammlaren* årg. 27: 31–51.
- Kjellén, Alf. 1950. *Sociala idéer och motiv hos svenska författare under 1830- och 1840-talen Del II (1844–1848). Från patriarkalism till marxism*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- Leerssen, Joep. 2006. *National Thought in Europe. A Cultural History*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lindén, Claudia. 2018. "Den hemliga länken. Almqvist, Key, Skansen och rösträttsrörelsen". I *Almqvistvariationer. Receptionsstudier och omläsningar*, redigerad av Anders Burman och Jon Viklund, 215–238. Göteborg & Stockholm: Makadam förlag.
- McWilliam, Rohan. 2016. "The Melodramatic Seamstress: Interpreting a Victorian Penny Dreadful". I *Famine and Fashion. Needlewomen in the Nineteenth Century*, redigerad av Beth Harris, 99–114. London & New York: Routledge.
- Nordin, Jonas. 2000. *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*. Diss. Stockholms universitet. Eslöv: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Olin, Martin. 2021. "Carl Larsson's *Spadarfvet, My Little Farmstead*: Paradise Regained or Lament for a Disappearing Agrarian Society?" I *Nineteenth-Century Nationalisms and Emotions in the Baltic Sea Region. The Production of Loss*, redigerad av Anna Bohlin, Tiina Kinnunen och Heidi Grönstrand, 219–236. Leiden & Boston: Brill.
- Svanström, Yvonne. 2001. "Offentliga kvinnor i offentliga rum: Prostitutionens reglementering i 1800-talets Stockholm". I *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1950*, redigerad av Christina Florin och Lars Kvarnström, 41–69. Stockholm: Atlas Akademi.
- Ulvund, Frode. 2017. *Nasjonens antiborgere. Forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814–1964*. Oslo: Cappelen Damm.
- Uthaug, Geir. 2008. *Et Verdensdyp av Frihet. Henrik Wergeland: liv, diktning, verdensbilde*. Oslo: Koloritt.
- Viklund, Jon. 2004. *Ett vidunder i sitt sekel. Retoriska studier i C.J.L. Almqvists kritiska prosa 1815–1851*. Diss. Uppsala universitet. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Wrede, Johan. 2005. *Världen enligt Runeberg. En biografisk och idéhistorisk studie*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Atlantis.
- Young, Arlene. 2016. "Workers' Compensation: (Needle)Work and Ideals of Femininity in Margaret Oliphant's *Kirsteen*". I *Famine and Fashion. Needlewomen in the Nineteenth Century*, redigerad av Beth Harris, 41–51. London & New York: Routledge.
- Ikea.se. 2021. "Vår vision", nedladdad 4 april 2021. <https://www.ikea.com/se/sv/this-is-ikea/about-us/vision-och-affaerside-pub565898d9>.
- Personlig kommunikation: Catharina Enhörning, e-post, 22 november 2019.

Den danske herregård – en nasjonalistisk utopi i Camilla Colletts *Amtmandens Døttre*¹

SUSANNE SKÅR

Ja, hvori kan det stikke? Det er Nationalitetens Mysterium. Jeg tænker mig, at et Lands Naturbeskaffenhed ligesom afsætter sine Stoffer og afpræger sit Billede i sin Befolkning, og at Individet, løsrevet fra denne sin Jordbund, føler et Savn, der drager det tilbage til den igjen med al Erindringens Magt. I Danmark maa en Norsk, saavidt jeg kan skjønne, klarere end noget andet Sted blive sig sin nationale Eiendommelighed bevidst, – og omvendt en Dansk heroppe.
(Collett 1854/55, 203)

Amtmandens Døttre (1854–1855) har for ettertiden blitt stående som Camilla Colletts (1813–1895) emansipatoriske prosjekt som banet vei for den norske feminismen og realismen som litteraturhistorisk epoke. Men romanen bygger også nasjon; feminismen er for Collett nært knyttet til en nasjonalistisk visjon. I sitatet fra romanen ovenfor ser vi hvordan det herderske tankegodset og «Nationalitetens Mysterium» trekker nordmennene tilbake til faderlandet. Likevel finnes det i romanen en ambivalens mellom den jordbundne lengselen til Norge og lengselen ut til mer kultiverte tilstander i Danmark. Colletts visjon om nasjonen utvikles senere i hennes essays, særlig i *Siste Blade* (1868) og i *Mod strømmen. Ny Række* (1885), men i dette kapitlet skal jeg fokusere på hvordan Collett løser spenningen mellom den danske kulturarven og den nye nasjonen i *Amtmandens Døttre*. Jeg mener at Colletts nasjonalistiske prosjekt er å skrive kvinnen og hennes medborgerlige egenskaper inn i visjonen om nasjonen. Den feminine kraften skulle bidra til det nye samfunnet i generasjonen etter 1814.

1 Dette kapitlet er basert på forfatterens masteravhandling i nordisk litteratur, Universitetet i Bergen, «Følelsen i sine Rettigheter»: Hva er Camilla Colletts visjon om nasjonen i *Amtmandens Døttre*?» (2020).

Collett synliggjør med sin roman følelsenes betydning i nasjonsbyggingen og kritiserer i forlengningen av dette en kultur der kvinnens iboende kvaliteter og potensial ikke kommer til sin rett (Skår 2020). Kapitlet vil analysere det kvinnelige bidraget i nasjonsbyggingen og utdype hvordan Collett knytter dette direkte til utviklingen av en dannet kultur i spenningen mellom den norske «jordbund» og den danske herregård.

Romanen er en fortelling om amtmannsdatteren Sophie, hennes kjærlighets-historie med huslæreren Cold og hennes valg om å, til tross for kjærligheten til Cold, gifte seg med prosten Rein. I den første delen av romanen møter vi Sophie som barn og ung kvinne. Forelskelsen mellom henne og Cold utvikler seg i stillhet, før Sophie reiser på dannelsesreise til København. I romanens andre del spiller prostens Reins familie en større rolle i handlingen, sammen med Colds økende forelskelse i Sophie og senere resignasjon når hun gifter seg med Rein. Flere parallelle historier blir fortalt, og mange selvstendige stemmer i romanen avløser hverandre; det foregår en veksling mellom en ekstern forteller og interne fortellere gjennom brev, dagbøker og tankereferat. Til tross for de mange stemmene er den sentrale konflikten i romanen mangel på kommunikasjon, som en konsekvens av tidens normer. Cold er redd for å dele nyheten om sitt forhold til Sophie med sin gamle venn Müller og benekter derfor sine følelser for henne. Han påstår at han leker med henne, og at hun i for stor grad synliggjør sine følelser. Dette overhører Sophie, og på grunn av misforståelser, skam og frykt ender ikke fortellingen med at Cold og Sophie gifter seg med hverandre. Et annet alternativ åpner seg opp idet Sophie velger å gifte seg med prosten Rein og bli stemor for hans barn og prestefrue på prestegården. Romanen tematiserer hvordan borgerlige kvinner ble oppdratt på 1800-tallet, og synliggjør hvilke konsekvenser undertrykkelsen av kvinnen og hennes individuelle kvaliteter fikk for ekteskapet og for samfunnet.

Den omfattende forskningen om *Amtmandens Døttre* har fortolket romanen i mange ulike perspektiv. En biografisk lese måte har lenge hatt vind i seilene. Flere Collett-forskere peker på hvordan Collett bruker av sitt eget liv i *Amtmandens Døttre*, spesielt i kjærlighetshistorien mellom Cold og Sophie, som mange mener er inspirert av Colletts forhold til Johan Sebastian Welhaven (se for eksempel Jæger 1877; Elster 1934; Steen 1947). Frem til 1980-tallet var en stor del av forskningen rettet mot en litteraturhistorisk plassering som har forsøkt å kartlegge romanen i spennet mellom romantikk og realisme (se for eksempel Jæger 1878; Steen 1947), og fra og med 1980-tallet har det feministiske perspektivet stått sterkt (se for eksempel Hareide 1980; Steinfeld 1985; Møller Jensen 1987). I den nyere forskningen er fokuset spredd. Torill Steinfeld hevder at Colletts ambi-

sjon med romanen strekker seg utover å skildre Sophies (ellers Collets egen) enkeltskjebne: Sophie er en representant for kvinners følelsesliv, som ikke blir forstått av samfunnet (Steinfeld 1996, 14). Unni Langås (2004), Annegret Heitmann (1998) og Toril Moi (2014) undersøker kroppens rolle i romanen. Jorunn Hareide (1998) løfter frem hvordan Collett i *Amtmandens Døttre* etablerer en estetik autoritet gjennom fortellehandlingen. Kristin Ørjasæter (2013) undersøker blant annet de innskrevne mytene som finnes i romanen, og drøfter hvordan *Amtmandens Døttre* kan leses som en kommentar til Jean-Jacques Rousseau. Erik Bjerck Hagen tar opp tradisjonen fra blant annet Jæger og Elster og den litteraturhistoriske plasseringen av romanen, og drøfter *Amtmandens Døttre* som et romantisk-realistisk prosjekt (Bjerck Hagen 2019). Kjærlighetshistorien mellom Sophie og Cold har åpnet opp for en emansipasjons- og resignasjonstematikk i et feministisk perspektiv i forskningen, men den kvinnelige kjærlighetsevne som nasjonalistisk potensial både i ekteskapet og i samfunnet har fått merkelig lite oppmerksomhet.

Romanens nasjonalistiske tendenser ble løftet frem allerede i utgivelsesårene (se Aslaksen 2019), og Ellen Rees og Gudleiv Bø peker på at romanen *også* kan leses som en nasjonal roman (Rees 2013, 2014; Bø 2006). Men hvordan Collets feministiske og nasjonalistiske visjon forutsetter hverandre, er et uutforsket område som må løftes frem. I en tid der nasjonalisme og feminisme (med rette) oppfattes som motsatser, vil jeg sette søkelys på hvordan kvinner gjennom historien har vært en viktig del av nasjonalistiske prosjekter verden over (se for eksempel Sanz, Scott & van Dijk 2014; Bohlin 2017). Nasjonsbegrepet har blitt definert ulikt i ulike historiske perioder, ikke minst i relasjon til kvinners emansipasjon.

Født ved frigjørelsens vugge og datter av Nikolai Wergeland, en norsk geistlig, politiker og eidsvollsmann, utvikler Camilla Collett en selvstendig forståelse av kvinners bidrag til nasjonsbygging. Collett deler med broren Henrik Wergeland det herdeske syn på sammenhengen mellom natur, folk og språk. I likhet med Welhaven er hun påvirket av Schillers ideer om kunstens potensial til å foredle mennesket gjennom dannelse og av tanken om at skjønnet vil gjøre alle til frie borgere (Seip 2009, 17; von Schiller 2001; jf. Inledning og kapitlene til Anna Bohlin og Tonje Haugland Sørensen i denne boken). For både J.S. Welhaven, Henrik Wergeland og Camilla Collett henger estetikk og politikk sammen. Tone Selboe hevder at Collett står nærmest Welhaven når det kommer til estetikk, men de politiske frihetsidealene kommer fra Wergeland-familien (Selboe 2013, 70). I Welhavens forestilling om nasjonen fremheves de historiske båndene til Danmark. Disse ideene er sjelden rendyrket i nasjonsbyggings-

prosjekter, heller ikke hos Welhaven og Wergeland, men i historien om den norske nasjonsbyggingen står disse mennene som to ytterpunkter (se for eksempel Seip 2009; Selboe 2013; Bjerck Hagen 2019).

I min analyse vil jeg undersøke koblingen mellom estetikk, kvinnelighet og nasjon i Colletts roman. Med utgangspunkt i to lokasjoner, den norske seteren og den danske herregården i Tyridalen, skal analysen vise først hvordan kvinnen knyttes til landskapets mytologi og det skjønne, og siden hvordan Collett gjør plass til denne koblingen i et utopisk samfunn i miniatyr.

På seteren – den kvinnelige stemmen fra fortiden

En viktig scene, som kobler sammen estetikk, natur, kvinnelig stemme og nasjon, finner sted på seteren. Første gang huslæreren Cold oppdager Sophies estetiske evner, forekommer nemlig når han betrakter henne i rollen som budeie på amtmannsgårdens seter. Vi får vite at Sophie hadde tradisjon for å hjelpe husbøndene i arbeidet på gården, og at hun trådte til som budeie ved behov. I scenen på seteren betrakter Cold Sophie som kauker med budeien Marit, men det er bare Sophies sang som skiller seg ut for han. Budeie-motivet har en lang historie og brukes på samme måte som seteren som noe «typisk norsk» (Rees 2013, 435). Et viktig aspekt ved denne scenen er at Sophie går inn i en rolle hun selv har bedt om å få spille ut, men som ikke er knyttet til hennes klasse (jf. Tine Damsholts kapittel i denne boken). Det er i dette midlertidige rollespillet Cold oppdager Sophies sangtalent, og det er gjennom hans beskrivelse at leseren hører Sophies røst:

Musik, der snart lød nær, snart fjernt, og skjelnede tilsidst to Fruentimmerstemmer, der bestandig afløste hverandre i at kauue. Men hvilken Stemme var ikke den ene! Saa bævende, fuld og klokkereen, saa jublende stærk og dog saa bøielig, gav den Gjenlyd i de fjerneste Aaser og fyldte den hver Vraak i de tause Skovdybder nedenunder. Jeg var nu saa nær, at jeg kunde overse Sætervangen, uden selv at bemærkes. Det var Sophie der sang; hvem kunde tænkt, at dette spæde Barn havde en saadan Dommedagsrøst. (Collett 1854/55, 112)

Selv om Sophie går inn i en rolle på lånt tid, utløser den likevel noe naturlig. Ved hjelp av sangens kraft klarer hun å lede dyrene i ønsket retning. Det som ødelegger for at hun skal lykkes i arbeidet, er Colds inngripen. Når Cold bryter spillet, rømmer både Sophie og dyrene. Sophie går fra å være aktiv og ha makt til fylle naturen med sin «Dommedagsrøst» til igjen å bli passiv. Denne vekslingen mellom aktivitet og passivitet går igjen i hele fortellingen og er ofte knyttet til Colds objektivering av Sophie. Annegret Heitmann (1998, 50) noterer hvordan

mannens (Colds) blikk på Sophie veksler mellom å gjøre henne til kropp respektive til kunst. Scenen illustrerer hvordan mannens passiviserende blikk står i veien for nyttegjøringen av kvinnens evner.

Seterscenen betones og utvikles også gjennom at den gjentas i drømmeform langt senere i romanen, når Sophie har fått utviklet sangtalentet sitt i København. Cold får en dag beskjed om at hans venninne Margrethe er død. Hun har etterlatt skrifter adressert til han: «Dobbelt indtrængende naaede denne Røst ham, da den klang til ham fra Graven, forklaret gjennem en nu forstummet Smerte» (Collett 1854/55, 315). *Margrethes* stemme gjennom bladene får Cold til å erindre Sophies stemme i «det lille optrin på Sæteren» gjennom en drøm (Collett 1854/55, 274). Først i denne drømmen ser Cold på Sophie som noe annet enn et barn. I drømmen betrakter Cold Sophie med sine tykke brune fletter, sittende på et gjerde og synge. Han klapper og roper «Bravo!», men Sophie snur seg mot han med et ansikt «hvorpaa der stod malet en Smerte, en Rædsel, der nesten forstenede ham selv... men det var ikke længer Barnet Sophie» (Collett 1854/55, 316). Colds objektiverende blikk får Sophie til å rømme, men i drømmen fortsetter sangen hennes nedenfor et stup. Budeiens overnaturlige «Dommedagsrøst» blir i drømmen stemmen til en lokkende hulder (Collett 1854/55, 112). Cold jakter etter stemmen: «Han vil styrte efter, men vaagner med et Raab» (Collett 1854/55, 317). Både den kvinnelige smerten, som nesten «forstenede ham», og Sophies lokkende toner holder på å ta livet av han (Collett 1854/55, 316). Ellen Rees mener at denne scenen vekker et erotisk begjær etter Sophie (Rees 2013, 440) i motsetning til Steinfeld, som mener at Cold idealiserer den passive «marmorkvinnen» (Steinfeld 1985, 38–39). Jeg vil vise at begjæret som oppstår, ikke er knyttet til en fysisk forening, og i stedet løfte frem de nasjonalistiske implikasjonene som scenen representerer.

Gudleiv Bø peker på hvordan et møte med en hulder eller en skikkelse fra huldreverden er et tilbakevendende motiv som går igjen hos Welhaven (Bø 2006, 65). Dette motivet er også tilbakevendende for Cold i romanen. Sophies kaukende stemme gir «Gjenlyd i de fjerneste Aaser og fylgte den hver Vraak i de tause Skovdybder nedenunder» (Collett 1854/55, 112). Den norske nasjonen kan fylles med kvinnens estetiske egenskaper, og dette understreker Collett ved å gjenta scenen som en drøm. Min tolkning er at Collett bruker budeien og sagnskikkelsen for å aktivisere kvinnen og samtidig koble henne til landskapets mytologi, som i en herdersk logikk kan «fortelle» nasjonen for leseren. Rollene som utspilles i drømmen, er mektige sagnskikkelser knyttet til folkloren og det overnaturliges verden, og her får kvinnen en viktig rolle som nasjonsformidler. I *Amtmandens Døttre* lades landskapet og kroppen med symbolikk. I Colletts

FIG. 3.1
 «Foran gikk der ei svær jente, som hadde ei drivende kvit mjølkekolle i handa.» Hans Gude (1825–1903), illustrasjon fra 1878 til «En Aftenstund i et Proprietærkjøkken», P.Chr. Asbjørnsen, *Norske Folke- og Huldre-Eventyr i Udvalg*, Kjøbenhavn 1879. Nasjonalmuseet, Oslo.

visjon er dette et virkemiddel for å skape det Benedict Anderson ([1983] 1996) kaller et «forestilt fellesskap» om det norske for landets innbyggere.

I romanen aktiveres de ulike sansene som er kunstens betingelser. I naturen er både luktesansen, hørselen og synet viktig for forestillingene som oppstår og skal være gjenkjennelige for leseren. Collett lader ulike steder i naturen med mening, og ved at karakterene bruker sanseapparatet i møte med den norske naturen, kan hun skape et «forestilt fellesskap» (Anderson 1996). Myter, eventyr og overnaturlige skikkelser aktualiseres i romanens naturlandskap. Ved å skildre og sanseliggjøre naturen og det mytologiske kan leseren «se» for seg det nasjonale gjennom innbilningsevnen. Gjennom sansene kan kunsten foredle menneskene og forene folket. I den opprinnelige scenen på seteren påvirker Sophies sang både dyr og den lyttende Cold:

Ved al denne Lokken og Kauen nærmede Kjørerne sig mødige og mætte til Leddet. Sophie sprang ned mod dem, op paa Leddet, og medens hun klappede den store hvide Bjældekoee udenfor, sang hun endnu en Stump af en gammel Vise, med den samme forunderlig bøielige og vibrerende Røst, der, idet den henvendtes til Koen, fik et ganske eget Udtryk af comisk Melankolie. (Collett 1854/55, 113)

Sophies sang fører dyrene frem, fornøyde og mette. Denne feminine kraften leder ikke bare flokken med dyr, men også Cold influeres av den melankolske stemmen.

I Colds drøm er Sophies sang blitt en kraft som nesten lurer han i døden. Det må noteres at det ikke er budeien Marits stemme som utløser denne feminine, lokkende huldrekraften, men den dannede Sophies sang. Hennes estetiske evner har fått dannelse i København og dermed økende makt. Dette peker på at (ut)dannelsen er et avgjørende aspekt for hvordan de kvinnelige egenskapene skal kunne nyttiggjøres i nasjonal kontekst.

Collett kjente godt til de norske sagnene om hulderen fra arbeidet hun gjorde sammen med de kjente eventyrsamlerne Asbjørnsen og Moe (Blikrud 1998, 63). Jeg mener at Collett *henter frem* viktige kvinneroller fra fortiden både for å minne om at kvinnene er en del av «det norske», og for å peke på hvordan disse mektige skikkelsene fra folkediktningen skal ha en rolle i fremtiden. Collett binder sammen folklore, bondestanden og eliten i Kristiania ved at hun presenterer Sophie for leseren i roller som budeie og hulder.

Under sitt opphold hos tanten i København sender Sophie brev hjem til familien. Cold får høre noen av hennes ord, og han får en «næsten ubehagelig Følelse» i sin «høieste Forundring». Hans beundring gjelder Sophies estetiske dømmekraft: «En saadan sikker Opfatning, en saadan Modenhed i Dom, og denne Ynde og Lethed i Fremstillingen, og ikke Spor av denne Holdningsløshed, denne Svulst der betegner Overgangen fra Skolepigen til den voxne Pige» (Collett 1854/55, 105–106). Samtidig skaper Sophies vellykkede dannelse en ambivalens hos Cold. I tredje utgave av romanen er Colds betraktninger utdypet:

dette Sprog, disse dypsindige Bemærkninger, hvorfra havde hun dem? Var det studium, Tænkning, der laa til Grund – var det *Intuition*? Han fristedes til at tro paa denne Kvindesjælens hemmelighedsfulle Evne, der ved et indre Syn tilegner sig, hvad Mændene puger sig til. (Collett 1879, 55)

Som det fremgår av sitatet, er det en forskjell mellom mann og kvinne, men i Colds betraktninger får den dannede kvinnen, med sin intuisjon og sine hemmelighetsfulle sjelsevner, en høyere rang enn mannen.

I romanen er det Sophies søster Louise som drar en parallell mellom kvinnens indre og det skjønne: «[...] men det Fineste, det Bedste i os, det som udgjør – hvad skal jeg kalde det! – vort Væsens *Duft* og *Sødme*, det *Elskværdige* [...]» (Collett 1854/55, 635). I *Amtmandens Døttre* tematiseres de naturlige egenskapene som Gud har gitt mennesket. Som en del av et økologisk system er kvinnens egenskaper en nødvendig del av helheten, og hennes gudegitte evner må oppvurderes av

samfunnet for at nasjonen skal bli harmonisk. Når disse egenskapene ikke virker sammen i likevekt, står man i fare for å miste den ekte dannelsen og sitter igjen med veloppdrattheten. Det som da blir igjen, er en mindre dyp natur (Collett 1854/55, 133, 74). Forskjellene skal ifølge Collett være naturlige, men den syke kulturen tillater ikke de naturlige forskjellene. Dannelsen henger sammen med en naturlig individualitet, men den kvinnelige røst som er forankret i naturen på seteren, trenger på den andre siden dannelsen for å utvikle estetisk dømmekraft og makt over mennesker.

«Nationalitetens Mysterium» – den ambivalente hjemlengselen

På seteren havner Sophie og Cold i en diskusjon som omhandler forholdet mellom Norge og Danmark. De spør seg hvorfor denne hjemlengselen til Norge oppstår. Cold kaller det «Nationalitetens Mysterium» (Collett 1854/55, 203) i sitatet som innleder dette kapitlet. Diskusjonen mellom Cold og Sophie handler også om ambivalensen mellom å lengte ut mot den europeiske kulturen, samtidig som de dras tilbake til det landlige, naturlige Norge. Cold mener altså at jordbunden etterlater spor på to forskjellige måter: «Jeg tænker mig, at et Lands Naturbeskaffenhed ligesom afsætter sine Stoffer og afpræger sit Billede i sin Befolkning, og at Individet, løsrevet fra denne sin Jordbund, føler et Savn, der drager det tilbage til den igjen med al Erindringens Magt» (Collett 1854/55, 203). I den herderske forestilling er det et bånd mellom natur, språk og nasjon, og landet avsetter sin substans i menneskene (Herder 1800, 208–209, se også Bø 2006, 70). Dette er en del av en organisk harmonitanke, som sammen med dannelsesbegrepet ofte dukker opp hos Collett. Mennesket har med seg arveanlegg fra landskapet de kommer fra. Naturen påkaller sine barn ved å innta erindringen, og denne erindringen utløser et savn til et spesifikt sted. Savnet er jordbundet.

Til tross for «Nationalitetens Mysterium» føler ikke Sophie seg hjemme. Fremmedfølelsen er knyttet til huset og skikkelsene som tilhører det menneskeskapte hjemmet. Som det naturbarnet hun er, passer hun ikke inn i den kulturen som hun er en del av. Etter sin hjemkomst fra København opplever Sophie hjemmet som noe fremmed:

Er jeg virkelig i mit Hjem? Om Natten i Drømme drives jeg igjen bort, det foresvæver mig som noget Uopnaaeligt, jeg lander hundrede Gange paa den norske Jordbund, jeg seer Hjemmet og træder ind under dets Tag, da forvandles Alt igjen, jeg er i lutter fremmede Omgivelser, blandt fremmede Skikkelser. (Collett 1854/55, 162–163)

Sophie lengter hjem, men det autentiske hjemmet virker uopnåelig. Hun trekkes tilbake til den norske naturen som hjemsted, men så snart hun trer inn i huset, er hun ikke lenger hjemme, men hos fremmede. Den norske naturen og kulturen går ikke overens, og dette gjør Sophie hjemløs.

Som naturen kultiveres ved å hente frem fortidsminner og tradisjoner, må den rådende kulturen naturaliseres for å bli et hjemsted og for nasjonens innbyggere. Mangelen av en «naturlig» kultur skaper en ambivalens hos Collett som hun også skildrer gjennom sine mange reiseessays. Beliggenheten og den norske naturen er det vakreste man kan tenke seg: «[V]ort Norge bærer Prisen. Det bærer Prisen for alle andre Lande, når man med Naturskjønhed mener denne inderlige Sammensmeltning af det grandios ophøiede med det yndige, blideste i en sjelden harmonisk Forening» (Collett 1885, 129). For at nasjonens innbyggere skal kunne bli harmoniske «samstemmede mennesker» (Collett 1885, 129), må kulturen naturaliseres, og paradoksalt nok må menneskene dannes. Det trengs museum og dannelsingsanstalter for nasjonens innbyggere dersom folket skal få kunne utvikle sine naturlige anlegg til gode for nasjonen.

I *Amtmandens Døttre* taler Cold om båndet til Danmark i forbindelse med utlegelsen av det herderske «Nationalitetens Mysterium» og landskapets arvestoffer:

[...] at paa Grund af de gamle Baand og gamle Baner hendrages man til hinanden, men ved at bemærke Forskjelligheden frastødes man igjen saameget stærkere. Til at være Fremmede ligne vi hinanden formeget, og til at være Landsmænd alt for lidt. Men derfor ere de Danske ikke ganske retfærdige mod os. Thi midt i vor Raahed og Egoisme bevare vi dog en oprindelig Frihed, en sund Forstand, hvoraf der i Tiden maaskee kan blive noget Godt. En Dansk maae sikkert hos en ufordærvet Normand mærke Spor af en drøiere Natur, han maae ligesom mærke, at der klæber en Duft af Qvade og Granbar ved ham.

[...] Vore kjære *ci-devant* Landsmænd ignorerte os i Grunden helst ganske, for om mueligt at udslette Mindet om at vi ikke mere ere det. Vi derimod, som ingen Grund have til Ærgrelse, men meget mere til at være saare fornøiede, vi paaskjønne ret hjerteligt alt hvad der er Stort og Dygtigt dernede, Alt hvad de have forud for os. (Collett 1854/55, 322–323)

I sitatet om forholdet mellom Norge og Danmark er det danskene som har trukket det lengste strået. Norge fremstår som ukultivert og rått i møte med det danske, mener Cold. Våre tidligere landsmenn har kommet lenger enn Norge i sin nasjonsutvikling, men Norge har friheten og derfor emansipasjonsmuligheter. Spenningen i romanen mellom den danske dannelsen og den norske friheten får en harmonisk forening i den avsluttende fremstillingen av et idealsamfunn: Tyridalen.

Tyridalen – den lille koloni

«Gaarden var oprindelig bygget af og havde været Sædet for en dansk Herremand, men var senere forandret til Præstegaard [...]» (Collett 1854/55, 526). Så presenteres prostens Reins bolig i romanen – den gården som blir skilt ut som et eget samfunn og som det ideelle hjemmet. På gården finnes et bibliotek som er tilgjengelig for alle, og i tillegg drives det skole for fattige barn av begge kjønn. De «fornøiede» jentene får opplæring i husholdningsoppgaver og håndarbeid og er derfor i stand til å arbeide og gjøre nytte for seg: «enhver i de Arbeider, der passede sig for deres Alder og Kræfter» (Collett 1854/55, 548). Hele virksomheten på gården foregår i harmoni med naturen: «Alle Vinduer stode aabne og udenfor paa den grønne Vold, der strakte sig ned til Dammen, var der ogsaa Liv og Travlhed» (Collett 1854/55, 548). Gården blir skildret av fortelleren som en slags utopisk nasjon i miniatyr.

Ambivalensen mellom den nasjonale hjemlengselen og trangen til å dra ut til mer kultiverte omstendigheter løser Collett på denne danske herregården i Tyridalen: «I Dagligstuen foran det ventende Thebord med den surrende Maskine og de længesiden ordnede blaa, kjøbenhavnske Kopper» (Collett 1854/55, 522). Her har den danske estetikken flyttet inn i den norske husstanden. Denne elegante danske herregården har en bygningsmåte som i norsk kontekst ifølge Collett ble en «Afbrydelse i den monotone, kasseformige Stiil» (Collett 1854/55, 522). Med høye, runde dekorative tak og med naturen inkorporert i form av potteplanter og store vinduer ut mot hagen, representerer den et dansk ideal, som for Collett betyr arven fra våre tidligere landsmenn, som har sansen for det elegante og det skjønne. Collett legger stor vekt på selve arkitekturen og smaken den representerer:

Huset havde ganske den Bygningsmaade, man bemærker ved Herregaarde fra en senere Periode. Intetsteds noget Indknebet eller Lavt; høie, blanke Ruder, hvælvede Loft. Den Stue, hvori de befandt sig, var noget dunkel, da Galleriet udenfor og nogle svære Potteplanter skyggede stærkt, men netop denne Dunkelhed gav Værelset en egen, trist Hygge. Derfra kom man ind i et større Hjørneværelse med Vinduer ud til Haven. En vis Elegance, hvormed dette var udstyret, stemplede det til den paa Landet uundværlige Storstue. Det hvælvede, i rigt Stuccaturarbeide udførte Loft, samt de malede Dørstykker, vare endnu Rester fra den gamle aristokratiske Tid. [...] [M]an kjendte endnu intet til vor moderne Uryddighed i Værelserne, [...] et lidet Bibliothek, der havde den sjeldne Egenskab, at det var tilgængeligt for Enhver, medens Slige, naar de findes, gjerne udelukkende benyttes af Huusherren. Alt hvad de saae bar Præget af solid, bramløs Velstand, forenet med Sands for det Skjønne og Comfortable. Hvor man i vort Land endnu træffer slige Boliger, betegne de enten den sidste, svindende Rest af en fremmed, til os overført Kultur, eller den glædelige Begyndelse til en Egen, ny Oprunden. (Collett 1854/55, 527)

FIG. 3.2 Juelsberg på Fyn, hvis hovedbygning i klassisistisk stil ble reist mellom 1771–1786, er et eksempel på en type dansk herregård som Collett kan ha modellert Reins gård etter.

Sitatet ovenfor forteller oss mye om Colletts visjon for nasjonen. Med en melankolsk affinitet maler hun en atmosfære bestående av «trist Hygge» med en arkitektonisk utformet bebyggelse, som kommer i kontrast til den «monotone, kasseformige Stiiil» som ellers preger den norske byggemåten. På gården finnes det også et bibliotek som er tilgjengelig for *alle*. En viktig del av Colletts visjon er at *hele* befolkningen skal oppdras til dannelse gjennom kunst, arkitektur og litteratur, og det vil således utvikles både «solid, bramløs Velstand» i landet og en «Sands for det Skjønne og Comfortable». Ambivalensen mellom «den sidste, svindende Rest af en fremmed, til os overført Kultur, eller den glædelige Begyndelse til en Egen, ny Oprunden» er her utgangspunktet for utviklingen av en dannet kultur. Den viser seg i spenningen mellom den danske herregården og den norske «jordbund» (Collett 1854/55, 162–163).

I periferien skildres Kristiania som en motsats til Tyridalens harmoniske samklang med naturen. I romanen besøker Sophie og familien Ramm prostens Reins gård, og både Sophie og fortelleren presenterer gården og måten den drives på, som et ideal (Steinfeld 1985, 51; Rees 2013, 450). Colletts inkorporering av det europeiske i det «norske» blir tydelig på gården. På den danske herregården finnes det utvalgte elementer fra europeisk kultur, forankret i det norske landskapet. Fortelleren utbryter: «Hvilke herlige Træer! I denne Kraft og Yppighed mærkede man strax den sydligere Jordbund» (Collett 1854/55, 521).

De norske trærne utstråler mer kraft og yppighet dess nærmere man kommer nabolandet Danmark i sør. Dette underbygger min tolkning om at det i Colletts visjon er den norske naturen og den danske kulturelle arven som skal være utgangspunkt for det nye som skal bygges. Hun spør hvorfor den norske naturen alltid representeres av granen, og mener at man glemmer «Hængebirken, dette sande nationale Træ», som har en «Dronnings Kvindelighed». Denne kvinneligheten slår ring rundt den danske arven: «Ved Alleens Udgang dannede Træerne en Halvcirkel om Gaardspladsen; foran dem laa den statelige Bygning» (Collett 1854/55, 521).

I Wergelands dikt «Til en Gran» (1833) fungerer den maskuline granen som nasjonalsymbol. Collett feminiserer bjørken, som blant annet gjennom Slindebirken ble oppfattet som et nasjonaltre i Norge på 1820-tallet (se Tonje Haugland Sørensens kapittel i denne boken). Hun plasserer denne feminiserte naturen rundt den utopiske herregården i Tyridalen. Naturen med sine monarkiske egenskaper slår ring rundt den staselige bygningen og skaper et regelmessig, harmonisk bilde, og slik blir gården, en rest av den kulturelle arven fra Danmark, plassert i den norske feminiserte naturen, som blir utgangspunktet for den nye dannede kultur i Colletts visjon.

Den gode, kosmopolitiske smaken og sansen for det skjønne er kvinnelige dyder og skal være en del av en nasjonal selvforståelse i Colletts visjon. En «Sands for det Skjønne» (Collett 1854/55, 527) i beskrivelsen ovenfor av den danske herregården og evnen til å harmonere omgivelsene avhenger av en aktiv estetisk handling knyttet til dannelsen. Det er dette som er Sophies dannelsesprosjekt, og som hun konsoliderer i arbeidet hun gjør med seg selv og sitt indre. Først i København, når hun får utviklet sangtalentet sitt, får hun den ytre dannelsen:

Sophie havde denne Gratie, der ligesom gjenfødtes og frigjøres ved Kulturen, det vil sige, hvor den ydre Dannelse har staaet i en heldig Samklang med den indre. Denne lykkelige Harmonie opnaaes sjelden af vore unge Piger, derfor falde de, idet de træde ud over den ubevidste Barndoms Grændser, saa let hen i Stivhed og Affectation. [...] Sophie undgik maaskee kun denne Klippe, ved at hun saa tidlig blev hensat i cultiverede Omgivelser. (Collett 1854/55, 363)

Den ytre, kulturelle dannelsen må harmonere med kvinnens sjelsevner for å unngå «Stivhed og Affectation». For at dette skal skje, må følelsene frigjøres og oppvurderes i det samtidige samfunnet. Sophies estetiske dannelsesprosjekt er i romanen forberedt i barndommen i den grotten som hun fant og pyntet. Grotten er berømt i forskningen; den har vært gjenstand for mange ulike tolkninger (se for eksempel Aarnes 1977; Hareide 1980; Aarseth 1981; Steinfeld 1985). Min fortolkning

er at Sophie her har arbeidet med sitt indre. Når hun kommer tilbake til grotten etter reisen til København, formulerer hun hvilken betydning den har hatt:

Hvor underlig var jeg tilmode, da jeg gjensaa denne min Barndoms Lege- og Tumbleplads Lege- og Tumbleplads! Nei leget og tumlet har jeg ikke, men jeg har arbeidet, grublet, drømt dernede og grædt. (Collett 1854/55, 186)

I naturen finner hun frihet til å slippe ut følelsene, og dette sjelsarbeidet fører til at den «ydre Dannelse har staaet i en heldig Samklang med den indre» og skaper en «lykkelige Harmonie» (Collett 1854/55, 363). Tyridalens danske herregård gir plass til å utvikle denne estetiske aktiviteten i større skala.

Kvinnen i nasjonen

Skildringen av presteboligen viser hvordan omgivelsene på gården er et resultat av den gode smaken og «det skjønnne» som forener *alle* menneskene på gården, og dette får konsekvenser for «forholdene», som igjen bestemmer om fellesskapet kan inngå i det Collett et annet sted kaller et «fuldkommen harmonisk Indtryk» (Collett 1873, 281–282). På gården er alle i arbeid, og husmennenes hjem er preget av «Velstand og Reenlighed [...] saare forskjellige fra de urenlige Huler man ellers seer paa Landet i vort gode Norge» (Collett 1854/55, 550). En gammel halvblind kone forteller at det ikke alltid har vært slik idyll i Tyridalen. Tidligere var det «Nød og Elendighed og Drik og Slagsmaal» (Collett 1854/55, 550). Grunnen til forvandlingen er Rein og hans avdøde kone, «den fromme Gudsengel i sin Himmel» (Collett 1854/55, 528). Den danske herregårdens eier, prosten Rein, er en mann som vet å anerkjenne det skjønnne: «Værten var en Mand, som forstod at leve godt – paa den rette Maade, der forstod, at al Nydelse beroer paa Skjønhed og det rette Maadehold» (Collett 1854/55, 528). Men det er ikke bare nytelsen som er viktig, arbeidet er en essensiell del av harmonien i Tyridalen. Driften på gården er fundert på nytteprinsippet og uten behov for almisser. På gården er alles egenskaper tatt i bruk, og prosten proklamerer: «Der er ingen Haand saa liden, som jo ikke kan bruges» (Collett 1854/55, 551). Dette argumentet er det Collett vil bruke for å utvide kvinnenens medborgerskaplige virkeområde fra det private til det offentlige.

Prosten fungerer som en farsfigur for bøndene og den «laveste klasse» (Collett 1854/55, 559). Under besøket av familien Ramm er Rein i «Forhandlinger med Bønderne», som søkte «han Faer» for å få råd om både «aandelige [...] og verdslige Anliggender» (Collett 1854/55, 551). Gjennom Rein og hans forhold til den lavere klasse får Collett rettet sin kritikk mot den samtidige kulturen. Rein argumenterer

for at forandring er vanskelig fordi «den simple mand» ikke liker endring (Collett 1854/55, 553). Han oppfordrer den lavere klassen til å forlange bedre tilstander for arbeidslyst, sedelighet og opplysning. Reins «lille koloni» er en modell for en nasjon som samler alle krefter til et samspill som skaper naturlighet, velstand, fellesskap, og som er «Høist efterlignelsesværdigt» (Collett 1854/55, 550–553).

Sophie blir den avdødes Adamines arvtaker og nasjonens mor. Dette antydes allerede i barndomsfortellinger om Sophie. I barndommen hadde Sophie lekt seg med å spille ut roller som buedeie og bonde i naturen, og siden får hennes estetiske evner dannelses i det mer kultiverte Danmark. Det skapes en forbindelse til bondestanden gjennom den feminiserte leken og sangen, som senere aktualiseres gjennom Sophies utøvelse av medborgerskapet. Under et besøk på Tyridalen kommer Sophie, hennes foreldre og Rein i diskusjon om underklassen og deres egen rolle overfor dem. Sophie utlegger om sine filantropiske drømmer som en fellesskapsopdragende mor for et lite samfunn:

Naar jeg i min Barndom læste om Livet paa disse Slotte og Herregaarde, gjorde Forholdet mellem Herrerne og de Undergivne netop meest Indtryk paa mig. Det var saa smukt, saa rørende! Et rigtig ædelt Herskab betragtede deres Bønder næsten som Børn, hvis Vee og Vel personlig angik dem. Huusfruen skred fra Huus til Huus, snart lønnende, snart dadlende, trøstede de Syge og blev overalt hilst som en Moder. [...] Naar jeg læste om alt dette, tænkte jeg mig det saa herligt at kunne være om end blot i det Smaa noget Lignende. Men her hos os ser jeg aldrig noget Saadant. Overallt paa de store Gaarde veed man kun lidet om de usle Skabninger, der boe i vor Nærhed. Vi see dem neppe undtagen naar de forrette deres Arbeide for os, eller naar man tilslænger dem en Almisse. Man gjør Intet for at belære dem eller gjøre dem bedre, man straffer dem blot naar de forgaae sig. (Collett 1854/55, 562–563)

Denne morsfiguren som Sophie har lest om, er morsidealet hun representerer når hun i slutten av romanen velger å gifte seg med Rein. Som barn ønsket hun å være en del av et samfunn som favnet om underklassen. Hun forsøkte å starte opp en skole, og hun deltok i bøndernes arbeid. Dette fikk Fru Ramm satt en stopper for. Dette mener jeg retter kritikk mot den samtidige kulturen, som ikke tar de kvinnelige hender i bruk i byggingen av nasjon og fellesskap, og som utestenger bønder. Selv om Collett tviholder på elitens kultur, vil hun ha bondestanden med i sitt prosjekt. Sophie overtar stafettspinnen fra Adamine, som fungerte som mor for kolonien og hadde skole for menighetens pikebarn. Det er den døde prostinnen som i romanen eksplisitt forener arbeid, kultur og natur. Adamine blir som Adam, det første menneske, men i feminin form: «Alle disse Ting ere lutter Afmindelser om hende, hendes Skriin og Arbeidskurv, og der hendes Bibel, og hist hendes Portræt» (Collett 1854/55, 532). Adamine forente sitt arbeid ved

rokken med sang og natur: «Aldrig er jeg gladere, end naar jeg blander min Røst med dens muntre Snurren og Fuglenes Qviddren udenfor!» (Collett 1854/55, 534). De dannede kvinners gudstro, arbeid, kunst og natur er det som skal gjøre dem både nyttige og lykkelige. Som Sophies røst ledet dyrene i riktig retning på seteren, kan kvinnens røst lede kolonien og, i sin tur, nasjonen.

Tidligere forskning har gitt lite rom for tolkning av romanens avslutning, og i den grad den har blitt kommentert, er Sophies moderskap blitt lest som en ofring av den ekte kjærligheten (se for eksempel Ørjasæter 2013). Jeg gjør en motsatt tolkning av kjærligheten: Når Sophie går tilbake til sin moderlige natur, ofrer hun ikke sin kjærlighet, men hun finner andre objekter å feste den på. Den strenge moder jord kan mildnes dersom følelsene kan få plass i samfunnet, og dette representerer Sophies utvikling som kvinne. Sophies medborgerpotensial strekkes fra hjemmet og det private til samfunnet og det offentlige. Slik kan Collett politisere kvinnens egenskaper. Cold og Sophies forhold realiseres ikke i romanen. Reins lokale nasjonsbygging er organisk og hans lille samfunn et bilde på Colletts norske idealsamfunn. Rein og Sophies ekteskap blir en metafor for nasjonens lykke. Når Reins datter, morløse, lille Ada, svever mellom liv og død, er det Sophie som i hovedsak pleier den syke. I dette arbeidet får hun en åpenbaring om hvordan hun kan bruke av sine kvinnelige egenskaper:

En Anelse berørte hende om at der dog gives Andet at leve for, end Opfyldelsen af en egoistisk Lykke, at denne maaskee først skal knuses i os, for at gjøre os skikkede til at leve for Andre, for dem, der lide. (Collett 1854/55, 607)

Hun går inn i en morsrolle i utøvelsen av sitt medborgerskap ikke bare for Reins datter, den fremtidige kvinne, men også for bøndene på gården, slik Reins avdøde kone hadde gjort. Jeg er enig med Torill Steinfeld i at Collett gjør Sophie til en representant for tidens kvinner og deres smertelige erfaringer (Steinfeld 1996, 14). Når Sophie velger å leve for de «lidende» i nasjonen, blir hun også et medborgerlig forbilde for de lidende, lesende kvinnene i den unge nasjonen.

Sitatet er i tråd med den nasjonalistiske kjærlighetsevnen som Sophie utvikler igjennom romanen, og som ekteskapet med Rein er et bilde på. Romanens åpne slutt peker på et utvidet og uavklart kjærlighetsbegrep. Den kvinnelige kjærligheten som nasjonalistisk potensial utvides. Sophie får først en åpenbaring ute i naturen om hva lykken for en kvinne er:

Med Et laae hele Landskabet forklaret i Aftensolen og ligesaa hurtig, som fremkaldt ved den samme Naturlov, slog den Tanke lys og varm ned i mig: «At elske og leve for den man elsker!» Forestillingen om en saadan Lykke overvældede mig, jeg sank paa Knæ og trykkede mit Ansigt mod Stenen. (Collett 1854/55, 256)

Store deler av forskningen forstår denne romanens romantiske kjærlighet som begrenset til Cold (se for eksempel Bjerck Hagen 2019). Sitatet over er det mest siterte stedet i romanen og har vært anvendt for å underbygge denne tolkningen av kjærligheten. Jeg har argumentert for at i løpet av Sophies dannelsesreise utvides hennes kjærlighetsevne og kjærlighetens potensial. Allerede som barn har Sophie villet arbeide for å hjelpe andre. Naturen fremkaller ikke bare en åpenbaring om å skape lykke ved «*At elske og leve for den man elsker!*», men det fremkaller også andre alternativer til å bruke av sin kjærlighetsevne. Etter sin første dag i Tyridalen sier Sophie til prost Rein:

Alle mine philanthropiske Barndomsdrømme stege lyslevende frem igjen. Ved hvert Skridt jeg har gjort idag, faldt den gamle Tanke mig ind: At leve og virke paa et saadant Sted! selv skabe denne Lykke omkring sig! hvor herligt maatte det være! (Collett 1854/55, 563–564)

Denne andre formuleringen om lykke får konsekvenser for forståelsen av kjærlighetsbegrepet. Sophie får ikke leve for mannen hun elsker, og hennes forhold til Cold faller i jord da hun gifter seg med prosten Rein. Samtidig har hennes utvikling gjennom dannelsen gjort at hun kan bruke sin kjærlighet for å gjøre nytte. Ekteskapet med Rein blir en annen type kjærlighetsforhold fordi Sophie får muligheter til å utvikle seg som individ og som medborger i nasjonen.

Avslutning: romanen som «forestilt fellesskap»

«Det er en Umulighed», sagde hendes Moder, «at faae Sophie til at sidde stille inde med et peent Arbeide. Kan hun derimod ligge i Haven og grave og plante i Jorden, hjælpe Budeierne med at fodre Dyrene, saa er hun fornøiet.» (Collett 1854/55, 108)

Det etableres tidlig i romanen at Sophie ønsker å være nyttig: «Lær mig det, lær mig at bære, at fylde den! Jeg vil læse, jeg vil lære, jeg vil arbeide Nat og Dag» (1854/55, 248). Det nyttige arbeidet foregår i naturen *utenfor* hjemmet. I naturen er Sophie fri fra den syke kulturen og fra familiens undertrykkelse. I skogen og på seteren kan hun være seg selv. Hennes lek og frihet knyttet til naturen blir tidlig slått ned på i hjemmet: Sophie kommer som barn hjem etter et besøk i grotten. Hun har funnet noen steiner som hun synes er så vakre at hun vil dele dem med familien. Dette faller imidlertid ikke i god jord: «Stenene kastede man i Dammen og mine Klæder i Vaskerballien» (Collett 1854/55, 172). Steinene er et eksempel på hvordan kunsten estetiserer naturen, og gjennom innbilningskraften blir naturen noe annet, uten å miste sin opprinnelige betydning. Hvordan innbilningskraften omdanner sanseinntrykk til forestillinger, er en viktig del av hvordan Collett vil skape et «forestilt

fellesskap» (Anderson 1996, 19). Kunsten skal virke for nasjonens kultur. Nyttelsen er knyttet til sansene og innbilningsevnen som vekker følelseslivet. Kunsten vil virke forskjellig hos det enkelte individ, men ved å ta utgangspunkt i den norske naturen og kunsten vil det kunne være noe felles som Collett forfekter. Slik vil Collett skape et harmonisk prinsipp om «enhet» i nasjonen.

I *Amtmandens Døttre* har den kvinnelige kjærlighetsevne fundamental betydning for det fellesskapet som skal bygge nasjonen. Colletts ambisjon er å skape et nytt kvinnelig nasjonalikon i arbeid for nasjonen i det hun i et senere essay kaller «et større, mere levende Sammenspil» (Collett 1858, 232). Dette samspillet blir nasjonsbyggende fordi det kan skape medfølelse når det avsløres hvordan samfunnets normer står i veien for «spredte og stagnerende Kræfter» som skal «modarbeide dette arvelige Mismød» (Collett 1858, 232). På den danske herregården i *Amtmandens Døttre* finnes det utvalgte elementer fra europeisk, særlig dansk, kultur forankret i det norske landskapet. Den gode, kosmopolitiske smaken og sansen for det skjønne er kvinnelige dyder og skal være en del av en nasjonal selvforståelse i Colletts visjon. Det selvpoppfordrende idealet omgjøres til aktivitet når Sophie *tilbyr* seg selv og sine egenskaper i kjærlighet for mannen og nasjonen.

LITTERATUR

- Aarnes, Sigurd Aa. 1977. «Grottesymbolet i Amtmandens Døttre». I *Søkelys på Amtmandens Døtre*, redigert av Sigurd Aa. Aarnes, 120–130. Oslo: Universitetsforlaget.
- Aarseth, Asbjørn. 1981. *Realismen som myte. Tradisjonskritiske studier i norsk litteraturhistorie*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Anderson, Benedict. 1996 [1983]. *Forestilte fellesskap. Refleksjoner omkring nasjonalismens opprinnelse og spredning*. Oversatt av Espen Andersen. Oslo: Spartacus.
- Asbjørnsen, P. Chr. 1845/1848. *Norske Huldreeventyr og Folkesagn. Første og anden Samling*. Christiania: W.C. Fabritius.
- Aslaksen, Kamilla. 2019 «Romanens virkningskraft. Mottakelsen av Amtmandens Døttre 1854–1855.» *Edda*, 106 (02): 127–114. <https://doi.org/10.18261/issn.1500-1989-2019-02-04>
- Bjerck Hagen, Erik. 2019. *Norsk litteratur 1830–1875. Romantikk, realisme, modernisme*. Oslo: Dreyers forlag.
- Bliksrud, Liv. 1998. «Fantastikk i Camilla Colletts fortellinger». I *Skrift, kropp og selv. Nytt lys på Camilla Collett*, redigert av Jorunn Hareide, 56–72. Oslo: Emilia.
- Bohlin, Anna. 2017. «Kök till vildmark. Det kvinnliga medborgarskapets spatialitet i nordisk 1840-talslitteratur». I *Konstellationer. Festskrift till Anna Williams*, redigert av Alexandra Borg, Andreas Hedberg, Maria Karlsson, Jerry Määttä og Åsa Warnqvist, 79–93. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Bø, Gudleiv. 2006. *Å dikte Norge: Dikterne om det norske*. Bergen: Landslaget for norskundervisning.
- Collett, Camilla. 1854/55. *Amtmandens Døttre*. 1. utgave. Det norske språk- og litteraturselskap. Ibooks.
- 1858. «Oktoberphantasier». I *Fortællinger*. Kristiania: Steensballe.
- 1868. *Sidste Blade: Erindringer og Bekjendelser af Forfatterinden til «Amtmandens Døttre*. Kjøbenhavn: Gyldendal.
- 1873. «Byen og Stranden». I *Siste Blade 4–5 Række*. P.T. Mallings.
- 1879. *Amtmandens Døttre*. 3. utgave. Bokselskap.no. Ibooks
- 1885. *Mod strømmen. Ny Række*. Kjøbenhavn: Schous Forlag.

- Elster, Kristian. [1924] 1934. *Illustrert norsk litteratur-historie*, bind 2, Oslo: Gyldendal.
- Hareide, Jorunn. 1980. «Grottesymbolet nok en gang: En polemisk analyse av *Amtmandens Døtre*. Prøveforelesning for den filosofiske doktorgrad ved Univ. I Bergen februar 1980.» *Edda* 80, 1–3.
- Hareide, Jorunn. 1998. «'...Kun Oplevelsen selv giver Vidnet Ret til at vidne'. Autoritet og personlig nærvær i Camilla Colletts estetikk». I *Skrift, kropp og selv. Nytt lys på Camilla Collett*, redigert av Jorunn Hareide, 212–232. Oslo: Emilia.
- Heitmann, Annegret 1998. «'...som ethvert kunstværk fordrer sin ramme...' Kroppsbilleder i Camilla Colletts *Amtmandens Døtre*». I *Skrift, kropp og selv. Nytt lys på Camilla Collett*, redigert av Jorunn Hareide, 36–55. Oslo: Emilia.
- Herder, J. G. 1800. *Outlines of a Philosophy of the History of Man*. New York: Macmillan.
- Jæger, Henrik. 1877. «En norsk Forfatterinde». I *Nordisk Tidsskrift for almindennende og underholdende Læsning*, redigert av N. Rolfsen. København: Gyldendal.
- Langås, Unni. 2004. «Kjærlighet på liv og død. De frosne følelser i Colletts *Amtmandens Døtre*». I Unni Langås, *Kroppens betydning i norsk litteratur 1800–1900*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Moi, Toril. 2014. «Stumhet og kjærlighet: En lesning av *Amtmandens Døtre*». I *Å bli en stemme. Nye studier i Camilla Colletts forfatterskap*, redigert av Trond Haugen, 33–54. Oslo: Novug Forlag.
- Møller Jensen, Elisabeth. 1987. *Emancipation som lidenskap. Camilla Colletts liv og verk. En læsning i «Amtmandens Døtre»*. Charlottenlund: Rosinante.
- Rees, Ellen Rebecca. 2013. “The Place of the Nation in Camilla Collett’s *Amtmandens Døtre*”. I *Scandinavian Studies* 85, (4): 431–454. <https://doi.org/10.1353/scd.2013.0039>
- Rees, Ellen Rebecca. 2014. *Cabins in Modern Norwegian Literature: Negotiating Place and Identity*. Fairleigh: Dickinson University Press.
- Sanz, Amelia, Francesca Scott og Suzan van Dijk, red. 2014. *Women Telling Nations*. Amsterdam & New York: Rodopi.
- Seip, Anne-Lise. 2009. «Welhaven og nasjonen». I *Gjenlyd af min Sang. En antologi om Johan Sebastian Welhaven*, redigert av Liv Bliksrud, 15–27. Oslo: Unipub Forlag.
- Selboe, Tone. 2013. *Camilla Collett. Engasjerte essays*. Oslo: Aschehoug Forlag.
- von Schiller, Friedrich. 2001. *Om menneskets estetiske oppdragelse i en rekke brev*. Solums smale serie, bind 14. Oversatt av Sverre Dahl. Oslo: Solum.
- Steen, Ellisiv. 1947. *Diktning og virkelighet. En studie i Camilla Colletts forfatterskap*. Oslo: Gyldendal.
- Skår, Susanne. 2020. «Følelsen i sine Rettigheter»: *Hva er Camilla Colletts visjon om nasjonen i Amtmandens Døtre?* [Masteroppgave]. Universitetet i Bergen.
- Steinfeld, Torill. 1985. «Når kvinnehjertet får en historie. *Amtmandens Døtre* – nok en gang». I *Skriften mellom linjene. 7 bidrag om psykoanalyse og litteratur*, redigert av Irene Engelstad, 31–58. Oslo: Pax Forlag.
- Steinfeld, Torill. 1996. *Den unge Camilla Collett. Et kvinnehjertes historie*. Oslo: Gyldendal.
- Wergeland, Henrik. 1833. «Til en gran». I *Henrik Wergeland, utvalgte dikt 1833–45*. Bokselskap.no. iBooks.
- Ørjasæter, Kristin. 2013. «Innledning». I *Amtmandens Døtre*. 1. utgave. 1854/55. Det Norske Språk og litteraturselskap. iBooks.

Del II

Materialitet

»Den nationale strikkede nattøje« – nationens kvalitet mellem fortidig oprindelighed og samtidig æstetik

TINE DAMSHOLT

... den nationale strikkede Nattrøje med Bullen, eller Trøien uden Ærmer, som nu fornemmelig kun findes i Sjælland, vil da maaskee efterhaanden ganske forsvinde [...]. Den her beskrevne Dragt er, i det Hele taget, endnu Quindfolkenes nationale Dragt overalt i Siælland, som er den af de danske Provindser, hvor begge Kiøn længst i Dragten have holdt ved det Gamle [...]. (Molbech 1840, 487–488)

Dette udsagn stammer fra artiklen »Ethnographisk Skizze af en jydsk Hede-Egn i Lystrup-Herred, med enkelte Bidrag til Skildringen af den danske Almues Leveskik og Klædedragt, og de dermed i et halvt Aarhundrede foregaaede Forandringer«, der udgjorde det ene af den danske historiker Christian Molbechs to bidrag i det første bind af det danske *Historisk tidsskrift* i 1840. En strikket kort trøje – kaldet nattøje – ofte rød og med halvlange ærmer indgik mange steder i kvindernes dagligtøj hos samtidens danske bondestand.¹ Molbech fremhævede imidlertid dette specifikke materielle dragtelement for på én gang at være gammelt og oprindeligt og dermed nationalt, og samtidigt ved at forsvinde og kun bibeholdt på Sjælland.

Jeg vil i det følgende anvende dette dragtelement, nattøjen, som en materiel indgang til at undersøge Molbechs syn på kvaliteter hos nationen, som fortrinsvis blev placeret i fortiden, men som samtidens almue forventedes at leve op til. Molbechs forståelse af den danske bondestands kultur var ikke selv-

¹ De ensfarvede trøjer havde ofte mønsterstrikk og halsudskæringen kunne være udsmykket med silkebånd. De optræder i bondeskifter fra 1690-erne og frem og er oftest røde, undertiden grønne eller af ufarvet uld for fattigfolk (Andersen 1960, 52–53). Man kan ikke ud fra de bevarede 140 nattøjer sige noget sikkert om udbredelsen, da de første dragtindsamlere ikke var særligt interesserede i dagligtøj (Lorenzen 1987, 68).

indlysende eller entydig, men bar i stedet præg af, at opfattelsen af folket og folkekulturen i første del af 1800-tallet var under transformation (jf. Damsholt 1999a; Damsholt 1999b; jf. også Elin Stengrundets, Guðmundur Hálfðanarsons, Pia Forssells, Anders M. Gullestads og Anna Bohlins kapitel i denne bog). For at illustrere denne transformation vil jeg sammenligne Molbechs syn på folket og folkekulturen (og herunder den strikkede nattrøje) i to af hans værker og undersøge, hvordan opfattelsen forskydes. Molbechs perspektiver på nattrøjens brug i hans egen samtid giver indblik i nogle af de paradokser, synet på den aktuelle folkekultur indeholdt.

»Folk af denne Classe savne næsten al Sands for det Skønne« – nation i Molbechs ungdomsvandringer

Molbech havde tidligere udgivet flere værker i den mere skønlitterære rejsebeskrivelsesgenre. Særligt *Ungdomsvandringer i mit Fødeland* (1811), der i brevform skildrede sommerudflugter på Sjælland og Møn, blev i samtiden rost for at belære de københavnske borgere om, »hvad Danmark eier i sit Skiød« (1811, xi). Dertil føjedes *Fragmenter af en Dagbog skreven paa en Reise i Danmark 1813* (1815) med undertitlen *Ungdomsvandringer. Anden Deel*, hvor rejsen gik til Fyn, Lolland-Falster, Langeland og Sønderjylland. I ungdomsvandringerne blev fædrelandet først og fremmest forstået som landskabet, og de »fortidserindringer og mindesagn«, der knyttede sig til dets lokaliteter, var hovedemnet. Molbechs vandringer blev foretaget og beskrevet på overgangen mellem en ressourceorienteret patriotisk og en oprindelighedsorienteret national fædrelandsopfattelse og indeholder elementer fra begge (Damsholt 1999a; jf. også Frode Ulvunds kapitel i denne bog). Molbech videreførte genremæssigt det sene 1700-tals internationale følsomme litteratur og særlig brevromanerne, men i et overvejende nationalt perspektiv. Hans beskrivelser indeholdt således ikke nøgterne topografiske oplysninger, men først og fremmest beskrivelser af de »indvortes stemninger« det danske landskab og de historiske minder affødte. Fra et besøg på Skjoldnæsholm medtog Molbech først og fremmest »Erindringen om et Sted, hvis Skikkelse, som Aarhundreder roligen have paatrykt Fortids ærværdige Præg, gjorde mig det helligt og uforglemmeligt« (1811, 358). I den forstand blev den danske natur og de historiske efterladenskaber udlagt som én stor romantisk stemningshave med iscenesatte og vekslende følelser i et affektivt repertoire spændende fra ophøjet og skrækblandet fryd over national begejstring til dunkelhed og sorg. Naturen blev af de første nationale turister på en gang nationaliseret og emotionaliseret, som den svenske etnolog Orvar Löfgren har påpeget (1997).

Molbechs historieinteresse var i *Ungdomsvandringerne* først og fremmest udsprunget af stedets forbindelse til fortiden. Men der var ingen systematik eller objektive kriterier for de steder og dermed de historier, han udvalgte. Han havde ladet sig lede af indvortes grunde: »[...] jeg har stræbt at vække de Fortids-erindringer og Mindesagn, der uadskilleligen hefte sig til saa mangen Egn og saa mangen et Sted, hvis navn maa gienkalde os Forfædrenes Daad og Idræt« (1811, X). Den følelse, der forventedes at gøre Molbechs subjektive stemningsbeskrivelser relevante for andre og vække læsernes lyst til at følge i hans fodspor over de knap 700 sider, var fædrelandskærligheden, som Molbech betragtede som en naturgroet størrelse:

Helligst og ypperst af alle de Baand, som knytte Mennesket til Jordelivet, er det Baand, der indsllynger mit Væsen i Fædrelandets, der binder mig til dets Folk, hvis Aand, levende bevaret giennem den lange Række af Aarhundreder, som Historien lader os overskue, endnu, jeg tør haabe det, er mange gode Borgeres. (1811, VII)

Her blev begreberne fædreland, historie og folk – der på dansk ofte optræder som synonym med nation – og deres indbyrdes relation artikulert indenfor en national diskurs, hvor folket er bundet sammen af en fælles ånd, der binder det til landskabet og historien i et organisk hele. Hvor Molbechs landskabs- og historiesyn i ungdomsvandringerne var overvejende nationalt, var hans begreb om folket og syn på bondebefolkning ikke for alvor national-romantisk i 1811. Paradoksalt nok fremstår de landskaber, Molbech gennemvandrede og oplevede, således som fyldt med fortidsminder men mærkeligt tomme på levende mennesker. Han beskrev yderst sjældent møder med andre mennesker, og de følgesvende, han indimellem havde (en ven, en søster), nedtonedes i beskrivelsen, hvilket kan virke en smule ulogisk, da teksten var dialogisk. Den dialogiske tekst begrundedes i stedet i den brevgenre, det meste af bogen var holdt i.

Også de såkaldte guldaldermaleres² landskaber var ofte mennesketomme; livet var i fortiden, i historien bevaret gennem oldtidskæmpehøje. Landskabet rummede *erindring* om en stor og heroiske fortid, men var nu slumret hen på samme måde som befolkningen, folket (jf. Tonje Haugland Sørensens kapitel i denne bog). Det betød, at såvel landskab som folk skulle *vækkes*, og i den national-romantiske logik var midlet at holde fortiden op som spejl for nutiden. Når folk og landskab sås som udtryk for samme kulturelt organiske enhed, måtte midlet også ligge i den samme enhed; i fortiden eller »den kraftfulde alder«, hvor folke-

2 «Guldalderen» er i dansk kunsthistorie betegnelse for en periode fra ca. 1800 til 1850, hvor den danske natur, hjemmet og det borgerlige dagligliv udgjorde de primære motiver (Monrad 1994). Guldalderen er spidsformuleret som perioden, hvor «Danmark blev Danmark» i kunst og litteratur (Lykke Grand 2019, 27).

ånden tænktes at være særligt levende. På den måde historiseredes landskabet gennem Molbechs vandringer, men han synes ikke at have haft nogen intention om at vække den brede almuebefolkning. Den interesserede ham ikke i et nationalt perspektiv som et folk eller nation, der skulle vækkes eller rummede levn fra fortiden. Han henvendte sig i stedet til den offentlighed af gode dannede borgere, der allerede havde et nationalt begreb om historien, men ikke var tilstrækkelig opmærksomme på landskabet og fortidslevnernes oplevelses-potentialer.

Molbechs vandringer var på den vis led i en proces, hvor historien blev omskrevet til nationale fortællinger, med en dertil knyttet udpegning af særlige *erindringssteder* men dermed også implicitte fravalg af andre steder i historien (jf. Nora 1996). Hans historie blev knyttet til landskabet via fortidslevnene, der som forstenet historie og relikvier indeholdt fortidens kraft og havde fortsat oplevelsespotentialer for beskuerer med den rette ånd. Folket i form af almuen var ikke subjekter i Molbechs verdensbillede og historie. Historiske subjekter var kun enkeltpersoner i traditionen fra 1700-tallet, som i dansk-norsk sammenhæng eksemplarisk udfoldedes i Ove Mallings *Store og gode handlinger af Danske, Norske og Holstenere* (1777). I forhold til relationen mellem historie og landskab var Molbechs historieopfattelse organisk, men i forhold til folket var den ikke. Hans historiesyn i ungdomsvandringerne kan snarere ses som udtryk for en overgang mellem en patriotisk diskurs, hvor fædrelandskærlige enkeltpersoner er de afgørende historiske subjekter, til en national-romantisk diskurs, hvor folket, som et kollektiv bundet sammen af folkeånden, blev det afgørende subjekt. Molbech ledte heller ikke efter spor af det oprindelige nationale hos samtidens bondebefolkning, og deres kultur var således heller ikke det primære objekt for nationalisering i hans beskrivelser.

I Molbechs ungdomsvandringer får man snarest indtryk af et land, der *førhen* var befolket med store og gode folk, men nu var næsten tomt. Den levende og samtidige befolkning spillede ikke nogen rolle som kilde til fortiden og den nationale kultur, og bondestandens kultur rummede derfor ikke nogen kvalitet for Molbech i 1811–1815. Her spillede den samtidige bondestand derfor en stærkt tilbagetrukket rolle i teksten, ja faktisk blev Molbechs landskaber først svagt befolkede, da han i andet bind af ungdomsvandringerne, *Fragmenter af en Dagbog* (1815), besøgte Fyn. Her nævnte han nattrøjen en enkelt gang:

Ved en Kro ved Landeveien vare endeel Mennesker forsamlede. Karlfolkene saae jeg næsten alle klædte i lange Beenklæder af smukt, stribet, hjemmegjort Tøi, pyntelige Veste og Trøier; Quindfolkene omtrent som de siællandske, kun uden de røde strikkede Nattrøier, som denne Provinds ikke kiender, men alle med flettede Straahatte, uden hvilke man neppe om Sommeren møder nogen fyensk Bondepige uden for Huset. (Molbech 1815, 65)

I ungdomsvandringerne indgik nattrøjen således for en kort bemærkning, men der var ingen begrædelse af den manglende nattrøje hos fynboerne eller bekymring for, om den som nationalt klædningsstykke helt ville forsvinde. Molbech nøjedes med en nøgtern konstatering af, at den ikke kendtes og brugtes på Fyn. Da Molbech mere overordnet karakteriserede det fynske, roste han både de mange levende hegn og »Folkenes raske udseende og pyntelige Paaklædning«. Befolkningens udseende og dragt artikuleredes dermed i en blanding af faktuelle oplysninger og æstetiske vurderinger af landskabets oplevelsesmæssige kvalitet. Hvis bondestanden i den topografiske genre i ti-årene omkring år 1800 primært blev beskrevet som en produktionsmæssig ressource på linje med jordbund, agerbrug og husdyrhold (Damsholt 1999b; Damsholt 2016; Eriksen 2007), så indskrev Molbech snarere bønder i nydelige dragter på linje med de levende hegn: som pittoreske elementer i et landskabsmaleri. Både bondestand og levende hegn fremstod for læserne som en del af det smukke men opdyrkede kulturlandskab – set på afstand og kun flygtigt.

Det pittoreske paradigme rummede både den borgerlige bybos besværgelse af, distance til og længsel efter naturen (jf. Mortensen 2011, 35, 69). Det pittoreske kan forstås som en domesticering af det sublime (ibid. 68), og de egentlige sublime og sjælsrystende oplevelser henlagde Molbech da også til den vilde natur som Møns Klint eller oldtidshøjene, hvor han i syner genoplevede fortiden (fx Molbech 1811, 317). Natur set som »landskab« – »a way of seeing the world« – forudsætter et subjekt, der står udenfor og betragter, men også længes efter at være del af landskabet (jf. Cosgrove 1985). Molbechs ungdomsvandring konstituerede et subjekt, der længtes efter at være del af landskabets stemninger og nyde dets æstetiske kvaliteter, men som ikke selv tilhørte bondebefolkningen (jf. Anna Bohllins og Susanne Skårs kapitel i denne bog). I stedet konstitueredes bondebefolkningen primært som æstetisk objekt, der dog ikke altid levede op til de æstetiske kvaliteter, de forventedes at bibringe landskabet.

Molbech havde således ikke megen tiltro til bondebefolkningens skønhedsans. I overvejelser omkring fordele ved forøget havedyrkning i landsbyer tog han eksplicit afstand fra de landøkonomiske fordele, da »Oeconomien aldrig ret kan blive Hovedsagen hos mig« (1811, 238). I stedet fremhævede han havedyrkningens dannende virkning:

Uvilkaarlig maatte jeg da ogsaa tænke paa, hvorledes ikke blot Bondens Pung, men ogsaa hans Sædelighed kunde vinde ved den forøgede Virksomhed og behagelige Afveksling, som den blide Havedyrkning, en Syssel, der nærmer Mennesket saameget til det Skønne i Naturen, kunde forskaffe ham. Det er en almindelig, og mig synes ikke glædelig Erfaring, at Folk af denne Classe ikke blot

FOTO: THORVALDSENS MUSEUM, CCO

FIG. 4.1 Jens Juel, *Udsigt over Lillebælt fra et højedrag ved Middelfart* (ca. 1800). Thorvaldsens Museum. I maleriet smelter natur- og kulturlandskab sammen, og herskab og bønder indgår på lige fod som pittoreske elementer i landskabet – set på afstand.

savne næsten al Sands for det Skønne; men at de og saare sielden ville lægge Vind paa nogen Frembringelse, der ikke lover øieblikkelig Fordeel. Jeg er ikke af dem, som kunne ønske denne Folkeklasse en unaturlig Cultur; med det synes mig, at Havedyrkning er en af de rolige, fredelige Sysler, der fortiene og behøve Opmuntring og fuld Opmærksomhed hos dem, der arbeide paa Bondestandens sande Forædling. (1811, 238)

Bondestanden savnede altså skønhedssans, og den forædling, Molbech her foreslog, udtryktes ikke indenfor en patriotisk og landøkonomisk logik, men i stedet indenfor en borgerlig og æstetisk dannelsesdiskurs, med fokus på individets udvikling og med skønhedssans som en absolut kvalitet (jf. Guðmundur Hálfðanarsons kapitel i denne bog). Denne skønhedssans var en kvalitet, som almuen måtte bibringes, da den ifølge Molbech var fraværende.

Molbech opererede i ungdomsvandringerne med flere samtidige skønhedsbegreber, når det kom til vurderingen af almuen, idet han ofte gjorde sig til smagsdommer og talte etnocentrisk om deres »Smagløshed«, mens han imidlertid også enkelte gange kom med mere kulturelle udbrud: »Var jeg Land-

mand, vilde jeg have fundet Veien til Bregentved usigelig skøn, da den førte giennem lutter veldyrkede Marker« (1811, 67). Her satte han sig i bondens – og landøkonomiens – sted i blikket på det dyrkede land. Først og fremmest artikuleredes Molbechs relativisme dog som forskelle mellem nationer, svarende til den kulturel relativisme J. G. Herder havde formuleret i 1774 (Christensen 1991). Således mente Molbech, at ethvert folk havde sin egen bygningsart, hvori deres karakter havde »afpræget sig« (jf. Susanne Skårs kapitel i denne bog). I sådanne udsagn skrev Molbech indenfor en national og kulturel relativ diskurs. Imidlertid var Molbechs forståelse af folket eller nationen og deres kvaliteter langt fra entydig. I nedenstående citat fremgår de komplekse betydninger, idet Molbech både bekræftede den forståelse af folket som ressource, der gennemsyrede samtidens landøkonomiske og topografiske genre, og ekspliciterede at han afveg fra den, idet han beklagede, at hans rejser var for hastige og korte til

[...] at gjøre Bemærkninger over det Eiendommelige hos Folket i Jylland, eller over Cultur og Industrie i dette Land; og de flygtige Iagttagelser, jeg havde Lejlighed til at gjøre, er det saameget mere overflødig at nedskrive, som man har Bidrag nok til Jyllands oeconomiske Beskrivelse.

Overhovedet fordrer det langt mere Tid for den Reisende, der ikke ved jævnlige Samliv med Almuesfolk er hjemme i deres eiendommelige Væsen og National-egenheder, at blive bekendt med det Særegne og Udmærkede hos forskellige Provindsers Almue [...]. At Jyderne, fremfor Indbyggerne i nogen anden af Danmarks Provindser, have bevaret nationale Egenheder, Levninger af gamle Sæder og Skikke, Fortidssagn, Sprogegenheder, Religiøsitet, og overhovedet af udmærkende Nationalcharacterer – er en almindelig erkendt Sandhed, som jeg endog under et saa flygtigt Ophold en og anden Gang kunde finde stadfæstet. (Molbech 1815, 233–234)

Der forekommer et glidende perspektivskift i dette citat. Molbech bekræftede først, at det ejendommelige hos folket, kultur og industri, i givet fald ville være emner under Jyllands økonomiske beskrivelse, dvs. indenfor en patriotisk diskursiv forståelse af folket som producenter. Dernæst fremhævedes forskellene mellem provinsernes befolkning i forhold til almuen almene »Væsen og Nationalegenheder«, som det man kunne undersøge, hvilket ovenikøbet næsten implicerede etnografisk feltarbejde som genre. Her tilskrev han almuen en særlig kultur, der dog omtaltes som national, samtidig med at der forekom egnsvariationer. Termen nation betød endnu op i 1800-tallet også befolkningen i en bestemt egn (jf. Stoklund 2006, 248) – en betydning der er bevaret i de svenske universiteters studenterhuse opdelt i nationer. I den sidste bemærkning bekræftede Molbech imidlertid en for samtiden almen formodning om den jyske befolkning som dem, der havde bevaret mest af fortidens kultur, sagn, religion, sprog

og »nationale Egenheder« (jf. Olwig 1986), og her opererede Molbech fuldtonet indenfor en national-romantisk diskurs om bondebefolkningen – særlig den i periferiområder – som en ruin over fortidens, den oprindelige og dermed sande nationale kultur.

Når det kom til nationen som kvalitet, så henlagde Molbech de *sublime* oplevelser – overrumplingen i individets møde med det »rædsomt skønne«, det ufatteligt store, uoverskuelige og ophøjede – til fortidens levninger og den vilde natur og dermed til det historiserede og emotionaliserede nationale landskab. Nationen selv opdeltes implicit i ungdomsvandringerne dels i de allerede dannede og fædrelandskærlige borgere, der udgjorde de implicitte læsere³, og dels i bondestanden, der kunne udgøre pyntelige og pittoreske landskabselementer, en smagløs klasse der trængte til forædling, landøkonomiske ressourcer, bærere af nationale ejendommeligheder – provinsspecifikke eller landsdækkende men først og fremmest kuriøse – og endelig udgøre et arkiv over fortidens nationale og specifikke »udmærkende« karakter, der på sigt gjorde dem til kilde til en forsvindende nationalkarakter.

Denne mangetydige opfattelse og ambivalente relation til nationens kvaliteter kan ses som forudsætning for en proces, hvor et nyt nationalt subjekt og nye nationale objekter efterhånden italesattes – et individ med følelser for et bestemt landskab og en bestemt historie og med stigende søgelys på almuebefolkningen som kilde til en oprindelig nationalitet. Nationen eller folket blev i den forbindelse formet som et objekt for et dobbeltblik, der på én gang observerede og bedømte, beskrev og forædlede i kraft af argumenter for forædling og/eller bevaring af særlige træk (jf. Damsholt 2016). Dette dobbeltblik transformeredes fra overvejende bedømmelse og forædling til fortrinsvis observation og bevaring hen mod 1800-tallets midte, også i Molbechs tekster.

»Hvor Almuen har holdt fast ved det Gamle og Nationale« – nation i Molbechs etnografiske skitse

Sammenligner man Molbechs ungdomsvandring med hans »Etnografisk Skizze af en jydsk Hede-Egn« fra 1840, så fremtræder en tydelig forskydning i hans syn på nationen og folket og dets kvaliteter. Som nævnt var den etnografiske skitse et bidrag til det nystartede tidsskrift for *Den danske historiske Forening*, der dannedes i 1839 efter initiativ fra blandt andre Molbech. Ideen var at styrke

3 Litteraten Wolfgang Isers begreb om den «i teksten implicitte læser», er ikke den intenderede læser, men den læser, der besidder den viden, der er nødvendig for at skabe mening i en tekst og dermed den læserrolle teksten stiller til rådighed.

den almindelige og nationale historiske bevidsthed snarere end at lave en snæver videnskabelig forening, som det fremgår af selskabets første formålsparagraf:

Formaalet for den Danske Historiske Forening er: deels at vække *historisk Aand og Interesse* i Almindelighed; deels at fremme *historisk Konst og Talent og historiske Studier og Arbejder*, vel ikke udelukkende, men dog altid med nærmest Hensyn til Fædrelandet [...] deels endelig at bevirke og fremme *Udgivelsen af større nationale Arbejder*, henhørende til Danmarks Historie, Geographie, Ethnographie og Archæologi. (*Historisk Tidsskrift* 1840, XVIII–XXII)

Formålsbeskrivelsen afspejler en ganske bred historiedefinition, der inkluderede etnografiske beskrivelser af samtiden, om end skitsen blev en af de få af sin art i tidsskriftet. Molbech indledte sin etnografiske skitse med i en note at undskylde dens manglende fuldstændighed: »Studiet har ei været Resultat af vedvarende Iagttagelser under et langt Ophold« (1840, 165), men Molbech gjorde ikke rede for, hvorledes den så var blevet til. Alt tyder på, at det var såkaldt lænestols-etnografi, det vil sige først og fremmest byggede på et kortere besøg kombineret med andenhånds-oplysninger. Og han henviste da også flittigt til især Niels Blichers *Topografi over Vium Præstekald* (1795), hvor præsten havde beskrevet sine sognebørn på den samme egn, som Molbech behandlede. Hensigten med skitsen var ifølge Molbech ikke en fuldstændig eller grundig beskrivelse men først og fremmest

[...] at tilskynde andre til at berige vor fædrelandske Ethnographie og Topographie med betydeligere og fuldstændigere Bemærkninger og Skildringer. Det gielder ogsaa om de her berørte Gienstande, at deri for Folkets Historie og Charakteristik findes mange uundværlige Træk og Bidrag; men Aar for Aar udslettes disse mere. Ligegyldig gaaer den, som kun lever for det urolige giærende Øieblik, forbi ethvert svindende Phænomen, uden at ahne, hvilket Frø der spirer i manges Udslættelse af ældre Nationalitet. Den med historisk Sands begavede Fædrelandsven kan aldrig dele en saadan Ligegyldighed; og den, hvis Blik overskuer Nationalhistoriens Totalitet, og kan optage dens Idee, vil ikke finde det mindste ægte Træk, som tilhører den, ubetydeligt. (Molbech 1840, 465)

Hvor forestillingen, om at ældre kulturelle træk var bevaret hos befolkningen på den jyske hede, kun indgik som en sidebemærkning i ungdomsvandringerne fra 1815, så fremstod denne forståelse af folkets kvalitet her som den overordnede. Bondebefolkningen var nu blevet et arkiv, hvor »uundværlige træk og bidrag af folkets historie og karakteristik« var bevaret, hvilket var prekært, da sådanne træk, for hvert år der gik, udslettedes mere og mere. Den samtidige bondekulturs primære kvalitet bestod dermed i at »bære spirende frø af ældre nationalitet« med andre ord; den oprindelige nationale kultur var stadig levende og livsdygtig

hos bondestanden på trods af, at den truedes af glemsel og af ligegyldighed fra dem uden sans for det nationale. Det nationale subjekt, der konstitueredes i den etnografiske skitse, var således stadigt emotionelt, men i stedet for at søge indvortes stemninger, var det nu omsorgen for bevaringen af nationalhistoriens totalitet, der var det afgørende kriterium og den afgørende kvalitet.

For Molbech som for mange andre i samtiden var bondebefolkningen en levende kilde til fortiden og dermed til en oprindelig og dermed ægte nationalitet. Men hvor de øvrige skribenter, der dyrkede fædrelandets etnografi, enten havde været primært optagede af landøkonomi, som i sognetopografier og amtsbeskrivelser frem til 1830, eller fra 1840'erne af at bestemme den sande folkegrænse mellem dansk og tysk i hertugdømmet Slesvig i lyset af den anspændte politiske situation, der kulminerede i tre-årskrigen (1848–1850), så var Molbech interesseret i folkelivet, hverdagsliv og dragt i en oprindeligheds- og bevaringslogik.

Den jyske hedeegn, som Molbech beskæftigede sig med, var for ham ikke det typiske Danmark med »frodige skove og blomstrende enge«. Den samme opfattelse af det skovløse Vestjylland, som en afvigelse fra den naturaliserede sjællandske prototype for dansk landskab med bøgetræer, fandt man blandt de danske landskabsmalere, der først efter 1840 for alvor opdagede de jyske hedelandskaber som motiv (Oelsner 2019). Alligevel var Molbechs beskrivelse af heden præget af en romantisk opfattelse af dette landskab; for ligesom bondestanden kunne ses som et arkiv for det oprindelige og nationale, så kunne heden ses som en ruin over fortidens skovlandskab (jf. Olwig 1986). Efter natur og landbrugsproduktion beskrev Molbech egnens befolkning af såvel ydre som indre og deres byggeskik, overtro, festsik og især dragt, hvilket svarer til de foretrukne emner i samtidens begyndende interesse for den materielle side af bondekulturen (jf. Stoklund 2006, 249). Faktisk fremstår den danske nationale klædedragt som artiklens hovedemne, hvilket også fremgik af undertitlen om bidrag til skildringen af den danske almues levesskik og klædedragt og de forandringer, der var sket de seneste 50 år. Hvor den etnografiske skitse i titel såvel som i indhold tog udgangspunkt i den jyske hedeegn, så forskød undersøgelsens objekt sig fra en bestemt egns befolkning til at handle om den danske almues kultur.

Molbechs etnografiske interesse blev således drevet af et fokus på den nationale totalitet eller helhed frem for et nærstudie af en specifik lokalkultur. Fremstillingen synes at bygge på en forestilling om en national monokultur, der tidligere havde hersket over hele landet, men som nu kun fandtes som levn i bondekulturen. Dragtskikken på den jyske hedeegn dannede således primært afsæt for en undersøgelse af, hvordan den danske almues klædedragt

var under forandring i samtiden, og Molbechs fremstilling af almuens klædedragt gennemsyndes af referencer til en oprindelig nationalitet, hvis mange »uundværlige Træk« efterhånden udslettedes:

Det er overhovedet de almindeligste, meest omfattende og for Øiet paafaldende Forandringer i Mandfolks Dragt hos Bondestanden i Danmark: at den gamle danske, til Knæet rækkende Trøje med Skiød, Lommer, og én Rad Knapper [...] men uden Halskrave, enten har faaet snittet af en Frak eller Overkiøle, med to Rader Knapper og større Længde; [...] ligesom de korte, tæt sluttende Knæbuxer, om Vinteren af Skind, om Sommeren af Lerred, og med tilhørende Knæspænder, have vejet Pladsen for lange, videre Beenklæder oven over Støvlerne. (1840, 186)

Hos mandkønnet var »den gamle danske« trøje under forandring, ligesom knæbukserne afløstes af lange vide. Ligeså var materiale og snit på kvindernes dragt under forandring fra hjemmevævet uld til købt bomuldsstof og fra adskilt over- og nederdel til hel kjole:

Fruentimrenes Dragt, saaledes som den ved ovenanførte Tid beskrives i Lysgaard Herred, har ligeledes undergaaet endeel Forandringer. Dengang var ugifte Pigers Høitidsklædning [...] som oftest grøn Trøje [...]. Nu er det her kun de ældste Koner, der gaa med Skiørt, Trøje og røde, strikkede uldne Ærmer; samt til daglig brug med Træsko. [...] den nationale strikkede Nattrøje med Bullen, eller Trøien uden Ærmer, som nu fornemmelig kun findes i Siælland, vil da maaskee efterhaanden ganske forsvinde. (1840, 187)

Almuens kultur udgjorde dermed en form for arkiv over den oprindelige og dermed ægte nationalitet, og Molbechs egentlige interesse eller objekt i den etnografiske skitse var den danske eller nationale bondekultur og særligt klædedragt, der var under forandring. Det hastede derfor med beskrivelser og kortlægning af de stadig bevarede træk. Med ideen om en national klædedragts igangværende forsvinden som omdrejningspunkt kunne skitsen således, geografisk set, bevæge sig frit rundt i landet. Sjælland omtaltes især, og Molbechs udsagn om klædedragten her fremstår som baserede på hans egne observationer, men også Møn, Fyn og Sønderjylland nævntes, samt Østjylland, Thy, og selv Mors – oftest med referencer til sognetopografier fra disse områder.⁴ De egnsvariationer i klædedragten, Molbech fremhævede, benævnte han ind i mellem som »nationale« og dermed i en egns-proveniens betydning, men ellers tildelte han primært prædikatet

⁴ Blandt de sognetopografier Molbech flittigst refererer til ud over Blicher kan nævnes: Joachim Junge, *Den Nordsiølandske Almues Character, Sæder og Skikke*, 1798; Knud Aagaard, *Physisk, oeconomisk og topographisk Beskrivelse over Thy beliggende i Thisted Amt, Aalborg Stift: et Forsøg*, 1802; Casper Schade, *Beskrivelse over Øen Mors*, 1811; P.N. Frost, *Statistisk-Oeconomisk Beskrivelse over Vaarbasse og Heinsvig Sogn i Slaugs Herred, Ribe Amt, ved Peter Nicolai Frost Sognepræst i Ringkiøbing*, 1819; Johan Paludan, *Forsøg til en antiquarisk, historisk, statistisk og geographisk Beskrivelse over Møen*, 1822–24.

»national« til klædningsstykker (samt festskikke og madretter) som et synonym med »det gamle danske«, det vil sige til kulturelementer han betragtede som levn fra en form for enhedskultur, der førhen havde været udfoldet i hele det gamle danske område, idet også befolkningen i Skåne havde bevaret træk herfra især i dragten (1840, 192). Sjælland udgjorde efter de talrige sammenligninger med denne egn at dømme det nationale kerneområde for Molbech, som andre egne skulle måles mod, når deres vedholdenhed over for det nationale og dermed deres nationale kvalitet skulle vurderes. Således også hovedbeklædningen:

Den mest i Øie faldende Forskiel imellem Qvindfolkets Dragt i Jylland og de danske Øer danner netop deres Hovedbeklædning. [...] I Jylland kiendes derimod neppe den smukke, men kostbare gammel-danske Hovedpynt, som Bønderpiger på Kjøbenhavns Amt, og i en del af Nordsjælland bruge til Stads; nemlig en sort Hue af Fløiel eller anden Silketøi, broderet med Guld i Nakken [...]. (1840, 188)

Den »gammel-danske« hovedpynt var også »den smukke« – national og æstetisk kvalitet og værdisætning smeltede hos Molbech således sammen i én og samme målestok. Især udgjorde den såkaldte hedeboegn i trekantsområdet mellem København, Roskilde og Køge en målestok for resten af almuen, for her fandt Molbech de dragtdele i brug, som han mente var de oprindelige og »nationale« bevarede i egnsdragten:

Meer endnu af det nationale Præg i Quindfolkets Dragt have de saakaldte Hedeboer i Siælland, i Egnen mellem Kiøge og Roeskilde, beholdt. Det er egentlig den ældre siællandske Bondedragt for Quindekiønnet, i dens siirligste Form. Dertil hører den strikkede uldne Nattrøie, hvis hørirøde eller grønne Ærmer kun naae til Albuen [...]. Den her beskrevne Dragt er, i det Hele taget, endnu Quindfolkenes nationale Dragt overalt i Siælland, som er den af de danske Provindser, hvor begge Kiøn længst i Dragten have holdt ved det Gamle. (1840, 189)

Molbech ekspliciterede her sin forestilling om Sjælland som den egn, hvor befolkningen længst havde holdt sig ved det gamle. En forestilling, der var i modstrid med de mange i hans samtid, der anså de tyndtbefolkede områder på den jyske hede som det bedste sted at lede efter træk af den ægte og oprindelige nationale kultur,⁵ og som også var i modstrid med den opfattelse, han havde udtrykt i 1815. I 1840 fremhævede Molbech den strikkede uldne nattrøje – både

5 Baggrunden for at Jylland blev opfattet som mest uberørt og dermed tættest på den oprindelige danske nationalitet er kompleks. Allerede i 1759 udpegede historikeren Tyge Rothe «de jyske heder og norske fjelde» som steder at lede efter særlige karaktertræk (Damsholt 1999b, 23). Dette var i tråd med den almindelige europæiske forståelse af uopdyrkede, fattige og pastorale periferiområder som der, hvor gamle dyder bevaredes (Olwig 1986). Dertil blev Jyllands nationale tilhørsforhold prækært i 1800-tallets kamp mellem dansk og tysk, hvilket forstærkede de jyske heders rolle som kilde til det oprindeligt danske, og det blev her folkeminder og -overtro især blev indsamlet (Adriansen 1990).

i rød og grøn version – som det eksemplariske dragtelement, der arkiverede det »nationale præg«, såvel som udgjorde den ældre sjællandske dragt i sin »siirligste« og dermed smukkeste form, idet prædikatet sirlig rummer betydningen smagfuldhed, omhu og orden.⁶ Den fortsatte brug af den strikkede nattrøje udgjorde dermed en form for kvalitetssikring af såvel nationale som æstetiske modaliteter for Molbech.

At bønderne efterhånden var ved at gå bort fra den gamle eller oprindelige klædedragt, så Molbech som en tilnærmelse til de fornemmere stænders kultur, som begge køn af almuen mødte ved længere ophold i byerne. Disse længere ophold skyldtes ifølge Molbech, at ikke blot piger tog tjeneste i byen men også karle, som følge af den militærforordning, der havde gjort hæren national, så de udskrevne bønderkarle gjorde tjeneste i byerne og særligt hovedstaden (jf. Lind 1996). Men når man vendte tilbage fra byen holdt påvirkningen ikke, og bonden ville ifølge Molbech altid beholde noget »særeget og nationalt i sin Klædeskik« (1840, 191). Derfor undrede han sig også over, at det netop var bønderne tæt ved København, der længst havde beholdt det nationale særpræg:

[...] og det er mærkeligt nok, at netop i den Provinds, hvor Hovedstaden, Culturens og Forfinelsens Centralpunkt i Danmark, befinder sig, har Almuen, hvad Dragt og Skikke angaaer, meer end nogen anden, Jylland neppe undtagen, holdt fast ved det Gamle og Nationale, baade i Klædedragt og i Bygningsmaade. (1840, 191)

Molbech opererede i dette udsagn med to former for kvalitet; en almen kulturel forfinelse, der pegede fremad, og hvor hovedstaden var centrum, og en gammel og national kultur, der pegede tilbage, og hvor den sjællandske almue var den mest vedholdende. I modsætning til i 1815, hvor Molbech mente Jylland var den del af landet, der fjernt fra hovedstadens indflydelse længst havde bevaret den oprindelige og nationale kultur, så udgjorde hedeboegnen i 1840 prototypen på det gamle danske, selvom det indebar et paradoks i relation til hans ovennævnte forklaringsmodel for kulturel forandring, der begrundedes i påvirkning fra by til land.⁷ At de såkaldte københavnsbønder faktisk længe – og længere end man ville antage ud fra en forenklet idé om kulturel spredning fra center til periferi – bibeholdt brugen af almuedragt, er blandt andet beskrevet af etnologen Holger Rasmussen (1963). Landsbyerne rundt om København havde specialiseret sig i forskellige produkter, der blev afsat af salgskoner på byens torve, og her fungerede de egnsspecifikke dragter sammen med dialekt som kvalitetsmærke på varerne: fisk fra Skovshoved, grøntsager fra Amager, fjerkræ fra Valby et cetera.

⁶ Jf. *Ordbog over det Danske Sprog*; <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=sirlig>

⁷ Hedeboegnen kom senere i århundredet til at fylde meget i de kulturhistoriske museer, ligesom slettebondens agerbrug og sociale organisation for mange stadig står som prototypen på »den gamle bondekultur«.

I første halvdel af 1800-tallet var det skik blandt familier i det københavnske spidsborgerskab, at de ansatte ammer og barnepiger gik klædt som bondepiger fra hedeboegnen – måske i en dragt anskaffet af herskabet (Frøsig Dalgaard 1985). På flere københavnske familieportrætter indgik ammer iklædt hedebodragt (og herunder den røde strikkede nattøje) da også. Måske forestillede man sig, at unge piger fra det flade og frugtbare landbrugsområde have en særlig sund og kvalitetsfuld mælk. I hvert fald kunne det i den samtidige billedkunsts æstetisering af almuedragten se ud, som om hedebodragten med den røde strikkede nattøje var en dragt, der opfattedes som kvalitetsgaranti på linje med Amager- eller Valby-kvindedragtens varemærker. De små borgerskabsbørn kunne således få de nationale kvaliteter »ind med modernælk« – materialiseret i ammens røde nattøje.

FOTO: STATENS MUSEUM FOR KUNST, CCC

FIG. 4.2 Wilhelm Marstrand, *Familien Waage Petersen* (1836). Statens Museum for Kunst. Her bærer ammen til højre i billedet hedebodragt med såvel rød nattøje som den sorte fløjls hue med guldbroderi, som Molbech betragtede som gammel-dansk, men som solgtes af handlende i København under betegnelsen »ammehue« (Frøsig Dalgaard 1985).

Ikke blot dragtdele men også nogle årstidsbestemte festformer var for Molbech nationale skikke, som fastelavnsskikken at slå katten af tønden, »der endnu er at regne for almindelig giældende over det hele Land« (1840, 202). I hans beskrivelse af almuens forårsfester afspejledes det også, at han anskuede almuens fejring af sommerens komme som nationale i to betydninger; både som egnsvariationer og som levn af en ensartet gammel-dansk festtradition:

Maigildet [...] som tilforn ogsaa i Danmark, ligesom i alle nordiske Lande, feiredes med stor Høitidelighed; men nu, med saa mangen anden fra Forfædrene arvet Skik, er saa godt som aflagt [...]. Til dette Maigilde slutter sig imidlertid den nationale siællandske Skik, »at føre eller ride Sommer i By«, en af de smukkeste og mest poetiske Folkefester, som paa meer end eet Sted findes udførlig beskrevet. Hvor vidt den har været almindelig over hele Danmark, lader sig med Vished ikke sige. (1840, 203)

Molbech begræd, at sådanne majsikke var ved at forsvinde og fremførte, at festen nok oftere ville blive fejret »hvis ikke Politiet undertiden havde anset sig forpligtet til at modsætte sig denne Skik. Vi tør haabe, at Politiet herefter, [...] vil vise mere Artighed imod den 1ste Mai og dens poetiske Folkefest« (1840, 204). Molbech beklagede således øvrighedens fremfærd overfor den »smukke og poetiske folkefest«, hvorved det understregedes, at almuens skikke og fester på én gang vurderedes på en æstetisk og national kvalitetsskala. Andre steder i den etnografiske skitse var Molbech en nøgtern beskriver af almuens rå karakter. Fortrinsvis var han dog en national sjæl, der begræd de nationale og oprindelige skikkes forsvinden, og en fortaler for bondestandens nationale kvaliteter.

Almuens afgørende kvalitet bestod dermed i, at man her kunne finde de gamle eller oprindelige kulturelle former; det sande danske, der for Molbech ofte var identisk med det smukke. Sandhederne og de ægte danske kvaliteter var at finde i folkekulturen, og staten skulle enten lade denne i fred eller direkte støtte den ved at give den »naturlige« udfoldelsesmuligheder. Den skønheds-sans, bondestanden savnede ifølge ungdomsvandringerne, syntes i den etnografiske skitse at være til stede, men blev imidlertid kun fremhævet, når de smukke kulturtræk var identiske med dem Molbech regnede som gammel-danske. Æstetisk kvalitet var nationaliseret og national kvalitet æstetiseret.

Imidlertid var der stadig forskel på det observerende og vurderende nationale subjekt, der blev skrevet frem i den etnografiske skitse – i form af det dannede og fædrelandskærlige byborgerskab – og det nationale objekt, der observeredes og bedømtes for sine nationale og æstetiske kvaliteter; bondestanden.

Afslutning: »Den nationale strikkede Nattrøje vil maaskee efterhaanden ganske forsvinde«

Molbech opererede i sin etnografiske skitse med flere forskellige former for tidslighed, som han brugte til at karakterisere og forklare kulturel forandring i bøndernes skikke i de forskellige egne af landet. Først og fremmest anvendte han prædikatet »gamle«, om det han betragtede som ægte danske eller nationale skikke, hvis oprindelse fortonede sig i et ubestemt *før*. Imidlertid synes der samtidigt at være indskrevet eller impliceret en uundgåelig og fremadskridende nedbrydning af disse skikke, idet han hele tiden vurderede, hvor langt en egns bønder var kommet i at aflægge sig de gamle skikke. Eller han anvendte den tidlige karakteristik »endnu«, når det, han betragtede som ældre skikke, stadig praktiseredes. Denne tidslighed – der både rummede social og geografisk »usamtidighed« – svarede helt til den national-romantiske opfattelse af bondekulturen som et arkiv over en oprindelig fælles national kultur, der i 1800-tallet var ved at forsvinde og burde reddes via dokumentation og musealisering.

Oprindeligheds- og nedbrydningsfortællingerne fulgtes hos Molbech – og modsagdes i princippet – af et parallelt og mere positivt æstetisk forfinelses- eller civilisationsspor, der angik almuens »råhed« eller mangel på civilisation og skønhedssans. Han abonnerede således også – især i ungdomsvandringerne – på opfattelsen af bønderne fra de ældre sognetopografier han refererede til, hvor bondekulturen betragtedes som noget, der skulle forædles snarere end beskyttes og bevares. Her spillede forestillingen om bønderne, som værende tættest på det oprindelige og fjernest fra den almene europæiske kulturudvikling, den omvendte rolle, idet denne forestilling begrundede, at de var mindst civiliserede og savnede skønhedssans. I Molbechs etnografiske skitse blev ideen om bevarede oprindelighedstræk imidlertid det afgørende argument for almuens kvalitet, og hans skitse gennemsyres af en iøjnefaldende overensstemmelse mellem de kulturelle træk, han tillagde æstetiske kvaliteter (som smukke og sirlige), og de han betragtede som gamle og dermed oprindeligt danske. Nation eller nationale kulturelementer udgjorde således på én gang æstetiske og oprindelige kvaliteter.

Den røde strikkede nattrøje fordampede efter den etnografiske skitse fra Molbechs nationale opmærksomhed. I samtidens ikonografiske fremstilling af nationale kvinder beholdt den dog popularitet især forstærket af tre-årskrigen fra 1848, hvor de nationale bevægelser og konflikter mellem tysk og dansk kulminerede. Maleren F.C. Lund fremstillede efter krigen en meget populær serie på fire litografier, der masseproduceredes. I serien indgik matrosen Jokum

FIG. 4.3

F.C. Lund, *Ellen – en Hedebo-Pige* (1851–1854). Den røde nattørje er her forsynet med modedragtens skinkeærmer og kyse og kysebånd er i den nationale stemning blevet højrode, mens det store hvide forklæde og krave sikrer en dominerende farveholdning i rødt og hvidt.

og hans kæreste Lisbeth⁸ sammen med landsoldaten Jens og hans kæreste Ellen, en hedebo-pige, hvis røde nattørje sammen med hvidt forklæde og særk entydigt understregede hendes danskhed med rød-hvide farver. Med mælkespande, flittigt strikkende på sokker til Jens i kamp for fædrelandet og et sørgmodigt og længselsfuldt udtryk nationaliseredes, æstetiseredes og emotionaliseredes hedeboegnens røde trørje entydigt. Dog kan man betragte den røde trørje på den kvindelige figur i Elisabeth Jerichau-Baumanns maleri *Danmark* fra 1851 som kulminationen af den strikkede nattørjes rolle som nationalt symbol.

Danmark viser en oldtidskvinde med bronzealder-smykker om hår, hals og håndled og kampberedt draget sværd. Med sin hedebodragt er hun dog også en samtidig bondepige med livstykke med silkebånd, hvid særk og den karakteristiske røde strikkede nattørje. Huen med bølgende silkebånd er mere frygisk end guldbroderet ammehue, og med det løse hår minder hun påfaldende om den franske Marianne, Germanica og andre symbolske figurationer af nationen. Med Dannebrog over skulderen og placeret midt i en bølgende kornmark med

⁸ Jokum og Lisbeth var også navnene på det unge romantiske par i Johanne Luise Heibergs populære vaudeville *En Søndag paa Amager* fra 1848.

FIG. 4.4
Elisabeth Jerichau-Baumann, Danmark (1851). Ny Carlsberg Glyptotek. Denne symbolske figur for Danmark ofte kaldet »Mor Danmark« er gengivet i utallige versioner og har optrådt i forbindelse med nationale mobiliseringer også i nutiden (jf. Adriansen 1987).

udsigt til bølgen den blå er der dog ingen tvivl om hendes danske nationalitet. I *Danmark* er oldtids- og bondekultur, landskab og folk, oprindelighed og aktualitet bundet sammen i en organisk æstetisk enhed af både fortidig og samtidig national kvalitet. Den nationale kvalitet udtrykkes dog paradoksalt nok indenfor en »international grammatik« i den måde det nationalt specifikke og unikke artikuleres (jf. Löfgren 1989).

Maleren Elisabeth Jerichau-Baumann var født af tyske forældre i Polen og uddannet i Düsseldorf og Rom, hvor hun giftede sig med en dansk billedhugger og flyttede til Danmark i 1849. Maleriet blev ikke blidt modtaget af samtidens nationale smagsdommere med kunsthistorikeren N.L. Høyen i spidsen, fordi det var for internationalt, europæisk eller tysk i sin smag og i hvert fald »ikke-dansk« (Adriansen 1987; Lykke Grand & Oelsner 2018). Indskrevet i en entydig dikotomi af dansk versus tysk eller dansk versus ikke-dansk, der også gennemsyrede den æstetiske debat (Krogh 2020), faldt *Danmark* på trods af oldtidssymboler og den gammel-danske, røde og nationale nattrøje ud som ikke-national og dermed dårlig smag i kraft af formsproget. Når nationens kvaliteter udtryktes indenfor en altid-allerede international national grammatik, så faldt dens kombination af fortidig oprindelighed og samtidig æstetisk kvalitet alligevel til jorden. National nattrøje eller ej.

LITTERATUR

- Adriansen, Inge. 1987. »Mor Danmark. Valkyrie, skjoldmø og fædrelandssymbol«. *Folk og Kultur 1987*: 105–169.
- Adriansen, Inge. 1990. *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet*. Sønderborg: Museet på Sønderborg Slot.
- Andersen, Ellen. 1960. *Danske bønders klædedragt*. København: Carit Andersens Forlag.
- Blicher, Nils. 1795. *Topographie over Vium Præstekald*. Genoptrykt i Blicherselskabets festskrift til Poul Skadhauge. Herning: Blicher-Selskabet, 1978.
- Cosgrove, Denis E. 1985. *Social Formation and symbolic Landscape*. Totowa, New Jersey: Barnes & Noble.
- Christensen, Søren. 1991. »Det mangfoldiges orden«. *Slagmark. Tidsskrift for idéhistorie nr. 18*: 81–86.
- Damsholt, Tine. 1999a. »En national turist i det patriotiske landskab«. *Fortid og Nutid nr. 1*: 3–26.
- Damsholt, Tine. 1999b. »Om begrebet 'folk'«. I *Kulturens nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale*. Redigeret af Bjarne Stoklund, 17–47. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Damsholt, Tine. 2016. »'At overskue, tilfredsstillende og lyksaliggjøre'. Lykke og politividenskab i det sene 1700-tals sognetopografi«. *Lykke. Kultur & Klasse nr. 121*: 115–133.
- Den danske historiske Forenings Vedtægter. *Historisk Tidsskrift 1.Rk. Bd. 1, 1840*: XVIII–XXI.
- Eriksen, Anne. 2007. *Topografenes verden. Forminner og fortidsforståelse*. Oslo: Pax Forlag.
- Frøsig Dalgaard, Hanne. 1985. »Ammehuer med guld og røde silkebånd«. I *Bønder & Fiskere. Festskrift til Holger Rasmussen. Folkelivsstudier 9*, 63–78. København: Nationalmuseet.
- Krogh, Sine. 2020. »Elisabeth Jerichau Baumann og den københavnske kunstverden: Konflikter om ideologi, danskhed og (trans)nationalisme i kunsten«. *E-romantikstudier. Nordisk Selskab for Romantikstudier nr. 7*: 1–69.
- Lind, Gunner. 1996. »Krigsmænd og borgere i København, 1600–1855«. I *Kongen og folkets København – gennem 800 år*, redigeret af Karl-Erik Frandsen, 55–67. Skårup: Forlaget Skippershoved.
- Lorenzen, Erna. 1987. *Hvem sagde nationaldragt?* Højbjerg: Wormianum.
- Lykke Grand, Karina og Gertrud Oelsner. 2018. »Visuelle konfliktzoner og kulturkampe i dansk Kunst«. *Konfliktzonen Danmark*, redigeret af Sissel Bjerrum Fossat, Rasmus Glenthøj og Lone Kølbe Martinsen, 160–179. København: Gads Forlag.
- Lykke Grand, Karina. 2019. »Dansk guldalder. Perioden og begrebets historie«. *Dansk Guldalder. Verdenskunst mellem to katastrofer*, 27–67. København: Statens Museum for Kunst.
- Löfgren, Orvar. 1989 [2017]. »The Nationalization of Culture«. *Ethnologia Europaea 19(1)*: 5–24.
- Löfgren, Orvar. 1997. »Kulturarevets Renässans. Landskapsupplevelse mellan marknad och Politik«. *Rig, Kulturhistorisk Tidsskrift vol 80 nr 1–2*: 3–14.
- Malling, Ove. 1777. *Store og gode handlinger af Danske, Norske og Holstenere*. København.
- Molbech, Christian. 1811. *Ungdomsvandring i mit Fødeland*. København.
- Molbech, Christian. 1815. *Fragmenter af en Dagbog skreven paa en Reise i Danmark 1813*. København.
- Molbech, Christian. 1840. »Ethnographisk Skizze af en jydsk Hede-Egn i Lystrup-Herred, med enkelte Bidrag til Skildringen af den danske Almue Leveskik og Klædedragt, og de dermed i et halvt Aarhundrede foregaaede Forandringer«. *Historisk Tidsskrift bind 1*: 165–204.
- Monrad, Kasper. 1994. *Dansk Guldalder*. København: Statens Museum for Kunst.
- Mortensen, Klaus P. 2011. *Det pittoreske øje. Et guldalderessay*. København: Gyldendal.
- Nora, Pierre. 1996. »Between memory and History«. I *Realms of Memory*, redigeret af Pierre Nora, 1–20. New York: Columbia University Press.
- Oelsner, Gertrud. 2019. »Jylland – en dansk koloni?«. *Dansk Guldalder. Verdenskunst mellem to katastrofer*, 279–291. København: Statens Museum for Kunst.
- Olwig, Kenneth. 1986. *Hedens natur: om natursyn og naturanvendelse gennem tiderne*. København: Teknisk Forlag.
- Rasmussen, Holger. 1963. »Københavnsbønder«. *Historiske meddelelser om København. Årbog 1963*: 75–98.
- Stoklund, Bjarne. 2006. »Bonden som nationalt symbol og musealt objekt«. *Norgesbilleder. Dansk-norske forbindelser 1700–1905*, redigeret af Mette Skougaard, 242–277. København: Gads Forlag.

Vadmelsideologi: Vadmel fra 1700-tallet til i dag

ELIN STENGRUNDET

Hvorfor må den norske nasjonalfølelsen «gjøre sig gjældende ved Vadmelspatriotisme og Skraal?» spør Arne Garborg forarget i 1877. Han ville trolig stilt seg kritisk til nordmenn over hundre år etter, for under OL på Lillehammer i 1994 kledde skrålende nordmenn seg nettopp i vadmel. At vadmel oppfattes som en nasjonsmarkør, understrekes også når Odd Arvid Storsveen kaller vadmel et «norskhetssymbol» (1997, 99), og Jahn Thon bekrefter tendensen når han skriver at Vømmøl Spellmannslag «er alltid blitt oppfattet som et svært nasjonalt uttrykk, jf. navnet på det gammeldags urnorske stoffet vadmel» (2014, 202). Dersom man slår opp «vadmel» i *Det Norske Akademis ordbok*, finner man samme betraktning om vadmel brukt i sammensetninger som vadmelsidé, vadmelsnorsk og vadmelspatriotisme: «[...] opprinnelig brukt for å uttrykke at det som annetleddet betegner, tilhører det bondenorske eller det nasjonale» (*vadmel* i Naob.no). Videre blir det påpekt at det senere ble brukt «mest nedsettende om norsknorsk sneversyn og sjåvinisme», der *norsknorsk* blir forklart som «overdrevent, kraftpatriotisk norsk» (*norsknorsk* i Naob.no).

Flere understreker altså at vadmel er en nasjonsmarkør og et symbol for (overdreven) nasjonal patriotisme, og et siktemål i min artikkel er å finne ut når denne forestillingen oppstod, og hvordan den har utviklet seg. Jeg argumenterer for at vadmelet på 1700-tallet først og fremst fungerte som klassemarkør og dels som moralmarkør. Etter hvert knyttes vadmel stadig sterkere til nasjon, og det skjer med særlig kraft i Henrik Wergelands forfatterskap i første halvdel av 1830-årene. Wergeland blir lenge et samlende punkt i det som skal vise seg å være den brokete historien til vadmelet, men uten dermed å påstå at Wergeland selv ville stått inne for måten han er blitt brukt på i den sammenheng.

Historien til vadmelet som nasjonsmarkør har mange forgreninger. Ved å forfølge koblingen mellom vadmél og nasjon fra 1700-tallet til Wergeland, til Christopher Bruun og Bjørnstjerne Bjørnson, videre til Vømmøl Spellmannslag og med en avsluttende sving innom OL i 1994, viser jeg hvordan vadmelet først knyttes til en patriotisk diskurs, senere en nasjonalpatriotisk diskurs, for så også å bli del av en nasjonalistisk diskurs. Jeg vil utdype forståelsene underveis i analysene, men vil kort forklare at jeg med patriotisk diskurs sikter til et ønske om å handle slik at det kommer allmenninteressen og staten til gode, og i en nasjonalpatriotisk diskurs er dette endret til at man vil handle slik at det er fortjenstfullt for *nasjonalstaten* (jf. Storsveen 1997). Når det gjelder nasjonalisme, blir det i denne artikkelen først og fremst forstått som tanken om at det finnes en unik nasjonal ånd, kultur og historie (jf. Damsholt 1999; Glenthøj 2012).

Når vadmelet setter i spill spørsmålet om hvordan det nasjonale skal bevares, blir det mulig å tale om en *vadmelsideologi*, men hva har tidligere dannet og hva danner i dag kjernen i den? Min påstand er at vadmél fra og med 1800-tallet og frem til i dag hovedsakelig signaliserer en spesifikk kvalitet ved bæreren: Det blir et ytre uttrykk for den indre nasjonale sjelen, og en kjerne i vadmelsideologien er at det nasjonale er en kvalitet som bør bevares. Spørsmålet om *hvordan* man skal bevare, er imidlertid stadig oppe til diskusjon, noe som kommer klart frem dersom man går vadmelets historie etter i sømmene. I det hele tatt synliggjør undersøkelsen hvor fort det svinger i det politiske landskapet, og i denne sammenheng hvor fort det svinger fra en venstre- til en høyrenasjonalisme.¹

Vadmél som klasse- og moralmarkør

Vadmél er ifølge Store norske leksikon et «tykt, hardt valket eller filtetaktig ullstoff». Det ble vevet rundt omkring i de norske hjem, og stoffet ble brukt til klær, sengeklær, sekker, seil, telt og lignende.² Det er imidlertid ikke de konkrete egenskapene til stoffet som blir vektlagt når vadmelet trekkes inn i den norske litteraturen og kulturen. Riktignok påpeker danske N.F.S. Grundtvig i «Kiærminde-Bladet» fra 1819 at i den kalde vinteren holder vadmél (og brensel) «Blodet flydende i ham og hende» (1838, 152), men i de norske tekstene fra 1700- og 1800-tallet opptrer vadmelet tydeligere som klasse-, moral- og/eller nasjonsmarkør.

1 Eksempelene jeg trekker frem, stammer fra søk i Nasjonalbibliotekets database (nb.no). Undersøkelsen er ikke systematisk, til det er det for mange treff på «vadmél*». Samlet sett har jeg tatt med teksteksempler som jeg mener synliggjør hovedtendensene.

2 Se «vadmél» i snl.no. «Vadmél» ble for øvrig også brukt som «verdimal i eldre tid» (jf. *vadmél* i naob.no), noe som bidrar til at det er et stort antall treff på søkeordet «vadmél*» i Nasjonalbibliotekets database.

I de tidligste eksemplene tjener stoffet som oftest som *klassemarkør*, og det virker i det hele tatt som om motsetningen mellom vadmel og dyrere stoffer er en etablert motsetning i kulturen. Et eksempel finner man hos Edvard Storm, som i 1782 skriver at «der er stor Forskiel paa Bondens Vadmel og Herremandens galonerede [dekorerte] Skarlagen» (1782, 3). Vadmelet tilhører bondestanden, og det er mindre utsmykket og staselig enn overklassens kostbare stoffer.

Diderich Christian Fester, Norges første yrkesmatematiker, viderefører tendensen i en tale fra 1787, som handler om hvilke kvaliteter den gode religion bør ha. Etter en opplisting av ønskede kvaliteter avslutter Fester slik: «En saadan Religion, bliver da det dødelige Menneskes vigtigste Formaal, her i Tiden: enten han er klæd, i Purpur, eller i Vadmel; enten han er bestemt til Thronen, eller til Ploven; enten han byder, eller han avlyder» (1787, 41). Det er verdt å legge merke til at Fester skiller mellom den indre sjel (religionen) og den ytre kropp (vadmel), for dette forholdet fungerer annerledes når vadmel etter hvert utvikler seg til å bli slagkraftig nasjonsmarkør: Da er det nettopp den indre nasjonale sjelen som avtegnes i det ytre klesplagget.

Motsetningen mellom vadmel og dyrere stoffer lever videre inn i 1800-tallet, for eksempel i et brev av Nicolai Wergeland fra 1814. N. Wergeland er i dag kanskje mest kjent som faren til nasjonalskalden Henrik Wergeland, men han var også en sentral deltaker i Grunnlovsforhandlingene på Eidsvoll i 1814. Brevskriverens bakgrunn og årstallet brevet ble skrevet, kan lede en til å tro at det skjer en kobling mellom det nasjonale og vadmelet, slik Rasmus Glenthøj påpeker at «der er bred enighed om, at 1814 og tiden omkring har spillet en afgørende rolle for utviklingen af norsk national identitet» (2012, 16). Også i dette tilfellet fungerer det likevel som *klassemarkør*, og poenget er at verdien er viktigere enn klasse for den mann som skal frelse Norge: «Vi behøve ikke Konge: vi behøve en Konstitution og en Mand - - en Mand med et Guldhjerte og med en Aand, skarp, lys, haard som en Demant; ligegyldigt, om han gaaer i Vadmel eller Purpur, om han bærer Filthat eller Krone» (N. Wergeland 1830, 36). Også her er poenget at de indre kvaliteter nettopp ikke avtegnes i det ytre.

Forfatteren og patrioten Henrik A. Bjerregaard, som skrev teksten til Norges første nasjonalsang «Sønner af Norge» (1820) og også var Henrik Wergelands forbundsfele i kampen for nasjonal selvstendighet, bruker den etablerte motsetningen i skuespillet *Magnus Barfods Sønner* fra 1830. Der blir det spådd at kong Sigurd «vil maatte brat / Nedstige af sin kongelige Stol» og «vandre som en Pilgrim, bleg og barfod / I groven Vadmel, ei i Purpur klædt» (Bjerregaard 1830, 48). Det samme, og tydeligere, finner man så sent som i 1848 i hans dikt «Johannes Vifted»: «O hulde Guddom, Kjærlighed! / Du smiler lige yndig ned /

Til Bonden i de simple Vadmelklæder / Og til de Stormænd i de rige Stæder» (Bjerregaard 1848, 268). At vadmel ikke tjener som nasjonsmarkør selv i åpenbart nasjonalt orienterte forfatterskap, styrker påstanden om at det først og fremst var Henrik Wergelands forfatterskap på 1830-tallet som gjorde vadmel til et «norskhetssymbol» (jf. Storsveen 1997, 99).

Når det gjelder vadmel som *moralmarkør*, tjener det ikke så ofte som dette alene, men et eksempel finnes hos tidligere nevnte Nicolai Wergeland når han i 1833 utgir boken *Retfærdig Bedømmelse af Henrik Wergelands Poesie og Karakterer* som tilsvar til J.S. Welhavens angrep på Henrik Wergeland i 1832. Welhaven og Henrik Wergeland var uenige både i estetiske og nasjonale spørsmål, og som jeg kommer tilbake til, var Welhaven kritisk til Henrik Wergelands vadmeldiktning, som han så som en tvilsom forherligelse av den norske bonden. Når vadmelet dukker opp i denne sammenhengen, handler det imidlertid om Henrik Wergelands personlighet, og bruken vurderes positivt av faren. Når Henrik bruker vadmel, blir det noe som bygger opp hans moral. N. Wergeland mener sønnen, tross sine svakheter, har en «Moralitet», og denne er

positiv og activ – en Moralitet av den Art, som maaskee almindelige Hjerter ligesaalidt forstaae, som almindelige Hoveder forstaae hans Digte. [...]; - Den bestaaer [blant annet] i at have Mod til at optræde ene midt i Modeverdenen med et Antræk af Vadmelklæder; (N. Wergeland 1833, 139)

I sitatet ser man en endring som altså skal komme tydeligere og sterkere til uttrykk når vadmel etter hvert blir en nasjonsmarkør: Det ytre blir et tegn på en indre, i denne sammenheng moralsk, kvalitet. Det skjer imidlertid ikke i de første koblingene mellom nasjon og vadmel, som man finner allerede i opplysningstiden.

Vadmel som nasjonsmarkør: utviklingslinjer

Vadmel fungerer altså også som *nasjonsmarkør*, og forfatterne bruk av vadmelet samsvarer med utviklingen i den nasjonale tenkningen. Med andre ord viser de følgende eksemplene utviklingen fra det tidlige 1700-tallets patriotisme, til det sene 1700-tallets nasjonalpatriotisme og endelig til 1800-tallets nasjonalisme. Det er først i sistnevnte tilfelle at vadmel står frem som et urnasjonalt stoff som alle nordmenn bør bruke for å ivareta den norske kulturen. De tidligere eksemplene er ikke dermed uten betydning; tvert imot bereder de grunnen for 1800-tallets nasjonalistiske vadmel.

Et tidlig eksempel på at vadmelet blir knyttet særlig til nordmenn, finner man hos Erik Pontoppidan. I *Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie* [...] fra 1752 bemerker Pontoppidan at vadmelet er noe som skiller den norske bonden fra den danske. Mens den danske bruker en kjortel, bruker den norske «en Kofte eller lang og viid Trøye, bestaaende, ligesom Resten, af Vadmel». Han noterer også at noen broderer på vadmelet så det «seer artig ud» (Pontoppidan 1752, 436). I (danske) Pontoppidans historisk-topografiske verk bør man imidlertid ikke forstå koblingen som et uttrykk for nasjonalistiske holdninger. Dette understreker Steinar Supphellen, og han forklarer at 1700-tallets norske historisk-topografiske litteratur, som Pontoppidans verk var en inspirasjonskilde for, blant annet var «fornuftig i den forstand at den i opplysningstida og rasjonalismen si ånd gjekk inn for å sankta kunnskap til opplysning gjennom observasjonar og med stor vekt på vitskapelegheit» (1981, 208). Når Pontoppidan observerer at den norske bonden går i vadmel, er med andre ord ikke bondens klær uttrykk for en særskilt ytre eller indre kvalitet, og den vadmelskleddede bonde skal heller ikke nødvendigvis tjene til nasjonalt forbilde for andre: Det er snarere snakk om en rasjonell opplysning om hvordan norske bønder faktisk gikk kledd. Ikke desto mindre ga denne litteraturen, understreker Supphellen, «godt grunnlag for nasjonalistiske holdningar i den nye politiske situasjonen som andre krefter skapte få år seinare» (1981, 208). For eksempel kan observasjonen av at den norske bonden bruker vadmel, føre til at akkurat denne gjenstanden senere vektlegges for «at give et begreb om den nationale fortid» (Damsholt 1999, 7). Vadmelet velges da altså ut «for at fortælle, repræsentere, symbolisere og være denne historie», for slik å «genopvække den slumrende folkeånd» (Damsholt 1999, 7; 8). Nettopp en slik utvikling finner man da også når man forfølger vadmelet, men likevel ikke så tidlig som det er blitt antydnet i den tidligere forskningen.

I 1789 kobles vadmel og nasjon sammen i Jens Zetlitz' «En norsk Mands Sang». Odd Arvid Storsveen plasserer Zetlitz trygt innenfor nasjonalpatriotismen. Storsveen beskriver *patriotisme* som «en type æres- eller hederskarakteristikk av alle handlinger og idéer som gavnet allmenninteressen, eller mer presist: gavnet fellesinteressen i det samfunn man var borger av» (1997, 16). *Nasjonalpatriotisme* skiller seg fra dette ved at man ikke var opptatt av «statens alminnelige interesse, men også spesielt i den norske nasjonens interesse» (19), og etter hvert som det nasjonale ble oppvurdert, ble man også opptatt av «hva dette nasjonale egentlig bestod i» (45).³

3 Dette er grove definisjoner, men jeg har ikke anledning til å forfølge begrepene i alle deres fasetter. For mer om patriotisme, nasjonalpatriotisme og nasjonalisme, se f.eks. Glenthøj (2012).

I «En norsk Mands sang» vektlegger det lyriske jeget i særlig grad sin frihet. Vel har han lite, men han verdsetter frihet og selvstendighet over luksus.⁴ Vadmelet dukker opp som stoffet som bekler den norske, frihetselskende mannen: «Den simple vadmestroe er / varm og heel og reen» (Zetlitz 1886, 40). Vadmelet blir her et ytre tegn på den norske manns upåklagelige moral: Han er fornøyd med det enkle. Imidlertid får vadmelet også et nasjonalt drag gjennom tittelen og når det understrekes at trøyen er hjemmelaget: «Og spunden af min Datters Teen, / Min Kones Fingre sømmed' den» (40). På dette grunnlaget kan bonden avslutte sin utlegning om vadmelet med en kjærlighetserklæring: «Kjær er mig denne Trøie» (40). Er så dette uttrykk for nasjonalisme, der den vadmelskleddede bonden løftes frem som «den fornæmste representant for den nationale kultur» (Damsholt 1999, 13)? Else Breen antyder dette når hun om sangen som helhet skriver at «[b]ak odelsbonden skimtet nordmennene de gamle bondehøvdinger og kongeskikkelser, som ikke lot seg krenke på egen grunn» (1990, 77). I farens moraliserende råd til sønnen i sangens avslutning klinger imidlertid heller et ekko av en patriotisk diskurs der hensynet til statens velstand står sterkt: «Betal din Skat, gjør Ret og Skjel / Og vær din egen Herre» (Zetlitz 1886, 41). Ifølge Tine Damsholt vektlegger patriotene økonomiske aspekter og ser «på folket som producenter» (1999, 12). Sett i dette lyset er det lite som tyder på at Zetlitz' vadmelskleddede bonde skal tjene som forbilde for nordmenn på tvers av klasse i den forstand at alle bør gå i vadmel *fordi* det representerer en norske ånd eller kultur, slik Breen antyder. Vadmel blir snarere et ytre tegn på bærerens gode moral når det gjelder hensynet til nasjonalstatens velbefinnende. Dette forholdet seg annerledes på 1800-tallet, for eksempel i den ukjente forfatteren Peder Degns komedie *Skrædderdatteren* fra 1847.⁵

I *Skrædderdatteren* fungerer vadmelet som både klasse- og nasjonsmarkør. I komedien er snekkersvenden Henrik snurt fordi den han vil gifte seg med, Emilie, er forlovet med danske Løytnant von Gyldenstjert. Henrik beklager seg til tjenestepiken Anne, som han mener hadde lovet å hjelpe han i hans ønske, men Anne forsvarer seg:

4 Else Breen peker på at den frihet som her blir løftet frem og verdsatt, kan knyttes til oppløsningen av stavnsbåndet i 1788 (1990, 77). Ordningen gikk ut på at bonden «var bundet til den jorden han var født på fra han var 14 til han fylte 36 år», og bakgrunnen var hovedsakelig for å fylle behovet for soldater (Alnæs 1997, 379). Ordningen ble erstattet med odelsretten, og ifølge Storsveen trekker nasjonalpatriotene frem den norske bondens frihetstrang som et norsk særtrekk, og odelsretten ble «selve symbolet på denne friheten» (1997, 48).

5 Heller ikke Madelen Brovold, som analyserer *Skrædderdatteren* i sin doktorgradsavhandling, har funnet noe informasjon om Degn utover opplysningen fra tittelbladet: «Peder Degn, i Raade entlediget Skolemeister» (2020, 61).

Henrik (til Anne). Du har slet lønnet min Godhed mod dig; Du lovede at staae mig bi. . . .

Anne. Naar [Henrik] ikke vil gjøre, hvad jeg raader ham til, faaer han tage Skaden, som paafølger. Jeg har sagt: Han skal klæde seg paa Moden, og saa kommer han her i Vadmels-Frakke med Værkensvest. Se blot til den Kaskjet han der holder i Haanden . . . ha-ha-ha- og Burerne, de sidde ham op over Læggen!

Henrik. Jeg er lige brav for det.

Anne. Men saa gjør han ingen Lykke hos Damerne! Hvor har han nu været henne i en heel Maaned, som vi ikke have seet ham her?

Henrik. Jeg har gjort en Reise med min Far til Kjøbenhavn.

Anne. Det skulde man dog ikke kunne see paa ham! (Degn 1847, 14)

Tematisk dreier komedien seg først og fremst om klasse. Det er et klasseskille mellom de to frierne, og bakgrunnen for Emilies forlovelse med løytnanten er nettopp morens ønske om klassereise. I samtalen mellom Anne og Henrik får imidlertid vadmelet også en nasjonal tilknytning. Man kan nemlig ikke se på Henrik at han har vært i utlandet. Det er med andre ord noe ved hans utseende som signaliserer norskhet, og det er verkensvesten, knelange bukser, en skyggelue og ikke minst vadmelsfrakken som blir trukket frem. Både stoff og snitt markerer nasjonal tilhørighet. Dette er vel å merke ikke ulikt hverken Pontoppidan eller Zetlitz, men forskjellen er at hos Degn blir den vadmelskleddet frieren et upåklagelige eksempel som tjener som forbilde for alle på tvers av klassegrenser. Den nasjonalistiske dragningen styrkes i moralen som fremføres for publikum i stykkets slutt. Der oppfordres de som er henvendt mot moten, til ikke å glemme «Forfædres Skikke, gamle, gode:/ at kunne koge, spinde, sye og strikke» (23). Slike skikker må slett ikke oppfattes som «simpelt, raat og ei fornemt» (23), men heller som et forbilde.⁶ Det er ellers særlig ordet «Forfædre» som signaliserer en annen ladning av vadmelet enn den man finner hos Zetlitz: Her skimter man en henslumret nasjonal kultur som trues av den rådende «Mooden».

Ved å gå til Degns bidrag har jeg foreløpig hoppet over et viktig ledd i historien til vadmelet. Det er nemlig i perioden mellom 1700-tallets bidrag og Degns *Skrædderatteren* man finner Wergelands vadmél. Koblingene mellom vadmél og nasjon jeg har vist hittil, setter i det hele tatt Wergelands bidrag i relieff: Det er med Wergeland vadmelet blir knyttet til nasjon med en slik kraft at ladningen står seg helt frem til i dag. Som nevnt innledningsvis dreier det seg om Wergelands forfatterskap i første halvdel av 1830-årene, og min undersøkelse gir slik sett dels støtte til Glenthøys påstand om at «perioden 1807–1830 udgjorde en

6 Kritikken rammer hovedsakelig kvinner som er for opptatt av det som er «paa Mooden!» (Degn 1847, 23). Tittelen avslører dette siktemålet, for stykket er skrevet til *Opbyggelse for alle Mødre, der have giftefærdige Døttre*. Det er da også Emilies mor som kjemper hardest for forlovelse med løytnanten.

formativ fase i utviklingen af både dansk og norsk identitet». Det var i denne perioden «moderne nationale begreber, idéer og symboler blev skabt» (Glenthøj 2012, 16–17). Vadmel blir nettopp et slikt symbol.

Wergelands vadmel

Det er utfordrende å plassere Wergeland entydig innenfor ulike definisjoner knyttet til tenkning om nasjonen: Er han nasjonalpatriot, eller plasseres han best innenfor enten politisk nasjonalisme, som er statsorientert og har forestillinger om, med Glenthøjs ord, «et civilsamfund af frie, uddannede og rationelle borgere, der nyder lige rettigheder og pligter», eller heller innenfor kulturell nasjonalisme, som «ser nationen som et skæbnefellesskab med en unik historie og kultur, der er blevet formet af naturen» (2012, 29–30)?⁷ Til tross for at Wergeland er den norske romantikkens store representant, er det neppe grunnlag for å plassere han entydig innenfor de siste kategoriene. Heldigvis er det først og fremst Wergelands *vadmel* som her skal under lupen, og når man skiller ut dette samtidig som man tillater seg å operere med grovt definerte kategorier, der nasjonalisme inkluderer både politisk og kulturell nasjonalisme, er det mulig å argumentere for at både en patriotisk og en nasjonalistisk diskurs er representert.⁸ Hos Wergeland skal nemlig vadmel tas i bruk både av hensyn til den nasjonale velstand og fordi stoffet er norsk.⁹

Selv går Wergeland foran som et godt eksempel, slik hans far som tidligere nevnt påpeker at Wergeland «have Mod til at optræde ene midt i Modeverdenen med et Antræk af Vadmelsslæder;» (jf. N. Wergeland 1833, 139). Dette vakte reaksjoner. Iallfall skriver Wergeland følgende i et brev til sin far, trolig i 1827: «En af mine Venner har raadet mig til at klæde mig bedre, da jeg i den Henseende ikke holder Skridt med andre Mennesker» (SS V, b. 2, 363).¹⁰ Selv om Wergeland ikke fulgte dette rådet umiddelbart, skal han ifølge Hartvig Lassens anekdote ved en senere anledning likevel innrømme at de grove, hjemmevevede stoffene ikke er de fineste:

⁷ Det er ellers ikke bare hos Wergeland de ulike posisjonene lett glir over i hverandre (jf. Glenthøj 2012, 27 og 30).

⁸ Se Storsveen (1997 og 2004) for grundigere diskusjoner om Wergelands nasjonstenkning.

⁹ Wergeland var for øvrig ikke alene i sitt virke. Ifølge Astrid Oxaal oppstod det flere tarvelighetsforeninger i Norge på 1820- og 30-tallet fordi man var bekymret for den offentlige og private økonomi. Også disse foreningene kan knyttes til nasjonalpatriotismen. Oxaal skriver at foreningene var «knyttet til patriotes nasjonale idealer», og «et viktig moment var å fremheve norskproduserte enkle klesvarer av vadmel og verken» (2001, 128). Wergeland støtter fullt ut foreningene som jobber for «Fædrenelands Lykke og Rigdom», og som gjør det blant annet ved å forby andre klær enn grått og sort vadmel (jf. SS III, b. 1, 165).

¹⁰ Alle henvisninger til tekster av Wergeland er til den digitaliserte utgaven av *Henrik Wergeland: Samlede Skrifter. Trykt og utrykt*, utgitt av Jæger, Seip, Koht og Høigård i perioden 1918–1940.

FIG. 5.1 Spellemannen Hans Thy i Aurland fotografert i vadmelsjakke og vadmelsbukse av folkemusiker og folkemusikkhistoriker Arne Bjørndal (1882–1965).

Som gift Mand (1839) var [Wergeland] engang i Theatret med sin Kone, hvem han havde faaet til at klæde sig i Verkenskjole. Men hans Skjønhedsfølelse gik dog nok denne Gang af med hans patriotiske Theorier; thi da de havde sat sig, og han formodentlig havde bemærket, hvordan den simple Dragt stak af mod Omgi-velserne, tog han og følte paa Kjoletøjet og sagde: Hm! Silke er dog smukkere. (1877, 32f, n. 2)

Før Wergeland slutter å bruke vadmél til fordel for «en kort, grønn jegerfrakk som vakte beundring i vide kretser» (Ustvedt 2008, 365), arbeider han imidlertid iherdig for vadmelet, som får en viktig rolle i kampen for nasjonal selvstendighet.

Det mest kjente eksemplet på Wergelands kobling mellom det nasjonale og vadmelet er diktet «Stella i Verkenskjole» (1829), der jeget mener at «Landsforraad er, / i Fremmedes Regnbuetøi spotte sit fattige Land» (SS I, b. 1, 205). «Fattig» kan man, hvis man vil, lese både konkret og metaforisk, der de to ulike lesningene gjenspeiler to ulike diskurser: Vadmél skal brukes av økonomiske og velferdsmessige hensyn, og/eller det skal brukes fordi landet er fattig på nasjonsånd. Denne dobbeltheten i vadmél-motivet er gjennomgående i forfatterskapet.

I *Statsborgeren* i 1831 publiserer Wergeland et flammende innlegg om utenlandske varer, med særlig vekt på ulike stoffer. En grunn til at utenlandske stoffer bør unngås, er at det ikke er bra for økonomien, verken den statlige eller den private. Økonomisk vil det hjemmevevede vadmelet være bedre enn «Brabants Kniplinger, Lyons Silketørklæder, Ostindiens Schavls, Englands utallige og utællede Frembringelser!» (SS III, b. 1, 225). For at endring skal skje, må imidlertid først nasjonsånden våkne. Det krever at man må ta tak i «Mænd med Popularitet» for så å «bestræbe sig for at nationalisere [disse], eller dog søge at forebygge, at deres Unorskhed ikke smitter Andre» (225). Økonomisk gevinst krever med andre ord åndelig oppvåkning: Nasjonalpatriotisme og nasjonalisme er uløselig sammenknyttet.

Å ikle seg vadmél er det samme som å utvise en nasjonsånd, og det synes altså her å ligge mer enn bare økonomiske hensyn til grunn for oppfordringen. Dette inntrykket styrkes når Wergeland beskriver hvor dårlig stilt det er med nasjonsånd – og dermed vadmél: Ikke bare embetsmenn og kjøpmenn er glade i disse utenlandske produktene, men «selv Bonden og den simpleste Klasse er [...] smittet af dette Raserie; det er ikke blot i Byerne denne Kræft tærer på Landets Marv; ogsaa i de fleste Egne paa Landet har Smitten udbredt sig» (225). På grunn av befolkningens higen etter det utenlandske finner Wergeland i Norge en «Nation, der ved sin forfængelige Pragtsyge arbeider paa at ødelægge sig selv» (225). Å gjøre noe med omdømmet til vadmél blir slik sett å redde nasjonen fra undergang, smitte og kreft som tærer på ryggmargen, og man ville fått ikke bare en friskere økonomi, men også et friskere folk i moralsk og åndelig forstand. Wergeland avslutter innlegget med et nærmest utopisk ønske:

Hvilket stolt, hvilket ærværdigt Syn vilde det ikke være at see Landets fornemste Damer, selv til Bal og Høitidsfærd, bære Kjoler af Norske Tøier, og hjemmevirkede Straahatte, at see Landets fornemste Mænd bruge Vadmél istedetfor Engelsk Klæde og det ikke af Tvang eller Trang, kun af patriotisk Omhu for Landets Opkomst. Vi vare da isandhed et selvstændigt Folk, som Udlændingen vilde betragte med Høiagtelse, istedetfor at han nu har Grund til at spotte over vor Daarlighed, og putte vore Penge i Lommen. (226)

Uten vadmél, ingen ekte selvstendighet, proklamerer Wergeland og går så i bresjen for landet i den såkalte kleskrigen. I et innlegg i *Folkebladet* fra samme år mener nemlig Wergeland at det som preger landet selv etter 1814, er krig, nærmere bestemt en kleskrig. Han stiller seg svært kritisk til «Tidsalderens overvægtige Hang til Overdaad, og alskens Flitter og Flatter» (SS III, b. 1, 364), og den krigen som føres nå, er farlig. Det utenlandske er en trussel mot vårt «fedrelands lykke og rikdom». Han mener at vi må være selvstendige, og understreker igjen at dette viser seg blant annet gjennom klærne:

Hvis et Folk vil være selvstændigt, maa Selvstændigheden ei være en blot tom Lyd, men maa vise sig i Virkeligheden. Denne kan ikke finde Sted, saalænge man er afhængig i Anskaffelsen af Føde og Klæder, og i Henseende til Sidste skammer sig ved Landets egne Frembringelser. (166)

Wergelands arbeid er nettopp et arbeid for å løfte frem det hjemmevevede vadmelet som et nasjonalt stoff man ikke trenger å skamme seg over å bruke, snarere tvert imot.

Et høydepunkt i Wergelands skriverier om vadmél finner man i *Folkebladet* i 1833. Wergeland publiserer her en fortelling der fortelleren møter en mann som han etter hvert konkluderer med at bør være forbildet for enhver norsk mann. Denne mannen viser i ett og alt en upåklagelig nasjonsånd, og dette er det ypperste kjennetegnet på en god mann. Noe av det som blir trukket fram i den sammenheng, er klærne og stoffet de er laget av: «Der kom Manden selv. Blaae Vadmelsbuxer, graa Vadmelsfrak, rødternet Verkensvest, en stærk Hue af norsk Skind» (SS III, b. 1, 424). Selv fargene er nasjonale. Senere i fortellingen blir stoffet oppvurdert av bonden selv både fordi det er billig, og fordi det er et innenlandsk stoff. De hjemmelagde klærne er, som mannen sier til sin datter, «vakkre i Guds og de Forstandiges Øine, en alle disse kostbare fremmede Flitterfiller, hvormed selv fattige Bondepiger havde udspjoket sig» (425). Denne verdivurderingen deler fortelleren, som kan konkludere med at mannen «maa være fædrelandssindet», og dessuten med at alle mennesker «burde tage efter i Alt hos denne Mand; thi Alt var fortræffeligt» (427).¹¹ Mens flere av de tidligere eksemplene løfter frem sammenhengen mellom nasjonens økonomiske velstand og bruken av vadmél, blir det nasjonalistiske nivået i Wergelands vadmél nokså tydelig i avslutningen i dette siste eksemplet: Vadmél blir et ytre uttrykk for bærerens indre nasjonsånd.

Et stort gjennomslag for vadmelet oppnår Wergeland trolig ikke,¹² og etter en intens kamp for vadmelet i starten av 1830-årene dukker det sjeldnere opp i forfatterskapet. Kampen har imidlertid ikke gått upåaktet hen. Det er kanskje mindre oppsiktsvekkende at Welhaven stiller seg kritisk allerede i utgangspunktet. Han mener nordmenn kan takke «Henriks Væv» for at «At Musen gaaer i Verkensskjørt, / Apoll i Vadmelsfrakke» (Welhaven 1930, 21), og han spør kritisk og retorisk:

11 Det kan bemerkes at mannen har en gjennomført nasjonsånd, noe fortelleren vektlegger. Det er vekker glede hos fortelleren når han blir opplyst om at alt de spiser og drikker, har nasjonalt opphav. F.eks. får han servert vin som han tror er «en Slags Muskateller», men som viser seg å være «lavet af Ribs og Blaabær» (SS III, b. 1, 427).

12 Jeg har ikke lyktes i å finne informasjon om Wergeland fikk noe gjennomslag akkurat i vadmélssaken.

- Men I, hvis Tanke henrykt svæver i
et norsk dramatisk Vadmelsvæverie,
troer I, at Kunsten klædes vil i Klude
til Huusbrug, til at holde Kulden ude? (12)

Dette er ikke bare en estetisk dom. Anne-Lise Seip påpeker at Intelligensen som sådan er kritiske til Patriotenes forkjærlighet for en «bondevennlig vadmelspolitikk» (2009, 18). Både estetisk og politisk ønsket Patriotene heller å utvikle en selvstendig stat på grunnlag av det danske. Intelligensens reaksjon understreker at vadmel nå er blitt *ideologi*, dersom man da forstår ideologi som et idesystem som gjør klart hvordan man mener samfunnet bør være eller styres. Det største slaget om det som etter hvert kalles det wergelandske vadmelet, står imidlertid femti år senere. Vadmelet har da fått sin nasjonale ladning, og kombinasjonen av den nasjonalpatriotiske og den nasjonalistiske diskurs holder stand, men vadmelet har gått fra å være bærer av en framtidsrettet og revolusjonær holdning til snarere å symbolisere det reaksjonære.

«Det Vergelandske Vadmelm»: Bruuns og Bjørnsons vadmelm

På 1880-tallet blir vadmelm igjen del av den offentlige debatten, ikke minst i 1886 da det wergelandske vadmelet blir trukket inn i en diskusjon mellom naboene Bjørnstjerne Bjørnson (se kapitlene til Frode Helmich Pedersen, Marie Magnor, Eirik Vassenden og Anders M. Gullestad i denne boken) og Christopher Bruun, som i Norge er best kjent som folkehøyskolens mann og dermed grundtvigianer, og for sitt ønske om løfte frem bondens kulturarv som motvekt til fremmede kulturer.¹³ Da Bjørnson velger å bruke det danske Gyldendal som forlag, blir han skarpt kritisert av Bruun, som publiserer kritikken i tidsskriftet *For frisindet Christendom*. Bruun hevder her at Bjørnson mangler «det Vergelandske Vadmelm». Ifølge Bruun bør man videreføre den tarvelighet som Wergeland stod i spissen for, og som med Wergeland nettopp ble en kamp for nasjonal selvstendighet: For nasjonens del skulle man være nøysom og nøye seg med det enkle, noe som blir metonymisk fremstilt i vadmelet. Selv fulgte Bruun Wergelands eksempel: «[Bruun] spiste simpel bondekost og gikk demonstrativt kledd i vadmelm og rød nasjonal toppplue» (Aukrust 2004, 30). Også Bruun fremmer slik sett tanken om at kroppen skal fødes og kles med nasjonens produkter, kort sagt at man skal leve gjennom det nasjonale.

13 For at det skulle skje, måtte «bøndene bli rivne ut av den åndelege dvalen», skriver Vegard Sletten (1986, 21). I denne formuleringen finner man gjenklngen av en nasjonalistisk diskurs, som senere også skal tone ut i Hans Rotmos vadmelsfunderinger, jf. Dambolts formulering «genopvække den slumrende folkeånd» (1999, 8).

Selv om vadmél i denne sammenhengen er mest kjent som stridstema mellom Bruun og Bjørnson, viser førstnevntes innlegg at det såkalte «Vergelandske Vadmél» var en del av den større offentlige diskusjonen. Ifølge Bruun ble det nemlig hyppig referert til under Kiellandstriden på Stortinget, og da «ikke uden en Snev av Haan» (1886a, 138).¹⁴ Bruun påpeker også at han selv ofte ble stående som representanten for «det Vergelandske Vadmél», men lar seg ikke plage ved det: «[J]eg er virkelig en stor Ven af det Vergelandske Vadmél», understreker han. I den sammenheng er det imidlertid viktig for Bruun å få frem at han *ikke* deler den ideologien som på denne tiden blir lagt i vadmelet, en ideologi som både «Høirefolk» og «Venstremand» tar avstand fra: «Det Vergelandske Vadmél blev rigtignok i Storthinget [...] sat op som Sindbillede paa det Slags Norskhed, som mangler Syn og Hjertelag for Livet ude i den store Verden, som i Rædsel for frie, stærke Tanker frister at stænge sig inde indenfor Landets Grændser» (138). Bruun fremholder på sin side at verken Wergeland eller han selv er «indestængt»: Det «Vergelandske Vadmél» er ikke merket av «indestængthed og Trangsyn og Lys-Rædsel» (139). Han siterer en tale av Wergeland når han slår fast hva vadmelet egentlig symboliserer: «norske i Malm og i Klang, i Præg og i Pryd, men alligevel skue frit og vidt ud i Verden» (138–139, jf. Wergeland, SS IV, b. 1, 336). Dette er det «rette Forhold mellem det verdensborgerlige og nationale», slår Bruun fast (138).

Bruun vil dessuten ta for seg ett særlig aspekt som han mener ligger i vadmelet. Vadmél er «Sindbildet paa», argumenterer Bruun, «det enkle Liv med de faa Behov» (140). Går man i vadmél, avstår man fra luksus, og man utviser slik omsorg for «de Smaa, de forsømte» (141). Dette er «Hjertets Politik» (141). En hovedsak for Bruun er et savn etter at ledende venstreradikale menn, som blant annet Bjørnson, er villige til, som Wergeland var det og Bruun er det, å leve «i Overensstemmelse med deres politiske Planer» (141). Hvis Bjørnson faktisk levde etter disse, skulle det være unødvendig å gå til Gyldendal, som Bruun mener bunner i et ønske om økonomisk gevinst. Slik jeg forstår Bruun, er «Hjertets politikk», altså omtanken for vanskeligstilte, en kvalitet ved nordmenn som blant annet kommer til uttrykk gjennom å bruke vadmél. Denne dimensjonen tar imidlertid ikke Bjørnson opp i sitt svar til Bruun.

Harald Tveterås forteller at dette «var det mest alvorlige angrep Bjørnson hadde vært utsatt for på grunn av sitt forhold til Gyldendal, og han tok straks saken opp i full bredde» (1964, 402).¹⁵ Bjørnson ser ikke ut til å dele Bruuns

¹⁴ I Kiellandstriden diskuterte man om Kielland skulle få kunstnerlønn fra staten. På grunn av Kiellands religionskritikk ble det aldri flertall for forslaget (se f.eks. Tore Rem 2002, 207–213)

¹⁵ Se Tveterås (1964) for utdyping av selve forlagsstriden. På dette tidspunktet var for øvrig Bruun og Bjørnson allerede for uvenner å regne (jf. Aukrust 2004, 35–36).

oppfatning av at vadmelet skulle uttrykke det «rette Forhold mellem det verdensborgerlige og nationale» (jf. Bruun 1886a, 138). Han mener derimot at hele vadmelsideologien er feilslått og reaksjonær, og han svarer Bruun i et innlegg i Dagbladet i 1886. Innlegget har tittelen «Bruuns Vadmels-Væv» og starter slik: «Den Tvedtydighed, som ligger i Overskriftens sidste Ord, vedkjen-der jeg mig. Både Vadmels-Væven og Vadmels-Vævet holder paa at ta Rang av 'norsk National Æresfølelse', saa jeg tænker, vi bør bli betænkelige» (Bjørnson 1913, 51). Han inntar nasjonalpatriotens ståsted når han i det videre vektlegger det økonomiske aspektet ved vadm. Noe av problemet med vadm. er at det er dyrt og slett ikke verdt prisen. En allmenn bruk av stoffet skaper dermed «et betydeligt Nationaltap, som vi ikke har Raad til at bøte paa» (51). Bjørnson mener at å gjøre et slik nasjonaltap til «Æressak», endog til «Stolthed», representerer en «Sum af Usans» (51).

Bjørnson retter ikke skyts bare mot vadm. i seg selv, men mot hele vadmelsideologien han mener Bruun taler for. På de aller fleste områder vil den nemlig føre til dårlige kår. Tanken om at alt skal være norsk og atter norsk, kun for norskhetens skyld, fører for eksempel til at «et Utal» av fjellbønder lider av kardialgi, skriver Bjørnson, det vil si en sykdom i fordøyelsessystemet (56). Utenlandske måter å tilberede maten på vil kunne lette dette problemet. «Vadm., Vadmel!» stønner Bjørnson oppgitt og avslutter med at man ikke er tjent med mennesker som Bruun som preker vadmelsideologi: «Det var at ønske, at begavede Folk som Christopher Bruun ikke længer fandt Regning i at væve det [Vadm.], eller i at sælge det. Nationaltapet ved Vadmelet er stor [sic] nok, som det er» (53 og 57). Det konkrete økonomiske aspektet kjenner man igjen fra Wergeland, men her vendes det altså om på: Vadm. fører ikke til *bedre vilkår* for det norske folket, snarere tvert imot, ifølge Bjørnson. Dette er imidlertid ikke til forkleinelse for Wergeland. Bjørnson hevder nemlig at Wergeland til slutt selv gjorde «Nar af» sin vadmelsperiode (51).

I svaret skriver Bruun at Bjørnsons «mange personlige Udfald» mot han ikke er verdt å svare på, men han understreker at han slett ikke representerer den skakkjørte nasjonalismen Bjørnson anklager han for å fronte. Selv om Bruun mener de mer velstående bør gå foran og føre et tarvelig liv, skal ikke dette stå i veien for fremskrittet. Å gå foran som eksempel for «Smaafolk» er noe som «selvfølgelig ikke udelukker at de kan vise dem Vei til et forstandigere Stel med deres Klæder og deres Mad» (1886b, 193). Her er ingen norskhet for norskhetens skyld. På et punkt holder imidlertid Bruun stand, og det gjelder bruken av vadm.: «Men at det skulde være forstandigere, om vore Bønder og Arbeidsfolk ikke længer vilde bruke det Tøi de selv ser i Stand til at virke – det tør det være

tilladt at Tvivle paa» (193). En sådan utvikling representerer «næppe noget Fremskridt i Velstand», fremholder Bruun og legger trolig både ånd og økonomi i sitt velstandsbegrep.

Bjørnson virker forutinntatt og vel krass mot Bruun. Sistnevntes vadmelsideologi er ikke uttrykk for et konservativt ønske om å bevare det norske på bekostning av det utenlandske. Han ønsker snarere å bevare samtidig som man åpner for fremskritt og internasjonale impulser. Umiddelbart kan dette virke som en spenning, men for Bruun – som for Wergeland – er dette heller en selvfølgelig harmoni. Uansett stadfester diskusjonen mellom Bjørnson og Bruun for det første at vadmelet er blitt ladet tungt med norskhet i den allmenne bevisstheten, og at denne ladningen tilskrives Wergeland.¹⁶ For det andre viser diskusjonen at vadmelsideologien er omdiskutert. Fra Wergeland til 1880-tallet har vadmél fått en odios klang i offentligheten, og ideologien blir altså ansett som reaksjonær og feilslått *både* av tidens radikale og av tidens konservative. Bruuns vadmelsideologi viser en annen mulig form for tenkning, og også i det neste eksemplet er det slik at det konservative og det radikale forenes i vadmelet.

Vømmøl Spellmannslags vadmél

I 1974, det vil si i kjølvannet av EF-avstemningen i 1972, kom vadmelet atter på dagsordenen. Da slapp Vømmøl Spellmannslag, som frontes av Hans Rotmo under artistnavnet Kristian Schravlevold, sin første plate, «Vømmøl'n», og de oppnådde raskt suksess. Som tidligere nevnt har Jahn Thon påpekt at referansen til vadmél (*vømmøl* er dialektalt for vadmél) gjør at gruppa «alltid [er] blitt oppfattet som et svært nasjonalt uttrykk» (jf. Thon 2014, 202). At det nasjonale står sentralt, og at en bærende kontrast i låtene er kontrasten mellom norsk og dansk, blir også understreket av Jan Erik Vold (1984, 59). Et viktig poeng for Thon er imidlertid at gruppen samlet sett setter i spill langt mer enn ideer om det nasjonale. Vømmøl Spellmannslag, skriver Thon, «klarte å forene og samle svært forskjellige samfunnsmessige interesser» (Thon 2014, 203), og i utforskningen av ideologien legger han vekt på at den er spenningsfylt, for eksempel brytes det politisk konservative mot det politisk radikale. Spørsmålet blir hvordan det forholder seg når man undersøker selve vadmélmotivet.¹⁷

16 At vadmelet har fått en nasjonal ladning i den allmenne bevisstheten på denne tiden, blir også synlig i artikkelens innledende sitat fra Garborg (jf. 1877, 130).

17 Noe som gjør det utfordrende å plassere Vømmøl Spellmannslag politisk og ideologisk, er at det er vanskelig å avgjøre hvor grensen mellom alvor og ironi går i tekstene deres.

En vei til Vømmøl Spellmannslags vadmél går via låten «Vømmølfabrikken», der vadmél utgjør et hovedmotiv, slik det kommer frem i refreng: «Tjuddli vømmøl tjuddli vømmøl tjuddli vømmøl tjo hei!» (Rotmo 1996, 129). Vadmelet produseres i dalen Vømmøldalen, og i låten blir det klart at stoffet har en særlig nasjonal (og lokal) tilknytning. Arbeidsklærne som blir produsert i fabrikken eid av «Vømmøl Sauavslag», blir merket «Vømmøl Norsk Export». Vadmelet synes slik i utgangspunktet å ha en noe sterkere posisjon enn hos Wergeland: Mens Wergeland kjempet for produksjon og mot import av utenlandske stoffer, er det ikke bare produksjon, men også eksport av vadmelsklær i Vømmøldalen. Som et unntak vektlegger dessuten Vømmøl Spellmannslag også kvaliteten. Klærne er som skapt for det værbitte Norge: «Det var tjukke vømmølsjakka som holdt vinterkulda vekk / og gode vømmølsbuksa imot austavind og trekk» (129). Dette betyr likevel ikke at det er patriotiske argumenter for vadmelsproduksjonen som dominerer hos Vømmøl Spellmannslag, noe som kommer til syne når fabrikken går i oppløsning.

Fortidsformen av verbet i starten av sangen avslører at nåtidssituasjonen i fabrikken er en annen. En dag kommer en «konsulent fra Nylon Industri» og overtaler eierne til å samarbeide, for konkurransen «er blitt strid». Eierne av Nylon Industri er danske (og kapitalistiske) Gyldentand, som er «ættling» av «den danske adelsfamilien som i sin tid bygd Gyldenstof i Porcelenstrand» (Rotmo 1975, 13). Dette samarbeidet fører så til at vadmelet blir stadig mer utdefinert. Det første som skjer, er at vadmél ikke lenger blir brukt til bruksklær, men snarere til kostymer: «No produsert man vømmøl i burgunder og pastell / te folkeleikarringen i Porcelenstrands bygdevel» (Rotmo 1996, 129). For Vømmøl Spellmannslag ser leikarringen ut til å representere en skinnnasjonalisme som ikke holder mål: Det er i hverdagen man skal være nasjonal.¹⁸ Det neste som skjer, er at fabrikken flyttes til Porcelenstrand av økonomiske hensyn, og snart er vadmelet historie: «Går du rundt i Porcelenstrands gater kan du sjå / at Nylon finns det nok tå, Vømmøl finnes itj å få» (129). Det norske vadmelet går fallitt til fordel for det utenlandske, kunstige og økonomisk gunstige nylonet. Årsaken til at dette må ses som en tragedie, er sammensatt. Vadmelets undergang gir (minst) tre tap: Det er tap av et stoff som er kvalitetsmessig godt og passer det norske klimaet, det er tap av en levende norsk kultur, og det er tap av nasjonal selvstendighet (til fordel for dansk herredømme). Til tross for at stedet det hele

18 En lignende kritikk av bruken av nasjonaldrakter finner man faktisk også hos Wergeland. Man skal ikke dyrke det nasjonale på feil grunnlag, og også hos Wergeland kommer tanken til uttrykk gjennom henvisning til nasjonaldrakter: «Begeistring for Valdernes eller Hardangernes Eenfoldighed og Nationaldragt [...] bliver let, om den ikke gjør sig Rede for sig Selv, til Illiberalitetens Begeistring for Uvidenhed og gammeldags Barbari hos Bønderne» (SS III, b.2, 85).

foregår på, er en fabrikk, er det altså likevel ikke patriotisk omhu som gjør at vadmelproduksjonen bør opprettholdes: Tapsfølelsen er langt på vei knyttet til en nasjonalistisk diskurs.

Når alt kommer til alt, er imidlertid ikke Vømmøls vadmél riktig så enkel. Når Rotmo selv gjør rede for hvilke verdier og holdninger vadmélstoffet i seg selv er bærer av, kommer kompleksiteten tydelig til uttrykk. I forordet til boken *Vømmølmusikken: komplett 1974–1996* (1996) utdyper han holdningene man finner i de tidligere tekstene, på følgende vis:

Vømmølstoffet kritiserer vekstindustrisamfunnet samtidig som den [sic] bærer i seg minner om andre verdier. Det er slike verdier flere moderne filosofer leter etter i dag: En annen måte å tenke på, en understrøm av ideer som har overvintra hos småbønder og ulærde utkantmennesker *helt siden middelalderen*. Etter at positivismens vitenskap starta oppbygginga av det mannsdominerte teknologiske samfunnet, ble idealet rasjonelle, tekniske vinninger, makt og konkurranse. Ei utvikling som har brakt oss på kanten av et teknologisk mareritt. Mange frykter at mennesket er i ferd med å ødelegge kloden med sin teknologi. Men aller verst er den åndelige forsøplinga, jeg-svekkelsen, starten på et moralsk forfall uten historisk sidestykke. For å unngå den totale katastrofe må andre verdier komme i hevd. Slike ideer finns, de har *overvintra under asfalt* og plastikk. Vømmøl er bærer av noen av dem, for eksempel industrihatet og naturgleden. (Rotmo 1996, 7, mine kurs.)

Mens den patriotiske diskursen nå er forlatt – nylon er tross alt billigere både å produsere og kjøpe – avslører den romantiske metaforikken også i dette tilfellet en tydelig kobling til den nasjonalistiske diskursen: Ideer som stammer fra middelalderen, befinner seg nå under modernitetsmarkøren asfalt. Det er disse ideene som Vømmøl Spellmannslag vil hakke fram igjen og gjøre befolkningen bevisst på. Det handler på den ene siden om å ivareta det særegent norske. På den annen side rommer vadmelet mer: Det rommer også forestillinger om hva det spesifikt norske er når det gjelder politikk, ideologi, klasse, kvalitet og smak. Vømmøl Spellmannslags vadmél blir slik sett et symbol som bærer i seg mange av de aspektene vadmelet har blitt ladet med gjennom tiden. Ett særegent trekk er det like fullt: Den romantiske nasjonalismens tankefigurer har i dette tilfellet fått kommunistisk tapning. Rotmo trekker nemlig også frem klasseaspektet som ligger i stoffet: «Vømmølstoffet ser ut til å være viktig ammunisjon for underklassen. Vømmøl gir folk kraft til å kjempe, kjempe med humør!» (7).

Er det vømmølske vadmelet dermed konservativt, radikalt eller spenningsfylt? På den ene siden symboliserer vadmelet en opprørsk og radikal holdning, for eksempel i og med underklassens opprør mot makten. På den annen finner man et uttalt ønske om å bevare det tradisjonelle. Men utviklingen i Vømmølfabrikken støtter likevel ikke tanken om at man skal ta vare på vadmelet for

norskhetens skyld. Tvert imot finner man en kritikk av en distansert innstilling til vadmelet. Når vadmel går fra å være bruksstoff til et folkloristisk kostyme, er det et ledd i vadmelets og den vømmølske vadmelsideologiens undergang, trolig fordi stoffet da blir tappet for den politiske og ideologiske betydningen man tiller det. Uansett kan man dermed si at ikke bare Vømmøl-ideologien, men også vadmelsideologien i Vømmøl-universet er kompleks (jf. Thon 2004, 206). På den annen side er den heller ikke mer kompleks enn hos Wergeland og Bruun: Også i dette tilfellet vil det være rettere å omtale de ulike ønskene og holdningene som en selvfølgelig harmoni.

Når vadmelet igjen dukker opp i offentligheten, er det først og fremst med nasjonal ladning, men også der finnes et ideologisk og politisk bakteppe, om enn langt mer fordekt enn tilfellet er med Vømmøl Spellmannslag.

OL på Lillehammer

Under OL på Lillehammer ble vadmelsbukser hentet frem fra loft og kjeller. Det var riktignok ikke dette som var planen. Designere oppfordret nemlig til å unngå «banale uttrykk for det norske» som «vadmel og lusekofter» i søknadsprosessen (Klausen 1994, 242; 1996, 152). De fikk imidlertid ikke bukt med vadmelet, hverken før, underveis eller etter: De offisielle representantene som dro til Albertville i 1992, hadde et ytterantrekk som bestod av «grå vadmel med elgskinnbesetning» (Moshus 1994, 90), og mange husker sikkert OL-dagene på samme måte som Unni Sunnanå:

Vadmel og tykke ullstoffer og farverikt garn ble forvandlet til norsk haute couture der ute i vinterlandet. Aldri har vel hverken Norge selv eller verden forøvrig [sic] sett så mange subbeside serker, solide vadmelsknickers, gensere og luer i alle regnbuens farver langs løyper og på arenaer som i disse 16 dagene i traktene rundt Lillehammer. (1994, 177)

11. mars 1994, det vil si etter OL-dagene, melder dessuten *Aftenposten*, under overskriften «Vår nye identitet», at vadmel er blitt mote: «Vadmel og ullstrikk og fritidsplagg i Sondre-stil glir like lett inn i et rederikontor som gatelangs på Karl Johan» (Fossheim 1994, 29). Næringslivet krysset fingrene for at det ikke bare var et blaff: «Norske produsenter har kastet seg på vadmel-stilen og produserer for fullt» (29).

Det tok nok ikke lang tid før Karl Johan minnet om gatene i Porcelenstrand, men i mellomtiden hadde altså vadmelet fungert i nasjonalismens tjeneste. Under OL var man opptatt av å vise fram det urnorske, derav vadmelsklær, og

FIG. 5.2 OL-maskotene Håkon og Kristin med OL-representanter i vadmelklær i bakgrunnen. OL på Lillehammer 1994.

ved å bruke disse viste man seg som en person som verdsatte dette. Riktignok var det hele trolig med en viss distanse som følge av den moderne bevissthet. Arne Martin Klausen mener at man nok finner spor av essensialisme i OL-retorikken, men, fortsetter han, «det er ikke lett alltid å avgjøre om de skrevne formuleringer skal tas bokstavelig eller forstås som metaforer» (1996, 215). Trolig brukte altså de fleste vadmel som norskhetssymbol med en bevissthet om at det ikke *egentlig* var urnorsk i tradisjonell nasjonalistisk forstand.

For mange fremsto nok OL i 94 som en uskyldig feiring av det norske. I etterkant er det imidlertid blitt poengtert at det slett ikke var en nøytral feiring. Ifølge Anders Johansen var det kommersielle krefter som stod bak OL-symbolikken, og kommersielt sett vant de frem (1995, 46). Dette kan forklare hvorfor vadmelet fikk en fremtredende plass, til tross for designernes advarsel: Det ble forbundet med det typiske norske og var dermed salgbart. Til syvende og sist ble imidlertid ikke de kommersielle aktørene vinnerne. Høsten samme år som OL ble avholdt, var det nemlig duket for ny EU-avstemning. Også denne gangen endte det med et nei til EU, og det hevdes, skriver Klausen, «at vi ble så selvbevisste [av den urnorske symbolikken som preget OL] at det influerte på EU-avstemningen»

(1996, 240: jf. også Johansen 1995, 49). Å løfte frem blant annet vadmel i kommersielt øyemed slo dermed tilbake på de kommersielle aktørene selv, som typisk var tilhengere av EU.

Vadmel ble ikke aktivt brukt under selve EU-kampen, men siden det hadde en fremtredende plass under OL, er det likevel mulig å se en sammenheng mellom stoffet og denne politiske hendelsen. Det betyr riktignok ikke at vadmelet hadde vekket en konservativ nasjonalisme jevnt over i det norske folket. Den dominerende holdningen blant de vadmelskleddene Nei til EU-stemmerne var snarere lik Wergelands og Bruuns: De følte seg norske, men skuet «frit og vidt ud i Verden» (jf. Wergeland, SS IV, b. 1, 336).

Med OL i 94 har jeg nådd den hittil siste gangen vadmel hadde en sentral plass i norsk offentlighet. Dermed er det tid for oppsummering og et avsluttende spørsmål: Kan man snakke om en vadmelsideologi i dag, og hva er i så fall kjernen i den?

Avslutning: vadmelsideologi

I utgangspunktet er vadmel et nøytralt stoff som den norske bonden bruker, og det blir dels også et stoff som synliggjør hvilken klasse man tilhører, dog uten at stoffet avslører bærerens indre verdier. I løpet av 1800-tallet blir vadmel tungt ladet med nasjonalitet, og den tidligere nedvurderingen av stoffet som klassemarkør forsvinner, noe som også må henge sammen med den nasjonale oppvurderingen av bonden. Noe annet som forsvinner, er tanken om at vadmel skal brukes fordi det er godt for statsøkonomien. Det er vel neppe noen i dag som vil arbeide for økt vadmelsproduksjon i Norge, selv om det fantes et lite blaff rundt OL i 94. Siden 1800-tallet har imidlertid vadmel vært et virksomt symbol, og det signaliserer en kvalitet ved bæreren: Det blir et ytre uttrykk for den indre nasjonale sjelen. En *kjerne* i vadmelsideologien synes nettopp å være tanken om at det nasjonale er en kvalitet som bør bevares, ikke minst med hensyn til den norske selvstendigheten. Historien til vadmelet har da også vist at det kommer på banen, ikke minst i kunsten, når større ideologiske omveltninger rår i samfunnet, og særlig når disse omveltningene angår nasjonen: Vadmelet dukker opp under unionsstriden og den kulturelle og politiske utviklingen på 1830-tallet, i diskusjonen om Bjørnson sviktet landet ved å gå til et utenlandsk forlag, i kjølvannet av EF-avstemningen i 1972 og når Norge arrangerer OL i 1994 – der det igjen kanskje virker inn på EU-avstemningen i 1994.

Det som imidlertid stadig skaper en spenning i ideologien, er spørsmålet om hvordan det nasjonale skal bevares: Fronter den vadmelskleddede ideen om bevaring av det norske som motstand mot internasjonale impulser og fremskritt for øvrig? I flere tilfeller virker det slik, og i overraskende lang tid har trusselen vært Danmark, noe som ikke minst kommer frem ved at navnene som markerer trusselen mot vadmelet, er påfallende like og har dansk tilhørighet: I første halvdel av 1800-tallet representeres trusselen av danske Løytnant von *Gyldenstjert*, i andre halvdel av 1800-tallet er trusselen det danske forlaget *Gyldendal*, og så sent som på 1970-tallet er trusselen den danske kapitalisten *Gyldentand* fra *Gyldenhof*. Forleddet *Gylden* finner man igjen i flere danske adelslekter. Senere er ikke Danmark like sterkt representert. Under OL på Lillehammer var det viktigere å slå blant annet svenskene og italienerne. Et annet alternativ er imidlertid at den vadmelskleddede er verdensvendt og da *uten* å se internasjonale impulser og fremskritt for øvrig som en motsetning eller trussel. For denne vadmelskleddede er nasjon, verden og fremskritt en selvfølgelig harmoni.

Det siste tilfellet der vadmels var viktig i Norge, var under OL på Lillehammer, og den jevne vadmelskleddede OL-publikummer hadde trolig først og fremst en vennligsinnet og åpen holdning til konkurrentene, akkurat som Norges Nei til Eu for mange ikke var et ønske om å lukke seg for det internasjonale. Men er det like uproblematisk å ikle seg vadmelsjakke, vadmelsbukser og vadmelskjørt i 2021, eller vil man kunne oppleve et ubehag eller en ambivalens knyttet til det?¹⁹ Høyrepopulismens vekst i Europa de siste årene gir grunn til å tro at dersom man i dag ikler seg vadmels, vil man kunne knyttes til en konservativ nasjonalisme som ønsker å verne «det norske» mot trusler utenfor Europa. Det gjelder iallfall hvis man gjør det i politisk øyemed. Riktignok hevdet Bjørnson allerede i 1886 at det tidlige 1800-tallets «nationalfølelse [...] hadde sit Hat, sin Utskejelse, som vi har frid vor for» (1886, 51), men samfunnssituasjonen i dag viser at dette ikke er avgjort en gang for alle. Det som derimot virker avgjort, er vadmelets tilknytning til det nasjonale. På den annen side har gjennomgangen vist at vadmelsideologien alltid (og allerede) er kompleks og i endring.

19 Spørsmålet avslører min egen personlige overbevisning, som også vil skinne gjennom i svaret.

LITTERATUR

- Alnæs, Karsten. 1997. *Historien om Norge. Under fremmed styre*. Oslo: Gyldendal.
- Aukrust, Knut. 2004. «Fra Dybbøl til trøbbel: Christopher Bruun som biografisk utfordring». I *Tidsskrift for kulturforskning*, vol. 3, nr. 2, 29–47.
- Bjerregaard, Henrik Anker. 1830. *Magnus Barfods Sønner: Historiskt Skuespil i 3 Acter*. Christiania: H.T. Winther.
- Bjerregaard, Henrik Anker. 1848. *Digtninger*. Christiania: Feilberg og Landmarks Forlag.
- Bjørnson, Bjørnstjerne. *Artikler og taler*. B. 2. Redigert av Christen Collin og Hans Thure Eitrem. Kristiania og København: Gyldendalske Boghandel.
- Breen, Else. 1990. *Jens Zetlitz. Et tohundreårsminne*. Oslo: Aschehoug.
- Brovold, Madelen. 2020. *Jødiske motiver i norsk litteratur cirka 1800–1970*. PhD-avhandling. Universitetet i Oslo, Institutt for lingvistiske og nordiske studier.
- Bruun, Christopher. 1886a. «Det Vergelandske Vadmel og de Bjørnsonske Bonde-Fortællinger». I *For frisindet Christendom*, 138–144.
- Bruun, Christopher. 1886b. «Bjørnsons Angreb». I *For frisindet Christendom*, 193.
- Damsholt, Tine. 1999. «En national turist i det patriotiske landskab». I *Fortid og nutid*, 1, 3–26. Lastet ned 5. mars 2021. <https://tidsskrift.dk/fortidognutid/article/view/74884>
- Dejn, Peder. 1847. *Skrædderatteren: En ny og fornøielig Comedie. Skreven til Opbyggelse for alle Mødre, der have giftefærdige Døttre; – med et Langfredagsriis til Muursteendoggen og et Paaskeæg til Martinus Skryderud*. Christiania: W. Kirkegaards Officin.
- Det norske akademis ordbok. «Norsknskorsk». Lest 6. mars 2021. <https://naob.no/ordbok/norsknskorsk>
- Det norske akademis ordbok. «Vadmel». Lest 6. mars 2021. <https://naob.no/ordbok/norsknskorsk>
- Fester, Diderich Christian. 1787. *Taler, holdne i Trondhjem*. Trondheim: Den borgerlige Skoles Kongel. privilegerte Bogtrykkeri.
- Fosshem, Eivind. 1994. Vår nye identitet. *Aftenposten*, 1. mars 1994, 29–30.
- Garborg, Arne. 1877. *Den ny-norske Sprog- og Nationalitetsbevægelse: Et Forsøg paa en omfattende Redegjørelse, formet som polemiske Sendebreve til Modstræverne*. Kristiania: Cammermeyer.
- Glenthøj, Rasmus. 2012. *Skilsmissen. Dansk og norsk identitet før og efter 1814*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Grundtvig, N.F.S. 1838. *Nordiske Smaadigte*. Christiania: Chr. Grøndahls Forlag.
- Johansen, Anders. 1995. *Den store misforståelsen: «kulturarv» og «nasjonal egenart» i norgesreklame og politisk kultur: en advarsel*. Oslo: Tiden.
- Klausen, Arne Martin. 1994. «Konstruksjon av et Norges-bilde. Refleksjoner over det olympiske design-program». I *Rapport om designprogrammet for de XVII olympiske vinterleker Lillehammer 1994*, redigert av Petter T. Moshus, 238–246. Oslo: Kulturdepartementet.
- Klausen, Arne Martin. 1996. *Lillehammer-OL og olympismen. Et moderne rituale og en flertydig ideologi*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Lassen, Hartvig. 1877. *Henrik Wergeland og hans Samtid*. Christiania: Mallings.
- Moshus, Petter T. (red.) 1994. *Rapport om designprogrammet for de XVII olympiske vinterleker Lillehammer 1994*. Oslo: Kulturdepartementet.
- Oxaal, Astrid. 2001. *Drakt og nasjonal identitet i 1760–1917. Den sivile uniformen, folkedrakten og nasjonen*. Doktorgradsavhandling Universitetet i Oslo, Det historisk-filosofiske fakultet.
- Pontoppidan, Erik. 1752. *Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie, forestillende Dette Kongeriges Luft, Grund, Fielde, Væxter, Metaller, Mineraler, Steen-Arter, Dyr, Fugle, Fiske og omsider Indbyggernes Naturel, samt Sædvane og Levemaade*. Oplyst med Kobberstykker. Den viise og almægtige Skaber til Ære, saavel som hans fornuftige Creature til videre Eftertankes Anledning. København: Berlingske Arvingers Bogtrykkerie.
- Rem, Tore. 2002. *Forfatterens strategier. Alexander L. Kielland og hans krets*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rotmo, Hans. 1975. *Vømmøl skuggsjå*. Oslo: Per Sivle Forlag.
- Rotmo, Hans. 1996. *Vømmølmusikken: Komplet 1974–1996*. Otta: Engers boktr.
- Seip, Anne-Lise. 2009. «Welhaven og nasjonen». I *Gjenlyd af min Sang: En antologi om Johan Sebastian Welhaven*, redigert av Liv Bliksrud, 9–27. Oslo: Unipub
- Sletten, Vegard. 1986. *Christopher Bruun. Einsleg stridsmann*. Oslo: Novus.
- Store norske leksikon. «Vadmel». Lest 6. mars 2021. <https://snl.no/vadmel>
- Storm, Edvard. 1782. *Originale Fabler og Fortællinger*. København: P. Horrebow.

- Storsveen, Odd Arvid. 1997. *Henrik Wergelands norske historie: et bidrag til nasjonalhistoriens mytthos*. Oslo: Norges forskningsråd.
- Storsveen, Odd Arvid. 2004. *En bedre vår. Henrik Wergeland og norsk nasjonalitet. B. 1 og 2. Doktorgradsavhandling*. Universitetet i Oslo, Det historisk-filosofiske fakultet.
- Sunnanå, Unni. 1994. «Sport og kultur, hånd i hånd». I *Den offisielle boken fra de XVII olympiske vinterleker. Lillehammer 1994*, redigert av Knut Bjørnsen, 172–187. Oslo: Stenersens forlag.
- Supphellen, Steinar. 1981. «Den historisk-topografiske litteraturen i Noreg i siste halvparten av 1700-talet, regionalisme eller nasjonalisme?» I *Heimen*, 18(4), 198–211.
- Thon, Jahn H. 2014. «Vømmøl Spellmannslag. Populismens splittelse og subjektsutsegelse». I *Fra Wergeland til Knausgård: Lesninger i nordisk litteratur*, redigert av Hans Kristian Rustad og Henning H. Wærp, 201–215. Oslo: Akademika Forlag.
- Tveterås, Harald L. 1964. *Den norske bokhandels historie. 2: Norske forfattere på danske forlag 1850–1890*. Oslo: Norsk bokhandler-medhjelper-forening.
- Ustvedt, Yngvar. 2008. *Henrik Wergeland. En biografi*. Oslo: Gyldendal.
- Vold, Jan Erik. 1984. *Her. Her i denne verden: Essays og samtaler*. Oslo: Gyldendal.
- Welhaven, Johan Sebastian. 1930. *J.S. Welhaven: i utvalg*. Redigert av Betuel Sofus Tranøy. Oslo: Nasjonalforlaget.
- Wergeland, Henrik. 1918–1940. *Henrik Wergeland: Samlede Skrifter. Trykt og utrykt*. Redigert av Henrik Jæger, Didrik Arup Seip, Halvdan Koht og Einar Høigård. Kristiania/Oslo: Steenske Forlag. <http://www.dokpro.uio.no/wergeland/innhold.html>
- Wergeland, Nicolai. 1830. *Fortrolige Breve til en Ven, skrevne fra Eidsvold i Aaret 1814 af et Medlem af Rigsforsamlingen. Udgivne som Et lidet Bidrag til Historien om den Eidsvoldske Rigsforsamling, som grundlagde Norges constitutionelle Forfatning*. Christiania: H.T. Winthers Officin ad P.T. Mallings.
- Wergeland, Nicolai. 1833. *Retfærdig Bedømmelse af Henrik Wergelands Poesie og Karakterer*. Kristiania: C.L. Roshauw.
- Zetlitz, Jens. 1886. *Udvalg af Jens Zetlitz' Digte*. København: Gyldendal.

FOTO: BØRRE HØSTLAND / NASJONALMUSEET, CC-BY

FIG. 6.1 Thomas Fearnley, *Slindebirken* (1839). Olje på lerret. Nasjonalmuseet, Oslo.

Slindebirken – en nasjonal relikvie

TONJE HAUGLAND SØRENSEN

Ved Sognefjorden på Gaarden *Slinde*
der er den stolteste Birk at finde;
på Hydneshoug over Kiempens Ben
strækker den vidt sin kraftige Gren
og holdes i Ære
og kan sin alder mot Skyen bære.

J.S. Welhaven

I et landskap badet i skumringslys kneiser et stort tre opp fra en gravhaug. Til høyre for treet sees silhuetten av to menn, den ene lent på den andre, der de skuer utover en fjord som er like oransje og gyllen som himmelen.

Motivet er Thomas Fearnleys *Slindebirken*, et maleri fra 1839 som har blitt kalt «[...] uten tvil det mest betagende maleriet fra Slinde, selve middagshøyden i retning av romantisk landskapstolkning» (Johannesen 1973). Det er ikke nødvendigvis smaksdommen som gjør sitatet interessant, men heller implikasjonen om at det finnes flere fremstillinger av Slinde. Noen av disse var utført av Fearnley, men motivet *Slindebirken* ble også fremstilt av andre kunstnere og forfattere. Malere som Johannes Flintoe og Johan Christian Dahl laget sine versjoner av treet. Bjørka på gravhaugen var temaet i et dikt av Johan Sebastian Welhaven samt vitenskapelige essays av Wilhelm Friman Koren Christie og dennes venn biskop Jacob Neumann.

I 1863 ble en bit av bjørkas bark samlet inn og katalogisert som en del av Bergen Museums voksende samlinger. Der fikk den nummeret BU-637 «Bit af Slindebirken» og ble klassifisert som en del av museets kulturhistoriske samling. Museologisk ble dermed bjørka kultur like mye som natur, og barkens nye liv som museumsobjekt føyet seg inn i det mangslungne korpus som kontekstualiserer treet.

Mellom barken og bildet – bakgrunnen for Slindebirken

Hva var så Slindebirken? Rent biologisk var det en hengebjørk (*Betula pendula*) som vokste nær gården Slinde, lokalisert i Sognefjorden på Norges vestkyst. I 1874 blåste treet ned i en storm, og i dag eksisterer treet kun gjennom historisk dokumentasjon og ulike kunstnerlige representasjoner. Samtidig har disse representasjonene og dokumentasjonen alltid vært kjernen i hva som utgjør Slindebirken, og hva som har elevert det fra en vanlig hengebjørk til et symbol av historiske og nasjonale betydninger. I det følgende vil jeg undersøke hovedtemaene i disse ulike representasjonene og hvordan de på hvert sitt vis formulerer Slindebirken som et nasjonalt relikvie.

I artikkelen kalt «Om det mærkelige Birketræet paa Gaarden Slinde, i Sogn», publisert i *URDA* i 1837, ga W.F.K. Christie følgende beskrivelse:

Ved den nordlige Strandbred af Sogndals-Fjorden i indre Sogn ligger Gaarden Indre Slinde, der beboes af 2 Opsiddere. I denne Gaards Udmærket, ikke langt fra Bøegjerdet, sees en af af Kampestenene oppført rund Houg Sydneshougen (Hjørnehougen) kaldet, paa hvis Top kneiser et stort, gammelt og udmærket smukt Birketræ. (Christie 1837)

Christies beskrivelse fremhever her det nøkkeltema som er til stede i samtlige skildringer av Slindebirken, nemlig det at treet vokser ut av en gravhaug. Selv om navnet Slindebirken tilsynelatende bare refererer til treet, er det et tungt symbolsk poeng at røttene til dette treet befinner seg inne i gravhaugen. I Welhavens dikt om treet, «Det fredede træ» fra 1844, gjøres denne sammenhengen eksplisitt allerede i første strofe, som siteres innledningsvis. Bjørka står over kjempens ben, og i andre strofe bygger Welhaven videre på dette motivet:

[...] Den [Slindebirken] har i arv
sin frodige vekst af en kjæmpes marv,
og i dens skygge
er godt at vandre og godt at bygge.
(Welhaven 1845)

Gravhaugen er også sentralt til stede i Fearnleys maleri, hvor omrisset av den store haugen tydelig skisseres av fjordens gylne vann. Sammenlignes Fearnleys maleri med tidligere avbildninger av haugen, slik som Johannes Flintoe (fig. 6.2) og Johan Christian Dahl, kan vi også se at Fearnley faktisk har økt størrelsen på gravhaugen slik at den fremstår som større og mer imponerende.

En slik malerisk endring ville være helt i tråd med den romantiske landskaps-tradisjonen som Fearnley opererte i. Her ble nøyaktige naturstudier kombinert med tanken om at kunstneren kunne fremheve motivets sentrale symboler ved

FIG. 6.2 Johannes Flintoe, *Den hellige bjerk ved Gaarden Slinde. Levning fra Balders Lunde* (udatert, antatt mellom 1819 og 1820). Gouache. Nasjonalmuseet, Oslo.

hjelp av komposisjonelle grep som forstørring. I så måte må også treets røtter anees som sentrale i Fearnleys bilde. De griper ut fra trestammen, og som lange fingre borer de seg ned i haugen. Røttene er både lengre og tykkere enn de to avbildede mennene og gjør det mulig å lese sammenbindingen mellom treet og haugen som det viktige og bestandige i motivet.

Fortellingen om Slindebirken er slik sett historien om et kretsløp mellom tre og landskap, mellom gravlagte bein og en voksende trekrone. Samtidig er det også en fortelling om samspillet mellom antikvarisk historieskriving, poesi og billedkunst over en tredveårs periode og hvordan dette samspillet var sentralt i å formulere ideer om en særlig nasjonal og historisk kvalitet. For å belyse dette samspillet er det nødvendig å foreta en liten akademisk demontering. I det følgende vil jeg derfor først ta for meg den antikvariske historieskrivingen, så gå nærmere inn på billedkunsten og deretter poesiens tolkning.

Christies verdenstre

Gården Slinde, som er opphavet til navnet Slindebirken, ligger i Sogn i Sognefjorden vest i Norge. På begynnelsen av 1800-tallet ble dette området langs Sognefjorden kjent for sin blanding av storslagen natur og særlige tetthet av fornminner og historiske steder. I relativ nærhet til Slinde kunne besøkende oppleve alt fra stavkirker til bautasteiner, og haugen til Slindebirken var langt fra den eneste gravhaugen i området (Johannesen 1973). I stor grad ble denne kombinasjonen av natur og historie opplevd som særlig fruktbar for kunstnerlig utfoldelse, og, som jeg skal komme tilbake til, var det flere steder enn bare Slinde med sin bjørk og haug som ble yndede motiver. Området ble således et populært reisemål, og en slik tur skildres av biskop Jacob Neumann i et essay med tittelen «Antiquariske Ekskursjoner i Sogn, (Supplement til mine Reiseberetninger 1828)». Neuman forteller at han først dro til Sogn i 1823, og at han siden har vært der flere ganger. Slindebirken listes opp som et av mange steder av antikvarisk interesse Neuman har besøkt, og biskopen hevder at treet oppfattes som hellig av lokalbefolkningen, som har en skikk om å helle øl på treetts røtter hver julaften (Neumann 1837). Biskopen nevner også kort at Professor Dahl har laget en skisse av treet, og her sikter han til maleren J.C. Dahl, som jeg skal komme tilbake til.

Neumanns reiser til Sogn startet i 1823, men reiseberetningen ble først publisert i tidsskriftet *URDA* som utkom i 1837. Dette var tidsskriftet til det nyoppstartede Bergen Museum, som Neumann hadde vært med på å grunnlegge i 1825. En annen av grunnleggerne var Wilhelm Friman Koren Christie, og også han hadde besøkt Slindebirken. Dette var i 1827, og Christie vier et helt essay i *URDA* til dette treet. I dette essayet, «Om det mærkelige Birketræet paa Gaarden Slinde, i Sogn», gjentar Christie påstanden om at treet var ansett som hellig, og han tilfører at det «betragtes endnu som sådann» (Christie 1837, 318). Han legger så til at «Gaardens Beboere forsikre, at der aldrig er kommen Quast (Skarpe Instrument) paa Træet, det vil sige, at det aldri har været styret, stævnet eller beskaaret» (Christie 1837, 318). Deretter gjentar Christie påstanden om at det hver julaften helles godt øl på treetts røtter. I Christies skildring fremstår dermed treet som et levende kultsted som holdes i hevd av den lokale befolkningen, selv om de selv har liten eller ingen ide om hvor tradisjonene med treet har sitt opphav. Det er her Christie som antikvarisk historiker og museumsmann kommer inn, og resten av essayet er hans forsøk på å plassere Slindebirken inn i en større historisk og mytologisk ramme.

Christie reflekterer over om Slindebirken kan «betragtes som en Levning af Træ-Dyrkelsen fra Oldtiden», eller om tradisjonen har andre opphav (Christie

1837, 319). Han forteller at slik tredyrkelse hadde funnet sted hos «de eldre Svensker og Tydskere», og at det her var vanlig å tro at «de Hedfarnes Liv var faaret ind i de par Gravhøiene plantede Trær [...]» (Christie 1837, 319). Etter dette beveger Christie seg over til en diskusjon av andre hellige trær. Fremst kommer Yggdrasil, verdenstreet fra norrøn mytologi, og dragen Nidhogg, som gnager på Yggdrasils røtter, sammenstilles med den dragen eller ormen Christie forteller at lokale sagn plasserer inne i gravhaugen under Slindebirken (Christie 1837, 319). Videre refererer han til keltiske druider og lapper [sic] som han mener ga trær en særlig plass i sine kultuser. Det må her bemerkes at både druider og lapper fremsettes av Christie som fortidige folk, muligens også Norges urbefolkning, og han foretar ingen referanser til den samtidige Sápmi-kulturen. Lapper, eller mer korrekt samer, er for Christie interessant som et fortidig fenomen og ikke som et levende folk. Deretter reflekterer han rundt andre hellige trær, især et som skal ha eksistert i Uppsala i Sverige, samt et eiketre i Bohuslen som ifølge Christie fremdeles ble holdt hellig i 1742 (Christie 1837, 320).

Christie foretar således en religionshistorisk komparasjon som strekker seg over både geografiske og tidsmessige linjer. Slindebirken fremstår dermed ikke som et pussig enkelttilfelle, men heller som en levning av en etablert og vidtrek-kende kultur som strekker seg tilbake til en førhistorisk og til og med mytologisk tid. Christies essay kan med andre ord leses som en reiseberetning fra et sted i Norge som innehar mytologiske koblinger; et sted hvor deler av kultusen rundt de gamle mytene fremdeles holdes i hevd gjennom ølofring på julaften og forbud mot å beskjære bjørka. Sentralt er det også at dette historisk-mytilogiske landskapet fremdeles eksisterer, og at Slindebirken, med sin symbolikk om et kretsløp via røtter i jorda til grener som strekker seg opp mot himmelen, kan besøkes av interesserte. Slindebirkens topos om en sammenheng mellom fortid og nåtid er dermed tilgjengelig for en videre offentlighet.

Christie vier også Slindebirken en videre betydning når han videre hevder at Norge i eldre tider hadde flere slike hellige trær, og beviset på det mener han å finne i de mange gamle stedsnavn som har referanser til trær. Han oppgir så en lang, alfabetisk organisert liste over slike stedsnavn som han har funnet i Sør-Norge. Dessverre må han konkludere med at de fleste trærne på disse stedene ikke finnes lenger. De har enten dødd av naturlige årsaker, eller, som Christie minner om, de kan ha blitt fjernet med vold under kristningsperioden under konger som Olav Tryggvason (reg. ca. 995–1000) og Olav den Hellige (reg. 1015–1030) (Christie 1837, 325). Treet og denne haugen i Sogn blir dermed minnesmerker ikke bare over seg selv og sin kobling til fortiden, men også over den store mengden hellige trær og lunder som ikke finnes lenger. Dermed får

Slindebirken en større nasjonal, historisk og topografisk kontekst hvor den representerer en kvalitet som før var vidt utbredt i Norge, men som bare har overlevd på særlig steder.

Disse stedene er for Christie mer eller mindre synonyme med avsidesliggende bygder som på grunn av sin perifere plassering har unngått den moderniseringen som har kommet utenfra. For Christie er Slinde, og faktisk hele Sogn, et godt eksempel på et slikt bevart område, og han forteller at det i nærheten av Slinde finnes flere mulige hellige trær. Fimmereide [sic] i Sogndal skal ha en asp, og på gården Quale [sic] i samme prestegjeld skal det være et furutre. Begge disse gårdene skal ifølge Christie tidligere ha hatt et kapell eller en liten kirken, men disse byggene finnes ikke lenger. Vi forstår derfor at det her, slik som på Slinde, bare er trærne som står igjen (Christie 1837, 327).

Samtidig utgjør de et landskap som kan oppleves og kontempleres, og i treets stadige vekst finner også Christie en metafor for fornyelse. Dette kommer særlig frem i essayets avslutning hvor han aktivt bruker treet som et bilde på skikker og tradisjoner hvis røtter strekker seg inn i en mytologisk fortid, eller som han skriver: «Skud af den samme Rod, Levninger af den samme Stamme» (Christie 1837, 327).

Levninger af Balders Lunde – en ekskursjon inn i et historisk landskap

Den tidligste illustrasjonen av Slindebirken er en tegning av maleren Johannes Flintoe (1787–1870) fra omkring 1820. Hans skisse viser tre menn samlet rundt et stort bjørketre som vokser ut av en gravhaug, plassert i et vakkert, sommergrønt landskap. Den ene mannen på bildet peker opp mot treet som for å understreke viktigheten ved det. Den pekende mannen er kledd i andre farger enn de to andre mennene. Han har på seg en lys jakke, i et snitt som minner om bondens vadmeldsjakke, mens de to andre er i mørke klær med et litt annet, muligens mer urbant snitt. Samtidig er det vanskelig å si eksakt hva menneskene har på seg, da de kun er små figurer i det store landskapet. Det er treet og haugen som dominerer og som indikerer hva som er bildets sentrale punkt. Dette understrekes videre ved tittelen Flintoe har gitt bildet: *Den hellige bjerck ved Gaarden Slinde. Levning fra Balders Lunde* (fig. 6.2).

Flintoes tegning kommer således noen år før Christies essay, men allerede her er mange av elementene på plass med hensyn til bjørka og haugens historisk-mytilogiske tilknytning. Treet betegnes av Flintoe som en levning av de hellige lundene til den norrøne guden Balder. Senere kunstnere, slik som Dahl, Fearnley og flere andre av Dahls elever, refererer ikke direkte til Balder slik Flintoe gjør i

sin tittel, men motivet de velger, ligger tett opp til Flintoes komposisjon. I bilde etter bilde er fokuset på treet på gravhaugen, og det er gjerne med et par menn (aldri damer) som beskuer treet. Denne ikonografien er interessant fordi den understreker at trass i den viktige historiske konteksten Slindebirken plasseres i, er de mange illustrasjonene fokusert på opplevelsen av bjørka i sin samtid. Akkurat som i Christies essay fremviser de mange kunstnerne en samtidig reise og beskuelse av treet. Det som ikke vises, er tenkte historiske scener, for eksempel av hvordan Balders hellige lund kan ha sett ut. Det er ingen historiske kostymer eller bygninger med på noen av de mange fremstillingene, og det trass i at sjangeren historiemaleri gjerne ble ansett som den ypperste innen det såkalte sjangerhierarkiet innen den akademiske malertradisjonen. Historiemaleri tronet øverst, så fulgte portrettet, deretter kom landskapsmaleriet og til sist stillebenet (Ljøgodt 2011, 12). Samtlige skildringer av Slindebirken kan klassifiseres som tilhørende landskapsmaleriet, og sett ut fra sjangerhierarkiet kommer de tilsynelatende litt lavere ned på rangstigen. Betydde dette at alle skildringene av Slindebirken var av mindre betydning? Egentlig ikke. For det første var sjangerhierarkiet i endring og til dels oppløsning gjennom hele 1800-tallet. I tillegg, som Knut Ljøgodt har påpekt, stod aldri historiemaleriet særlig sterkt i Norge (Ljøgodt 2011, 178). Malere med norsk tilknytning foretrakk jevnt over landskapskildringer. Det fokuset på Slindebirken og lignende motiv vitner om, er at denne fascinasjonen for landskapsbilder ikke på noen måte utelukket en fascinasjon for historie eller mytologi. Snarere er det mulig å lese de mange bildene av Slindebirken som en måte kunstnere vever historien inn i landskapet på.

Slindebirken må dermed forstås som et historisk landskap, og som det vises gjennom de mange vedutefigurene hos både Flintoe, Dahl og Fearnley, er dette et landskap som folk kan interagere med. I Christies essay blir denne interaksjonen plassert i en større religionshistorisk kontekst, men Slindebirken tolkes også inn i et litterært rammeverk. Det dreier seg om de norrøne sagaene, men også i stor grad moderne fortolkninger av disse, slik som Esaias Tegnér's *Frithjofs Saga*. Denne var basert på den norrøne *Friðþjófs saga ins frækna* (*Sagaen om Frithjof den Frøkne*), og spesifikt dennes fremstilling i Eric Biörners *Nordiska Kämpadater* fra 1737 (Grandien 1987, 32). Tegnér publiserte de første delene av sitt verk i tidsskriftet i *Iduna* i 1820. De avsluttende delene kom samme sted i 1822, før en komplett versjon forelå i bokform 1825 (Grandien 1987, 52). I Tegnér's verk spiller ideen om Balder og Balders lunder en sentral rolle, og det er mulig at Flintoe har hatt dette verket i tankene da han navnga sin illustrasjon av Slindebirken.

Problemet med hensyn til Flintoes tegning er at den ikke er datert, og dermed er det vanskelig å vite nøyaktig når den ble laget. Årene 1819 og 1820

har vært fremmet som mulige tidspunkter, for vi vet at i 1819 bodde Flintoe på gården Ytre Kroken hos sin venn offiser, kartograf og tegnelærer Gerhard Munthe (1795–1876). Dette er samtidig som Tegnér begynte publiseringen av sitt verk i Sverige, og det er vanskelig å vite hvor raskt kjennskapen til diktet ble spredd. Sammenstillingen er likevel verdt å nevne da både Tegnér og Flintoes verker gror ut av en felles bakgrunn i den romantiske nasjonalismen i Norden og dennes fokus på norrøne sagn og historier.

Et eksempel på dette finner vi representert ved Flintoes venn Munthe. Dennes gård, Ytre Kroken, ligger i Sogn og er således ikke langt fra hverken Slindebirken eller andre historiske steder, slik som Urnes og Fortun stavkirker. I store deler av 1800-tallet var Ytre Kroken et kunstnerlig og kulturelt sentrum innerst i Sognefjorden, og der fikk den norrøne historien ofte en særlig stilling som forskningsobjekt. Munthe og Flintoe var venner fra gammelt av, og de var ofte hverandres reisekamerater på turer rundt i Norge. De delte en interesse for historie som for Munthes del slo ut i hans arbeid med den geografiske oppmålingen av Norge fra 1811 samt i opprettelsen av *Samfundet for det norske folks Sprog og Historie* i 1833, og han bidro aktivt i samfunnets skrifter utgitt fra 1833 til 1838. Både Munthe og Flintoe bidro også til Jacob Aalls utgave av Snorre Sturlasons Kongesagaer av 1838. Munthe hjalp med geografiske merknader og historisk-topografiske kart, mens Flintoe laget illustrasjoner av historiske steder. Et av stedene var Fimreite, som lå svært nær Slinde.

FOTO: NASJONALMUSEET. LICENS: CC-BY

FIG. 6.3 Johannes Flintoe, *Fimmereide* [sic] (ca. 1834–1839). Tegning. Nasjonalmuseet, Oslo.

Det er verdt å merke seg at Flintoes Snorre-tegninger viser det historiske landskapet slik det så ut i samtiden. Akkurat som i de mange utgavene av Slindebirken dreier det seg her om et historisk landskap som fremviser hvordan det ser ut i nåtiden heller enn i en tenkt fortid. Kombinert med Munthes kart legger dermed Aalls Snorre opp til at leseren skulle kunne identifisere de historiske stedene og levningene i landskapet som omgav dem. Hvis vi returnerer til Flintoes *Slindebirken*, ser vi at det er nettopp en slik identifikasjonsprosess som foregår blant mennene oppe på gravhaugen. En av dem gestikulerer og forteller, mens de to andre kontemplerer og lytter, og sammen er de i landskapet.

Selv om det er uklart i hvilken grad Flintoe hadde fått med seg Tegnér's *Frihjofs saga*, så hadde han uten tvil fått med seg den nasjonalistiske interessen for det norrøne i miljøet hvor Tegnér frekventerte. Utgiveren av tidsskriftet *Iduna* var det Götiska Förbundet, og i 1818 hadde disse arrangert en utstilling av svenske og norske kunstnere, «som ur den nordiske mytologien hemta ämnen för sina framställningar i bildande konst» (siteret i Widman 1957, 169). Utstillingen hadde flere formål, deriblant en diskusjonen om hvordan samtidens kunstnere i det hele tatt kunne finne et billedspråk som passet til de norrøne myter og sagaer. Historikeren Erik Gustaf Geijer (1783–1847) var et ledende medlem i Götiska Förbundet, og i forkant av utstillingen publiserte han et essay i *Iduna* med tittelen «Betraktelser i avseende på nordiska myternas användande i skön konst». Her argumenterer Geijer for at de gamle gudegestaltene nå mer burde ansees som abstraksjoner, og at samtidens kunstnere derfor går galt frem hvis de søkte å fremstille disse på en for direkte måte. Geijer drøfter både skulptur og maleri og så ulike utfordringer for de to medietypene. Skulptur ville ha store vansker, blant annet med å fremstille på en troverdig måte slik som Sleipner med åtte bein. Mulighetene var dog større for maleriet. Dette var fordi, ifølge Geijer, alt godt maleri handler om sjel og det indre blikket, og videre at «Varje god landskapsmålning uttrycker en egen magi, en sinnesstämning» (Widman 1957, 171).

Med dette i bakhand er det særlig interessant at Flintoe fremstiller Slindebirken som et landskapsbilde og i tittelen understreker at dette er en levning fra norrøn tid. Flintoes illustrasjon er således både en kartlegging i tradisjonen etter Munthe og Aall og en abstraksjon og sinnsstemning i tråd med Geijer. Kartleggingen inngir en følelse av legitimitet ved at den indikerer at Flintoe har reist rundt og sett dette historiske stedet. Tegningen er således et vitnesbyrd forankret i ideen om observasjon og dokumentasjon. Samtidig redder vektleggingen på sinnsstemning Flintoes tegning fra å bare være en dokumentasjon. En slik kunne fort blitt oppfattet som tørr og lite levende. I stedet gir Flintoe oss en scene med figurer som interagerer i et grønt, vakkert landskap som vekker den estetiske opplevelsen like så mye som den vitenskapelig observerende.

Landskapet som «härliga poem»

Det er verdt å holde videre på Geijer og hans tanker om landskapsmaleriet, for etter å ha erklært landskapsmaleriet som sinnsstemning, sier han videre at «Fahlcrantz landskap äro härliga poem» (Widman 1957, 171). Her sikter Geijer til maleren Carl Johan Fahlcrantz (1774–1861) som var spesielt kjent for sine landskapsbilder. Disse tok gjerne form som veduter, det vil si utsikter over landskap, og fremstilte gjerne dette i stemningsfull kvelds- eller morgenbelysning. Maleriene preges ofte av en harmonisk komposisjon som vektlegger bruk av et klassisk sentralperspektiv hvor landskapet brer ut seg for betrakterens øyne. I midten av landskapet plasserte Fahlcrantz ofte en kirke, et slott eller ruin, og dermed ble et historisk byggverk til selve blikkfanget i hans komposisjon. Kunsthistorikeren Sigurd Willoch forteller at Fahlcrantz i 1819 søkte kong Karl XIV Johan (Karl III Johan i Norge) om støtte, og hevder videre at Fahlcrantz i denne søknaden la grunnlaget for at Norge ble utpekt som et spesielt reisemål for *voyages pittoresque* (Willoch 1930). Videre ble Fahlcrantz sitt forhold til Norge muligens styrket gjennom hans elev Thomas Fearnley, som fra 1823 til 1827 oppholdt seg i Stockholm. Ut fra dette kan vi trekke flere konklusjoner. For det første at Thomas Fearnley kjente sin Tegnér og ideene fra det Götiska Förbundet, men også at ideene om Sognefjorden som et historisk-mytisk landskap ikke var forbeholdt den norske nasjonalromantikken. Snarere flettes her Slindebirken inn som en del av det større Tegnérsk landskapet, som er like mye litterært og mytisk som det er historisk-topografisk.

Fearnley besøkte Ytre Kroken og Sogn for første gang i 1826, med andre ord mens han fremdeles var elev hos Fahlcrantz. Det var under denne turen han traff J.C. Dahl, som på sin side var i Sogn på oppfordring av Flintoe (Bang 1987, 1: 86). Både Fearnley og Dahl laget under dette oppholdet sine første skisser av Slindebirken og andre historiske steder, og under arbeidet ble de såpass gode venner at Fearnley senere dro til Dresden for å studere under Dahl. Året etter – i 1827 – var det Fahlcrantz sin tur til å dra til Sogn.¹ Hans reisefølge var brødrene Johan August og Michael Gustaf Anckarsvärd, hvor sistnevnte hadde bidratt med verk til Götiska Förbundets utstilling i 1818. Alle tre produserte flere skisser og tegninger fra ferden, og mange av disse dannet senere basis for malerier og litografier (Frost 1997). Ingen av de tre tegnere Slindebirken, men derimot var de sterkt opptatt av landskapet kjent fra Tegnér's Frithjof. De mange gravhaugene og fornminnene som finnes i området, ble identifisert som å tilhøre personer i sagaen, slik som i Fahlcrantz sitt maleri *Thorsten Wikingsons gravhög Framnäs, Sognefjorden* (fig. 6.4).

¹ Fahlcrantz var således i Sogn samtidig som Christie, men det er ingenting i kildematerialet som tilsier at de har møttes.

FIG. 6.4 Carl Johan Fahlcrantz, *Thorsten Wikingsons gravhög Framnäs, Sognefjorden* (motiv ur *Frithiofs saga* av Esaias Tegnér).

Dette maleriet er særlig interessant i forhold til Fearnleys *Slindebirken* fra 1839 med tanke på hvordan Fahlcrantz tolker landskapet. Han har malt en gravhaug avtegnet mot en fjord farget gyllen av en enda mer gyllen kveldshimmel. Små trær gror ut fra gravhaugen, og til venstre i bildet kneiser et stort, knudrete tre. Bruken av det gylne kveldslyset, som fremhever gravhaugen i maleriets komposisjon, minner om Fearnleys *Slindebirken*, og det er mulig å tenke seg at Fearnley i sitt verk har trukket inspirasjon fra Fahlcrantz. I så fall har Fearnley også – i hvert fall indirekte – malt i den tradisjonen Geijer betegnet som «härliga poem», og som ble ansett som spesielt passende for motiver med norrøn tilknytning.

Det finnes dog en sentral forskjell mellom Fearnley og Fahlcrantz sine malerier. Hos Fearnley sees silhuetten av to menn på toppen av haugen, mens Fahlcrantz sitt landskap er uten mennesker. I stedet for er det en flokk kyr som bedagelig tygger drøv ved gravhaugens ytterkant. Dette fraværet av vedutefigurer var typisk for Fahlcrantz. Der særlig tyske romantikere og malere, slik som Caspar David Friedrich og Carl Gustav Carus, benyttet slike figurer for å formidle kontakten mellom betrakteren og landskapet, så Fahlcrantz dem som

en hindring for det samme. I en refleksjon om lignende figurer i maleriene til Claude Lorrain hadde han uttalt at «[...] jag begriper ej att en Landskapsmålare som ser det sköna i Naturen, skall af fri vilja kunna tillåta några figurer, att där göra pretention på uppseende [...]» (sitert i Widman 1957, 175).

Fearnley har derimot gitt figurene en sentral plassering, og der de står lent mot hverandre og kontemplerer den glødende himmelen, er det mye ved dem som minner om komposisjonene til nettopp Friedrich og Carus. Fearnley traff begge da han var i Dresden og besøkte Dahl, som hadde begge i sin nærmeste vennekrets (Bang 1987, 79). Spesielt Friedrich var kjent for å benytte slike figurer, som i for eksempel *Zwei Männer in Betrachtung des Mondes* fra 1819/1820.

Her står to menn i et landskap badet i gyllent månelys, og den ene lener seg på den andres skulder. Ved deres side strekker et knudrete tre seg opp mot himmelen, og deler av treets røtter har sågar kommet løs fra jorden og fremstår nesten som knudrete fingre eller klør. Verket er blant Friedrichs mest kjente, og sammen med andre av hans verk forbindes det ofte med Friedrich Schillers

FIG. 6.5 Caspar David Friedrich, *Zwei Männer in Betrachtung des Mondes* (1819/1820). Olje på lerret. Galerie Neue Meister, Dresden.

dikt «Sehnsucht» fra 1801 (Hofmann 2000, 110). I Schillers dikt, hvis tittel kan fortolkes både som lengsel og begjær, er sinnsbevegelsen i møte med naturen et sentralt tema. I første strofe skildrer han hvordan det er den evig unge og evig grønne haugen som gjør at diktets jeg-person kan komme opp over den kalde tåken som dekker dalen:

Ach, aus dieses Tales Gründen,
Die der kalte Nebel drückt,
Könnt ich doch den Ausgang finden,
Ach wie fühlt ich mich beglückt!
Dort erblick ich schöne Hügel,
Ewig jung und ewig grün!
Hätt ich Schwingen, hätt ich Flügel,
Nach den Hügeln zög ich hin.
(Schiller 1801)

Om eg frå denne myrke dal,
Der kalde tåka driv,
Om berre vegen ut eg fann
Til glede hugen sviv!
Om eg då såg åsar kneise,
Grøne i sin ungdoms vår,
Villeg eg på vengjer reise
Nølande frå fjellheim klår.
(Oversettelse fra tysk av Erik H. Tønnesen)

Noen Slindebirk finnes naturlig nok ikke hos Schiller, men det er besnærende at haugen gir høyden som tillater å se klarere og skue videre. Sånn sett er det kanskje ingen slump at figurene i Fearnleys maleri står oppe på en haug og skuer utover. Med føttene plassert på den historiske haugen og i ly av det grønne og frodige treet skuer de utover et landskap som til sammen utgjør «härliga poem».

Professor Dahls historiske melankoli

Ideen om *Sehnsucht* er vanskelig å oversette. Innbakt i ordets referanse om lengsel og begjær finnes også en gjennomtrengende tristhet eller melankoli. Denne melankolien er et godt utgangspunkt for å reflektere over en annen av Slindebirkens mange skildrere: Johan Christian Dahl. Han var født i Bergen, ble siden utdannet i København, og fra 1818 var han bosatt i Dresden. Dahl beskrives derfor best som en person med et ekstensivt nettverk. Han var tett tilknyttet Bergen Museum med Christie og biskop Neumann, han kjente godt interessen for det fornordiske i København, representert der både ved kunstakademiet

og ved diktere som Adam Oehlenschläger, og han var godt integrert i den tyske romantikken via sitt miljø i Dresden. Gjennom medlemskapet i Sächsischer Altertumsverein var Dahl også aktiv når det gjaldt registrering og bevaring av minnesmerker (Sørensen 2019). Alt lå derfor til rette for at Dahl skulle bli betatt av Slindebirken med sin sammenveving av romantisk naturlengsel og historisk topografi. Dahl laget da også flere versjoner av Slindebirken. Den tidligste er fra 1831 og viser en komposisjon ikke ulik Flintoes versjon.

Treet strekker seg opp fra gravhaugen, og ved haugens fot står to menn. Den ene er kledd i en lys jakke, som muligens kan være vadmél, mens den andre herren har på seg en lang, mørk frakk og en flosshatt. Han har således på seg langt mer urbane klær enn sin reisefelle. Til venstre for gravhaugen sees en høy bautastein, noe som ikke finner motsvar i Flintoes maleri. Bautasteinen er heller ikke til stede i Dahls skisse datert «Slinde 17 august 1826», men andre skisser fra samme dag viser et par bautasteiner ikke langt fra Slinde. Bautasteinen i Dahls første Slindebirken har derfor blitt omtalt som «en scenerekvisitt Dahl har hentet annetsteds fra» (Willoch 1957, 242). Dette ville være helt i tråd med Dahls praksis om å legge til bautasteiner for å understreke hvordan et landskap hadde det han kalte en historisk melankoli. I et brev til sin venn og velgjører Lyder Sagen kommer Dahl med en refleksjon om hva som utgjorde et godt landskapsbilde. Når det gjelder Slindebirken, er det verdt å sitere et lengre utdrag fra brevet:

Et Landskab maa ej allene forsætte os i et bestæmt Land eller Egen, men have det caracteristiske af dette Land og Natur det maa for den føende Beskuer tiltale han [sic] paa en poetisk maade – maa tillige såa at sige fortælle ham om Landes [sic] Natur – Bygningsmaade – Folk og Skikke – Ofte Idyllisk, ofte historisk – Mellancolisk – det de var og er – om jeg saa maa udtrykke mig. Selv, levemaade og Klæder maa give os Vinke om noget der vel ej er udtalt men dog antydet – og sadledes fortæller os noget – ligt Walter Skots Fortællinger. – Dette er det jeg dessverre saa ofte savner i de ellers ret gode Landskaber der leveres over Norge – de Aande ei Norges egendomelighed nok.

Jeg har fra et lidet Malerie Erfaring af min Reise i Tessingdalen – Overtellemarken – Norge 1826. – En ensom Bondegaard ligger paa Skraninge til en dyp Dahl – ved gaarden laaet en Gravhøy med en bautasten, ved siden – øver sig nogen i at blæse Luer – der toner over den dype Dahl – til den gaard paa hin Sigde – paa Bierget; Ved Gaarden og Gravhøyen staar et frodig Bierketre, thi Folket skaaner ofte en slig, der staar ved et helligt Sted, imedens alle Øvrige Bjerke blive beskaarne for at skaffe Fohrrage til vinteren for queget. [...] See dette omtrent maa meer eller mindre være i et Landskab – uden det derfor maa see paafaldende ud, eller som om dette er trukket frem med Haarene – thi vor sande Følelse er ja vor Forstand. (Dahl 1841)

FIG. 6.6 J.C. Dahl, *Slindebirken, Vinter* (1838). Ny Carlsberg Glyptotek.

Selv om det bjørketreet Dahl nevner i brevet, ikke er Slindebirken, er det nok likheter mellom de to trærne til at Dahls tanker om bjørka i Tessingdalen kan applikeres på Slindebirken. Begge trærne er akkompagnert av en gravhaug, og i Tessingdalen står en bautastein av den typen Dahl legger inn i sin første Slindebirken-komposisjon. I tillegg gir brevet innsikt i hvordan Dahl så det som helt nødvendig å tilpasse og dikte for slik å best fange «det characteristiske af dette Land og Natur» slik at det tiltaler betrakteren «paa en poetisk maade», som Dahl selv sammenligner med «Walter Skots Fortællinger». Med dette i tankene er det verdt å vende seg mot Dahls andre maleri av Slindebirken og gjennom dette gå dypere inn i hans påstand om hvordan landskapet også bør være «ofte historisk – Mellancolisk – det de var og er».

Den andre versjonen av Slindebirken var ferdig i 1838, og til forskjell fra sin tidligere versjon viser den bjørka og haugen i et vinterlandskap (fig 6.6). Vedute-figurene er også borte, og det eneste som befolker landskapet, er en flokk med sorte kråker. Formen på bjørka er også endret noe, og i motsetning til tidligere fremstillinger (sin egen og Flintoes) fremstår trestammen mer sprikende, oppdelt i små stammer som strekker seg ut av gravhaugen ikke ulikt en hånd.

Det er således en litt annen versjon av Slindebirken vi møter i Dahls andre versjon. Det er et neddempet landskap i blått og grått og langt på vei motsatsen til det livsjuhlende grønne landskapet som hadde karakterisert tidligere fremstillinger av treet. Følgelig fremstår denne Slindebirken som mer melankolsk og forlatt, besøkt kun av svarte fugler, som tradisjonsmessig har blitt brukt som symboler på død og lidelse. Legger vi så til at Dahl kun besøkte Sogn og bjørka om sommeren, aner vi nok en symbolsk dimensjon i maleriet. Så hva skjer her?

I andre notater skriver Dahl at «Vinteren er naturens fortid» (Dahl 1827). Det er derfor han så ofte maler nettopp fortidsminner fremstilt i et snødekket landskap. Et annet eksempel på dette er hans *Vinter ved Sognefjorden* fra 1827 (fig 6.7), det vil si året etter han var i Sogn første gang.

Maleriet viser en bautastein i et vinterlandskap, og også her er de eneste levende vesener et par kråker ved bautasteinens fot. Landskapet som vises, er Dahls tolkning av en bautastein på Nornes. Denne lå ved Fimreite, og således rett i nærheten av Slindebirken. Faktisk er det mulig å tenke seg at det var nettopp denne bautasteinen på Nornes som Dahl «flyttet» på for å inkludere i sin første Slindebirken-komposisjon (Willoch 1957, 242). Det er derfor flere slektskapsbånd mellom *Vinter ved Sognefjorden* og *Slindebirken* (vinter). Mest sentralt i denne sammenhengen er at ved å la landskapet være snødekt har Dahl valgt å vektlegge dets fortidige karakter, eller det historiske og melankolske «– det de var og er». «De» må forstås som menneskene som bebor dette landskapet, og selv om disse menneskene ikke er malt inn i bildene, ønsker Dahl likevel å si noe om hvem de er og hvor de kommer fra. Gjennom maleri og skisser betoner han hvordan historien eksisterer i landskapet. Landskapet var på så vis besjelet, og en interaksjon med det kunne ha foredlende kraft.

En poetisk og besjelt natur – Slindebirken i lyrikk

Et besjelet landskap innehar en kvalitet som kan emosjonelt berøre og dermed foredle betrakteren. Dette er tanker som opptok Dahl, men som kanskje sterkest forbindes med læren til filosofen Henrich Steffens (1773–1845). Dahl kjente Steffens, og han kjente også Steffens venn, dikteren Adam Oehlenschläger. I 1802 komponerte Oehlenschläger diktet «Guldhornene», angivelig etter inspirasjon fra blant andre Steffens. Diktet, som omhandler funnet av to fortidige horn i gull, ansees ofte som starten på romantiske nasjonalismen i Danmark. Når det gjelder Slindebirken, er «Guldhornene» viktig fordi det vektlegger ideen om gravhauger og funn i jorden. Oehlenschläger skildrer oppdagelsen av det andre hornet på følgende vis:

FIG. 6.7 J.C. Dahl, *Vinter ved Sognefjorden* (1827). Olje på lerret. Nasjonalmuseet, Oslo.

Da klinger i Muld
det gamle Guld.

Tvende Glimt fra Oldtidsdage
funkler i de nye Tider.
Selsomt vendte de tilbake,
gaadefylt paa røde Sider.
(Oehlenschläger 1802)

Akkurat som med Slindebirken er motivet at fortiden på et vis ligger gjemt og begravet i jorden, før den så kommer til syne og «funkler i de nye Tider.» Forskjellen er derimot at «Guldhornene» slutter med at hornene blir ødelagt, og glimtet av fortiden de brakte med seg, forsvinner, eller som Oehlenschläger

sier det i siste strofe: «Evig bortsvandt Helligdommen». Fortellingen om Slindebirken har ingen tilsvarende avslutning. Der er snarere essay, dikt og bilder med på å fremheve det bestandige og levende med treet på gravhaugen. Selv i Dahls snødekte landskap er vinteren ikke en slutt, men heller en slumring som kan smelte og gi plass til ny vår. En lignende slumring er også sentralt til stede i Welhavens dikt om Slindebirken, «Det Fredede Træ» fra 1844. Leif Østby har spekulert på om Welhavens interesse for Slindebirken startet alt i 1826, da han traff Dahl i Bergen etter at denne hadde kommet dit fra Sogn. Kanskje, skriver Østby, så Welhaven da noen av Dahls skisser (Østby 1965, 226)? Dette er selvsagt vanskelig å avgjøre. Det vi vet, er at Welhaven og Dahl traff hverandre flere ganger, både i 1839 og 1844, og i samlingen *Nyere Digte* hvor «Det Fredede Træ» inngikk, stod også Welhavens «Festsang til Professor Dahl» fra 1839. I avslutningen på dette diktet hyller Welhaven nettopp Dahls landskapsmalerier og sier:

Han har i Kæmpers Fødeland
først fattet Nordens Mening,
han saa i Fjeld og Skov og Strand
en dybere Forening.
(Welhaven 1845)

Det er derfor relativt uproblematisk å anta at Welhaven har hatt god kjennskap til Dahls arbeider, og deriblant må man anta de ulike versjonene av Slindebirken. Dette er interessant fordi Welhaven på et vis spiller videre på det vinterlandskapet som Dahl malte i 1838. Deler av «Det Fredede Træ» har vært sitert før, men det er verdt å inkludere hele diktet her:

Det Fredede Træ.

Ved Sognefjorden paa gaarden S l i n d e,
der er den stolteste birk at finde;
paa Hydnesoug, over kjæmpens ben,
strækker den vidt sin kraftige gren
og holdes i ære
og kan sin alder mod skyen bære.

Mens træer og lunde tyndes og ældes,
den holder sig frisk og skal aldrig fældes;
thi bonden siger: «Den har i arv
sin frodige vekst af en kjæmpes marv,
og i dens skygge
er godt at vandre og godt at bygge.»

Dens bark tør ingen rive og riste,
og ingen tør bryde dens løv eller kviste;
hvert spirende straa, hver urt, der gror
i birkens ly paa den hellige jord,
vil bonden spare,
skjønt leen skal gjennom engen fare.

Naar birkens skinnende løv er borte,
og engen er hvid, og skyerne sorte, -
naar bonden har bragt sin skat under tag
og sidder ved kveld i det bænkedede lag
med mad og drikke -
han glemmer det fredede trøe dog ikke.

Han fylder med mjød den vældige kande
og sender et ord fra grande til grande.
De svare ham alle med smil og med nik
og følge ham ud med den kraftige drik
til Hydneshougen, -
da bringe de skjønne til birken og draugen.

Saa danne de kreds og slutte sig sammen,
mens mjøden gydes om birkestammen;
da smelter sneen ved kraftens daab,
da samle sig alle de grale raab
i dette ene:
«Saa stande du karsk i rod og grene!»

Med dybe træk er i dette billed
vort Nordens liv for tankerne stillet;
det maa ei ældes og sygne hen, -
det skal fra sin rod besjæles igjen
og holdes i ære,
og kjækt sin krone mod himlen bæere.
(Welhaven 1845)

I de første to strofene understreker Welhaven kretsløpet som finnes mellom treet og gravhaugen. Røttene fra treet får rett ut næring fra beinmargen til den hauglagte, og dette gir en frodig vekst. I strofene 4–6 skildrer Welhaven vinteren. Her beskriver han et tre uten blader og en eng belagt av sne, men også en bonde som «glemmer det fredede trøe dog ikke.» I stedet for skjønner bonden mjød i «den vældige kande», og sammen med sine naboer går de til bjerketreet, og der «bringe de skjønne til birken og draugen».

Det er tydelig at Welhaven her har tatt for seg den skikken som både Christie og Neumann refererer til om øloffer på julaften, og videre at han gir denne skikken en poetisk hensikt. I sjetten strofe skildrer han hvordan snøen rundt

bjørkestammen smelter «ved kraftens daab» som mjøden gir, og således indikerer diktet at snøen skal smelte, vinter skal vike, og det vil bli vår. Dermed skisserer Welhaven nok et kretsløp i sitt dikt, og dette finner sted mellom folket og Slindebirken. Det at bøndene husker treet og ofrer til det, er med på å fornye treet, noe som igjen gir bonden en trygghet da det «i dens [treets] skygge/er godt at vandre og godt at bygge».

I Welhavens «Det Fredede Træ» ligger således også fortiden begravet i jorden i form av en draug eller kjempe, men i motsetning til i «Guldhornene» er ikke dette skatter som behøver å graves opp for å komme til syne.² I stedet for er bjørketreet bindeleddet mellom haugen og dens fortid, og bjørkas frodighet er tegn på fortidens tilstedeværelse. Det viktige for Welhaven er at disse kretsløpene ikke glemmes, men holdes i hevd, for ved glemsel frykter han at sykdom og elde setter inn, og at det som før var frodig, vil forvitne og bli borte. Det er tydelig at Welhaven sikter til langt mer enn bare den lokale bonden på Slinde forholds til bjørka. Snarere er det «Nordens liv» som det her gjelder, og som må vernes om. Satt på spissen kan vi derfor si at Welhaven er opptatt av at det er viktig å huske sin fortid og å holde denne i hevd, for gjennom dette vil man finne næring til frodig vekst.

Avslutning: Slindebirkens død

Gjennom antikvariske essay, utallige bilder og poesi ble Slindebirken fremholdt som et særegent sted hvor nærheten til fortiden var sentral. Samtidig førte denne fascinasjonen for treet og gravhaugen langt på vei til dens ødeleggelse. Historien om den hauglagte kjempen – som noen har spekulert på om måtte være en person fra *Frithjofs saga* (Willoch 1975, 249) – førte til fortellinger om nedgravde skatter og mulige rikdommer. Kombinert med den gryende interessen slike som Christie næret for arkeologiske utgravninger, ble haugen under bjørketreet snart åpnet. I en av de siste skildringene av Slindebirken – laget av Dahls venn og elev Franz Wilhelm Schiertz i 1852 – virker det som om haugen rundt treet har vært gravd opp (fig 6.8).

Treets kraftige røtter er blottstilt, og noen av dem er helt fri fra jorden rundt. Treets fundament var dermed blitt langt mer ustabil, og dette var nok en hovedgrunn til at det blåste ned i en storm i 1874. Slik endte – i hvert fall deler av – Slindebirkens historie med en kollaps.

² Dette var tanker som også kom til uttrykk i Danmark, blant annet i skriftene til Christian Molbechs *Ungdomsvandring i mit Fødeland*. For en mer detaljert analyse av dette se Damsholt 1999.

FIG. 6.8 F.W. Schiertz, *Slindebirken* (28. august 1852). Tegning. Nasjonalmuseet, Oslo.

Det er en viss bittersøt symbolikk i at treet falt nettopp på grunn av det som tradisjoner, sagn og dikt understreket at man ikke skulle gjøre – nemlig å røre haugen. De arkeologiske utgravningene avdekket heller ikke noen store funn. I Per Fetts *Førhistoriske minne i Sogn. Sogndal prestegjeld* fra 1955 kan vi lese følgende:

Slinda. gnr. 84.

Funnkartet nr. 1. Audun Slinde, bnr. 7. «Hydneshougen» (Kong Hydnes haug, Kongshaugen) låg halvhundre meter V for husa til Arne Slinde, 8-10 m N for riksvegen. 19 m i tvi, 4 m høg, bygd med 30 cm jord over kjernerøys. Utgraven 1893 (Gabriel Gustafson) Grav 1 mura kiste, minst mannslag O-V, fora med kantsette heller, helle-tak, botnen brulagt med småstein. Her låg B 4963 a-m. Grav 2 mura kiste 3 m N for grav 1, rund, 1 m i tvn, botn av heller, to svære heller låg på kvarandre til tak. Her låg B 4963n. - Her på haugen stod den heilage Slindebjørka, og dei brukte tømme avskummet frå ølbrygginga på haugen. (Fett 1955, 13)

Det hele er kort og prosaisk. Den hauglagte er ikke lenger en person fra *Frithjofs saga* eller en kjempe hvis marg gir næring, men den langt mer anonyme B 4963 a-m. Likeså er øloffret ikke lenger et poetisk fortolket kretsløp som binder folk og landskap sammen, men snarere et resultat av behov for et sted å helle ølavskummet.

Det er selvsagt å sette det på spissen å slik sammenligne 1800-tallets romantiske pasjoner med etterkrigstidens nitidige arkeologiske katalogisering. Samtidig bringer sammenligningen frem et vesentlig punkt angående hva som var kjernen i Slindebirkens popularitet på 1800-tallet. Det dreiet seg om følelser skapt gjennom en interaksjon med landskapet og en begeistring (krydret med melankoli) over følelsen av fortid dette landskapet bar med seg. Disse følelsene ble skapt og holdt i hevd gjennom en interaksjon mellom kunst, historie og poesi, som i seg selv skapte et kreativt kretsløp der Slindebirken stadig ble refortolket og gitt ny mening. Det var dette kreative kretsløpet som var årsaken til at en stor bit av barken ble samlet inn i 1863 og deretter innlemmet som en del av Bergen Museums samlinger. Barkebiten ble fraktet til museet nesten som et relikvie, som ikke bare representerte et tre i Sogn, men snarere hele det kreative kretsløpet og de kvalitetene så mange hadde funnet i samspillet mellom fortid, folk og landskap.

LITTERATUR

- Bang, Marie Lødrup. 1987. *Johan Christian Dahl 1788–1857: Life and Works*. Bind 1–3. Oslo: Norwegian University Press.
- Christie, Wilhelm F.K. 1837. «Om det mærkelige Birketræet paa Gaarden Slinde, i Sogn». *URDA1* (1): 318–327.
- Dahl, J.C. 1827. Utkast til brev til Lyder Sagen, 5. Februar 1827. UBO brevsamling, 205
- Dahl, J.C. 1841. «Brev fra J.C. Dahl til Lyder Sagen, Dresden, 6. april 1841». Trykket i *Vidar* 1888: 529–539, ved Thorvald Boeck.
- Damsholt, Tine. 1999. «En national turist i det patriotiske landskap». *Fortid og Nutid* (Mars): 3–26.
- Fett, Per. 1955. *Førhistoriske Minne i Sogn: 5: Sogndal Prestegjeld*. Vol. 5. Bergen: Universitetet, Historisk Museum.
- Fett, Per. 1973. *Førhistoriske Minne i Midhordland: 10–11: Bergen by Og Vestlandet: Ukjende Funnstader: Tillegg, Etterord*. Vol. 10–11. Bergen: Historisk Museum.
- Frost, Ulla. 1997. *Till Norrige! En voyage pittoresque år 1827*. Vingåker: Linderoths trykkeri.
- Grandien, Bo. 1987. *Rönndrurvans Glöd: Nygöticistiskt i Tanke, Konst Och Miljö under 1800-talet*. Vol. 107. Nordiska Museets Handlingar. Stockholm.
- Hofmann, Werner. 2000. *Caspar David Friedrich: Naturwirklichkeit Und Kunstwahrheit*. München: Beck.
- Johannesen, Ole Rønning. 1973. «Fornminner i kunsten, med 37 bilder». I *Førhistoriske minne i Midhordland: 10, Bergen by tillegg*, redigert av Per Fett, 23–34. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Ljøgdott, Knut. 2011. *Historien Fremstilt i Bilder*. Oslo: Pax.
- Malmanger, Magne, Pontus Grate og Nasjonalgalleriet. 1980. *Dahls Dresden: [utstilling]* Nasjonalgalleriet 11. Oktober – 7. Desember 1980. Oslo: Nasjonalgalleriet.
- Neumann, Jacob. 1837. «Antiqvariske Ekskursjoner i Sogn, (Supplement til mine Reiseberetninger 1828)». *URDA1* (1).
- Oehlenschläger, Adam. 1802. «Guldhornene». I *Digte*. København: A. Seidelin.
- Schiller, Friedrich. 1801. *Sehnsucht*.
- Sørensen, Tonje Haugland. 2019. «Aktivisten Johan Christian Dahl – Historie og kulturminner som felles arv og ansvar». I *Fortidsminneforeningens Årbok* 173: 29–48.
- Welhaven, Johan Sebastian. 1845. «Det fredede træ.» I *Nyere Digte*. Christiania: Forlagt af Johan Dahl.

Welhaven, Johan Sebastian. 1845. «Festsang til Professor Dahl (1839)». I *Nyere Digte*. Christiania: Forlagt af Johan Dahl.

Widman, Dag. 1957. «Carl Johan Fahlcrantz och den götiska nationalromantiken.» I *Ord och bild* 66: 169–178.

Willoch, Sigurd. 1930. «Fremmede Kunstnere i Norge: Av Det Romantiske Landskapsmaleriets Historie». *Kunst og Kultur*, årg. 17: 169–188.

Willoch, Sigurd. 1975. «Med romantiske kunstnere i Sogn: I. Slindebjerken.» I *Kunst og Kultur* 58: 239–252.

Østby, Leif. 1965. «Die Slindebirke. Ein romantisches Symbol in Norwegischer Maleri und Dichtung». I *Nordelbingen. Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte*. Band 34. Heide in Holstein: Boyens & Co.

BILLEDVERK

Fig. 6.1 Thomas Fearnley, *Slindebirken* (1839). Olje på lerret. 54,5 cm x 66 cm. Nasjonalmuseet, Oslo. NG.M.00363. Foto: Børre Høstland / Nasjonalmuseet. Lisens: CC-BY.

Fig. 6.2 Johannes Flintoe, *Den hellige bjerk ved Gaarden Slinde. Levning fra Balders Lunde* (ca. 1820). Gouache. 39 x 46 cm. Nasjonalmuseet, Oslo. NG.M.02266. Foto: Nasjonalmuseet. Lisens: CC-BY.

Fig. 6.3 Johannes Flintoe, *Fimmereide* [sic] (ca. 1834–1839). Tegning. Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design. NG.K&H.1953.0104. Foto: Nasjonalmuseet. Lisens: CC-BY.

Fig. 6.4 Carl Johan Fahlcrantz, *Thorsten Wikingsons gravhög Framnäs, Sognefjorden* (1827). Motiv ur *Frithiofs saga* av Esaias Tegnér. 37,5 x 54 cm. Public domain.

Fig. 6.5 Caspar David Friedrich, *Zwei Männer in Betrachtung des Mondes* (1819/1820). Olje på lerret. 35 x 44,5 cm. Galerie Neue Meister, Dresden. Invt. nr. Gal.-Nr. 2194.

Fig. 6.6 J.C. Dahl, *Slindebirken, Vinter* (1838). Ny Carlsberg Glyptotek. Min. 3585.

Fig. 6.7 J.C. Dahl, *Vinter ved Sognefjorden* (1827). Olje på lerret. 61,5 x 75,5 cm. Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design. NG.M.03138. Foto: Jacques Lathion / Nasjonalmuseet. Lisens: CC-BY.

Fig. 6.8 F.W. Schiertz, *Slindebirken* (28. august 1852). Tegning. Blyant, laving og gouache på papir. 29 x 45,5 cm. Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design. NG.K&H.A.05411. Foto: Jeanette Veiby / Nasjonalmuseet. Lisens: CC-BY.

Del III

Kvalitetsmarkör

Það sem fagurt er og skáldlegt: Átök um bókmenntasmekk og virðingu íslenskrar þjóðar

GUÐMUNDUR HÁLF DANARSON

Eins og rímur (á Íslandi) eru kveðnar, og hafa verið kveðnar allt að þessu, þá eru þær flestallar þjóðinni til mínkunar – það er ekkji til neins að leina því – og þar á ofan koma þær töluverðu illu til leiðar: eíða og spilla tilfinningunni á því, sem fagurt er og skáldlegt og sómir sjer vel í góðum kveðskap ... (Jónas Hallgrímsson 1837, 18).

Með þessum orðum hefst snörp ádeila á vinsælustu bókmenntagrein Íslendinga um aldir, rímur, sem birtist í þriðja árgangi *Fjölnis* (1837), tímariti sem kom út á íslensku í Kaupmannahöfn á árunum 1835–1847. Ádrepan á rímurnar var í anda yfirlýstrar stefnu tímaritsins sem gekk út á að efla vitund Íslendinga um fegurðina, ekki síst í notkun tungumálsins (*Fjölnir* 1835, 10–11). Skotspónn greinarinnar var nýlegt bókarkorn með rímum eftir alþýðuskáldið Sigurð Breiðfjörð sem hann hafði ort út frá fornum sögnum af elskendunum Tristani og Ísold (1831). Fjölnisgreinin var nafnlaus en vitað er að hún var skrifuð af einum fjögurra ritstjóra tímaritsins, náttúrufræðingnum og skáldinu Jónasi Hallgrímssyni. Hér var um að ræða nýjung í íslenskri bókmenntasögu því að greinin er almennt talin fyrsti eiginlegi ritdómurinn á íslensku (Auður Aðalsteinsdóttir 2016, 133; Páll Valsson 1999, 160–167). Fann Jónas rímnakverinu flest til foráttu og fannst honum að tíma þeirra sem hnoðuðu slíkum ósóma saman væri betur varið til þarfari verka; þeir gætu til að mynda „orkt eitthvað skárra, eða þá að minnsta kosti þrjónað meínlausann duggra-sokk, meðan þeir voru að ‚gullinkamba‘ og ‚fimbulfamba‘ til ævarandi spotts og aðhláturs um alla veröldina“ (1837, 18; sbr. kafla Frode Helmich Pedersen í þessari bók).

Margt hefur verið ritað um ritdóm Jónasar Hallgrímssonar, enda tókst þar upprennandi þjóðskáld Íslendinga á við vinsælasta rímnaskáld sinnar tíðar (Árni Sigurjónsson 1995, 366–373; Gils Guðmundsson 1950; Páll Valsson 1998, 8–67; Sigurður Nordal 1986; Sveinbjörn Sigurjónsson 1937, lii–lvii; Vilhjálmur Þ. Gíslason 1980, 99–107; Þórður Helgason 2011). Dómurinn var örugglega að hluta til skrifaður sem svar við meinlegu níðkvæði, „Fjölnirs rjómi“, sem Sigurður hafði ort tveimur árum fyrr um fyrsta árgang *Fjölnis* (Sigurður Breiðfjörð 1839, 16–18; Jón Helgason 1907, 187–188). Fleira lá þó hér að baki. Í ádeilunni má þannig greina ákveðna skoðun ritdómarans á bókmenntasmekk þjóðarinnar, um leið og hún var yfirlýsing um það hver ætti réttilega að hafa valdið til að greina á milli góðs kveðskapar og leirburðar á Íslandi.

Átökin um gildi rímna voru að mörgu leyti hápólitísk því að bókmenntir gegndu lykilhlutverki í þeirri róttæku endursköpun íslensks þjóðernis sem hófst á fyrri hluta 19. aldar. Útgáfa *Fjölnis* var einmitt eitt skýrasta dæmið um það að íslenskir menntamenn og stúdentar í Kaupmannahöfn höfðu „smitast“ af hugsjónum svokallaðrar menningarlegrar þjóðernisstefnu sem fór eins og sóttarfaraldur um Evrópu á þessum árum – svo notað sé líkingamál hollenska bókmennta- og menningarfræðingsins Joeps Leerssen (2011). Stefnan kom fram fullsköpuð á fyrstu árum 19. aldar í þýskumælandi ríkjum Mið-Evrópu og þá ekki síst sem svar við niðurlægjandi ósigrum þeirra í stríði við Napóleón keisara. Hugmyndafræði stefnunnar á rætur í kenningum 18. aldar heimspekinganna Johanns Gottfrieds Herder og Jeans-Jacques Rousseau en blandast einnig við rómantíska hughyggju sem einkenndi þýska heimspeki og skáldskap á árunum í kringum aldamótin 1800. Helstu einkenni stefnunnar, segir Leerssen, var sú trú að þjóðir væru skýrt afmarkaðar og lífrænar heildir sem mynduðu eins konar myndhverfa einstaklinga, með eigin vilja og sál – þjóðarsál. Aðal kennimark þjóða var sérstök menning, og þá aðallega tungumálið, sem afmarkaði þær frá öðrum þjóðum – þ.e.a.s. þjóðmenningin sameinaði þjóðir innbyrðis um leið og hún opinberaði það sem menn álitu vera hið innsta eðli þjóðar (sbr. kafla Eirik Vassenden og Pia Forssell í þessari bók). Á pólitískum óvissutímum leituðu frumkvöðlar menningarlegrar þjóðernisstefnu líka öryggis og festu í sögulegri arfleifð þjóðanna, í þeirri trú að þjóðmenning hvers tíma tengdi saman lifandi kynslóðir og gengnar í einn lífrænan vef. Tryggð við menningarhefðir var því álitin sérstök dyggð og þær þjóðir sem varðveittu tungumálið „hreint“ og „óspillt“, og þar með hugsun og tilfinningar fortíðar, þóttu jafnan öðrum þjóðum fremri. Að síðustu litu menningarlegir þjóðernissinnar á þjóðina sem hinn eina réttborna handhafa fullveldisins sem þýddi aftur að yfirráð einnar þjóðar yfir annarri voru talin bæði óeðlileg og óæskileg (Leerssen 2006, 82–126).

Síðasta atriðið tengist langvarandi deilum um uppruna ríkisvalds, þar sem á aðra hlið voru þeir sem gengu út frá því að ríki væru búin til af skynsömum einstaklingum sem gerðu með sér samfélagssáttmála til að leysa tiltekin vandamál í mannlegum samskiptum. „Þar sem þau eru gerð af mönnum“, segir enski stjórnmálaheimspekingurinn John Stuart Mill um þessa hugmynd um ríkisvald, „þá er gengið út frá því að menn gætu valið hvort það verður til eða ekki, eða eftir hvaða fyrirmyndum það er byggt“. Hinum megin víglínunnar voru síðan þeir sem álitu að stjórnvald væri í raun ekki valkvætt, skrifar Mill. Það væri „ekki búíð til, heldur vex það fram“. Lögmaetar pólitískar stofnanir áttu, samkvæmt þessari hugsun, að hafa orðið til á lífrænan hátt og endurspegla síði þjóðanna, „eðlishvatir og ómeðvitaðar langanir og þrár“ (1861, 1–2; mín þýðing; sbr. kafla Frode Ulvund í þessari bók). Með öðrum orðum, samkvæmt síðari skilningnum „myndaði þjóðmenningin þjóðina frekar en að hún væri mynduð af þjóðinni“ (Kaiser 1999, 18–20; mín þýðing).

Menningarleg þjóðernisstefna varð vinsæl í Danmörku strax á fyrstu árum 19. aldar. Mótaðist hún ekki síst af vaxandi spennu í samskiptum stjórnvalda í Kaupmannahöfn og þýskumælandi íbúa Slésvíkur-Holtsetalands, sem leiddu til tveggja styrjalda um yfirráð yfir hertogadæmunum tveimur (Bjørn 1998). Stefnan umbylti er frá leið afstöðu Dana til konungsríkisins en það hafði verið fram að þessu fjölþjóðlegt – eða kannski frekar óþjóðlegt – ríki þar sem saman kom fólk af ýmsum uppruna, sem talaði ólík tungumál, undir stjórn eins konungs (Bregnsbo og Villads Jensen, 2004). Smám saman varð krafan aftur á móti sú að danska ríkið skyldi byggjast á *dönsku* þjóðerni, sem einkenndist aftur af danskri menningu, menningararfi og sögu (Glenthøj 2014, 55–58; Korsgaard, 2004; sbr. kafla Tine Damsholt í þessari bók). Gott dæmi um þessa tegund þjóðernisstefnu er að finna í bók sem danski sagnfræðingurinn Carl Ferdinand Allen gaf út árið 1848 í ritröðinni *Antislesvigholstenske Fragmenter*, en hún var hugsuð sem framlag til deilnanna um hertogadæmin. „Det er først i den nyeste Tid, at Bevidstheden ret er bleven vakt om Betydningen af det Eiendommelige og Særegne, som findes hos ethvert virkeligt Folk“, fullyrðir hann, en meðal slíkra sérkenna flokkaði hann síði, lög og bókmenntir en þó sér í lagi tungumál þjóðanna. Meðvitund um þjóðerni og pólitískt frelsi tengdust líka á gagnvirkan hátt, heldur hann áfram, því að þjóð sem hefur ekki tilfinningu fyrir pólitísku sjálfstæði sínu viðheldur þjóðareinkennum sínum aðeins af gömlum vana.

Men naar Borgeren lærer at betragte sig ikke længere som et villieløst Redskab i Statsmaskinen, men som et selvstændigt virkende Medlem af Statssamfundet: da vil hans Folks Sprog, dets nationale Egenheder og de af dets historiske Udvikling udspringende særegne Forhold og Indretninger blive ham vigtige og dyrbare, fordi han erkjender, at de høre med til hans Folks Væsen ... (Allen 1848, 1–2).

Þessi nýju menningarpólítísku viðhorf í Danmörku höfðu óhjákvæmilega mikil áhrif á pólitíska vitund íslenskra menntamanna og stúdenta í höfuðborginni, því að nú varð mun erfiðara en áður fyrir þá að samræma ástina á föðurlandinu (Íslandi) og tryggð við konungsríkið (Danmörku). Það flækti málið enn frekar fyrir þeim að í tilraunum sínum til að greina sig frá Þjóðverjum leituðu danskir þjóðernissinnar meints uppruna sinnar eigin þjóðar í fornum íslenskum bókmenntum – eða norrænum bókmenntum skráðum á íslenskt bókfell – um leið og þeir þóttust þess fullvissir að íslensk tunga væri sérlega merkilegt tungumál. Sú skoðun naut vinsælda í Danmörku að íslenskan stæði norrænni frumtungu nær en önnur lifandi tungumál á Norðurlöndum og því tengdi hún ekki aðeins Íslendinga við sína fortíð heldur einnig Dani við sína. Af þessum sökum varð Ísland „et sagnomspundet og næsten mytisk sted“ í augum margra danskra 19. aldar skálda og menntamanna, svo vitnað sé til skýringa Vibeke A. Pedersen við endurútgáfu tímaritsgreinar um Eddukvæði eftir skáldið og guðfræðinginn N. S. F. Grundtvig (Pedersen 2012; sjá kafla Ruth Hemstad í þessari bók). Sú staðreynd að Grundtvig byrjar umrædda grein með tilvitnun í upphafslínu þekktis óðs eftir skáldið Adam Oehlenschläger til sögueyjunnar í norðri, „Island! hellige Øe, Ihukummelsens vældigste Tempel!“ (Grundtvig 1806: 270), undirstrikar enn frekar þessar hugmyndir um eyjuna í norðri og segir sú tileinkun meira en mörg orð um stöðu Íslands í vitund rómantískra Dana snemma á 19. öldinni.

Í byrjun 19. aldar töldust rímur ein rótgrónasta tegund bókmennta á Íslandi, því að rætur þeirra ná langt aftur í bókmenntasögunni. „Það er hald margra fræðimanna sem gild rök styðja“, segir þjóðfræðingurinn Davíð Erlingsson (1989, 350) um þetta atriði, að þær „hafi öðrum menntagreinum framar stuðlað að órofnu samhengi í þróun andlegs þjóðlífs og þar með menningar á Íslandi frá 14. til 20. aldar“. Rímum má lýsa sem frásagnarkvæðum eða söguljóðum (epískum kvæðum) en þær verða til sem bókmenntagrein, að því að virðist, einhvern tíma eftir miðja 14. öld undir áhrifum frá evrópskum rómönsum. Rímurnar tengjast líka eldri skáldskaparhefð á Íslandi traustum böndum vegna þess að fyrstu rímnaskáldin sóttu sér gjarnan efnivið, kenningar og bragarhætti í dróttkvæði (Vésteinn Ólason 1976 og 1993, 322–350). Í ljósi þeirrar áherslu sem lögð var á gildi íslenskrar miðaldamenningar og mikilvægi lifandi tengsla við fortíðina hefði mátt búast við að íslenskir menningarpostular á fyrri hluta 19. aldar skipuðu rímum í öndvegi íslenskra bókmennta, því erfitt er að sjá hvaða menningarfyribæri þessa tíma var „íslenskara“ en þær (sbr. Þórður Helgason 2011, 103–105). Spurningin sem hér verður leitað svara við er því hvers vegna þjóðernissinninn Jónas Hallgrímsson gagnrýndi þennan mjög

svo þjóðlega kveðskap svo harkalega að hann greiddi, að mati sumra, „allri bókmenntagreininni slíkt hættuhögg, að hún náði sér aldrei framar“ (Stefán Einarsson 1961, 287). Með öðrum orðum, hvers vegna var Jónasi svo í mun að rjúfa samhengið í íslenskum bókmenntum, sem var mörgum þjóðhollum Íslendingum kærara en flest annað í heimi hér (sbr. Sigurður Nordal [1924] 1996)?

Ónytsamir kveðlingar, trölla- og fornmannarímur

Í andúð sinni á rímnakveðskapnum fylgir Jónas Hallgrímsson í fótspor siðapostula fyrri tíma sem höfðu gert ítrekaðar tilraunir til að kveða niður þessa vinsælu bókmenntagrein á Íslandi (Ólafur Davíðsson 1888–1892, 206–216). Gott dæmi um það, sem oft er vitnað til, eru afar neikvæð ummæli siðskiptaleiðtogans Guðbrands Þorlákssonar biskups um rímur frá árinu 1589. Þau birtust í formála hans að nýrri sálmabók, en markmiðið með henni var að hvetja almenning til að heiðra guð sinn og herra eftir formúlum hins nýja siðar. Mikilvæg forsenda þess, skrifar biskup, var að af myndu leggjast:

þeir ónytsamligu Kuedlingar, Trölla og Fornmanna Rýmur, Mannsunguar, Afmors Vijsur, Bruna Kuæde, Haads og Hugmodis Vijsur, og annar vondur og liotur Kuedskapur, Klaam, Nijd, og Keskne, sem hier hia Alþydu Folke framarmeir er elskad og idkad, Gude og hanns Einglum til Stygdar, Diöflenum og hanns AARum til Gledskapar og Þionustu, enn i nockru Kristnu Lande ödru (Guðbrandur Þorláksson 1589, aaviii).

Rímur fengu ámóta útreið tæplega tveimur öldum síðar í konunglegri tilskipun um húsagann á Íslandi frá árinu 1746, sem gefin var út í kjölfar rannsóknarferðar danska píetistans Ludvigs Harboe til Íslands. Markmiðið með ferðinni var að koma skikkan á starf kirkjunnar í landinu, rækta kristilegt siðferði á Íslandi og bæta aga á íslenskum heimilum en stjórnvöld álitu greinilega að pottur væri víða brotinn í þeim málum (Loftur Guttormsson 2000, 309–319). Í tilskipuninni hvatti konungur húsbændur til að áminna börn sín og hjú um að „vakta sig fyrir Osæmelegu Tale og Gamne, Eydum og Bloote, Hiegoomlegum Historíum, eda so kølludum Søgum, og Amors-Vijsum eda Rijmum, sem Christnum soomer ecke umm Hønd ad hafa, og Heilagur Ande aangrast vid“ (*Tilskipan* 1746, 21).

Það var því rötgróin trú meðal þeirra sem höfðu áhyggjur af kristilegu siðferði Íslendinga á öldum áður að rímur spilltu þankagangi og framferði alþýðu. Svipaðan tón má finna í málflutningi Jónasar og hinna ritstjóra *Fjölnis*, þótt fagurfræðin hafi verið í fyrirrúmi hjá þeim frekar en kristilegur siðaboðskapur (Driscoll 1997, 23–25; Páll Valsson 1999, 166–167). Þannig gerir Jónas Hallgrímsson meintu siðleysi rímna Sigurðar Breiðfjörð rækileg skil í

FIG. 7.1

Sigurður Breiðfjörð.
Tréstudungumynd gerð af
danska listamanninum Hans
Peter Hansen eftir teikningu
sr. Helga Sigurðssonar.
Þjóðminjasafn Íslands.

ritdómnum um Tristransrímur án þess þó að hann minnst á ókristilegt hugarfar eða syndsamlega léttúð höfundarins. Siðaboðskapur ritdómsins tengist aftur á móti kjarnanum í ritstjórnarstefnu *Fjölnis*, eins og henni er lýst í inngangsgrein í fyrsta hefti tímaritsins. Þar boða ritstjórnarnir andlega vakningu á Íslandi byggða á því sem þeim þótti skynsamlegt, fagurt og satt, „Allt sem ollað getur siðaspillíngu verður þessvegna útibirgt úr ritgjörðum okkar,“ skrifa þeir, „og allt skal af fremsta megni stuðla til betrunar siðgæðanna“ (*Fjölur* 1835, 12–13). Í þessum anda lýsir Jónas efniviðnum sem Sigurður nýtir sér með þeim orðum að af Tristranssögu sé „ekkjert að læra. Hún er ekkji til neíns, nema til að kvelja lesandann, og láta hann finna til, hvursu það er viðbjóðslegt, að hlíða á bull og vitleísu“ (1837, 20). Meðferð rímnaskáldsins á efninu er eftir því, heldur ritdómarinn áfram, því að orðfæri Sigurðar „lísir frábærlegu ‚smekkleísi‘ og tilfinningarleísi á því, hvað skáldlegt sje“ (1837, 22). Til að sýna fram á meinta ósmekkvísi alþýðuskáldsins tínir Jónas til langan lista af bögumælum, málleysum og vitlausum kenningum sem hann þóttist finna í rímum Sigurðar. „Slíkur óþverri og viðbjóður!“ er niðurstaðan sem hann dregur af upptalningunni; „það eru fádæmi, að nokkur maður skuli gjeta verið að velta öðru eíns í huga sjer, og búa það til. Ímindunar-ablið hlítur að vera allt saman gjörsamlega spillt og saurgað, áður enn það gjeti farið að skapa þvílíkar ófreskjur“ (1837, 28).

Niðurstaða Jónasar er eindregin: „Hvílík vanbrúkun á skáldskapar-listinni! hvílíkt hirðuleisi um sjálfann sig og aðra – að hroða sona af kveðskapnum, og reína ekkji heldur til, að vanda sig og kveða minna. Þetta má ekkji sobúíð standa. Leirskáldunum á ekkji að vera vært“ (1837, 29).

Hér talar sá sem valdið vill hafa. Í krafti menntunar sinnar og menningarlegs auðmagns sem háskólaborgari og heimsmaður telur Jónas Hallgrímsson sig þess umkominn að vanda um fyrir ómenntuðu íslensku alþýðuskáldi sem, að hans mati, skorti alla tilfinningu og hæfileika til að yrkja smekklega. Jónas flokkar sig á þann hátt, svo við umorðum hugmynd franska félagsfræðingsins Pierres Bourdieu, í hóp með þeim sem taka sér vald til að úrskurða hverjir það séu sem geta með réttu lýst því yfir að þeir séu réttnefndir rithöfundar (á frummálinu: „le monopole du pouvoir de dire avec autorité qui est autorisé à se dire écrivain“, Bourdieu 1992, 311; sbr. Tsien 2012, 12, 193). Þetta er mikilvægur og áhugaverður þráður í ritdómi Jónasar. Ólíkt þeim sem áður höfðu einokað alla opinbera umræðu um íslenska menningu og fagurfræði lista þá var Jónas hvorki þjónn kirkjunnar né embættismaður konungs og stóð því utan hins opinbera valdakerfis á Íslandi. Markmið hans var þar af leiðandi ekki að beygja almenning undir forræði veraldlegs eða andlegs yfirvalds, heldur að siðbæta íslenska þjóð með því að kenna henni að yrkja af smekkvísi. Lykilatriði í þeirri viðleitni, taldi hann, var að venja þjóðina af rímnaruglinu og leiða hana með því inn á nýjar og vænlegri brautir í bókmenntum.

Þetta var í anda þeirrar hugarfarslegu byltingar á Íslandi sem *Fjölnir* hafði kallað eftir frá stofnun tímaritsins. Í áðurnefndri ritstjórnargrein lýstu Jónas og félagar hans þannig yfir stríði á hendur þeirri deyfð og doða sem þeim þótti hafa einkennt íslenskt samfélag um aldir og dregið allan kjark og frumkvæði úr þjóðinni. Það sem þjóðin þurfti, sögðu þeir, var andleg vakning, „því hvað er deyfðin nema svefn sálarinnar, enn sálin getur vakað, og á að vaka, þegar skynsamlegar röksemdir ráða til atorku og glaðværðar“ (*Fjölnir* 1835, 1). Andi þjóðarinnar, héldu þeir áfram, „er henni eíns ómissandi og sálin líkamanum, egi maðurinn að geta lifað, ekki að eíns sínu lífi, heldur líka öðru háleítara, enn það er lífi þjóðarinnar, so sem hann er tilskapaður, og orðið margfaldlega sæll hér á jörðu“ (1835, 2). Að eigin sögn höfðu ritstjórnarnir fjögur meginatriði að leiðarljósi í þessari framfaraviðleitni sinni, en það voru *nytsemdin*, *fegurðin*, *sannleikurinn* og „það sem *gott* er og *siðsamlegt*“ (1835, 8–13). Með þessi atriði að vopni ætluðu þeir að vekja íslenska þjóðarsál af værum blundi og brjóta þar með stíflurnar sem þeim þóttu halda aftur af andlegum og veraldlegum framförum á Íslandi.

Ritdómur Jónasar um rímur Sigurðar Breiðfjörð kallast á við þessa stefnu *Fjölnis*; hann er eins konar ákall um fagurfræðilega endurreisn eða krafa um nýjar

og smekklegrí bókmenntir fyrir íslenska þjóð. Hugmyndin var sú að menningarleg siðbót þjóðarinnar væri lífsnauðsynleg, því að án hennar myndi doðabokunni sem hrjáði þjóðina aldrei léttast af henni. Fyrirmyndin sem Íslendingar áttu ávallt að hafa í huga, sögðu Fjölismenn, var reynslan frá upphafi byggðar á Íslandi, þegar forfeðurnir skrifuðu Íslendingasögur og merktu sagnarit Norðurlanda. Þá var málið fagurt og óspillt, „hreínt og óblandað einsog orðið getur, bæði að orðum og orðaskipun“ (Fjölirnir 1835, 11). Í ritdóminum færir Jónas rök fyrir því að rímur Sigurðar Breiðfjörð stönguðust algerlega á við þessi gildi, því að orðfærið á þeim væri „abllaust og tuddalegt“. „Nógar dönsku-slettur koma líka innan um“, hélt hann áfram, þótt þær væru ekki „eíns gríðarlega margar, og við mætti búast af slíkum höfundum.“ Kenningar rímnanna voru líka „hvur annarri vitlausari, og sumar so óviðfeldnar og voðalegar meðferðar, að hvur maður ætti að vara sig á, að nefna þær, so hann brjóti ekki úr sér tennurnar í slíku hraungríti“ (1837, 26–27). Af þeim sökum bar þessi kveðskapur, þrátt fyrir að bragformið væri sannarlega alíslenskt, augljósan vott um hnignun þjóðarinnar og fráhrarf frá menningarafrekum sögualdar.

Þessi hlið gagnrýnnar á rímurnar sneri að samfélagslegri virkni íslenskrar menningar. Að mati Jónasar eyddu rímurnar og spilltu tilfinningu Íslendinga fyrir því sem fagurt var og göfugt um leið og þær báru vott um úrkynjun samtímamanna hans þegar þeir voru bornir saman við forfeður sína. Í augum hans var þetta ekkert gamanmál, því að menningin var alls ekki aukaatriði þegar kom að uppbyggingu íslensks samfélags heldur bæði mikilvægasta kennimark þjóðarinnar í alþjóðlegum samanburði og lykilatriði þegar kom að tímanlegri velferð hennar. Slík gagnrýni sneri inn á við; hún var ákall um íslenska siðbót sem átti að hleypta nýju lífi í þjóðina. Þetta var aðeins önnur hlið gagnrýnnar því að Jónasi var ekki síður umhugað um álit annarra á Íslendingum og þar með stöðu þjóðarinnar út á við í samskiptum við aðrar þjóðir. Þegar kom að þjóðmenningu var alls ekki nóg að hún væri upprunaleg eða sérstök fyrir þjóðina, hún þurfti líka að teljast merkileg. Þjóð með þjóðum mátti ekki verða sér til skammar ef hún ætlaði að láta taka sig alvarlega. Flestar rímur, eins og þær höfðu verið kveðnar fram að því voru, að mati Jónasar, þjóðinni til minnkunar og vildi hann þær því feigar. Með eigin ljóðagerð bauð gagnrýnandinn Íslendingum aftur á móti upp á nýjan og smekklegrí skáldskap sem, með orðum Einars Ólafs Sveinssonar prófessors, „að fágun og hugsjónum, tign og fjölbreytni [stóð] útlendum kveðskap á sporði“ (Einar Ólafur Sveinsson 1945, 6). Þetta var framlag Jónasar Hallgrímssonar til þeirrar andlegu endurreisnar sem ritstjórar *Fjöltnis* vildi hefja á Íslandi.

Hvar er þín fornaldarfrægð?

Fyrsta „stórkvæði“ Jónasar Hallgrímssonar sem birtist opinberlega var ljóðið „Ísland“, en það var prentað í fyrsta hefti *Fjölnis* árið 1835 (Jónas Hallgrímsson 1835; Haukur Hannesson, Páll Valsson og Sveinn Yngvi Egilsson 1989, 8, 118–119; Páll Valsson 1999, 116–123; Ringler 2010, 101–105). Kvæðið er ort undir augljósum áhrifum frá áður nefndu ljóði Adams Oehlenschläger („Island! hellige Ø!“), en þó í yngri útgáfu þess, með aðeins breyttri upphafshendingu („Island! Oldtidens Ø!“; Oehlenschläger, 1823; sbr. Sveinn Yngvi Egilsson 1996). Líta má á „Ísland“ sem eins konar stefnuyfirlýsingu *Fjölnis* í bundnu máli en ljóðið kemur strax á eftir áður nefndri ritstjórnargrein og kallast greinilega á við hana. Ljóðið hverfist um brennandi spurningu sem skáldið spyr strax í fyrstu tveimur ljóðlínunum: „Ísland! farsælda-frón og hagsælda hrímhvíta móðir! / Hvar er þín fornaldar frægð, frelsið og manndáðin bezt?“. Í upphafi var landið numið af ágætum frjálsræðishetjum, upplýsir Jónas, sem komu „austanum hildýpis haf, hingað í sælunnar reit“. Mannlífið var líka fagurt á fyrstu öldum Íslandsbyggðar, því að þá „riðu hetjur um héróð, og skrautbúin skip fyrir landi / flutu með fríðasta lið, færandi varninginn heim“ (Jónas Hallgrímsson 1835, 21). Þegar komið var fram á 19. öldina var þessi tími löngu liðin tíð og þjóðin hætt að safnast saman til að ráða ráðum sínum á hinum forna þingstað, Þingvöllum. Yfirvöld höfðu lagt hið forna alþingi niður réttum þremur og hálfum áratug fyrr og rústir búðanna, þar sem forystumenn þingsins höfðu dvalist um þingtímann, voru það eina sem enn minnti á forna frægð hins helga staðar. Þetta er undirstrikað í síðustu línum kvæðisins:

Nú er hún Snorrabúð stekkur, og língið á lögbergi helga
blánar af berjum hvurt ár, börnum og hröfnum að leík.
Ó þér únglínga fjöld og Íslanz fullorðnu synir!
Sona er feðranna frægð fallin í gleýmsku og dá! (Jónas Hallgrímsson 1835, 22).

„Ísland“ er ort undir elegískum hætti (e. *elegiac distichs*), en það er klassískur bragarháttur sem naut talsverðra vinsælda hjá rómantískum skáldum á fyrstu árum 19. aldar, ekki síst í Þýskalandi (Ziolkowski 1980). Þótt þessi bragarháttur hafi verið notaður í alls kyns kveðskap hafa fræðimenn túlkað val Jónasar þannig – með tilvísun í heiti bragarháttarins – að hann hafi viljað leggja sérstaka áherslu á þann trega og söknuð eftir horfinni gullöld sem birtist í kvæðinu (Bandle 1989, 231; sbr. Constantine 1988, 182). Þetta er örugglega rétt, sem og sú ábending að Jónas hafi lært þennan klassíska hátt í námi sínu við latínuskólann á Bessastöðum, og því hafi legið beint við fyrir hann að beita honum í eigin kveðskap (Sveinn Yngvi Egilsson 1999, 71; sbr. Clarence Glad 2011). Bragarhátturinn hentaði líka

efninu vel, því að kvæði ort undir elegískum hætti áttu helst að tjá spennu milli tveggja andstæðna, segir bókmenntafræðingurinn Theodore Ziolkowski um klassísku þýsku elegíuna, „hins raunverulega og hins ímyndaða [*the ideal*], nútímans og fortíðar, frelsis og nauðar, samfélags og náttúru, hins skammlífa og hins sígilda“ (Ziolkowski 1980, 99, mín þýðing).

Það býr þó fleira undir í kvæðinu. „Ísland“ tjáir sannarlega melankólískan söknuð eftir liðinni tíð en það er ekki síður sú virðing sem Íslendingar fortíðarinnar nutu í heiminum sem skáldið saknar en fortíðin sjálf. Kvæðið hefst, eins og fram hefur komið, á því að höfundurinn spyr sig hvað hafi orðið af fornaldar *frægð* Íslands. Þá upplýsir hann lesendur um að feðurnir sem sigldu forðum vestur um haf til Íslands hafi verið *frægir* og að þeir hafi aukist af íþrótt og *frægð* eftir að þeir settust að í hinu nýja landi. Sex öldum síðar er *frægð* feðranna aftur á móti fallin í gleymsku og dá. Með því að klifa á *frægð* þjóðarinnar dregur skáldið athygli lesandans að þeirri virðingu sem hann segir að aðrar þjóðir hafi borið fyrir Íslendingum á fyrri tíð – og gefur um leið í skyn að álit umheimsins á þjóðinni hafi dvínað verulega síðan þá. Þessi áhugi á orðsþori þjóðarinnar átti sér ýmsar orsakir en hann tengist örugglega að hluta til vandamáli sem íslenskir þjóðernissinnar áttu erfitt með að ráða fram úr, þótt það hafi sjaldan verið nefnt beinlínis á nafn í opinberri umræðu á Íslandi. Fáir sem á annað borð leiddu hugann að því drógu í efa að Íslendingar væru sérstök þjóð, með sitt eigið tungumál og jafnvel merkilegan menningararf (Guðmundur Hálfðanarson og Kirsten Thisted 2020, 121–126) og samkvæmt grunnreglum þjóðernisstefnunnar gaf þetta Íslendingum ótvíræðan rétt til að krefjast sjálfstjórnar og skyldaði þá jafnvel til að berjast fyrir henni. Vandí 19. aldar Íslendinga var aftur á móti sá að það hvarflaði ekki að mörgum að Íslendingar gætu ráðið eigin málum án verulegrar aðstoðar stærri og völdugri nágranna – til þess væru þeir einfaldlega of fáir og samfélagið vanþróað bæði í menningarlegu og efnahagslegu tilliti. Gott dæmi um slík viðhorf má sjá í athugasemdum Carls E. Bardenfleth, dómsmálaráðherra Dana og fyrrverandi stiftamtmanns á Íslandi, frá árinu 1849 um framtíðarstöðu Íslands innan danska ríkisins eftir endalok danska einveldisins. Íslendingar verða að skilja, skrifar hann, „at de ere et lille Folk, hvis særlige Nationalitet ikke kan hjemle dem en selvstændig Bestyrelse“ (Aðalgeir Kristjánsson 1960–1963, 158). Nokkrum árum síðar gagnrýndi hann harðlega það sem hann kallaði „den separatistiske Uafhængigheds-Følelse, der i senere Tid ved de kjøbenhavnske Islænderes Virksomhed havde gjort store Fremskridt“. Íslendingar ættu ekki að gleyma því að í reynd væru tengslin við Danmörku mun mikilvægari fyrir þá en íbúa móðurlandsins, því að „hiin fjerne Øes Udvikling i intellectuel og materiel Henseende i en væsentlig Grad afhænger

heraf“. Þess vegna væru „den yngre islandske Generations Drømmerier om den islandske Uafhængigheds gyldne Frugter“ ekkert annað en órar einir sem myndu, ef þeir yrðu að veruleika, einungis leiða til „en langvarig Standsning i Islændernes Fremskriden mod Cultur og Civilisation“ (Bardenfleth 1890, 36; skrifað á árunum 1854–1857; sbr. kafla Susanne Skår í þessari bók).

Það skal tekið fram að Bardenfleth bar engan sérstakan kala til Íslendinga. Þótt hann gagnrýndi þá fyrir „den Ulyst til alt Nyt, den stadige Fastholden ved det Gamle, som er characteristisk for Islænderne, saavel som for alle Beborere af Øer, der ligge langt fjernede fra den Øvrige Verdens travle Virksomhed“ (Bardenfleth 1890, 31) þá talar hann almennt af hlýhug bæði um land og þjóð. Skoðanir hans litast frekar af því viðhorfi sem margir frjálslyndir þjóðernissinnar á 19. öld höfðu til smáþjóða sem þeir töldu að gætu ómögulega fullnægt þeim skyldum sem fylgdu því að stýra eigin ríki. Breski sagnfræðingurinn Eric Hobsbawm talar um „þröskuldslögmálið“ (*the ,threshold principle‘*) í þessu samhengi en með því á hann við að þjóðir yrðu að uppfylla ákveðin lágmarksskilyrði til að krefjast fullra þjóðréttinda. Þannig voru flestir 19. aldar fræðimenn sammála því, segir hann, að þjóðir „yrðu að ná ákveðinni stærð til að geta þroskast á lífvænlegan hátt. Ef þær náðu ekki að klífa þennan þröskuld áttu þær enga sögulega réttlætingu“. Þessu fylgdi óhjákvæmilega, segir Hobsbawm, að „sumar smærri þjóðir og tungumál voru dæmd til að hverfa“ (Hobsbawm 1992, 30–37; mín þýðing). Þótt þessi sannindi hafi þótt það augljós á sínum tíma að þau þörfnuðust ekki frekari rökstuðnings þá hefur aldrei náðst nein sátt um það hvaða skilyrði þjóðir þurfa að uppfylla eða hver hafi vald til þess að dæma um það hvaða þjóðir séu á vetur setjandi og hverjar ekki. Á 19. öld heyrðust t.a.m. þær raddir í Skandinavíu að engin norræn þjóð væri í raun nægilega stór eða öflug til að standast ein og sér þrýsting frá stórveldum í nágrenninu og því yrði Skandinavía óhjákvæmilega öll að sameinast í einu ríki (Glenthøj 2018). Slíkar skoðanir náðu þó aldrei að yfirvinna danska, norska og sænska þjóðernisstefnu og þess vegna varð sameining Norðurlanda aldrei að veruleika.

Spurningin um getu Íslands til að standa á eigin fótum snerist ekki síst um efnahagslega framtíð landsins og stærð þjóðarinnar, því að um það leyti sem Jónas skrifar ritdóm sinn voru Íslendingar einungis um 57 þúsund talsins og landið skorti flestar þær stofnanir sem nauðsynlegar þóttu fyrir sjálfstæð ríki (Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon 1997, 56; Guðmundur Hálfðanarson 2019). Jónas er þó ekki fyrst og fremst með þetta í huga, heldur stöðu íslenskrar menningar og alþjóðlega viðurkenningu þjóðarinnar sem menningarþjóð. Glæst fortíð Íslendinga sýndi sannarlega hvað í þjóðinni bjó en hún ein og sér dugði ekki til að réttlæta tilvist íslenskrar þjóðar eða afla henni

virðingar í heiminum. Markmið Jónasar og annarra Fjölnismanna var því ekki að endurreisa hina fornu frægð óbreytta, enda töldu þeir, eins og segir í grein þar sem ritstjórar *Fjölnis* svara gagnrýni á tímaritið, að þjóðir líkist einstaklingum í því „að þær físis ekki að lifa upp aptur það sem þær eru búnar að lifa“ (Fjölnir 1838, 17). Takmarkið var fremur að þróa nýtt menningarlíf í landinu, sem félli að fagurfræði og rómantískum viðmiðum 19. aldarinnar og staðsetja Íslendinga þar með meðal „siðmenntaðra“ þjóða. Á þann hátt einan gat íslensk þjóð réttlætt tilveru sína sem raunveruleg menningarþjóð. Hlaut þessi viðleitni að byggjast á einhvers konar blöndu af því sem gat talist þjóðlegt og almennt viðtekið – þ.e.a.s. að einhverju leyti varð að taka mið af því sem var sérstakt fyrir Ísland, um leið og tryggja varð að íslensk nútímamenning félli að viðurkenndum smekk samtímans í nágrannalöndunum.

Nýrrar aldar nýjan smekk

Það er örugglega engin tilviljun að mörg af fyrstu kvæðum Jónasar Hallgrímssonar sem birtust á prenti voru ort undir bragarháttum sem voru í miklum metum meðal menntamanna í Evrópu en höfðu lítið eða ekkert verið notaðir í íslenskum kveðskap fram að því. Elegískur háttur var t. a. m. hluti hins klassíska menningargrunns Evrópu og því viðurkenndur hluti þess sem margir flokkuðu sem evrópska siðmenningu. „Gunnarshólmi“, annað af „stórkvæðum“ Jónasar sem var prentað í *Fjölni*, er aftur á móti ortur undir ítölskum 13. og 14. aldar bragarháttum (*terza rima* og *ottava rima*) – þó að viðbættri stuðlasetningu að íslenskum sið (Ringler 2010, 136–143; Haukur Hannesson, Páll Valsson og Sveinn Yngvi Egilsson 1989, 131). Þetta fellur vel að þeirri stefnu *Fjölnis*, svo vitnað sé til svars ritstjóranna við framkominni gagnrýni á tímaritið, að kynna fyrir Íslendingum „önnur lönd, háttsemi og ásigkomulag annarra siðaðra þjóða, og hvurnig þeir fara að hugsa og tala, sem best eru kallaðir að sjer, og mestu koma til leiðar“ (Fjölnir 1838, 8). Jónas notar þó ekki aðeins „innflutta“ bragarhætti í kveðskap sínum, því að hann yrkir einnig undir fornum norrænum háttum og þá bæði edduháttum og dróttkvæðum háttum. Kveðskapur Jónasar verður því áhugaverður hræringur af því sem má kallast „þjóðlegt“ og innflutt. Á þennan hátt endurnýjar hann „íslenskt ljóðform á 19. öld,“ skrifar Sveinn Yngvi Egilsson. „Jónas endurvakti forníslenska bragarhætti og innleiddi erlend ljóðform af þvílíkri list að það markar tímamót í íslenskri bragsögu“ (Sveinn Yngvi Egilsson 1999, 57).

Túlka má þessar bragtilraunir Jónasar Hallgrímssonar sem viðleitni til að laga íslenskar bókmenntir að þeirri fagurfræði sem var ríkjandi á meginlandi

FIG. 7.2 10.000 kr. seðill með mynd af Jónasi Hallgrímssyni. Fyrst gefinn út árið 2013.

Evrópu á fyrri hluta 19. aldar. Í annan stað áttu þær að vera þjóðlegar og sérstakar en í hinn urðu þær að falla að evrópskum viðmiðum svo að þeim sem skoðuðu þær utan frá þættu þær ekki alltof framandi og óheflaðar. Ritstjórnarnir útskýra einmitt þá ákvörðun sína að birta nokkrar þýðingar á erlendum bókmenntaverkum í tímaritinu þannig að þeir hafi viljað gefa löndum sínum tækifæri til að kynnst textum „sem einna best lísa tímanum, eður beina honum eitthvað áleiðis“ (Fjölirnir 1838, 8). Þegar á reyndi féll þessi tilraun í grýttan jarðveg á Íslandi, a.m.k. voru viðbrögð lesenda við þessu efni í tímaritinu afar blendin (Páll Valsson 1999, 123–127). Ritstjórnarnir gáfu lítið fyrir slíka gagnrýni. Hún sýndi einungis svart á hvítu að „skáld-andi og fegurðartilfinning muni vera sjaldgjæfast á Íslandi“. Sú staðreynd að þeir höfðu valið erlendu sögurnar af kostgæfni, úr efni „sem þeim sem vit hafa á“ þótti mikið til koma, var næg sönnun þess að þetta voru góðar bókmenntir. Þó „að alþíðu vorri gjeðjist ekki að þeim“, þá merkti það því „ekkji annað, enn að smekkur vor og dómar [eru] ólíkjir annarra þjóða; og þegar mikjið ber á milli, vekur það grun um, að *vorum* smekk og uppfræðingu sje ábótavant“. Sökudólgurinn var heldur ekki langt undan að mati ritstjóranna því Íslendingar miðuðu „dóma sína í þessu efni við rímur, og annan leírburð, sem búinn er að aflaga tilfinningar þeirra og álit á eðli hins rjetta skáldskapar“ (Fjölirnir 1838, 8–9).

Sigurður Breiðfjörð svaraði ritdómi Jónasar Hallgrímssonar fullum hálsi í stuttri ádrepu sem hann stílaði á tímaritið og gekk manna á milli í handritum en birtist ekki á prenti fyrr en löngu síðar (Gils Guðmundsson 1950). Þar bendir alþýðuskáldið glaðhlakalega á að Tristransrímur væru „á fáum árum ... svo

gjörsamlega útseldar, að bráðum á að prenta á nýju“, á meðan landsmenn fúlsuðu almennt við *Fjölni*. „Sjálfs hans bullbækling vill enginn kaupa,“ skrifar Sigurður, „og fer hann að gjöfum til þeirra, sem þiggja vilja, og þótt Fjölnir kalla vildi oss alla Íslendinga svo vitgranna, að enginn hefði skyn rétt að meta bóka [svo] sem út koma, verður honum ekki til þess trúað, heldur en annars sem hann lætur út úr sér bögglast“. Á „mannamótum sletta ýmsir í þig háðsglósum,“ hélt hann áfram, „aðrir forakta þig sem viðbjóðslegasta afkvæmi föðurlandsins, sem ekki svífist að níða niður allar stéttir“. Hvernig „meinar þú, vesalingurinn þinn,“ spyr hann *Fjölni* að lokum, „að geta kennt sýslumönnum að skrifa, prestum að lifa siðlega, kaupmönnum að höndla réttilegast, og bændum að stýra búi sínu, og skáldum að yrkja, þú, sem engra þessara næringarvegi hefur reynt og líklega aldrei verður hæfur að takast á hendur“ (Gils Guðmundsson 1950, 41).

Þrátt fyrir að *Fjölni* hafi almennt verið tekið heldur fálega í fyrstu þá jókst álit manna á tímaritinu er frá leið og varð það að lokum, svo vitnað sé til Sigurðar Nordal prófessors, „að helgiriti í íslenskum bókmenntum“. Þar skipti hlutur Jónasar Hallgrímssonar mestu að mati Sigurðar, því að hann „gerði Ísland að nýju landi, íslenskuna að nýrri tungu, íslenzk ljóð að nýrri list“ (Sigurður Nordal [1935] 1996, 391). Þessi ummæli lýsa vel stöðu Jónasar Hallgrímssonar í vitund síðari tíma Íslendinga, enda hefur honum iðulega verið stillt á stall sem helsta „menningardýrtingi“ Íslendinga á 20. og 21. öld (Dović og Jón Karl Helgason 2016, 149–188). Af þeim sökum varð fæðingardagur Jónasar Hallgrímssonar (16. nóvember) fyrir valinu þegar Íslendingar útnefndu sérstakan dag íslenskrar tungu undir lok síðustu aldar, en haldið hefur verið upp á hann árlega frá 1996 (Stjórnarráð Íslands). Dómar *Fjölnis* um íslenskan bókmenntasmekk og rímur fengu því æ meiri vigt er frá leið, þannig að jafnvel rímnaskáldin sjálf fóru að taka þá til sín. Gott dæmi um slíkt má sjá í rímu eftir alþýðufræðimanninn Brynjúlf Jónsson frá árinu 1860, þar sem skáldið veltir fyrir sér viðhorfum til rímna og hvernig best yrði brugðist við gagnrýninni á þær:

Hví þá flestir menntamenn
mótkast rímum veita,
sem þó voru, og eru enn
almenn skemmtun sveita?
...
Nýrrar aldar nýjan smekk
nýjar rímur beri;
og þá menntun áfram gekk
eins og þær líka geri.
(Bragi Halldórsson 2009, 97–99).

Þótt lesa megi nokkra undrun yfir fjandskap íslenskra menntamanna í garð rímna út úr fyrra erindinu, ekki síst vegna þess að þær voru í miklu afhaldi hjá alþýðufólki í sveitum, þá sýnir síðara erindið að rímnaskáldið tekur gagnrýnina til sín. Nútíminn kallar á nýjan smekk, segir Brynjúlfur, og ef rímurnar áttu að lifa af þá áttu rímnaskáldin engan kost annan en að laga bókmenntasköpun sína að nýrri fagurfræði.

Niðurstöður: Andar líkið?

Oft hefur verið bent á að fréttir af andláti rímnakveðskapar á Íslandi hafi verið ótímabærar því að áratugirnir eftir ritdóm Jónasar Hallgrímssonar voru að mörgu leyti gullöld rímna á Íslandi (Þorsteinn Erlingsson 1895; Þórður Helgason 2011, 92–108). Þannig spyr rithöfundurinn Þórarinn Eldjárn sig að því hvort líkið andi, í grein þar sem hann veltir fyrir sér meintum dauða rímnanna: „Svarið er nei og nei“, skrifar hann. „Það er ekkert lík og það andar ekki“ (1990, 82–83). Með þessu leggur Þórarinn áherslu á að rímnakveðskapurinn hafi aldrei lognast alveg útaf, enda eru rímur enn kveðnar á Íslandi, en um leið bendir hann á að rímurnar hafi fyrir löngu dottið úr tísku og þær séu því í einhvers konar dauðadái – þær hafi í raun hætt að draga andann.

Af þessum örlögum rímna og því sem um þær hefur verið sagt að framan má leiða tvær niðurstöður. Í fyrsta lagi stýrist smekkur fólks á hverjum tíma ekki nema að litlu leyti af boðum og bönnum velmeinandis menningarpostula. Rímur misstu ekki flugið fyrst og fremst vegna þess að Jónas Hallgrímsson skrifaði um þær illyrtan ritdóm í menningartímaritið *Fjölmi*, heldur frekar af því að þeir sem höfðu haldið hefðinni á lífi, og þá bæði framleiðendur og neytendur, misstu áhugann á þeim. Þegar Hallfreður Örn Eiríksson þjóðfræðingur spurði einn kvæðamann upp úr miðri síðustu öld hvort rímur væru ekki enn kveðnar í sveitinni þá var svarið afdráttarlaust: „Neinei, neinei, það er ekki, heyrst ekki. Fólk vill ekki heyra kveðið núorðið. Það vill heldur djassinn, þó hann sé helmingi vitlausari“ (Rósa Þorsteinsdóttir 2016, 13). Af þessu má ráða að ein tegund afþreyingar hafi tekið við af annarri án þess að forystumenn í íslensku menningarlífi hafi haft mikið um það að segja. Þeir töldu jú djasstónlist enn verri kost en rímur, því að hún var bæði innflutt og átti rætur í menningu sem þótti frumstæð og framandi (Guðmundur Hálfðanarson 2021, 75–76).

Í öðru lagi verða allar þjóðir til í alþjóðlegu samhengi, því að þótt boðberar menningarlegrar þjóðernisstefnu hafi lagt áherslu á hið sérstaka í þjóðmenningunni, ekki síst tungumálið, þá var einnig litið til þess hvernig hún féll inn í viðurkennt menningarlegt stigveldi tímans. Þar skipti mestu að

menningin – og þar með þjóðin – næði að stíga yfir þröskuldinn ósýnilega sem greindi að „raunverulegar“ þjóðir og þjóðir sem hlutu, eðli málsins samkvæmt, annaðhvort að hverfa inn í aðrar stærri eða lúta valdi sterkari þjóða. Hér var um flókið stigveldi að ræða sem í samskiptum vesturs við austrið miðaðist við ákveðna hugmynd um Evrópu, eins og Edward Said fjallaði svo eftirminnilega um í brautryðjendaverki sínu um „órialismann“ (1978). Svipað átti sér stað innan Evrópu á 19. öld þar sem nýjar hugmyndir um tengsl menningar og ríkisvalds grófu undan gamalgrónum konungsríkjum. Í þeirri uppstokkun sem varð í kjölfarið þótti sjálfsagt að hópar sem töldust ekki uppfylla skilyrði þess að flokkast meðal menningarþjóða létu af sérvisku sinni og tækju upp siði þjóðríkisins sem þeir tilheyrðu. Þegar ritstjórar *Fjölnis* litu til heimalands síns um miðjan 4. áratug 19. aldar þá sýndist þeim að það vantaði flest það sem þrjú átti evrópska nútímaþjóð. Efnahagslífið var staðnað, siðferðið bágborið og bókmenntasmekkurinn þjóðinni til minnkunar. Til að bæta ástandið hvöttu þeir landsmenn sína til að taka upp nýja siði sem líktust þeim sem tíðkuðust meðal svokallaðra siðaðra þjóða. Einn liður í þeirri siðbót var að aðlaga íslenskar bókmenntir að viðteknum smekk hjá þeim þjóðum sem Íslendingar vildu líkjast. Þar áttu rímur alls ekki heima því að þótt enginn drægi í efa að þær væru sérlega þjóðlegur kveðskapur þá þóttu þær of framandi og ósmekkvísar til að afla þjóðinni virðingar. Þess vegna vildu frumkvöðlar menningarlegrar þjóðernisstefnu að Íslendingar hættu að kveða rímur.

LITTERATUR

- Aðalgeir Kristjánsson. 1960–1963. „Álitsskjöl og tillögur um stjórn Íslands. Frá ársbyrjun 1849.“ *Saga* 3 (1): 137–176.
- Allen, Carl Ferdinand. 1848. *Om Sprog og Folke-Eiendommelighed i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland*. Kaupmannahöfn: C. A. Reitzels Forlag.
- Árni Sigurjónsson. 1999. *Bókmenntakenningar síðari alda*. Reykjavík: Heimskringla.
- Auður Aðalsteinsdóttir. 2016. „Bókmenntagagnrýni á almannavettvangi: Vald og virkni ritdóma á íslensku bókmenntasviði“. Doktorsritgerð, Háskóli Íslands.
- Bandle, Oskar. 1989. „Jónas Hallgrímsson und die ‚Nationalromantik‘“. Í *ÜberBrücken. Festschrift für Ulrich Groenke zum 65. Geburtstag*, ritstj. Knut Brynhildsvoll, 229–244. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Bardenfleth, C. E. 1890. *Livserindringer*. Kaupmannahöfn: C. A. Reitzels Forlag.
- Bjørn, Claus. 1998. *1848. Borgerkrig og revolution*. Kaupmannahöfn: Gyldendal.
- Bourdieu, Pierre. 1992. *Les Règles de l'art: Genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Seuil.
- Bragi Halldórsson. 2009. „Ástir Hjálmars hugumstóra og Ingibjargar konungsdóttur í rímum síðari alda.“ *Són* 7: 65–131.
- Bregnsbo, Michael og Kurt Villads Jensen. 2004. *Det danske imperium: storhed og fald*. Kaupmannahöfn: Aschehoug.
- Clarence E. Glad. 2011. „Grísk-rómversk arfleifð, nýhúmanismi og móton ‚íslenskrar‘ þjóðmenningar 1830–1918.“ *Saga* 49(2): 53–99.
- Constantine, David. 1988. *Hölderlin*. Oxford: Oxford University Press.

- Davíð Erlingsson. 1989. „Rímur“. Í *Munnmenntir og bókmenning*. Bindi 4 af *Íslensk þjóðmenning*, Frosti F. Jóhannsson, 330–355. Reykjavík: Þjóðsaga.
- Dović, Marijan og Jón Karl Helgason. 2016. *National poets, cultural saints: Canonization and commemorative cults of writers in Europe*. Leiden: Brill.
- Driscoll, Matthew. 1997. *The Unwashed Children of Eve. The Production, Dissemination and Reception of Popular Literature in Post-Reformation Iceland*. Enfield Lock: Hisarlik Press.
- Einar Ólafur Sveinsson. 1945. „Jónas Hallgrímsson.“ *Skírnir* 119(1): 5–22.
- Fjöltnir. 1835. „Fjöltnir“, *Fjöltnir* 1: 1–17.
- Fjöltnir. 1838. „Fjöltnir“, *Fjöltnir* 4: 3–19.
- Gils Guðmundsson. 1950. „Fjöltnir og Sigurður Breiðfjörð.“ *Alþýðublaðið. Jólblað*, 24. desember: 12–19 og 39–43.
- Glenthøj, Rasmus. 2014. *1864. Sønner af de Slagne*. Kaupmannahöfn: Gads forlag.
- Glenthøj, Rasmus. 2018. „Skandinavismen som en politisk nødvendighed. Politisk skandinavisme i et teoretisk og komparativt perspektiv“. Í *Skandinavismen. Vision og virkning*, ritstj. Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller og Dag Thorkildsen, 227–255. Óðinsvé:
- Grundtvig, N.F.S. 1806. „Lidet om Sangene i Edda“, *Maanedskriftet Ny Minerva*, júlí–ágúst: 270–299.
- Guðbrandur Þorláksson. 1589. „Formale“. Í *Ein Ný Psalma book, Med mægum Andlegum Psálmum ...*, ritstj. Guðbrandur Þorláksson, aaii–bbi. Hólum í Hjaltadal.
- Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon, ritstj. 1997. *Hagskinna. Sögulegarragtölur um Ísland*. Reykjavík: Hagstofa Íslands.
- Guðmundur Hálfðanarson. 2019. „Adskillelse vil betyde Islands Ødelæggelse: islandsk selvstændighedspolitik og adskillelse fra Det danske Rige.“ *Politica* 51(4): 423–440.
- Guðmundur Hálfðanarson. 2021. „The Icelandic National Narrative and World War II. „Freedom and Culture“. Í *Nordic War Stories. World War II as History, Fiction, Media, and Memory*, ritstj. Marianne Stecher-Hansen, 65–80. New York: Berghahn Books.
- Guðmundur Hálfðanarson og Kirsten Thisted. 2020. „The Specter of an Empire“. Í *Denmark and the New North Atlantic. Narratives and Memories in a Former Empire*, ritstj. Kirsten Thisted og Ann-Sofie N. Gremaud, 91–177. Árósum: Aarhus University Press.
- Haukur Hannesson, Páll Valsson og Sveinn Yngvi Egilsson. 1989. *Skýringar og skrár*. IV. bd. af *Ritverk Jónasar Hallgrímssonar*. Reykjavík: Svart á hvítu.
- Hobsbawm, Eric. 1992. *Nations and Nationalism since 1780*, 2. útg. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jón Helgason, ritstj. 1907. *Bréf Tómasar Sæmundssonar*. Reykjavík: Sigurður Kristjánsson.
- Jónas Hallgrímsson. 1835. „Ísland.“ *Fjöltnir* 1: 21–22.
- Jónas Hallgrímsson. 1837. „Um rímur af Tristrani og Indíönu, orkar af Sigurdi Breiðfjörð.“ *Fjöltnir* 3: 18–29.
- Jónas Hallgrímsson. 1838. „Gunnarshólmi“. *Fjöltnir* 4: 31–34.
- Kaiser, David Aram. 1999. *Romanticism, Aesthetics, and Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Korsgaard, Ove. 2004. *Kampen om folket. Et dannelseperspektiv på dansk historie gennem 500 år*. Kaupmannahöfn: Gyldendal.
- Leerssen, Joep. 2006. *National Thought in Europe. A Cultural History*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Leerssen, Joep. 2011. „Viral nationalism: romantic intellectuals on the move in nineteenth-century Europe“. *Nations and Nationalism* 17(2): 257–271.
- Loftur Guttormsson. 2000. *Frá siðaskiptum til upplýsingar*. III. bd. af *Kristni á Íslandi*, ritstj. Hjalti Hugason. Reykjavík: Alþingi.
- Mill, John Stuart. 1861. *Considerations on Representative Government*. London: Parker, Son, and Born.
- Oehlenschleger, Adam. 1823. „Island“, *Samlede Digter*, 182–183. Kaupmannahöfn, Forfatterens Forlag.
- Ólafur Davíðsson. 1888–1892. *Íslenzkar gátur, skemtanir, vikivakar og þulur*. Bindi 2 af *Skemtanir*. Kaupmannahöfn: S.L. Möller.
- Páll Valsson. 1998. „Að yrkja sig út úr bókmenntasöggunni. Sigurður Breiðfjörð og Fjöltnir“. *Andvari* 123: 58–67.
- Páll Valsson. 1999. *Jónas Hallgrímsson. Ævisaga*. Reykjavík: Mál og menning.
- Pedersen, Vibeke A. 2012. „Indledning til „Lidet om Sangene i Edda“ 10.1. Grundtvigs værker, „Lidet om Sangene i Edda“. <http://www.grundtvigsværker.dk/tekstvisning/649/0#>.
- Ringler, Dick. 2010. *Bard of Iceland. Jónas Hallgrímsson, Poet and Scientist*. Reykjavík: Mál og menning.
- Rósa Þorsteinsdóttir. 2016. „Það vill heldur djassinn ...! Um vinsældir rímnakveðskapar á síðustu öld“. *Són* 14: 13–32.
- Said, Edward W. 1978. *Orientalism*. London: Routledge & Keegan Paul.

- Sigurður Breiðfjörð. 1831. *Rímur af Tristrani og Indíönu*. Kaupmannahöfn: S. L. Møller.
- Sigurður Breiðfjörð. 1839. „Fjölnirs rjómi, 1835“, *Ljóða Smámunir samt Emilíu Raunir*, 16–18. Viðey: Helgi Helgason.
- Sigurður Nordal. 1986. „Tvö alþýðuskáld. Sigurður Breiðfjörð og Bólu-Hjálmar. Erindi flutt á fræðslufundi í verkamannafélaginu Dagsbrún árið 1942“. Í *Ritverk. Mannlýsingar*, II bd., ritstj. Jóhannes Nordal, 36–60. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Sigurður Nordal. 1996 [1924]. „Samhengið í íslenskum bókmenntum. Inngangur að Íslenzkri lestrarbók.“ Í *Ritverk. Samhengi og samtíð*, I. bd., ritstj. Jóhannes Nordal, 15–38. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Sigurður Nordal. 1996 [1935]. „Fjölnir. Minningarræða 1. des. 1935.“ Í *Ritverk. Samhengi og samtíð*, II. bd., ritstj. Jóhannes Nordal, 389–391. Reykjavík: Almenna bókafélagið
- Stefán Einarsson. 1961. *Íslensk bókmenntasaga 874–1960*. Reykjavík: Snæbjörn Jónsson.
- Stjórnarráð Íslands. „Dagur íslenskrar tungu.“ Skoðað 5. febrúar 2021. <https://www.stjornarradid.is/verkefni/menningarmal/islensk-tunga/dagur-islenskrar-tungu/>.
- Sveinbjörn Sigurjónsson. 1937. „Inngangur“. Í *Sigurður Breiðfjörð, Núma rímur*, 3. útg., lii–lvii. Reykjavík: Snæbjörn Jónsson.
- Sveinn Yngvi Egilsson. 1996. „Island! Oldtidens Øe.“ Í *Þorlákstíðir: sungnar Ásdási Egilsdóttur fimmtugri 26. október 1996*, ritstj. Guðvarður Már Gunnlaugsson og Margrét Eggertsdóttir, 60–64. Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen.
- Sveinn Yngvi Egilsson. 1999. *Arfur og umbylting. Rannsókn á íslenskri rómantik*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Tilskipan umm Huus-Agann a Islande. 1746. Hólar í Hjaltadal.
- Tsien, Jennifer. 2012. *The Bad Taste of Others: Judging Literary Value in Eighteenth-Century France*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Vésteinn Ólason. 1976. „Nýmæli í íslenskum bókmenntum á miðöld.“ *Skírnir* 150: 68–87.
- Vésteinn Ólason. 1993. „Kveðskapur frá síðmiðöldum“. Í *Íslensk bókmenntasaga*. Bindi 2, ritstj., Vésteinn Ólason, 283–378. Reykjavík: Mál og menning.
- Vilhjálmur Þ. Gíslason. 1980. *Jónas Hallgrímsson og Fjölnir*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Ziolkowski, Theodore. 1980. *The Classical German Elegy, 1795–1950*. Princeton: Princeton University Press.
- Þórarinn Eldjárn. 1990. „Andar líkið? Um rímur.“ *Tímarit Máls og menningar* 51(2): 77–83.
- Þórður Helgason. 2011. „Rímnamál.“ *Són* 7: 75–113.
- Þorsteinn Erlingsson. 1892. „Guðrún Ósvífsdóttir. Sögunljóð eptir Brynjólf Jónsson á Minnanúpi.“ *Sunnanfari* 2(1): 3–6.

Det som er fagert og poetisk: Strid om det islandske folks litterære smak og heder

GUDMUNDUR HÁLFÐANARSON

OVERSATT AV ELÍN BÁRA MAGNÚSDÓTTIR

Slik *rímur*¹ (på Island) er diktet, og har vært diktet frem til nå, da er nesten alle en ydmykelse for nasjonen – det har ingen hensikt å legge skjul på det – og i tillegg til det er de årsak til ganske mye dårlig innen diktning: ødelegger og skader følelsen for hva som er fagert og poetisk og sømmer seg godt i god diktning [...]. (Jónas Hallgrímsson 1837, 18)

Med disse ordene starter en skarp kritikk av den mest populære litterære sjangeren på Island i mange århundrer, nemlig *rímur*. Den ble publisert i tredje årgang av *Fjölnir* (1837), et tidsskrift som kom ut på islandsk i København i årene 1835–1847. Kritikken av *rímur* var i tråd med tidsskriftets linje, som gikk ut på å styrke islendingenes bevissthet om skjønnheten, ikke minst når det gjelder språkbruk (*Fjölnir* 1835, 10–11). Artikkelen ble rettet mot en liten bok som inneholdt *rímur*, og som nylig hadde kommet ut av den folkelige dikteren Sigurður Breiðfjörð. Han hadde diktet *rímur* med utgangspunkt i et gammelt sagn om de to elskende Tristran og Ísold (1831). Artikkelen i *Fjölnir* var anonym, men det ble kjent at den var skrevet av en av de fire redaktørene til tidsskriftet, nemlig naturviteren og dikteren Jónas Hallgrímsson (1807–1845). Dette dreide seg om noe nytt i islandsk litteraturhistorie, for artikkelen er regnet for å være den første egentlige bokanmeldelsen på islandsk (Auður Aðalsteinsdóttir 2016, 133; Páll Valsson 1999, 160–167). Hallgrímsson syntes at det meste i boka var dårlig diktning. Han gikk hardt ut mot *rímur*-dikterne og mente at de heller burde bruke tiden til noe mer

1 *Rímur* (ent. *ríma*) er en sær-islandsk diktformsform for episk poesi som startet på 1300-tallet og ble diktet helt frem mot 1900. *Rímur* er diktet under metrumet *rímnaháttur*, som fins i flere varianter, der den vanligste kjennetegnes av fire strofelinjer, allitterasjon og kryssrim (abab). –Kommentar fra oversetter.

nyttig; de kunne eksempelvis «dikte noe som var litt bedre, eller i alle fall strikke en harmløs fiskersokk mens de holdt på med å 'plapre' og 'skravle' for så å bli utsatt for latter og spott i hele verden» (1837, 18; jf. Frode Helmich Pedersens kapittel i denne boken).

Mye har vært skrevet om Jónas Hallgrímssons anmeldelse, for her kranglet islendingenes vordende nasjonaldikter med den mest populære *rímur*-dikteren i sin tid (Árni Sigurjónsson 1995, 366–373; Gils Guðmundsson 1950; Páll Vals-son 1998, 58–67; Sigurður Nordal 1986; Sveinbjörn Sigurjónsson 1937, lii–lvii; Vilhjálmur Þ. Gíslason 1980, 99–107; Þórður Helgason 2011). Anmeldelsen ble sikkert delvis skrevet som et svar på et spydig niddikt om den første årgangen til *Fjölnir*, «Fjölnirs rjómi» (Fjölnirs flöte), som Breiðfjörð hadde diktet to år tidligere (Sigurður Breiðfjörð 1839, 16–18; Jón Helgason 1907, 187–188). Men det lå mer under. I kritikken kan man også se at anmelderen formidler en bestemt oppfatning om nasjonens litterære smak, samtidig som den kan leses som en erklæring om hvem det var som med rette skulle ha makten til å bestemme hva som er god eller dårlig diktning på Island.

Striden om verdien av *rímur* var på mange måter høypolitisk fordi litteraturen spilte en nøkkelrolle i den radikale gjenoppbyggingen av islandsk nasjonalitet, som startet i første del av 1800-tallet. Utgivelsen av *Fjölnir* var nettopp et av de klareste eksemplene på at islandske intellektuelle og studenter i København hadde blitt «smittet» av idéene til den såkalte kulturelle nasjonalismen som gikk som en pandemi i Europa i disse årene – for å bruke billedspråket til den nederlandske litteratur- og kulturviteren Joep Leerssen (2011). Den kulturelle nasjonalismen ble dannet i de første årene av 1800-tallet i de tysktalende landene i Sentral-Europa, ikke minst som et svar på deres ydmykende nederlag i krigen med keiser Napoleon. Bevegelsens ideologi er forankret i teoriene til 1700-tallsfilosofene Johann Gottfried Herder og Jean-Jacques Rousseau, men blandes også med romantisk idealisme som preget tysk filosofi og diktning i årene rundt århundreskiftet 1800. Det mest karakteristiske ved den kulturelle nasjonalismen, sier Leerssen, var troen på at nasjoner var klart avgrensede og organiske helheter som dannet en form for metaforiske individer, med sin egen vilje og sjel – folkesjelen. Nasjoner kjennetegnes hovedsakelig av deres egen spesielle kultur, og da særlig språket, som skiller dem fra andre nasjoner – det vil si at folkekulturen forener nasjoner innbyrdes samtidig som den avslører hva folk anser for å være nasjonens innerste vesen (jf. Eirik Vassendens og Pia Forssells kapitler i denne boken). I tider med politisk usikkerhet søkte pionerene for kulturell nasjonalisme også sikkerhet og stabilitet i nasjonenes historiske arv, i troen på at folkekulturen i hver tidsperiode knytter nåværende og tidligere

generasjoner sammen til en organisk vev. Lojalitet til kulturelle tradisjoner ble derfor ansett som en spesiell dyd, og de nasjonene som holdt språket «rent» og «uberørt», og dermed fortidens tanker og følelser, ble generelt ansett som overlegne andre nasjoner. Til slutt så kulturnasjonalistene nasjonen som den eneste rettmessige innehaveren av suverenitet, noe som igjen betydde at dominansen til en nasjon over en annen ble ansett som både unaturlig og uønsket (Leerssen 2006, 82–126).

Det sistnevnte er knyttet til en langvarig strid om opprinnelsen til statsmakten, der det på den ene siden var de som antok at stater ble skapt av fornuftige individer som inngikk en samfunnskontrakt for å løse visse problemer i menneskelige relasjoner. «Der de er laget av mennesker», sier den engelske politiske filosofen John Stuart Mill om denne idéen om statsmakt, «da antas det at folk kunne velge om den ble til eller ikke, eller på hvilken modell den er basert». På den andre siden av frontlinjen var de som følte at statsmakten ikke egentlig var valgfri, skriver Mill. Den blir «ikke skapt, men den vokser». Legitime politiske institusjoner burde, ifølge denne idéen, ha blitt opprettet på en organisk måte og gjenspeile nasjonenes skikker, «instinkter og ubevisste ønsker og lengsler» (1861, 1–2; oversatt av GH/EBM; jf. Frode Ulvunds kapittel i denne boken). Med andre ord, ifølge denne teorien, «dannet folkekulturen nasjonen i stedet for at den ble dannet av nasjonen» (Kaiser 1999, 18–20; oversatt av GH/EBM).

Den kulturelle nasjonalismen ble populær i Danmark i de første årene av 1800-tallet. Den ble formet ikke minst av økende spenninger mellom styresmaktene i København og de tyskspråklige innbyggerne i Schleswig-Holstein, noe som førte til to kriger om makten i de to hertugdømmene (Bjørn 1998). Etter en stund revolusjonerte nasjonalismen danskenes holdning til kongeriket, men frem til dette hadde det vært en multinasjonal – eller kanskje heller ikke-nasjonal – stat der det hadde samlet seg folk av forskjellig opprinnelse, som snakket forskjellige språk, under regjering av én konge (Bregnsbo og Villads Jensen 2004). Etter hvert ble det imidlertid gjort krav på at den danske staten skulle være basert på *dansk* nasjonalitet, som igjen var preget av dansk kultur, kulturarv og historie (Glenthøj 2014, 55–58; Korsgaard 2004; jf. også Tine Damsholts kapittel i denne boken). Et godt eksempel på denne typen nasjonalisme kommer frem i en bok utgitt av den danske historikeren Carl Ferdinand Allen i 1848 i serien *Antislesvigholstenske Fragmenter*, som var ment som et bidrag til stridene om hertugdømmene. «Det er først i den nyeste Tid, at Bevidstheden ret er bleven vakt om Betydningen af det Eiendommelige og Særegne, som findes hos ethvert virkeligt Folk», hevder han, og til slike særegenheter regnet han skikker, lover og litteratur, men spesielt språket til nasjonene. Bevissthet om nasjonalitet

og politisk frihet var også interaktivt knyttet sammen, fortsetter han, fordi en nasjon som ikke har en følelse av sin politiske uavhengighet, opprettholder sine nasjonale egenskaper bare av gammel vane:

Men naar Borgeren lærer at betragte sig ikke længere som et villieløst Redskab i Statsmaskinen, men som et selvstændigt virkende Medlem af Statssamfundet: da vil hans Folks Sprog, dets nationale Egenheder og de af dets historiske Udvikling udspringende særegne Forhold og Indretninger blive ham vigtige og dyrbare, fordi han erkjender, at de høre med til hans Folks Væsen [...]. (Allen 1848, 1–2)

Denne nye kulturpolitiske holdningen i Danmark hadde unektelig stor innflytelse på den politiske bevisstheten til islandske intellektuelle og studenter i hovedstaden, for nå ble det mye vanskeligere enn før for dem å forene kjærligheten til fedrelandet (Island) og lojaliteten til kongeriket (Danmark). Det som gjorde saken enda mer komplisert for dem, var at i deres forsøk på å skille seg fra tyskere søkte danske nasjonalister den påståtte opprinnelsen til sin egen nasjon i gammel islandsk litteratur – eller norrøn litteratur som ble skrevet ned på Island – mens de samtidig var overbevist om at islandsk språk var et spesielt imponerende språk. I Danmark var det dessuten en populær oppfatning at det islandske språket sto nærmere det norrøne språket enn de andre språkene i Skandinavia gjorde, og derfor koblet det islandske språket ikke bare islendinger til sin fortid, men også danskene til deres. Av den grunn ble Island «et sagnomspundet og næsten mytisk sted» for mange danske diktere og intellektuelle på 1800-tallet, for å sitere Vibeke A. Pedersens forklaringer da hun publiserte på nytt en tidskriftartikkel om eddadiktningen av dikteren og teologen N.S.F. Grundtvig (Pedersen 2012; se også Ruth Hemstads kapittel i denne boken). Det faktum at Grundtvig begynner den aktuelle artikkelen med et sitat fra åpningslinjen til en kjent ode av dikteren Adam Oehlenschläger til sagaøya i nord, «Island! hellige Øe, Ihukummelsens vældigste Tempel!» (Grundtvig 1806, 270), understreker disse idéene om øya i nord. Denne dedikasjonen sier mer enn mange ord om hvilken status Island hadde blant romantiske dansker tidlig på 1800-tallet.

På begynnelsen av 1800-tallet ble *rímur* ansett for å være en av de mest etablerte litteraturtypene på Island, ettersom de har røtter langt tilbake i litteraturhistorien. «Det er mange forskeres oppfatning som gyldige argumenter støtter», sier norrønfilolog Davíð Erlingsson (1989, 350) om *rímur*, at de «har fremfor andre disipliner bidratt til en ubrutt sammenheng i utviklingen av åndelig liv og dermed kultur på Island i perioden fra 1300- til 1900-tallet». *Rímur* kan beskrives som fortellende eller historiske dikt (episk poesi), og de oppsto som en litterær sjanger tilsynelatende en gang etter midten av 1300-tallet under påvirkning av

europæiske romanser. *Rímur* er også sterkt knyttet til den eldre litterære tradisjonen på Island, for de første *rímur*-dikterne søkte ofte materiale, kenninger (norr. *kenningar* (flt.)) og versemål i skaldediktningen (Vésteinn Ólason 1976 og 1993, 322–350). I lys av hvor stor vekt det ble lagt på verdien av islandsk middelalderkultur og betydningen av en levende tilknytning til fortiden, ville man ha forventet at islandske kulturforkjempere i første halvdel av 1800-tallet skulle gitt *rímur* hedersplassen i islandsk litteratur, for det er vanskelig å se hvilket kulturfenomen som var «mer islandsk» (jf. Þórður Helgason 2011, 103–105). Det spørsmålet som blir diskutert her, er hvorfor nasjonalisten Jónas Hallgrímsson kritiserte denne svært nasjonale diktningen så hardt at han slo til, ifølge noen, «hele den litterære sjangeren et slikt slag at den aldri kom seg» (Stefán Einarsson 1961, 287). Med andre ord, hvorfor var det så viktig for Hallgrímsson å bryte kontinuiteten i islandsk litteratur, som for mange patriotiske islendinger var mer dyrebar enn de fleste andre ting her i verden (jf. Sigurður Nordal [1924] 1996)?

Ubrukelige visestubber, *rímur* om troll og sagatidens personer

I sin antipati mot *rímur*-poesien gikk Jónas Hallgrímsson i fotsporene til tidligere moralens voktere som hadde gjort gjentatte forsøk på å stanse denne populære litterære sjangeren på Island (Ólafur Davíðsson 1888–1892, 206–216). Et godt eksempel på det, som ofte siteres, er de svært negative kommentarene til reformasjonslederen og biskopen Guðbrandur Þorláksson i 1589. De ble publisert i forordet til en ny salmebok, og formålet med den var å oppmuntre publikum til å ære sin gud og herre i henhold til den nye skikken. Et viktig premiss for dette, skriver biskopen, var at det ville bli slutt på følgende:

[D]e ubrukelige visestubbene, *rímur* om troll og sagatidens personer, kjærlighetsdiktning, kjærlighetsviser, viser om hån og spott og annen ond og stygg diktning, vulgariteter, nid og erting som særlig allmuen her elsker å drive med, det skremmer gud og englene hans, men er til glede og tjener djevelen og demonene hans mer enn i annet kristent land. (Guðbrandur Þorláksson 1589, aaviii)

Rímur fikk en lignende medfart nesten to århundrer senere i et kongelig dekret om disiplinen i islandske hjem fra år 1746, som ble utstedt etter en forskningsreise av den danske pietisten Ludvig Harboe til Island. Målet med reisen var å få orden på kirkens arbeid i landet, pleie kristen moral på Island og forbedre disiplinen i islandske hjem, så myndighetene mente tydeligvis at ikke alt var i orden når det gjaldt disse sakene i landet (Loftur Guttormsson 2000, 309–319). I dekretet oppfordret kongen husbondene til å formane sine barn og tjenestefolk

FIG. 7.1
Sigurður Breiðfjörð.
Tresnitt av den danske kunstneren
Hans Peter Hansen. Original-
tegnung av Helgi Sigurðsson.
Islands Nationalmuseum.

til å «passe seg for usømmelig tale og moro, grov tale og banning, forfengelige historier, eller såkalte sagaer, og kjærlighetsviser eller *rímur*, som det ikke sømmer seg for kristne å bruke, og det plager den hellige ånd» (*Tilskipan* 1746, 2r).

Det var derfor en inngrodd tro blant de som var bekymret for islendingenes kristne moral århundrer tilbake i tid, at *rímur* ødela folks tankegang og oppførsel. En lignende holdning kan man merke i argumentasjonen til Hallgrímsson og de andre redaktørene til *Fjölnir*, selv om de prioriterte estetikken heller enn et kristelig etisk budskap (Driscoll 1997, 23–25; Páll Valsson 1999, 166–167). Slik redegjør Jónas Hallgrímsson på en grundig måte for den påståtte umoraliteten til Sigurður Breiðfjörðs *rímur* i anmeldelsen av *Tristransrímur* uten å nevne forfatterens ukristelige mentalitet eller den syndefulle lettsindigheten. Det moralske budskapet i anmeldelsen er derimot knyttet til kjernen i *Fjölnis* redaksjonelle politikk, slik den er beskrevet i tidsskriftets første hefte. Der forkynner redaktørene en åndelig vekkelse på Island basert på det de syntes var fornuftig, vakkert og sant. «Alt det som kan forårsake moralsk forfall, blir derfor tatt ut av artiklene våre,» skriver de, «og alt innhold skal etter beste evne bidra til forbedring av moralen» (*Fjölnir* 1835, 12–13). I denne ånd beskriver Hallgrímsson materialet som Sigurður Breiðfjörð arbeider med, og hevder at av *Tristrans saga* kan man «ikke lære noe. Den har ingen hensikt, uten å plage leseren, og la ham merke hvor motbydelig det er å

lytte til tull og tøys» (1837, 20). Dikterens behandling av materialet er i samme lei, fortsetter anmelderen, fordi Breiðfjörðs språkbruk «beskriver en glimrende 'dårlig smak' og følelseløshet på det som er poetisk» (1837, 22). For å demonstrere den folkelige dikterens påståtte dårlige smak setter Hallgrímsson sammen en lang liste med klønete språkbruk, dårlige formuleringer og tåpelige kenninger som han mente at han hadde funnet i Breiðfjörðs diktning. «Dette er motbydelig!» er konklusjonen han trekker fra opptellingen; «det er helt utrolig at et menneske kan holde på med å gruble over slike ting og lage det selv. Forestillingsevnen må i det hele tatt være fullstendig korrumpert og besudlet før den kan begynne å skape slike uhyrer» (1837, 28). Dommen til Hallgrímsson er klar: «For et misbruk av diktekunsten! For et slurv overfor seg selv og andre – å slurve sånn med poesien og ikke prøve heller å gjøre et grundig arbeid og dikte mindre. Slik kan det ikke være. Rimsmedene må bort» (1837, 29).

Her snakker den som vil ha makten. I kraft av sin utdannelse og kulturelle status som akademiker og kosmopolitt, anser Jónas Hallgrímsson seg i stand til å kritisere en uutdannet islandsk folkelig dikter som etter hans mening mangler all følelse og evne til å dikte smakfullt. Hallgrímsson kategoriserer seg selv på den måten, hvis vi omformulerer idéen til den franske sosiologen Pierre Bourdieu, i gruppe med dem som har makten til å avgjøre hvem det er som med rette kan kalle seg forfatter (på originalspråk: «le monopole du pouvoir de dire avec autorité qui est autorisé à se dire écrivain», Bourdieu 1992, 311; jf. Tsien 2012, 12, 193). Dette er et viktig og interessant tema i Hallgrímssons anmeldelse. I motsetning til de som tidligere hadde monopolisert all offentlig debatt om islandsk kultur og kunstens estetikk, var Hallgrímsson verken kirkens tjener eller kongens embetsmann og sto dermed utenfor det offentlige maktsystemet på Island. Hans mål var derfor ikke å bøye folket under en sekulær eller åndelig autoritets makt, men å reformere den islandske nasjonen ved å lære den å dikte smakfullt. Et viktig moment i det arbeidet, mente han, var å få nasjonen til å slutte med *rímur*-tullet og derved gå inn på nye baner i litteraturen.

Dette stemte overens med den mentale revolusjonen på Island som *Fjölnir* hadde etterlyst siden tidsskriftet ble stiftet. I den ovennevnte lederartikkelen erklærte således Hallgrímsson og hans kolleger krig mot sløvhet og likegyldighet, som de syntes hadde preget islandsk samfunn i århundrer og tatt alt mot og initiativ ut av nasjonen. Det nasjonen trengte, sa de, var en åndelig vekkelse, «fordi hva er sløvheten annet enn sjelens søvn, men sjelen kan våkne, og skal våkne, når fornuftige argumenter oppfordrer mennesker til å øke handlekraften og munterheten» (*Fjölnir* 1835, 1). Nasjonens ånd, fortsatte de, «er like viktig for den som sjelen for kroppen, hvis mennesket skulle være i stand til å leve ikke

bare sitt eget liv, men også et annet som er mer sublimt, nemlig nasjonens liv, slik de er skapt til å gjøre, og da kan de bli lykkeligere her på jorden» (1835, 2). Redaktørene opplyste selv at de la vekt på fire hovedsaker i dette arbeidet, nemlig *nytte, skjønnhet, sannhet* og «det som er *godt* og *moralsk*» (1835, 8–13). Med disse sakene som våpen hadde de til hensikt å vekke den islandske folkesjelen fra den søte søvn og derved bryte demningene de følte at holdt tilbake både åndelig og verdslig fremgang på Island.

Jónas Hallgrímssons anmeldelse av Sigurður Breiðfjörðs *rímur* er i samsvar med dette synet til *Fjölnir*; den er en slags oppfordring til estetisk restaurering eller et krav om ny og mer smakfull litteratur for den islandske nasjonen. Idéen var at nasjonens kulturreform ville være avgjørende, for uten den ville sløvhets-tåken som rammet nasjonen, aldri lette. Forbildet som islendinger alltid burde huske på, sa *Fjölnir*-kollegene, var erfaringen fra begynnelsen av bosettingen på Island, da forfedrene skrev islendingesagaer og de mest betydningsfulle nordiske historieverkene («sagnarit»). Da var språket fagert og uberørt, «rent og ublandet som det kan bli, både når det gjelder ordforråd og syntaks» (*Fjölnir* 1835, 11). I anmeldelsen hevder Hallgrímsson at Breiðfjörðs *rímur* fullstendig stridde mot disse verdiene, fordi språket i dem var «slapt og lømmelaktig». «Nok er det også med innlånte ord fra dansk», fortsetter han, selv om de ikke er «så enormt mange som man kunne forvente av en slik forfatter». Alle av rimenes kenninger var også «dumme, og noen så lite tiltalende og forferdelig behandlet at hver mann burde passe seg for å nevne dem, slik at han ikke knekker tennene i en slik lavastein» (1837, 26–27). Derfor var det klart at denne diktningen vitnet, til tross for at versemålet var virkelig helislandsk, om nasjonens forfall og avvik fra de kulturelle prestasjonene i sagatiden.

Dette aspektet av kritikken på *rímur* dreide seg om den samfunnsmessige virkningen av islandsk kultur. Etter Hallgrímssons mening ødela *rímur* islendingenes følelse for det som var fagert og edelt, samtidig som de vitnet om hans landsmenns degenerasjon når de ble sammenlignet med sine forfedre. Han syntes at dette ikke var noen spøk, fordi kulturen slett ikke var irrelevant når det gjaldt oppbyggingen av det islandske samfunnet, fordi kulturen både var nasjonens viktigste særtrekk i internasjonal sammenheng og en viktig sak når det gjaldt dens verdslige velferd. Slik kritikk vendte innad; den var en oppfordring til en islandsk reform som skulle gi nasjonen nytt liv. Dette var bare den ene siden av kritikken, fordi for Hallgrímsson betydde også andres meninger om islendinger og nasjonens posisjon i forhold til andre nasjoner, mye. Når det gjaldt folkekulturen, var det ikke nok at den var opprinnelig eller spesiell for nasjonen, den måtte også betraktes som betydningsfull. En nasjon kunne ikke

skjemme seg ut hvis den ville bli tatt på alvor. De fleste *rímur*, slik de hadde blitt komponert frem til den tiden, var, ifølge Jónas, en ydmykelse for nasjonen, og derfor ønsket Jónas dem døde. Med sin egen diktning tilbød anmelderen islendinger en ny og smakfull litteratur som, med professor Einar Ólafur Sveinssons egne ord, «kunne måle seg med utenlandsk litteratur når det kom til raffinement, idealer, verdighet og mangfold» (Einar Ólafur Sveinsson 1945, 6). Dette var Jónas Hallgrímssons bidrag til den åndelige restaureringen som *Fjölnir*s redaktører ønsket å starte på Island.

Hvor er ditt ry fra fortiden?

Det første «stordiktet» som Jónas Hallgrímsson publiserte offentlig, var «Ísland», og det ble trykket i det første heftet til *Fjölnir* i år 1835 (Jónas Hallgrímsson 1835; Haukur Hannesson, Páll Valsson og Sveinn Yngvi Egilsson 1989, 8, 118–119; Páll Valsson 1999, 116–123; Ringler 2010, 101–105). Diktet er tydelig påvirket av det ovennevnte diktet av Adam Oehlenschläger («Island! hellige Øe!»), men dog av en yngre versjon av det hvor opphavslinjen var noe annerledes («Island! Oldtidens Øe!», Oehlenschläger 1823; jf. Sveinn Yngvi Egilsson 1996). «Ísland» kan sees på som en slags programerklæring for *Fjölnir* i en poetisk form, men diktet kommer umiddelbart etter den tidligere nevnte lederartikkelen og er tydeligvis publisert i samspill med den. Diktet dreier seg om et brennende spørsmål som dikteren stiller allerede i de to første linjene: «Ísland! farsælda-frón og hagsælda hrímhvíta móðir! / Hvor er þín fornaldar frægð, frelsið og manndáðin bezt?».² I begynnelsen ble landet bosatt av gode frihetshelter, opplyser Jónas, som reiste «austanum hildýpis haf, hingað í sælunnar réit».³ Folkelivet var også fagert i de første århundrene med bosetting på Island, for da «riðu hetjur um héröð, og skrautbúin skip fyrir landi / flutu með fríðasta lið, færandi varninginn heim» (Jónas Hallgrímsson 1835, 21).⁴ På 1800-tallet var denne tiden for lengst borte, og nasjonen hadde sluttet å samles for å behandle saker på det gamle tingstedet, Þingvellir. Myndighetene hadde oppløst det gamle Alltinget nøyaktig tre og et halvt tiår tidligere, og ruinene av leirene, der tingets ledere hadde bodd i løpet av tingperioden, var det eneste som fortsatt minnet om det gamle ryet av det hellige stedet. Dette blir understreket i diktets siste linjer:

2 «Island, livslykkens land og rigdommens rimhvite moder, / hvor er dit ry fra fortiden, frihed og mandfolkegerning?» (Sørensen 2007).

3 «østfra ad afgrundes dyb her til det herlige land,» (Sørensen 2007).

4 «Da red der helte om herred, og sejlstinde skibe om landet / flød med de frejdigste søfolk, de førte varenne hjem» (Sørensen 2007).

Nú er hún Snorrabúð stekkur, og língið á lögbergi helga
blánar af berjum hvurt ár, börnum og hröfnum að lefk.
Ó þér únglínga fjöld og Íslanz fullorðnu synir!
Sona er feðranna frægð fallin í gleýmsku og dá! (Jónas Hallgrímsson 1835, 22)⁵

«Ísland» er diktet under elegisk versemål (e. *elegiac distichs*), som er et klassisk metrum som var ganske populært blant romantiske diktere i de første årene av 1800-tallet, særlig i Tyskland (Ziolkowski 1980). Selv om dette versemålet har blitt brukt i all slags poesi, har forskere tolket Hallgrímssons bruk av det slik – med henvisning til versemålets navn – at han ønsket å legge spesiell vekt på sorgen og lengselen etter den tapte gullalderen som diktet formidler (Bandle 1989, 231; jf. Constantine 1988, 182). Dette er sikkert riktig, samt bemerkningen om at Hallgrímsson hadde lært dette klassiske metrumet da han studerte ved latinskolen på Bessastaðir, og at det derfor var naturlig for ham å bruke det i sin egen poesi (Sveinn Yngvi Egilsson 1999, 71; jf. Clarence Glad 2011). Versemålet passet også materialet godt fordi elegier var ment å uttrykke spenning mellom to motsetninger, sier litteraturviteren Theodore Ziolkowski om den klassiske tyske elegien, «det reelle og det ideale, nåtiden og fortiden, frihet og nød, samfunn og natur, det kortvarige og det klassiske» (Ziolkowski 1980, 99, oversatt av GH/EBM).

Det ligger noe mer under i diktet. «Ísland» uttrykker riktignok et melankolsk savn etter en forsvunnen tid, men det er ikke bare selve fortiden poeten savner, men også den hederen som fortidens islendinger hadde i verden. Diktet begynner, som tidligere sitert, med at forfatteren spør seg selv hva som har blitt av landets ry fra fortiden. Da informerer han leserne om at forfedrene som en gang seilte vestover havet til Island, hadde vokst av idrett og ry etter å ha bosatt seg i det nye landet. Seks århundrer senere er derimot forfedrenes ry blitt glemt. Ved å stadig gjenta nasjonens ry, henleder dikteren leserens oppmerksomhet på den respekten han sier andre nasjoner har hatt for islendinger tidligere – og samtidig antyder han at verdens oppfatning av nasjonen har falt betydelig siden den gang. Denne interessen for nasjonens omdømme hadde forskjellige årsaker, men den kan sikkert knyttes delvis til et problem som islandske nasjonalister hadde vanskelig for å løse, selv om det sjelden ble diskutert offentlig på Island. Få mennesker som faktisk hadde reflektert over det, tvilte på at islendinger var en spesiell nasjon, med sitt eget språk og til og med en bemerkelsesverdig kulturarv (Guðmundur Hálfðanarson og Kirsten Thisted 2020, 121–126), og i henhold til

⁵ «Lammefold blev der af Snorres logi, og lyngen på Lovbjerg / blåner årligt af bær til morskab for ravn og for rolling. / O, du ynglingeflok og Islands fuldvoksne sønner, / Sådan er fædres bedrifter faldet i glemsel og død» (Sørensen 2007).

nasjonalismens grunnleggende prinsipper ga dette islendingene en entydig rett til å kreve selvstyre og forpliktet dem til og med til å kjempe for det. Det problemet 1800-tallets islendinger sto overfor, var imidlertid at det ikke falt mange inn at islendinger kunne styre sine egne saker uten betydelig hjelp fra større og mektigere nabo – til det var de rett og slett for få og samfunnet for underutviklet i både kulturell og økonomisk henseende. Et godt eksempel på en slik holdning kan sees i Carl E. Bardenfleth, den danske justisministeren og tidligere stiftamtmann på Island, kommentarer fra 1849 om Islands fremtidige stilling innen den danske staten etter slutten av det danske eneveldet. Islendingene må forstå, skriver han, «at de ere et lille Folk, hvis særlige Nationalitet ikke kan hjemle dem en selvstændig Bestyrelse» (Aðalgeir Kristjánsson 1960–1963, 158). Noen år senere kritiserte han bestemt det han kalte «den separatistiske Uafhængigheds-Følelse, der i senere Tid ved de kjøbenhavnske Islænderes Virksomhed havde gjort store Fremskridt». Islendinger burde ikke glemme at forholdet til Danmark faktisk var mye viktigere for dem enn innbyggerne i moderlandet, fordi «hiin fjerne Øes Udvikling i intellectuel og materiel Henseende i en væsentlig Grad afhænger heraf». Derfor var «den yngre islandske Generations Drømmerier om den islandske Uafhængigheds gyldne Frugter» ikke noe annet enn hjernespinn som bare ville, hvis det ble realisert, føre til «en langvarig Standsning i Islændernes Fremskriden mod Cultur og Civilisation» (Bardenfleth 1890, 36; skrevet i årene 1854–1857; jf. også Susanne Skårs kapittel i denne boken).

Det skal sies at Bardenfleth ikke var negativt innstilt til islendinger. Selv om han kritiserte dem for «den Ulyst til alt Nyt, den stadige Fastholden ved det Gamle, som er characteristisk for Islænderne, saavel som for alle Beborere af Øer, der ligge langt fjernede fra den Øvrige Verdens travle Virksomhed» (Bardenfleth 1890, 31), snakker han generelt med velvilje om land og folk. Synspunktene hans var mer i tråd med holdningen til mange liberale nasjonalister på 1800-tallet overfor små nasjoner som de følte ikke kunne oppfylle forpliktelsene som fulgte med å styre sin egen stat. Den britiske historikeren Eric Hobsbawm snakker om «terskelprinsippet» (*the «threshold principle»*) i denne sammenhengen, som betyr at nasjoner må oppfylle visse minimumskrav for å kunne kreve fulle rettigheter for å bli selvstendige. Slik var de fleste forskere på 1800-tallet enige om, sier han, at nasjoner «måtte nå en viss størrelse for å kunne utvikle seg på en levedyktig måte. Hvis de ikke klarte å klatre opp denne terskelen, ville de ikke ha noen historisk begrunnelse». Dette førte uunngåelig til, sier Hobsbawm, at «noen mindre nasjoner og språk var dømt til å forsvinne» (Hobsbawm 1992, 30–37; oversatt av GH/EBM). Selv om denne saken virket ganske åpenbar på det tidspunktet og slik ikke krevde ytterligere begrunnelse, har man aldri klart å bli

enige om hvilke betingelser nasjoner må oppfylle, eller hvem det er som skal ha makten til å bedømme hvilke nasjoner som er levelige, og hvilke som ikke er det. På 1800-tallet snakket man for eksempel i Skandinavia om at ingen blant de nordiske nasjonene faktisk var store eller mektige nok til å kunne motstå presset fra supermaktene i nærheten på egenhånd, og derfor måtte hele Skandinavia forenes i én stat (Glenthøj 2018). Slike synspunkter lyktes imidlertid aldri i å overvinne dansk, norsk og svensk nasjonalisme, og derfor ble foreningen av de nordiske landene aldri realisert.

Spørsmålet om Islands evne til å stå på egne ben handlet ikke minst om landets økonomiske fremtid og nasjonens størrelse, for på det tidspunktet Hallgrímsson skrev sin anmeldelse, var det bare rundt 57 000 islendinger, og landet manglet det meste av institusjonene som er nødvendige for en uavhengig stat (Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon 1997, 56; Guðmundur Hálfðanarson 2019). Det var imidlertid ikke dette Hallgrímsson tenkte på først og fremst, men heller statusen til islandsk kultur og nasjonens internasjonale anerkjennelse som kultur nasjon. Islendingenes storslåtte fortid viste virkelig hva nasjonen kunne utrette, men den alene var ikke nok til å rettferdiggjøre islandsk nasjons eksistens eller til å få respekt i verden. Målet til Hallgrímsson og hans andre *Fjölnir*-kolleger var derfor ikke å gjenopprette det gamle ryet uendret, fordi de mente, som det fremgår av en artikkel der *Fjölnirs* redaktører svarer på kritikk av tidsskriftet, at nasjoner ligner individer i «at de ikke ønsker å leve igjen det de har levd» (*Fjölnir* 1838, 17). Målet var heller å utvikle et nytt kulturliv i landet, som var i tråd med både estetikk og romantiske normer på 1800-tallet, og som plasserte islendinger blant «siviliserte» nasjoner. Bare på denne måten kunne den islandske nasjonen rettferdiggjøre sin eksistens som en ekte kultur nasjon. Denne bestrebelsen måtte være basert på en slags blanding av det som kunne betraktes som nasjonalt og generelt akseptert – det vil si til en viss grad måtte det ta hensyn til det som var spesielt med Island, samtidig som man måtte sikre at moderne islandsk kultur samsvarte med samtidens anerkjente trender i nabolandene.

Et nytt århundre med en ny smak

Det er sikkert ikke en tilfeldighet at mange av Jónas Hallgrímssons første dikt som ble publisert, ble diktet under versemål som var høyt ansett av intellektuelle i Europa, men som hadde vært lite eller ikke brukt i islandsk poesi frem til den tid. Elegisk versemål var for eksempel en del av det klassiske grunnlaget for kulturen i Europa og derfor en akseptert del av det mange klassifiserte som

FIG. 7.2 Íslands sentralbank, 10,000 ISK seddel med bilde av Jónas Hallgrímsson. Utgitt 2013.

européisik sivilisasjon. «Gunnarshólmi», et annet av Hallgrímssons «stordikt» som ble trykt i *Fjölnir*, er på sin side diktet under italienske metrum fra 1200- og 1300-tallet (*terza rima* og *ottava rima*) – men i tillegg med allitterasjon i samsvar med islandsk skikk (Ringler 2010, 136–143; Haukur Hannesson, Páll Valsson og Sveinn Yngvi Egilsson 1989, 131). Dette er i tråd med *Fjölnirs* linje, med henvisning til redaktørens svar på kritikken av tidsskriftet, om å introdusere for islendinger «andre land, oppførselen og tilstanden til andre siviliserte nasjoner, og hvordan de tenker og snakker som har størst kunnskap og får gjort mye» (*Fjölnir* 1838, 8). Hallgrímsson bruker imidlertid ikke bare «importerte» metrum i poesien sin. Han dikter også under gamle norrøne versemål, og da både de som ble brukt i edda- og i skaldediktningen. Hallgrímssons diktning blir derfor en interessant blanding av det som kan kalles «nasjonalt» og importert. På denne måten fornyer han «islandsk diktform på 1800-tallet», skriver Sveinn Yngvi Egilsson. «Hallgrímsson gjenopplivet gamle islandske versemål og innførte utenlandske poetiske former med en slik kunst at det markerer et vendepunkt i islandsk metrumhistorie» (Sveinn Yngvi Egilsson 1999, 57).

Disse eksperimentene som Jónas Hallgrímsson gjorde med versemål, kan tolkes som et forsøk på å tilpasse islandsk litteratur til estetikken som var dominerende på fastlands-Europa i første halvdel av 1800-tallet. For det første skulle de være nasjonale og spesielle, og for det andre måtte de overholde europeiske standarder, slik at de som så på dem utenfra, ikke fant dem for fremmed og udannet. Redaktørene forklarer nettopp sin beslutning om å publisere noen oversettelser av utenlandske litterære verk i tidsskriftet med at de ønsket å gi sine landsmenn muligheten til å bli kjent med tekster «som best beskriver tiden,

eller leder den fremover» (Fjölnir 1838, 8). I praksis falt dette eksperimentet på steingrunn på Island, lesernes reaksjoner på dette stoffet i tidsskriftet ble i hvert fall veldig blandet (Páll Valsson 1999, 123–127). Redaktørene ga derimot ikke mye for en slik kritikk. Den viste bare tydelig at «poetisk ånd og skjønnhetsfølelse er sjeldnest på Island». Det faktum at de hadde valgt de utenlandske historiene med omhu fra materiale «som de som hadde forstand», syntes var viktig, var tilstrekkelig bevis på at dette var god litteratur. Selv om «vårt folk ikke liker dem», betyr det «bare det at vår smak og dom [er] forskjellig i forhold til andre nasjoner; og når det er stor forskjell, vekker det mistanke om at vår smak og utdanning er mangelfull». Grunnen til dette var heller ikke vanskelig å forklare, slik redaktørene så det, fordi islendinger «sammenlignet i denne saken diktning med *rímur* og annen dårlig lyrikk som har forvrengt deres følelse av og mening om hva som kjennetegner god skjønnlitteratur» (Fjölnir 1838, 8–9).

Sigurður Breiðfjörð protesterte kraftig mot Jónas Hallgrímssons anmeldelse i en kort kommentar adressert til tidsskriftet, som gikk mellom flere i håndskrevet form, men som ikke kom på trykk før mye senere (Gils Guðmundsson 1950). Der påpeker den folkelige dikteren muntert at *Tristransrímur* var «i løpet av få år [...] så fullstendig utsolgt, at de snart skal trykkes på nytt», mens hans landsmenn generelt avviste *Fjölnir*. «Ingen vil kjøpe hans eget tullehefte», skriver Breiðfjörð, «og han gir det som gave til dem som vil motta det, og selv om Fjölnir ønsket å kalle oss islendinger så dumme at ingen var i stand til å vurdere bøker som kommer ut, vil han ikke bli trodd på det eller noe annet som han slipper ut av munnen». På «tilstelninger håner folk deg», fortsatte han, «andre forakter deg som det mest motbydelige avkommet til fedrelandet, som ikke nøler med å snakke stygt om alle klassene». Hvordan «mener du, din stakkar», spør han *Fjölnir* til slutt, «at du kan lære sysselmann å skrive, prester å leve anstendig, kjøpmenn å handle på rettferdig måte, og bønder å drive gårdene sine, og poeter å dikte, du, som ikke har erfaring med disse næringsveiene og sannsynligvis aldri vil bli kvalifisert til å arbeide med dem» (Gils Guðmundsson 1950, 41).

Til tross for at *Fjölnir* generelt ble mottatt ganske dårlig i begynnelsen, fikk tidsskriftet etter hvert større respekt blant folk, og det ble til slutt, ifølge professor Sigurður Nordal, «en hellig bok i islandsk litteratur». Jónas Hallgrímssons bidrag var viktigst, slik Nordal vurderte det, fordi han «gjorde Island til et nytt land, islandsk til et nytt språk, islandsk poesi til en ny kunst» (Sigurður Nordal [1935] 1996, 391). Denne uttalelsen beskriver godt den statusen Hallgrímsson har hatt blant islendinger i nyere tid, da han ofte har blitt fremstilt som den fremste «kulturelle kanonen» på Island i det 20. og 21. århundret (Dović og Jón Karl Helgason 2016, 149–188). Det var derfor Jónas Hallgrímssons bursdag

(16. november) ble valgt da islendingene utpekte en spesiell dag for islandsk språk på slutten av forrige århundre, som har blitt feiret årlig siden 1996 (Islands regjeringskontor). *Fjölfnirs* syn på islandsk litterær smak og *rímur* fikk etter hvert mer og mer vekt, slik at selv *rímur*-dikterne begynte å ta det til seg. Et godt eksempel på dette kan sees i en *ríma* av den folkelige forskeren Brynjúlfur Jónsson fra år 1860, der dikteren vurderer dette synet på *rímur* og hvordan man best kan svare på kritikken av dem:

Hví þá flestir menntamenn
mótkast rímum veita,
sem þó voru', og eru enn
almenn skemmtun sveita?

...

Nýrrar aldar nýjan smekk
nýjar rímur beri;
og þá menntun áfram gekk
eins og þær líka geri.
(Bragi Halldórsson 2009, 97–99)⁶

Selv om det er mulig å lese noe undring over fiendskapen som islandske intellektuelle hadde mot *rímur* i den første strofen, ikke minst fordi de var veldig populære blant folk på landsbygda, viser den andre strofen at dikteren tar kritikken til seg. Nåtiden krever en ny smak, sier Brynjúlfur, og hvis *rímur* skulle overleve, hadde ikke dikterne noe annet valg enn å tilpasse sitt litterære arbeid til en ny estetikk.

Avslutning: Puster liket?

Det har ofte blitt påpekt at nyheten om *rímur*-diktningens død på Island kom for tidlig, for tiårene etter Jónas Hallgrímssons anmeldelse viste seg på mange måter å være *rímur*-diktningens gullalder på Island (Þorsteinn Erlingsson 1895; Þórður Helgason 2011, 92–108). Slik spør forfatteren Þórarinn Eldjárn seg selv om liket puster i en artikkel der han vurderer den påståtte *rímur* død: «Svaret er nei og nei», skriver han. «Det er ikke noe lik, og det puster ikke» (1990, 82–83). Med dette understreker Þórarinn at *rímur*-poesien aldri har helt blitt borte, ettersom den fremdeles er aktuell på Island, men samtidig påpeker han at *rímur* for lengst har falt ut av moten og derfor er i en slags koma – de har faktisk sluttet å puste.

6 «Hvorfor de fleste av de lærde / setter seg imot *rímur*, / til tross for at de var og fortsatt er / en allmenn underholdning på bygda? ... Et nytt århundre med en ny smak / fører frem nye *rímur*; / og den viten går videre / slik de også gjør.» – Kommentar fra oversetter: Her har kun innholdet i de to strofene vært oversatt direkte uten at det har vært tatt hensyn til metrum som i dette tilfellet innebærer alliterasjon og enderim.

Fra denne skjebnen til *rímur* og det som er blitt diskutert overfor, kan vi trekke to konklusjoner. For det første styres folks smak til enhver tid bare i liten grad av budene og oppfordringene fra velmenende kulturforkjempere. *Rímur* dabbet ikke primært av fordi Jónas Hallgrímsson skrev en ondsinnet anmeldelse av dem i kulturtidskriftet *Fjölnir*, men snarere fordi de som hadde holdt tradisjonen i live, både produsenter og forbrukere, mistet interessen for dem. Da etnolog Hallfreður Örn Eiríksson spurte en dikter fra midten av forrige århundre om man ennå kvedet *rímur* på landsbygda, svarte dikteren klart: «Nei, nei, det gjør man ikke, det hører man ikke på. Folk ønsker ikke å høre at noen dikter nå. De foretrekker jazz, selv om den er dobbelt så dum som *rímur*» (Rósa Þorsteinsdóttir 2016, 13). Dette viser at en type underholdning overtok fra en annen uten at foregangsfolk i islandsk kulturliv fikk mye å si på det. De mente jo at jazzmusikk var et enda verre alternativ enn *rímur*, fordi den både var importert og hadde røtter i en kultur som ble ansett som primitiv og fremmed (Guðmundur Hálfðanarson 2021, 75–76).

For det andre blir alle nasjoner til i en internasjonal kontekst, for selv om talspersoner for kulturell nasjonalisme la vekt på det spesielle i folkekulturen, ikke minst språket, så man også på hvordan den falt inn i det anerkjente kulturhierarkiet i tiden. Det viktigste var at kulturen – og dermed nasjonen – var i stand til å krysse den usynlige terskelen som skilte mellom «ekte» nasjoner og nasjoner som ville, det sier seg selv, enten forsvinne inn i andre større nasjoner eller bli underlagt makten til en sterkere nasjon. Dette dreide seg om et komplekst hierarki som i forholdet mellom vest og øst var basert på en viss idé om Europa, slik Edward Said så minneverdig diskuterte det i sitt banebrytende arbeid om «orientalismen» (1978). En lignende situasjon oppsto i Europa på 1800-tallet, da nye idéer om forholdet mellom kultur og statsmakt undergravde tradisjonelle monarkier. I den påfølgende omstillingen virket det åpenbart at grupper som ikke oppfylte kriteriene for å bli ansett som siviliserte nasjoner, ga opp sine egenheter og vedtok skikkene til nasjonalstaten de tilhørte. Da redaktørene til *Fjölnir* så på hjemlandet sitt på midten av 1830-tallet, syntes de at det meste som skulle pryde en moderne europeisk nasjon, manglet. Økonomien hadde stagnert, moralen var dårlig, og nasjonens litterære smak var en ydmykelse. For å forbedre situasjonen oppfordret de sine landsmenn til å innføre nye skikker som lignet på de som var vanlige blant de såkalte siviliserte nasjonene. En del av reformen var å tilpasse islandsk litteratur til den aksepterte smaken til de nasjonene som islendinger ønsket å ligne på. *Rímur* tilhørte ikke det i det hele tatt, for selv om ingen tvilte på at de var en særlig nasjonal diktning, ble de ansett som for fremmede og usmakelige til å kunne øke respekten for den islandske nasjonen. Derfor ville pionerene innen kulturell nasjonalisme at islendingene sluttet å kvede *rímur*.

LITTERATUR

- Aðalgeir Kristjánsson. 1960–1963. «Álitsskjöl og tillögur um stjórn Íslands. Frá ársbyrjun 1849.» *Saga* 3 (1): 137–176.
- Allen, Carl Ferdinand. 1848. *Om Sprog og Folke-Eiendommelighed i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland*. København: C. A. Reitzels Forlag.
- Árni Sigurjónsson. 1999. *Bókmenntakenningar síðari alda*. Reykjavík: Heimskringla.
- Auður Aðalsteinsdóttir. 2016. «Bókmenntagagnrýni á almannavettvangi: Vald og virkni ritdóma á íslensku bókmenntasviði». Doktoravhandling, Íslands Universitet.
- Bandle, Oskar. 1989. «Jónas Hallgrímsson und die 'Nationalromantik'». *ÜberBrücken. Festschrift für Ulrich Groenke zum 65. Geburtstag*, redigert av Knut Brynhildsvoll, 229–244. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Bardenfleth, C. E. 1890. *Livserindringer*. København: C. A. Reitzels Forlag.
- Björn, Claus. 1998. 1848. *Borgerkrig og revolution*. København: Gyldendal.
- Bourdieu, Pierre. 1992. *Les Règles de l'art: Genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Seuil.
- Bragi Halldórsson. 2009. «Ástir Hjálmar hugumstóra og Ingibjargar konungsdóttur í rímum síðari alda.» *Són* 7: 65–131.
- Bregnsbo, Michael og Kurt Villads Jensen. 2004. *Det danske imperium: storhed og fald*. København: Aschehoug.
- Clarence E. Glad. 2011. «Grísk-rómversk arfleifð, nýhúmanismi og mótun íslenskrar' þjóðmenninnar 1830–1918.» *Saga* 49(2): 53–99.
- Constantine, David. 1988. *Hölderlin*. Oxford: Oxford University Press.
- Davíð Erlingsson. 1989. «Rímur». *Munnmenntir og bókmenning. Íslensk þjóðmenning*, bind 4, Frosti F. Jóhannsson, 330–355. Reykjavík: Þjóðsaga.
- Dović, Marijan og Jón Karl Helgason. 2016. *National poets, cultural saints: Canonization and commemorative cults of writers in Europe*. Leiden: Brill.
- Driscoll, Matthew. 1997. *The Unwashed Children of Eve. The Production, Dissemination and Reception of Popular Literature in Post-Reformation Iceland*. Enfield Lock: Hisarlik Press.
- Einar Ólafur Sveinsson. 1945. «Jónas Hallgrímsson.» *Skírnir* 119(1): 5–22.
- Fjölfnir. 1835. «Fjölfnir», *Fjölfnir* 1: 1–17.
- Fjölfnir. 1838. «Fjölfnir», *Fjölfnir* 4: 3–19.
- Gils Guðmundsson. 1950. «Fjölfnir og Sigurður Breiðfjörð.» *Alþýðublaðið. Jólublað*, 24. desember: 12–19 og 39–43.
- Glenthøj, Rasmus. 2014. 1864. *Sønner af de Slagne*. København: Gads forlag.
- Glenthøj, Rasmus. 2018. «Skandinavismen som en politisk nødvendighed. Politisk skandinavisme i et teoretisk og komparativt perspektiv». I *Skandinavismen. Vision og virkning*, redigert av Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller og Dag Thorkildsen, 227–255. Odense.
- Grundtvig, N.F.S. 1806. «Lidet om Sangene i Edda.» *Maanedskrifet Ny Minerva*, juli–august: 270–299.
- Guðbrandur Þorláksson. 1589. «Formale». *Ein Ný Psalma book, Med möruggum Andlegum Psálmum...*, red. Guðbrandur Þorláksson, aaiii–bbi. Hólar í Hjaltadal.
- Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon, red. 1997. *Hagskinna. Sögulegar hagtolur um Ísland*. Reykjavík: Hagstofa Íslands.
- Guðmundur Hálfánarson. 2019. «'Adskillelse vil betyde Islands Ødelæggelse': islandsk selvstændighedspolitik og adskillelse fra Det danske Rige.» *Politica* 51(4): 423–440.
- Guðmundur Hálfánarson. 2021. «The Icelandic National Narrative and World War II. 'Freedom and Culture'». I *Nordic War Stories. World War II as History, Fiction, Media, and Memory*, redigert av Marianne Stecher-Hansen, 65–80. New York: Berghahn Books.
- Guðmundur Hálfánarson og Kirsten Thisted. 2020. «The Specter of an Empire». *Denmark and the New North Atlantic. Narratives and Memories in a Former Empire*, redigert av Kirsten Thisted og Ann-Sofie N. Gremaud, 91–177. Århus: Aarhus University Press.
- Haukur Hannesson, Páll Valsson og Sveinn Yngvi Egilsson. 1989. *Skýringar og skrár. Ritverk Jónasar Hallgrímssonar*, IV. bind. Reykjavík: Svart á hvítu.
- Hobsbawm, Eric. 1992. *Nations and Nationalism since 1780*, 2. utg. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jón Helgason, ritstj. 1907. *Bréf Tómasar Sæmundssonar*. Reykjavík: Sigurður Kristjánsson.
- Jónas Hallgrímsson. 1835. «Ísland.» *Fjölfnir* 1: 21–22.
- Jónas Hallgrímsson. 1837. «Um rímur af Tristrani og Indíönu, 'orktar af Sigurdi Breiðfjörð'.» *Fjölfnir* 3: 18–29.
- Jónas Hallgrímsson. 1838. «Gunnarshólmi.» *Fjölfnir* 4: 31–34.
- Kaiser, David Aram. 1999. *Romanticism, Aesthetics, and Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Korsgaard, Ove. 2004. *Kampen om folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*. København: Gyldendal.

- Leerssen, Joep. 2006. *National Thought in Europe. A Cultural History*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Leerssen, Joep. 2011. «Viral nationalism: romantic intellectuals on the move in nineteenth-century Europe». *Nations and Nationalism* 17(2): 257–271.
- Loftur Guttormsson. 2000. *Frá siðaskiptum til upplýsingar. Kristni á Íslandi*, III. bind, redigert av Hjalti Hugason. Reykjavík: Alþingi.
- Mill, John Stuart. 1861. *Considerations on Representative Government*. London: Parker, Son, and Born.
- Oehlschläger, Adam. 1823. «Island», *Samlede Digter*, 182–183. København: Forfatterens Forlag.
- Ólafur Davíðsson. 1888–1892. *Íslenzkar gátur, skemtanir, vikivakar og þulur. Skemtanir*, bind 2. København: S.L. Möller.
- Páll Valsson. 1998. «Að yrkja sig út úr bókmenntasögunni. Sigurður Breiðfjörð og Fjölnir.» *Andvari* 123: 58–67.
- Páll Valsson. 1999. *Jónas Hallgrímsson. Ævisaga*. Reykjavík: Mál og menning.
- Pedersen, Vibeke A. 2012. «Indledning til 'Lidet om Sangene i Edda'» 10.1. Grundtvigs værker, «Lidet om Sangene i Edda». <http://www.grundtvigs-værker.dk/tekstvisning/649/0#>.
- Ringler, Dick. 2010. *Bard of Iceland. Jónas Hallgrímsson, Poet and Scientist*. Reykjavík: Mál og menning.
- Rósa Þorsteinsdóttir. 2016. «Það vill heldur djassinn ... Um vinsældir rímnakveðskapar á síðustu öld.» *Són* 14: 13–32.
- Said, Edward W. 1978. *Orientalism*. London: Routledge & Keegan Paul.
- Sigurður Breiðfjörð. 1831. *Rímur af Tristrani og Indíönu*. København: S. L. Möller.
- Sigurður Breiðfjörð. 1839. «Fjölnirs rjómi, 1835.» *Ljóða Smámunir samt Emilíu Raunir*, 16–18. Viðey: Helgi Helgason.
- Sigurður Nordal. 1986. «Tvö alþýðuskáld. Sigurður Breiðfjörð og Bólu-Hjálmar. Erindi flutt á fræðslufundi í verkamannafélaginu Dagsbrún árið 1942». I *Ritverk. Mannlýsingar*, II. bind., redigert av Jóhannes Nordal, 36–60. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Sigurður Nordal. 1996 [1924]. «Samhengið í íslenzkum bókmenntum. Inngangur að Íslenzkri lestrarbók.» *Ritverk. Samhengi og samtíð*, I. bind., red. Jóhannes Nordal, 15–38. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Sigurður Nordal. 1996 [1935]. «Fjölnir. Minningarræða 1. des. 1935.» *Ritverk. Samhengi og samtíð*, II. bind., red. Jóhannes Nordal, 389–391. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Stefán Einarsson. 1961. *Íslensk bókmenntasaga 874–1960*. Reykjavík: Snæbjörn Jónsson.
- Stjórnarráð Íslands. «Dagur íslenskrar tungu.» Sett 5. febrúar 2021. <https://www.stjornarradid.is/verkefni/meningarmal/islensk-tunga/dagur-islenskrar-tungu/>.
- Sveinbjörn Sigurjónsson. 1937. «Inngangur». Sigurður Breiðfjörð, *Núma rímur*, 3. utg., lii–lvii. Reykjavík: Snæbjörn Jónsson.
- Sveinn Yngvi Egilsson. 1996. «„Island! Oldtidens Øe.“» *Þorlákstíðir: sungnar Ásdási Egilsdóttur fimmtugri 26. október 1996*, redigert av Guðvarður Már Gunnlaugsson og Margrét Eggertsdóttir, 60–64. Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen.
- Sveinn Yngvi Egilsson. 1999. *Arfur og umbylting. Rannsókn á íslenskri rómantik*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Søren Sørensen. 2007. *Landet var fagert*. Dansk-Islandsk Samfund.
- Tilskipan umm Huus-Agann a Islande. 1746. Hólar í Hjaltadal.
- Tsien, Jennifer. 2012. *The Bad Taste of Others: Judging Literary Value in Eighteenth-Century France*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Vésteinn Ólason. 1976. «Nýmæli í íslenskum bókmenntum á miðöld.» *Skírnir* 150: 68–87.
- Vésteinn Ólason. 1993. «Kveðskapur frá síðmiðöldum.» *Íslensk bókmenntasaga*, 2. bind, redigert av Vésteinn Ólason, 283–378. Reykjavík: Mál og menning.
- Vilhjálmur Þ. Gíslason. 1980. *Jónas Hallgrímsson og Fjölnir*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Ziolkowski, Theodore. 1980. *The Classical German Elegy, 1795–1950*. Princeton: Princeton University Press.
- Þórarinn Eldjárn. 1990. «Andar líkið? Um rímur.» *Tímarit Máls og menningar* 51(2): 77–83.
- Þórður Helgason. 2011. «Rímnámál.» *Són* 7: 75–113.
- Þorsteinn Erlingsson. 1892. «Guðrún Ósvífsdóttir. Sögunljóð eptir Brynjólf Jónsson á Minnanúpi.» *Sunnanfari* 2 (1): 3–6.

Kvalitet i krim: Mord og miljø hos Maurits Hansen

CHRISTINE HAMM

Maurits Hansen (1794–1842) er i dag en nokså ukjent skikkelse. De som har hørt om ham, vet stort sett to ting: Han har skrevet den første norske bondefortellingen, nemlig «Luren», i 1819, og han har skrevet verdens første kriminalroman, *Mordet paa Maskinbygger Roolfsen*, i 1839. Men hva vil det si å være «den første» med disse tekstene? Hva ville Hansen selv oppnå da han skrev dem, og hvilken betydning fikk de for forfatterne etter ham? Her vil jeg i hovedsak argumentere som følgende: Hansen ønsket å etablere den nye norske nasjonens bevissthet om sin egenart ved å skildre bøndene og deres smak i en fortelling som «Luren». Hans beskrivelse av det typiske norske ble stående som retningsgivende, i kraft av at han var først ute og derfor ble et orienteringspunkt for påfølgende forfattere utover 1800-tallet. Videre innførte Hansen nye sjangre bevisst for å fremme sine anliggender. Kriminalfortellingen med sitt plot omkring en mordgåte brukte han for eksempel til å karakterisere den nye nasjonens mennesker og deres smak moralsk. Sjangerens inndeling i «de onde» – skurkene – og «de gode» – detektiven og politiet – gjorde det enkelt å knytte kvalitetsdommer til moral.

Hansen var samtidig ikke bare tidlig ute med en rekke sjangre, han var også den mest produktive forfatteren i tiden etter 1814. Han bidro med talløse noveller, fortellinger og sakprosa i nyetablerte aviser og tidsskrifter som *Morgenbladet*, *Den norske Huusven* og *Bien* til refleksjoner over norske forhold. I forordet til *Noveller i Udvalg* fra 1882 skriver Henrik Jæger at Hansen skrev «Digte og Fabler, Fortællinger og Dramaer, østerlandske Fantasier og tyske Ridderromaner, historiske Fortællinger og Fortællinger af Samtidens Liv, Kriminalhistorier og Idyller» (Jæger 1882, VIII), men at det er med de realistiske beskrivelsene av det

norske småbylivet han glimrer mest: «I disse spredte Partier har man Billedet af Datidens Norge, af Menneskenes Tænkemaade og Følelsesliv, af Dannelsesstrinnet og Tonen, af Konversationen og Selskabslivet, af Livsvilkaarene og Levemaaden, hele dette lune og afstængte Liv, der levedes i Datidens norske Smaabyer» (Jæger 1882, XI-XII). Fra begynnelsen av ble Hansen ansett som en forfatter av betydning for den nye nasjonen, nettopp fordi han etter den lange tiden med en dansk-norsk felleslitteratur forsøkte å skrive om norske forhold på norsk. Før Wergeland, Welhaven og Collett markerte Hansen seg som forfatter med god kunnskap om datidens europeiske litteratur, samtidig med at hans ønske var å etablere starten på en norsk kanon.

Forfatterkollegaer roste Hansen for hans skildringer av det norske livet, selv om de mente at han ikke skrev om hele det norske samfunnet. Camilla Collett var en av dem som kommenterte forfatterskapet hans, blant annet i forordet til den tredje utgaven av *Amtmandens Døtre* fra 1879. Der mente hun at hennes egen roman bidro med noe nytt med skildringen av «vort norske Patricierliv» som «var så godt som uforsøgt», for «Vore hjemlandske Novellister, vor fortræffelige Maurits Hansen først at nævne, havde næsten udelukkende holdt sig til Almu- og Småstædsforholdene» (Collett 1879, III). Collett anerkjenner at Hansen før henne var opptatt av å skrive om spesifikt norske forhold, men understreker at han ikke visste så mye om den høyere embetsstanden. Det var her hun kom til å ta over, for dette kunne hun mer om enn han (jf. Susanne Skårs kapittel i denne boken).¹

Collett hadde allerede i *Sidste Blade: Erindringer og Bekendelser* fra 1868 omtalt Hansen i svært positive ordlag. Men hun har også noen forbehold. I forordet til boken, som er skrevet som et (fiktivt) brev til forfatterkollegaen Anna Munch, reflekterer hun over hvordan man skal tenke over forholdet mellom dikterpersonlighet og diktning. Hun mener det ikke er lurt å forsøke å bli kjent med en dikter gjennom hans diktning, men at man ofte forstår mer av diktningen etter å ha blitt kjent med dikteren. Dette eksemplifiserer hun ved å fortelle om en erfaring hun gjorde med Maurits Hansen. Som i forordet til *Amtmandens Døtre* påpeker hun at Hansen, som var overlærer i Kongsberg, ikke evner å skrive om den høyere embetsstanden. Men her forklarer hun også at det skyldes at han personlig gjerne ville klatre på den sosiale rangstigen, men aldri kom seg så langt.

1 Colletts kommentar er interessant i lys av det Knut Johansen skriver i *Konfrontasjoner. Essays om litteratur og politikk*. Der hevder han at Hansen i tekster som «Luren» ikke gir et realistisk bilde av den norske bonden, men snarere av embetsmannen. Novellen gjengir blikket til fortelleren, ikke det til bøndene (Johansen 1970, 53). Der Collett mener Hansen ikke kan skrive om embetsstanden, mener Johansen at han ikke kan skrive om noe annet.

Collett starter med å fortelle om den gang hun leste Hansens fortellinger i sin ungdom, da hun ble glad i dem og beundret dem. Da hun ble eldre og fikk hilse på Hansen selv – han var en nær venn av broren hennes – tolket hun tekstene annerledes. Nå blir hun pinlig berørt når han skriver om et «Bronceuhr» og en «Mahogni-kommode», for hun vet at han åpenbart selv gjerne hadde hatt den slags (Collett 1868, 6). Ja, hun må nesten le av Hansens «Ynkværdigheter» og «Smagløsheder», nemlig en beskrivelse av embetsstandens smak, som hun ikke kjenner seg igjen i. Hun mener Hansens beskrivelse vitner om dårlig kunnskap, men også om en distanse til livsstilen, som hun tolker som et tegn på misunnelse. Ifølge henne hang Hansen seg for mye opp i detaljer om møbler, mat og klær. Tendensen til å utbrodere hadde invitert til smil, hvis man ikke hadde visst at det hele skrev seg fra en dyp fortvilelse over den personlige situasjonen, hevder Collett:

Naar han f. Ex. skal skildre en elegant Komfort – ak, han har en fortvivlet Hang dertil! – og han da udstyrer denne Herlighed blandt Andet med et «kostbart Bronceuhr», eller en smagfuld «Mahogni-Kommode,» saa fristes man jo over Evne. Men idetsamme hulker det saa smerteligt mellem Linierne, man studser og lytter, – man ler ikke. Hvilke Savn maa den have kjendt, for hvem en smagfuld Mahogni Kommode danner Grændsen for det Opnaaelige! Gid hans Folk havde foræret ham en! (Collett 1868, 6–7)

Collett antyder at Hansens overdrevne interesse for overklassens livsstil skriver seg fra hans lengsel etter selv å ha de tingene han beskriver. Selv om de egentlig vitner om dårlig smak, skriver han om dem som om de er noe man ønsker å ha.

Colletts observasjoner omkring overklassens smaksdommer hos Hansen er interessante og krever nærmere undersøkelse, særlig siden disse også er ment å skulle inngå i beskrivelsen av nettopp norske forhold. Er det virkelig så enkelt som Collett mener, at beskrivelsen av tingene og klærne i Hansens tekster om norske forhold bare er et resultat av hans egen livssituasjon? Eller har de kanskje også en annen funksjon, ja, kanskje er det Collett som har oversett noe vesentlig ved dem?

Som Collett mener jeg at de «smakfulle» møblene hos Hansen ikke alltid vekker den beundringen de tilsynelatende er ment å vekke. Ved å se nærmere på den kanskje mest realistiske teksten til Hansen, nemlig *Mordet paa Maskinbygger Roolfsen* fra 1839, kommer jeg til å vise hvordan Hansen bevisst bruker møbler og klær som uttrykk for smak. Hansen er opptatt av å skape et bilde av det norske miljøet, og det inkluderer både skildringer av personene og deres yrkesbakgrunn, gjenstandene de omgir seg med, måten de kler og ter seg på, maten de spiser og serverer, og språket de bruker. Alle disse ingrediensene i

miljøet er et uttrykk for valg personene har foretatt bevisst eller ubevisst, i tråd med preferanser de har takket være oppdragelse, skolegang og omgangskrets. De tyder på personenes smak – de er uttrykk for hvordan personene vurderer omverdenen, hva de foretrekker foran noe annet, hva de mener er bedre eller skjønnere enn noe annet.

Når jeg i min lesning kommenterer hele livsstilen som Hansen skildrer i sitt bilde av det norske miljøet, som et uttrykk for smak, bruker jeg selvsagt en vid smaksdefinisjon. Med «smak» sikter jeg ikke bare til en intellektuelt evne til vurdering slik det blir utarbeidet av Immanuel Kant i *Kritik der Urteilkraft* (1790), men snarere en måte å klassifisere omverden på slik den kommer til uttrykk i Pierre Bourdieus undersøkelser. Bourdieu argumenterte i *Distinksjonen* (1979) for at overensstemmende preferanser for ulike typer musikk, mat og kulturelle aktiviteter som han observerte hos grupper i den franske befolkningen på 1960-tallet, både kunne forklares med grupped medlemmenes sosiale posisjon og med deres yrkesbakgrunn. Samtidig mente han at grupped medlemmene også brukte smaksdommene aktivt for å plassere seg i det sosiale rommet, det vil si det hierarkisk ordnete samfunnet, med tanke på økonomi, kulturell kapital og sosial omgangskrets.

Når Hansen på lignende måte både skildrer et hierarkisk organisert samfunn og viser på hvilken måte smaksdommer er en del av det, ser han ut til å invitere til nettopp en lesning i tråd med Pierre Bourdieus teori om det sosiale rommet. Utfordringen er imidlertid at Hansen viser frem embetsmenneskes smak som problematisk, den aksepteres ikke som den legitime, slik som man skulle tro. Kulturell kapital innebærer ikke også moralsk overlegenhet, slik en bourdieusk tolkning skulle tilsi. Fremvisningen av smaken inngår hos Hansen snarere, som vi skal se, i hans vurderinger av moralsk oppførsel, og denne kommer frem gjennom romanpersonenes handlinger.²

Fordi kriteriene som ligger til grunn for vurderingene av smaksdommene hos Hansen, ikke uproblematisk kan overtas fra et bourdieusk system, vil jeg heller se om de lar seg utarbeide gjennom et blikk på handlingen de inngår i. Metodisk er dette inspirert av dagligspråksfilosofen som Ludwig Wittgenstein,

2 Den betydningen etisk verdsetting har i Bourdieus verk, er omdiskutert. I et verk som *Distinksjonen* forsøker han stort sett å se etiske holdninger og moralsk handling i forhold til den overordnede teorien om preferanser, grupperinger og det sosiale rommet. Etisk vurdering er ikke løsrevet av sosial samhandling ellers og inngår derfor i ideologisk styrte prosesser om definisjonsmakt. Det er for eksempel tydelig at Bourdieu mener etiske posisjoner kan bli bevisst eller ubevisst inntatt, fordi de gir symbolsk kapital. Forutsetningen om at mennesker grunnleggende er interessert i å erverve symbolsk kapital og at de setter det over moralsk vurdering, er imidlertid noe som nettopp blir undergravd av Hansens tekst, som denne artikkelen argumenterer for. For en diskusjon av etikken i Bourdieus ulike tekster, se for eksempel Léna Pellandini-Simányis artikkel «Bourdieu, Ethics and Symbolic Power» (2014).

J.L. Austin og Stanley Cavell. Austin foreslår i en tekst som «A Plea for Excuses» at vi kan finne ut hvilke kriterier vi har for å dømme i moralske spørsmål, ved å se på språkhandlingen der moralsk problematiske handlinger blir kommentert, ikke minst i ulike typer unnskyldninger (Austin 1961). Måten vi samhandler i språkbruken på, avslører hvilke kriterier for moral vi (ubevisst) deler. Tilsvarende mener jeg at vi kan finne ut hvilke kriterier for smak folk deler, ved å se på måten smaksdommer inngår i andre typer samhandlinger på. Jeg kommer til å vise at Hansen med en tekst som *Mordet paa Maskinbygger Roolfsen* minner leserne sine på hvilke kriterier for god smak det norske folket har, når han lar smaksdommene bli en del av handlingen i en kriminalroman. I neste omgang etablerer han disse også som retningsgivende, når han fremstiller dem i moralsk perspektiv.

Ikke bare forfatterkollegaer som Collett mente at Hansen med tekstene sine vesentlig bidro til en nasjonal selvforståelse. Jeg starter med å vise hvordan Hansen som forfatter og redaktør bevisst forsøkte å markere utgivelsene sine som nasjonale. Deretter skal jeg anskueliggjøre hvordan Hansen knytter moralske kvaliteter som det å være ærlig, trofast og omtenkstom til det norske, og at disse blir synlige gjennom handlingene som avslører vurderingsprosessene til bønder og embedsmenn. Til slutt skal vi se hvordan Hansen bruker krimsjangerens plott til å skille mellom gode og dårlige smaksdommer, og hvordan han mener at noen er mer norske enn andre. Lest på den måten fremstår *Mordet paa Maskinbygger Roolfsen* fra 1839 som noe annet enn ren underholdningslektyre. Romanen er snarere et utpekulert kunstverk i nasjonens tjeneste.

Maurits Hansens prosjekt: Å skape nasjonal bevissthet

Fra begynnelsen av var Hansen opptatt av å både knytte an til den dagsaktuelle europeiske litteraturen og å skrive om spesifikt norske forhold.³ «Luren» er den mest antologiserte teksten hans og samtidig den som sikrer forfatteren en fast plass i kanon. Den ble først publisert i det andre nummeret av Niels Wulfsbergs nyetablerte *Morgenbladet*. *En daglig Avis af alle Slags Indhold* den 17. januar 1819.⁴ «Luren» var også starten på Hansens ekstremt produktive periode, i hvilken han blant annet fungerte som utgiver for søndagsutgaven av *Morgenbladet*.

«Luren» skildrer kjærligheten mellom en norsk odelsdatter og en fattig husmannssønn i Gudbrandsdalen. Faren til jenten er stolt av slekten, som han

3 De mest europeisk-inspirerte tekstene er nok de tidlige romantisk-fantastiske og handlingsmettede romanene *Othar av Bretagne* (1819) og *Keadan eller Klosterruinen* (1825). For innflytelsen andre europeiske forfattere hadde på Hansen, se ellers Tysdahl 1988.

4 For de edisjonsfilologiske opplysningene i dette avsnittet, se Ståle Dingstads kapittel om Maurits Hansen i Bjorvand Bjørkøy og Dingstad (2017, 25–52).

FOTO: NORSK FOLKEMUSEUM, CC PDM

FIG. 8.1
Maurits Christopher Hansen
(1794–1842) var den første store
norske prosaforfatteren.
Stålstikk fra 1882 av August Weger.

fører helt tilbake til Harald Hårfagre. Han ønsker ikke en forbindelse med gutten. Da datteren blir gravid og føder barnet, gjemmer hun det for faren i en avsidesliggende gamme, og hun og gutten passer på det etter tur. De kommuniserer med hverandre tvers over dalen ved hjelp av luren. Med en avtalt melodi forsikrer de den andre forelderen om at det går fint med barnet. Slik er tilstanden når novellens forteller, den lærde Carl Møhlmann fra Kristiania, dukker opp på stedet. Når han får vite hemmeligheten bak luren som han forundrer seg over, overtaler han faren til å være en god kristen og hjelpe de unge. Imponert av interessen den reisende fra hovedstaden viser for datterens skjebne, går han med på bryllupet mellom datteren og barnefaren. Det faller ham også lettere nå, da gutten i mellomtiden har fått utdanning av stedets prest. Novellens moral er slik at den gode kjærligheten seirer. De elskende er trofaste og blir belønnet, og den norske odelsbonden er i grunnen storsinnet og rettferdig.

Samtidig kan det hevdes at odelsbondens omvendelse i bryllupsspørsmålet skyldes at den studerte hovedstadsbeboeren dukker opp på landet. Willy Dahl skriver i *Norges litteratur 1814–1884* at bondestanden ifølge Hansen har gode anlegg, men trenger hjelp fra embetsstanden til å finne frem til de rette avgjørelsene.

Selv om Hansen anser de norske bøndene for landets egentlige beboere, er det embetsmennene i landet som bør vise vei (Dahl 1981, 81). Som vi kommer til å se, vil Hansens positive vurdering av embetsstanden etter hvert endre seg. I kriminalnovellen om maskinbygger Rooflsen må den høyere embetsstanden nemlig karakteriseres som direkte ond.

At det først og fremst er bondestanden som brukes for å fremheve det typisk nasjonale, blir også tydelig ved et blikk på samtidige utgivelser i Sverige, Danmark og Finland (se kapitlene til Anna Bohlin, Tine Damsholt og Pia Forssell i denne boken). I Norge er konsentrasjonen om den norske bonden blitt videreført av Bjørnsons bondefortellinger (se Anders M. Gullestads kapittel i denne boken) og Hamsuns nordnorske forfatterskap. Hos Hansen trekkes forbindelsen mellom det norske og bondestanden tidlig, når fortelleren av «Luren» offentliggjør teksten sin som et brev han selv mener kunne være fra «Det egentlige Norge» (Hansen 1825, 84), nemlig landsbygden.⁵ Disse «brevene» samlet Hansen i det andre bindet av bokutgivelsen *Digtninger* fra 1825, som fikk den betegnende undertittelen *Skizzerede nationale Fortællinger i Breve fra Carl Møhlmann*. Med andre ord var Hansen opptatt av å merke fortellingene sine som nettopp norske på flere ulike måter. De skulle inngå i et nasjonalt opplysnings- og underholdningsprosjekt, som også viste seg da han etablerte bladet *Den norske Huusven*.

Hansens forsøk på å merke fortellingene sine som spesifikt norske ble en suksess. Også i utlandet ble de oppfattet som skildringer av det norske. I både danske og tyske oversettelser av «Luren», for eksempel, understrekes dette av titler som oversetteren Peter Treschow Hansons «Das Alphorn, eine norwegische Volks-Erzählung».⁶ I flere litteraturhistorier fremheves det norske også i etterkant som viktig, og Hansen tilskrives en plass i utviklingen av nasjonal selvforståelse. Edvard Beyer omtaler for eksempel Hansens «Luren» i *Perler i prosa* ikke bare som «den første norske bondefortelling», men også som «et karakteristisk uttrykk for nasjonalromantikken i sin første fase» (Beyer 1966, 13).

Som andre nordiske forfattere hentet Hansen også litterær inspirasjon fra europeiske forfattere som ville dyrke nasjonale egenarter, blant andre den uhyre populære Walter Scott (Tysdahl 1988; jf. Pia Forssells kapittel i denne boken). Hansen overtok transnasjonale fortellemåter, språkstil og tematikker, men benyttet dem som andre i samtiden nettopp for å fremme det særskilt nasjonale, her det norske.

5 Møhlmanns brev med fortellingene er trykt i *Digtninger. Anden Deel* som kom ut i 1825. Ved siden av «Luren» er det «Bergmanden», «Snedkerkonen», «Svigerdatteren», «Den gale Christian», «De to Søstre» og «Prøvestunden».

6 Ståle Dingstad, (2017, 28). Det interessante er at Hansen kritiserte oversetteren for å ikke ha kreditert ham som forfatter. Treschow Hanson forsvarte seg med det at han trodde fortellingen bare var en nedskrevet versjon av et norsk sagn.

I mange av hans noveller med et kriminalplott – «Novellen» kan kanskje regnes blant dem, men også «Jotulkoppene» og «Bergmanden» – finnes det for eksempel en typisk gotisk stil. Hansens popularitet blant leserne skyldtes nok det at han lagde spennende plot, og at han appellerte til folkelig interesse for andres bevarte hemmeligheter. Edvard Beyer nevner at han «gjør flittig bruk av [...] grufulle hemmeligheter, overraskende gjensyn, avsløringer og oppklaringer» (Beyer 1974, 62). Innflytelsen fra europeiske forfattere som Anne Radcliffe, Matthew G. Lewis og Walter Scott var helt åpenbar. Men Hansen var hele tiden opptatt av å legge sine egne handlinger til nettopp Norge. I *Mordet paa Maskinbygger Roolfsen* legger han den uhyggelige kringgåten til et helt realistisk norsk småbymiljø.

Mord og miljø og maskinbygger Roolfsen

Fortellingen om drapet på maskinbygger Roolfsen er en kort roman som i ettertid er blitt omtalt som (helt sikkert Norges, men sannsynligvis også) verdenslitteraturens første krim. Hansens tekst kom nemlig ut i 1839, hele to år før Edgar Allan Poes *The Murders in the Rue Morgue*, understreker Willy Dahl (1981, 42). Og teksten inneholder alle ingredienser som trengs i en typisk krimfortelling, ikke minst en hovedperson som må løse en kriminalgåte.⁷ Dessuten inneholder denne tidlige kriminalromanen også allerede en klar inndeling av persongalleriet i henholdsvis «de gode» og «de onde». Denne opprinnelig melodramatiske inndelingen i tråd med moralsk vurdering blir i Hansens første krim samtidig tydelig realistisk forankret, ved at «det onde» ikke lenger er et mystisk element som klistres som en vesensegenskap til de oppdiktede personene. «Det onde» fremstår snarere som beskrivende for de ulovlige handlingene personene utfører.

Gåten som må løses, er at den populære maskinbygger Roolfsen har forsvunnet fra bergstaden Kongsberg, der assessor Johannes Barth fungerer som byfogd og påtalemyndighet. Innbyggerne i Kongsberg mener at Roolfsen ble drept, nemlig av Kjeld Haitler, sønnen til høkeren og kroverten Herman Haitler. Fordi Roolfsen var forlovet med den rike pleiedatteren til Haitler, Karine, som Kjeld hadde forsøkt å vinne for seg selv, skulle familien gå glipp av pengene, dersom

7 Det er interessant at Hansens tekst deler en rekke trekk med Poes klassiske fortelling. Martin A. Kayman skriver i kapittel 3 i *The Cambridge Companion to Crime Fiction* at den korte kriminalfortellingen slik den ble til etter 1830, må ses både som et resultat av det økende lesebehovet til avis- og tidsskriftabonnenter, men også av den voksende urbaniseringen og tilhørende kriminaliseringen av deler av befolkningen. Utbyggingen av politivesenet, som også fremkaller til dels en tvil på statsmakten og dens kontrollmekanismer, spiller også en rolle for etableringen av sjangeren (Kayman 2006). I Hansens novelle, som vi skal se, finnes det en del refleksjoner over politimannens dobbeltrolle som både anklager og detektiv. Imidlertid er det dessverre ikke nok plass til å forfølge den kriminallitteraturhistoriske plasseringen av Hansens tekst nærmere i denne artikkelen.

de ikke fikk stoppet bryllupet med Roolfsen. Merkelig nok er den navnløse direktøren for gruen, som omtales med den tyske tittelen «Oberberghauptmand», den som mest iherdig peker mot Haitler. Barth får en mistanke om at han er innblandet, og det viser seg at direktøren hadde et forhold til Karine, og at han den avgjørende kvelden kom i slagsmål med Roolfsen. Oberberghauptmannen trodde etter et avgjørende slag at han hadde drept Roolfsen, og han hadde kastet ham i en nedlagt brønn som skulle fylles opp senere. Det han ikke fikk med seg, var at Roolfsen klarte å komme seg ut av brønnen, og at han valgte å rømme fra byen, skuffet over den utro kjæresten. Barth må til slutt innse at mordgåten aldri var en mordgåte, men bare en forsvinningssak. Imidlertid ender han opp med å ha et overtak på den despotiske oberberghauptmannen etter avsløringen, noe han mener er en slags forsikring for fremtiden.

Det er imidlertid ikke bare plottet og løsningen av den såkalte mordgåten som driver frem fortellingen. Mye av spenningen oppstår på grunn av motspillet mellom assessor Barth, som har leserens sympati og som er «den gode» i denne fortellingen, slik vi kommer til å se, og oberberghauptmannen, den «onde», eller kriminalfortellingens skurk. Klasseforskjellen mellom dem svarer til et makt-hierarki, som fortelleren bidrar til å avsløre med kommentarene sine. I den første scenen sitter Barth ved bordet hos direktøren og leser i sakspapirene, mens denne svinser omkring og forsøker å få ham til å tro at den folket har pekt ut for å være skyldig, nemlig kroverten Haitler, bør fengsles. Den pompøse holdningen, som forventer betingelsesløs aksept av hvert uttalte ord, understrekes av direktørens sans for møblement, klær og språkbruk:

Vox populi, vox Dei! – var et af Oberberghauptmandens Yndlingsudtrykke, – vel at mærke, naar Udtrykket lod sig anvende i Gunst af hans Mening om en og anden Person, et og andet Foretagende. Han var ellers bekjendt for lidet at bekymre sig om *vox populi*. En Aften, den nemlig, hvormed vi aabne Scenen i nærværende Beretning, udsagde han Ordene med mere end almindeligt Eftertryk, idet han reiste sig af sin stoppede Lænestol, og svingede sin sølvindlagte Bjergstav, skred op og ned ad det tavlede Gulv. (Hansen 1840, 3)

At det finnes både et klasse- og makt-hierarki i romanen, blir synlig i Hansens tekst når oberberghauptmannen reiser seg fra sin gode «stoppede» lenestol, med andre ord en stol som skal gjøre det mykt og godt for ham, mens Barth sitter på en pinnestol ved bordet. Direktøren har en sølvinnlagt spaserstokk, som han svinger. Det innebærer at han ikke er avhengig av stokken for å gå, men han bruker den snarere til å gjøre inntrykk på folk. Sølvinnsatsen i staven viser frem hans rikdom. Dessuten skrider han på det «panelte gulvet», igjen et tegn på at han bor i et finere hus, som er konstruert for å være behagelig, men også er ment

å imponere. Det kan se ut som om Hansen her tydelig etablerer noen klasse-skiller som han får frem ved hjelp av å skille ut oberberghauptmannens smak: Direktøren vet hvilke møbler, klær og gjenstander som hører til embetsmannens posisjon, og som vil bekrefte hans stilling i samfunnet.

Hansen avslører imidlertid samtidig at oberberghauptmannen er styrt av nettopp interessen i å imponere andre og slik beholde overtaket. Fortelleren er tydelig med opplysningen om at direktøren ikke egentlig bryr seg om folket og dets meninger. Oberberghauptmannen rykkes i et dårlig lys, og assessor Barth, som kritiserer ham, samtidig i et positivt lys. Tilsvarende skjer også i det tredje kapittelet,⁸ der fortelleren formidler det folk vet om oberberghauptmannens personlige kontor:

Kun faa af hans Omgivelser nøde ved enkelte Leiligheder, det Fortrin, ad træde der ind med ham for at diskutere en eller anden vigtig Gjenstand; dog fortalte Rygder, at flere af Bergmændenes Koner og Døttre vidste, hvorledes Værelset saa ud. (Hansen 1940, 21–22)

Takket være fortellerens kommentarer og opplysninger om folkets mening styres leserens mistanke fort mot direktøren, som åpenbart er kjent for å forføre kvinner fra høy og lav stand. Samtidig forsøker fortelleren å bevare et skinn av objektivitet når han hevder at han bare gjengir noe fra optegnelser han har funnet.

Interessant nok er den aktive bruken av fortellerstemmen også noe som skal sikre Hansen mot mulige innvendinger fra leserne. Han vil gardere seg mot kommentarer som skulle tilsi at han kanskje ikke har tilstrekkelig forståelse for hvordan kriminalundersøkelser foregår. Han adresserer for eksempel tydelig en mulig tvil på sin fremstilling ved å gardere seg bak en «bok» han har funnet og gjengir:

Referenten af denne Begivenhed henvendte sig, imedens han studerede den gamle skrevne Bog, hvori han har fundet den optegnet, til en duelig Jurist med sine adskillige Tvivl og Spørgsmaale. Det forekom os underligt med Sagens lunkne og vaklende Behandling, – at de Angjældende befandt sig paa fri Fod, – at Byfogden kunde og vilde blande sig privat i Sagen som en Slags Politibetjent, og at han efter et ulovmæssigt Forhør paa Tomannshaand kunde lade Kjeld arrestere, hvilket var Tilfældet samme Aften. (Hansen 1840, 18–19)

Fortelleren fremstår med andre ord som en som holder distanse til det som skjer, og tilsynelatende gjengir hendelsene distansert og slik de er fortalt av andre. Men likevel er det tydelig at fortelleren er enig når Barth opplever direktøren i

⁸ Romanen er ikke formelt inndelt i kapitler. Men tekstdelene er tydelig skilt fra hverandre gjennom noe som ligner dramatiske scenskift, det vil si, gjennom endringer i de opptredende personer, tid og rom.

den første scenen som pompøs, truende og falsk. Smaken (i dette tilfellet: oberberghauptmannens smak) blir hos Hansen ikke bare brukt til å skildre et miljø, men også til å plassere personen moralsk, noe som ikke minst fortellerstemmen bidrar til å understreke. Men nøyaktig hvordan blir smaksdommene vurdert moralsk i romanen? Hvordan etableres det moralske, og hvor kan vi finne kriteriene for gode dommer?

Smaksdommer som klassemarkører og som handlinger

Som vi har sett, ser det ut som om Hansen bevisst bruker smaken – hvilke gjenstander folk har, hvilke møbler og klær – for å plassere personene innenfor et sosialt rom, eller i et miljø. Det var vel også slik Camilla Collett leste han, da hun mente at smaken skulle beskrive miljøet. Det ville innebære at funksjonen til smaksdommene i *Mordet paa Maskinbygger Roølfsen* tilsvarer det Pierre Bourdieu sa om smaksdommer i sin berømte *Distinksjonen* fra 1979. I dette verket bygger Bourdieu avgjørende på en studie han utførte på 1960- og 70-tallet i Frankrike. Gjennom over 1000 intervjuer avdekket han overensstemmelser mellom kunnskap om klassiske verk innen musikk og kunst og smakspreferanser i dagliglivet for mat, møbler og klær. Han mener dessuten at gruppene som slik dannes gjennom referanser, kan knyttes til lignende sosiale og økonomiske forhold og ikke minst utdanningsnivået til familien intervjuobjektene kommer fra. Bourdieu argumenterer for at sosiale grupper kan skilles fra hverandre dersom man undersøker deres smaksdommer. For smak klassifiserer ikke bare objektene, «smak klassifiserer den som klassifiserer», hevder Bourdieu (Bourdieu 2008, 383).

I norsk litteraturvitenskap har man så tatt Bourdieus system i bruk og sett tilsvarende etter smaksdommer som «klassemarkører».⁹ Også hos Maurits Hansen kunne man tenke seg at smaksdommene, som de som avgjøres av oberberghauptmannen, for eksempel, klassifiserer. Det ville så innebære at de gir opplysninger om klassen han kommer fra, nemlig embetsstanden. Tilsvarende kan man tenke seg at klærne og bordstellet hos familien Haitler skulle karakterisere deres smak og klassifisere dem. Man kan også tenke seg at visse personer ville benytte seg av kunnskapen i fortellingen til å kunne gjøre inntrykk med sin smak. De kjenner til den legitime smaken og bruker den bevisst for å avansere sosialt.

Problemet er imidlertid at Hansens fortelling ikke stopper med en slik klassifisering. For Hansen lar smaksdommene også inngå i helt konkrete situasjoner, som avslører andre kriterier for god smak enn den som overklassen definerer

⁹ Se f.eks. Bjørn Ivar Fykses omtale av smakspreferanser hos Alf Prøysen (Fyksen 2013).

som legitim. I motsetning til Bourdieu, som mener at etiske vurderinger kan bidra til etablering av symbolsk kapital, er smaken hos Hansen vurdert i moralsk perspektiv, noe som ikke kommer frem gjennom det sosiale rommet smaken inngår i, men snarere gjennom handlingene smaksdommene er en del av. Som nevnt tidligere mener jeg at det derfor vil være nyttig å hente inn en dagligspråk-filosofisk tilnærming til smak og estetisk verdi. I *Filosofiske undersøkelser* mener Wittgenstein, slik Cavell legger ut om det i *The Claim of Reason* fra 1979, at man kan finne ut hvilke kriterier for klassifikasjoner av ulike gjenstander vi deler, når vi ser på hvordan vi med språkbruken skiller dem fra hverandre i en gitt situasjon. Verdien til en gjenstand, det som skiller denne gjenstanden fra andre, blir tydelig i måten den omtales på. Tilsvarende mener jeg at vi kan finne ut hvilke kriterier for god smak Hansen forsøker å dele med oss, når han inviterer oss til å dele vurderingen av smak i lys av smaksdommerens moralske oppførsel.

For eksempel er bruken av bibelsitater som kroverten Haitler har sans for, ikke bare noe som klassifiserer han sosialt. Denne merkelige måten å snakke på inngår vesentlig i hans væremåte, den avslører sammen med andre handlinger at han er en forvirret person som blander teatralisk gudsfrykt med pengebegjær. Igjen er det interessant hvordan hans smak snarere karakteriserer han moralsk og skaper inntrykket av en latterlig, og altfor underdanig person:

Med en gammel Værtshusholders geskjæftige Færdighed, slog Fatter Kjælderlemmen op og smuttede ned igjennem Gulvet. [...] Pustende kom den gamle Haitler opp af Kjælderens med et fylt Glas af en uhyre Størrelse. Han snappede en Tintallerken og satte det paa samme hen for sin Gjæst med en ærbødig Bøining. «Se ikke Drikken an, at den er saa rød! Ordsprogene 31te. Juleøllet, Hr. Assessor, er sluppet op; men Vin kvæger Menneskets Liv, naar den nydes med Maade, Jesu Sirak, 31te. (Hansen 1814, 11–12)

Den sosiale plasseringen tydeliggjøres ved måten Haitler beveger seg på, samtidig ved at han fremstår uverdigg med sine forsøk på å skynde seg for å få gjesten til å være fornøyd. Fordi hans smak for bibelsitater inngår i hans ellers uhederlige oppførsel, vurderes denne smaken negativt.

Krovertens bruk av bibelsitater har en dobbeltfunksjon: Den plasserer ham sosialt, og den viser ham som en som ønsker å vinne gunst hos de mektige. Haitler er mer ute etter å imponere med sin viten om bibelen enn at han virkelig forstår hvordan bibelstedene bør tolkes. Slik understrekes den kulturelle forskjellen først og fremst som en moralsk forskjell. Dette blir i tillegg bekreftet av fortellerens kommentar:

Var der Misforhold imellem Assessor Barths og Kirsti Povelstdatters Kulturtrin, da fandt udentvivil et langt større og væsentligere Sted imellem hendes og Herman Haitlers Karakter. Denne naragtige Person, som anvendte sin enorme Hukommelse paa den tankeløse Opsamlende af Bibelsteder, var bekjent for sin egennyttige Nærighed og et ukjærligt Sindelag imod sine Medmennesker. (Hansen 1840, 15)

Hansens forteller er tydelig i forsøket på å knytte krovertens smak til hans behov for å imponere, samtidig med at dette klart vurderes negativt, siden det blir et ledd i den mindre aksepterte moralske handlemåten som preger Haitler.

Omvendt blir den gode smaken knyttet til en moralsk holdning som foretrekker det enkle og naturlige. Presten fra nabobygden, som på et tidspunkt må overnatte hos Haitlers fordi hotellet på stedet er stengt, observerer at rommet han skal sove i, er enkelt møblert, men likevel rent, og at sengetøyet er friskt og uten skadedyr. Leseren vet at det er Kirsti Povelstdatter Haitler som har stelt med dette, og hun viser seg å være en kvinne med høy moral, preget av trofasthet og utholdenhet. Presten selv, derimot, kritiseres fort for å være litt vel opptatt av den egne komforten:

«Et tarveligt Losji,» sagde Præsten ved sig selv, idet han belyste Lokalet; «men Lagenerne ere rene og Stuen er varm.» Han begyndte at klæde sig af, ombyttede Parykken med en hvid Nathue, og søgte en Spiger til sin Paryk. (Hansen 1840, 47)

Prestens væremåte skiller seg fra Kirsti Haitlers enkle, men rene adferd når han tyr til teatralitet, for eksempel ved å bruke den evinnelige parykken. Det er med andre ord ikke slik at den legitime smaken, den som ifølge Boudieus definisjon opprettholdes av kultureliten, er den som blir stående som moralsk seirende i teksten. Heller ikke bruker personene i Hansens fortelling etiske posisjoner for å oppnå symbolsk kapital. Det er omvendt: Det å skulle benytte seg av kulturell kapital for å oppnå makt, blir klandret som moralsk uverdigg.

Å spise og å snakke: Handlinger som avslører smaken og moralen

Noe som understreker sammenhengen mellom kulturell kapital, men dårlig smak og lav moral i Hansens tekst, er matvanene til de opptredende personene. Dersom man ser på måten smaksdommene knyttet til blant annet mat inngår i handlingen på, og hvordan de vurderes som henholdsvis gode og dårlige intensjoner ut fra et moralsk perspektiv, blir det synlig at Hansen ønsker å bruke smaksdommer for å klandre overklassen.

Oberberghauptmannen, som viser seg å være romanens skurk, spiser for eksempel en litt forfintet frokost med brød og kaffe på sitt kontor: «I sit private

Kontor altsaa, sad Oberberghauptmanden og brækkede Kaffebrød op i sin Morgenkaffe» (Hansen 1840, 22). Denne setningen kan se uskyldig ut, men den beskriver oberberghauptmannen i et øyeblikk hvor han gjør et til slutt vellykket forsøk på å legge skylden for drapet på Haitler-familien. Direktøren finner blant annet på at hans tjener Diegels skal få hjelpe Haitler til å rømme fra arresten, som for å bekrefte at han har gjort noe ulovlig. Diegels planlegger derfor et middagsselskap, som skal gi ham anledning til å låne nøkkelen til arresten fra politibetjenten. Han ber sin tyskfødte kone om å ikke spare på penger til selskapet. Hun må bare kjøpe inn det som trengs, for han vil imponere dem som kommer. Hun på sin side svarer ham med å berolige ham, hun vet godt hva som skal til. Her er dialogen mellom ektefellene:

«Vil du gjøre mig til Wohlgefall, saa lad mig faa en Ret Fisk eller Kjød og et Glas Punsz i Aften. Jeg har isinde at gjøre mig tilgode paa mit svære Arbeide, og vil have et Par gode Venner hos mig. Der har du endnu en Dukat til Udgifterne.»

«Ei du Spasmakker! Har du derom nødig mange Ord at forvende? Skal have Fjeldørret mit Gulerøtter og Persilliesmør dazu, og en Fad Medisterpølse til. Er du nu fornøiet med litten Rachel din?» (Hansen 1840, 28)

For å få herrene han inviterer godt i gang, slik at de over vinen blir uforsiktlige og lar seg lure, er det viktig å treffe rett med maten. Rettene skal være passe skikkelige, mettende og gjennomtenkte. Rettene som skal serveres, gir uttrykk for smak, men måten de velges på, avslører samtidig den moralsk forkastelige adferden til Diegels. Slik forbinder Hansen her den tilsynelatende gode, forfinede eller legitime smaken igjen med moralsk vondskap.

En lignende forbindelse mellom tilsynelatende god smak og lav moral finner vi hos grevinnen, som er tanten til oberberghauptmannens kone. Grevinnens klesdrakt er i stor grad komponert med hensikten om å imponere. Den avsløres som altfor teatralisk og pompøs:

Hendes Hoved, Hals og Arme vare oversaaede med Brillianter; Strudsfjedre vaiede fra den guldinnvirkede Turban, og Atlaskjortelen stivnede af Broderi og Guld. (Hansen 1840, 65–66)

Inngangen til huset hennes er først og fremst designet til å skape inntrykk. Beskrivelsen av den ville muligens vekke Camilla Colletts reaksjon, siden den nettopp viser frem den legitime smaken ut fra en distanse:

I den stærkt oplyste Portal paradere to skjæggede Skildvagter. Længere inde ved Foden af den brede Trappe staar en sølvgaloneret Løber med sin lange Stok. I Koridoren ere tvende Heidukker plantede ved en stor Egedør, der fører ind til

Selskabssalen; og fra denne toner en majestætisk Menuet fra det stærkt besatte Spillekor. Snorede Tjenere løbe frem og tilbake i forskjellige Kostymer, og bære tungt belæssede Bakker ind igjennem Sidedørene. (Hansen 1840, 65)

Den angivelig gode smaken viser seg å være ytterst teatralisk, og moralsk forkastelig. Alt tjener bare til skuespill, som skal tjene til å imponere. Og dette miljøet oppsøker etatsråddinnen, direktørens kone, når hun er blitt bekymret for mannen. Hun håper på å kunne få kommisjonen som skal undersøke mordet, til å forstå at Barths fremgangsmåte er forkastelig og farlig for standen. Hun venter på tanten utenfor kontoret, da denne ankommer. Fortelleren beskriver henne slik:

Hendes Naade var en midaldrene Kone af en temmelig almindeligt Udvortes, hvilket hun dog søgte at hæve ved en air noble, en imponerende Gang og et elegant Antræk. Iøvrigt var hun en forstandig Kone, og meget godmodig, naar hun ikke netop følte sig eller sin Gemal fornærmet. (Hansen 1840, 58)

Det teatraliske og den i fortellerens øyne dårlige smaken – som er den offisielle gode smaken! – blir også understreket ved at etatsråddinnen gjerne og ofte snakker fransk, ikke bare med sin mann, men også alle andre, om de forstår henne eller ikke. Tanten får høre følgende:

«Que vous êtes [sic!] bonne, Madame! Mais j'ai tort de med presenter avec mes petits soins dans l'éclat de votre bonheur.» (Hansen 1840, 66)

Fransk er her et språk som knyttes til den høyere embetsstanden og til rikdom, men poenget i romanhandlingen er at det franske språket ikke har en funksjon i kvinnens tale. Det skal bare vise frem dannelsesbakgrunnen og er altså rent show.

Det finnes også, som allerede antydnet med sitatet fra den første scenen i romanen, en god del latinske fraser. Disse er imidlertid brukt av de mennene som har lang utdannelse, uavhengig av om de er rike eller ikke. Latin brukes både av etatsråden og av Barth, men også av apotekeren (Barths gode venn) og til dels prestene. De ansatte i bergverket og byen, som politikonstabelen og en bergarbeider, snakker tysk. Dette er et språk som ikke brukes for å imponere, men understreker snarere den talendes firkantede og lett naive tenkemåte. Unntaket er den jødisk-tyske konen til Diegels, som med sin tysk markerer den jødisk-tyske kulturen, og som (av Hansen) åpenbart blir vurdert som slue og listig. Hennes funksjon i krimplottet er å hjelpe mannen sin til å tjene penger på en litt uærlig måte. Hun støtter opp om skurkens – direktørens – forsøk på å legge skylden for drapet på en uskyldig person, og slik knyttes det tyske språket til det slue og småkriminelle.

Det bruken av de ulike språkene antyder, er at dårlig smak er knyttet særlig til bruk av fransk, men også tysk, mens latin er et språk som ekskluderer og dels lager allianser. Det norske språket fremstår derimot som ærlig og uforfalsket, det er umarkert og blir slik fremstilt som autentisk og funksjonelt. Dette norske språket snakkes av ikke minst den først uskyldig anklagede Kirsti Povelsdatter, og mens hennes uskyld viser frem det norske som rent og uforfalsket, markerer det norske språket henne samtidig som en ærbar karakter.

Avslutning: Å være norsk er å være oppriktig, smart, trofast og god

Som vi har sett, var det Maurits Hansens prosjekt å skrive om norske forhold for et norsk publikum. Men samtidig knyttes forestillingen om det norske til en forestilling om god smak, som viser seg å være knyttet til en moralsk vurdering: Å være norsk er å være oppriktig, smart, trofast og god, og den egentlig gode smaken er tilsvarende enkel, funksjonell og vakker uten å være prangende (jf. Elin Stengrundets artikkel i denne boken). Utenlandske språk – fransk, tysk og latin – knyttes til andre moralske kvaliteter, og disse er ofte negative, som teatralitet og begjær etter makt eller penger.

Hansen bruker blant annet den ferske kriminalsjangeren med sin klare inndeling i gode og onde personer for å støtte opp om det moralske ved smaksdommene. Hansen skildrer i *Mordet paa Maskinbygger Roolfsen* det norske språket og den norske enklere levemåte som moralsk overlegen over den franske og tyske, og stilen på klær og møbler som de lavere klassene deler, er moralsk å foretrekke over den teatraliske og pompøse stilen til de rikere, ondsinnede embetsmennene. Problemet er at disse klassene forsøker å etterligne en utenlandsk stil.¹⁰ Ved å avsløre dette litt latterlige prosjektet ser Hansen i første omgang ut til å ville ta hevn over klassen som aldri lot ham bli en del av seg, slik Collett ser det. At Hansen har tenkt romanen som et oppgjør med embetsstanden, blir kanskje særlig tydelig når etatsrådinnen forsøker å overtale tanten, og ikke minst mannen hennes, om å sikre etatsråden sin stilling, til tross for at hun innerst inne vet at han er en forbryter. Det var denne typen korrupsjon som hadde sørget for at Hansen ikke fikk det etterlengtede professoratet i filosofi. Som Arve Fretheim skriver i biografien sin, er *Mordet paa Maskinbygger Roolfsen* en «samfunnskritisk roman med klar brodd mot en korrumpert overklasses maktmisbruk» (Fretheim 2006, 240). Hansen klandrer i neste omgang ikke bare

¹⁰ Det ser ikke ut som om Hansen gikk inn for å etablere et dårlig bilde av andre nasjoner. Snarere synes han at det er problematisk når norske embetsmenn forsøker uhemmet å etterligne andre nasjoners stilistiske egenarter.

maktmisbruken, men viser hvordan makten også teatralisk iscenesettes ved hjelp av smaksdommer som må moralsk klandres. Dermed er ikke embetsmennesenes smak den legitime lenger, men tvert imot den arbeidsomme håndverks- og bondestandens smak.

Som vi så innledningsvis, klandret Collett Hansen for å bruke smaksdommer i den realistiske litteraturen på feil måte. Hun mente at Hansen beundret den legitime smaken, uten å egentlig kjenne til den. Hun tolket det slik at Hansen var misunnelig på livsstilen til den klassen han søkte innpass i, men aldri ble en skikkelig del av. Min lesning har vist at Collett helt riktig så at beskrivelse av smak hos Hansen aldri er tilfeldig. Men i alle fall i en sen tekst som *Mordet paa Maskinbygger Roolfsen* vitner smaksdommene han skildrer, ikke om misunnelse. De inngår snarere i bildet av den kritikkverdige moralske oppførselen til den etablerte klassen. Når Hansen i tillegg lar denne klassen ta avstand fra det som han ellers assosierer med det typisk norske – bøndernes arbeidsmoral, ærlighet og ikke minst det funksjonelle norske språket – så klandrer han til syvende og sist embetsmennene for å være unorske, og for å ha dårlig smak i tillegg.

I en artikkel om Maurits Hansen i utgivelsen *Konfrontasjoner* fra 1970 spurte Knut Johansen hvor norsk vi kan si at en fortelling er, når den ikke presenterer det brede lag av det norske folket. Han mente som Dahl at Hansen først og fremst skrev om og for de bedrestilte, og at fortellingene hans av den grunn kanskje ikke er så nasjonale som ettertiden ville ha dem til (Johansen 1970, 52–53). Etter det jeg kan se, treffer ikke denne kritikken helt, fordi Hansen for det første ikke bare skrev om de bedrestilte, og fordi han dessuten ikke skildret dem entydig positivt. Det er også, for det andre, generelt vanskelig for oss i etterkant å skulle bedømme om bildet Hansen gir av tiden han levde i, er korrekt eller ikke. Vi burde derfor heller konsentrere oss om at Hansen forsøkte å skape et positivt bilde av det norske som han ønsket å markedsføre. Han knyttet det, som vi har sett, til moralske preferanser og smaksdommer. Hans litteratur er på grunn av det ikke viktig som et sant bilde av tiden, men fordi den påvirket tiden direkte gjennom leserne.

LITTERATUR

- Austin, J.L. 1961. «A plea for excuses». I *Philosophical papers*. Oxford University Press.
- Beyer, Edvard. 1966. «Forord». I *Perler i prosa. Norske noveller valgt og presentert av Edvard Beyer*. Oslo: Den norske bokklubben.
- Beyer, Edvard. 1974. «Slekten fra 1814». I *Norges litteraturhistorie 2*, 9–74. Oslo: J.W. Cappelen.
- Bjorvand Bjørkøy, Aasta Marie og Ståle Dingstad. 2017. *Litterære kretsløp. Bidrag til en norsk bokhistorie fra Maurits Hansen til Gunvor Hofmo*. Oslo: Dreyer 2017.
- Bourdieu, Pierre. 2008. «'Innledning' til *Distinksjonen* (1979)». I *Estetisk teori. En antologi*, redigert av Kjersti Bale og Arnfinn Bø Rygg, 378–396. Oslo: Universitetsforlaget.
- Cavell, Stanley. 1979. *The Claim of Reason. Wittgenstein, Skepticism, Morality, and Tragedy*. Oxford University Press.
- Collett, Camilla. 1868. *Sidste Blade. Erindringer og Bekjendelser*. København: Gyldendal.
- Collett, Camilla. 1879. *Amtmandens Døtre. Første Del*. Kristiania: Cammermeyer.
- Dahl, Willy. 1981. *Norges litteratur. Tid og tekst 1814–1884*. Oslo: Aschehoug.
- Fretheim, Arve. 2006. *Livets kolde prosa. Maurits Hansen og hans samtid*. Oslo: Aschehoug.
- Fyksen, Bjørn Ivar (red.). 2013. «Grå stuer og rød plysj: smaks- og klassemarkører i Alf Prøysens prosa». I *Alminnelige arbejdsfolk. Om Alf Prøysens prosaforfatterskap*, 53–76. Vallset: Opplandske bokforlag.
- Hansen, Maurits. 1825. *Digtninger. Anden Deel*. Throndhjem: Høeg.
- Hansen, Maurits. 1840. *Mordet paa Maskinbygger Roofsen. Kriminalanedote fra Kongsberg*. Kristiania: H.T. Winthers Forlag.
- Johansen, Knut. 1970. «Retfærdigheden i Virksomhed'. Mauritz Hansens *Fortællinger*. I *Konfrontasjoner. Essays om litteratur og politikk*, redigert av Knut Johansen og Willy Dahl, 51–76. Oslo: Forlaget Ny Dag.
- Jæger, Henrik 1882. «Maurits Hansen». I *Maurits Hansen: Noveller i Udvalg*, redigert av Henrik Jæger, VII–XXII. Kristiania: Aschehoug forlag.
- Kayman, Martin A. 2006. «The Short Story from Poe to Chesterton». I *The Cambridge Companion to Crime Fiction*, redigert av Martin Priestman, 41–58. Cambridge University Press, online publication. <https://doi.org/10.1017/CCOL0521803993>
- Pellandini-Simányi, Léna. 2014. «Bourdieu, ethics and symbolic power». *The Sociological Review*, vol. 62 (4): 651–674. <https://doi.org/10.1111%2F1467-954X.12210>
- Tysdahl, Bjørn. 1988. *Maurits Hansens fortellerkunst*. Oslo: Aschehoug.

Det nasjonale som estetisk kriterium i norsk litteraturkritikk på 1800-tallet

FRODE HELMICH PEDERSEN

Det er en allmenn og velbegrunnet oppfatning at den norske litteraturen etter 1814 var sterkt preget av nasjonalistisk ideologi, slik tilfellet også var i mange andre europeiske land på denne tiden. Det nasjonale sinnelaget var også sterkt medvirkende til at man i denne perioden gradvis utviklet en spesifikt norsk eller nordisk litteraturforskning, som i sin første fase bare i liten grad kan skilles fra litteraturkritikken, slik den ble utøvet i datidens temmelig sparsommelige flora av aviser og tidsskrifter. Men hvordan skal vi egentlig forstå innholdet i datidens nasjonalistiske ideologi? I dette bidraget skal jeg undersøke hvordan forestillingen om det nasjonale blir anvendt som estetisk kriterium i Norge i tiden etter 1814. Blant spørsmålene jeg skal søke svar på, er hvordan kriteriet om det nasjonale passer inn i det øvrige settet av estetiske kriterier som var gjengs i attenhundretallets litteraturkritikk, og som dels stammet fra klassisismen, dels fra romantikken, dels fra den filosofiske idealismen. Dernest skal jeg prøve å svare på spørsmålet om hvor uenighetene egentlig sto med hensyn til bruken av det nasjonale som estetisk kriterium: I hvilken grad hersket det allmenn enighet om at den norske litteraturen burde være nasjonal? Hva var det i så fall man mente med «nasjonal» i litterær sammenheng? Og hvor gikk grensen mellom «nasjonalt» som positivt ladet adjektiv og som nedsettende betegnelse på uforfinet eller plump patriotisme?

Estetiske kriterier og deres historisitet

Før vi går nærmere inn på hva det nasjonale betyr i estetisk sammenheng, kan vi se litt nærmere på hva et estetisk kriterium i det hele tatt er. Helt allment kan et estetisk kriterium defineres som en betingelse for at et kunstverk eller et dikterverk kan kalles vellykket eller skjønt. Betingelsen viser til en egenskap ved verket, eller ved leserens erfaring av det, som må være til stede dersom verket skal kunne omtales i positive vendinger i en estetisk bedømmelse. Imidlertid er det viktig å være oppmerksom på at litteraturkritikken ofte opererer med uuttalte eller underforståtte kriterier, som bare lar seg avdekke eller identifisere gjennom en granskende analyse. Videre er det klart at estetiske kriterier alltid henger sammen med et overordnet litteratursyn, altså svaret på spørsmålet om hva litteratur i det hele tatt er eller bør være. Som kjent er slike litteratursyn gjenstand for historiske forandringer, hvilket vil si at alle litteraturhistoriske epoker typisk har sine karakteristiske kriterier. I den greske og romerske antikken, for eksempel, var *mimesis*, altså kravet om at litteraturen skal etterligne «mennesker i handling», et grunnleggende kriterium. I opplysningstiden var man derimot mer opptatt av at litteraturen skulle være nyttig og moralsk oppbyggelig for leseren, mens det i romantikken vokste frem et helt annet sett kriterier, som originalitet, genialitet, autentisitet – som alle var basert på tanken om at diktverket sprang mer eller mindre direkte ut av dikterens unike, skapende fantasi. I den senere realismen og naturalismen får man i tillegg til et fornyet og forsterket *mimesis*-krav også et kriterium om politisk og sosialt engasjement, mens man i den modernistiske epoken, slik den vokstre frem etter 1900, typisk vektla kompleksitet, brudd, ironi og det negative (Bjerck Hagen et al. 2018, 93).

Men selv om kriteriene er foranderlige i den forstand at enkelte kriterier er mer karakteristiske for noen epoker enn for andre, er det ikke slik at de simpelthen dør ut og forsvinner når litteraturen entrer det vi i ettertid mener å kunne kategorisere som en ny litteraturhistorisk periode. Selv om vektleggingen av den unike og geniale skapelsen sto sentralt i romantikken, for eksempel, var det ikke slik at *mimesis*-kriteriet dermed ble helt borte. Borte var heller ikke kravet om litteraturens oppbyggelighet. Det var snarere slik at disse kravene i romantikken fikk en litt annen vekt, på den måten at man rett og slett bare gikk ut fra at alt som var originalt, autentisk og fantasierkt, også nødvendigvis var sant, godt og sjelelig oppbyggelig. Som John Keats berømt formulerte det: «I am certain of nothing but the holiness of the Heart's affections and the truth of the Imagination».¹ Når hjertet er rent og fantasien er en kilde til sannhet – ja, da

¹ Keats i brev til Benjamin Bailey 22.11.1817.

oppstår det ikke noe nødvendig motsetningsforhold mellom en fri og spontan poesi på den ene siden og moralsk oppbyggelighet på den andre. Og selv om tanken om det oppbyggelige ble mer eller mindre bannlyst i modernismen, kan man fremdeles i våre dager se ulike versjoner av dette kriteriet i bruk, for eksempel ved at et litterært verk roses for dets evne til å styrke leseren i en periode av sorg og fortvilelse, eller at en ungdomsbok hylles for å lære unge voksne å håndtere vanskelige følelser.

Oppsummert kan vi si at de aller fleste av de sentrale estetiske kriteriene på det litterære området er slitesterke i den forstand at de har en tendens til å komme igjen i stadig nye former i nye epoker. Dette ser imidlertid ikke ut til å gjelde forestillingen om det nasjonale, som så vidt jeg kan bedømme, har falt helt ut av det litteraturkritiske vokabularet i vår tid.² Man kan ikke lenger i et respektabelt, redaktørstyrt medium si at et verk er bra, i estetisk forstand, fordi det er nasjonalt – eller at det er dårlig fordi det er *ikke* er nasjonalt. Siden dette kriteriet ikke lenger er i alminnelig bruk, i hvert fall ikke i anmeldelser av samtidslitteratur, kreves det en viss filologisk og litteraturhistorisk innsats å forstå hva som var ment når man snakket om nasjon som en positiv betegnelse på et litterært verk på 1800-tallet.

Ideologiske forutsetninger

De ideologiske forutsetningene for det nasjonale som estetisk-litterært kriterium ble dannet i Tyskland på 1700-tallet, primært av Johann Gottfried Herder, som i verket *Fragmenter av den nyere tyske litteratur (1766–1777)* skapte forestillingen om en distinkt nasjonallitteratur.³ Tanken var her at en spesifikt tysk litteratur måtte være et uttrykk for et tysk *Volkstum* eller nasjonalkarakter (Haarberg 2017, 25). I løpet av de neste femti-seksti årene spredde denne forestillingen seg til de fleste europeiske land og fikk stor betydning både for litteraturen og litteraturforskningen. Omtrent samtidig med at tanken om en nasjonallitteratur etablerte seg, oppsto ideen om at litteraturen inngår som en del av en historisk *utviklingsprosess* preget av fremskritt og indre sammenhenger. Disse to tankene hører altså sammen: ideen om en distinkt nasjon med en distinkt litteratur på den ene siden, og ideen om en målrettet vekst og utvikling på den andre.

2 Jeg ser her bort fra mer uttalt nasjonalistiske miljøer på den ekstreme høyresiden og det slike miljøer måtte holde seg med av litteraturkritikk. Riktignok fungerer begrepet nasjon og det nasjonale i dag som et fruktbart prisme i forskningen på attenhundretallets litteratur, men det er noe annet enn å bruke termen som et operativt estetisk kriterium i litteraturkritikken.

3 Originaltittelen er *Ueber die neuere Deutsche Litteratur. Fragmente*. Verket kom opprinnelig i to utgaver, først en i 1766–1777, deretter en i 1768.

Her forestiller man seg typisk nasjonen i analogi til individet, nærmere bestemt en mann som utvikler seg fra naive barneår, gjennom ungdommens forvillelser og frem til moden og livskraftig alder. Denne typen tenkning står i et klart motsetningsforhold til klassisismen, som har et normativt, statisk og ahistorisk syn på litteraturen. Her fins det ingen historisk dynamikk, siden det i vurderingen av verket innen den klassisistiske tankegangen kun er snakk om en større eller mindre realisering av de mulighetene som allerede var fullt ut realisert i antikkens mesterverker (Jensen 1962, 23–24).

I tillegg til klassisistisk regelestetikk og herdersk romantikk var den norske litteraturkritikken, særlig fra 1840-årene av, også sterkt påvirket av G.W.F. Hegels idealistiske estetikk. I praksis førte dette til en normativ bruk av et temmelig rigid sjangersystem og dessuten et krav om at det dikteriske verket måtte uttrykke en idé, i tråd med Hegels syn på kunstverket som ideens sanselige manifestasjon. I tillegg ble den hegelske estetikken brukt til understøttelse for et nasjonalistisk litteratursyn, blant annet fordi de norske patriotene her fant et «nytt grunnlag i kampen for norskheten mot kosmopolitismen, og i kampen for idéer og allmenngyldige normer mot empirismen og nyttefilosofien», som John Sannes har forklart det (Sannes 1959, 342). Riktignok fins det ikke noe åpenbart grunnlag i Hegels filosofi for å knytte ideen om den spesifikt norske nasjonen til kunstverkets estetiske gehalt, men de Hegel-inspirerte kritikerne i Norge hadde ikke nødvendigvis studert Hegel på egen hånd, men hadde isteden dannet seg en generell forståelse av hans idealistiske estetikk ut fra skriftene til Johan Ludvig Heiberg i Danmark. På bakgrunn av den Heiberg-formidlede hegelianismen fremsto det for flere av 1840-årenes kritikere som klart at man i litteraturen kan finne en gjenspeiling av folkets gradvise «Erkjendelse af sig selv» (Blom 1840, 13) gjennom en teleologisk historisk prosess, til tross for at en slik «folkeånd» ikke hadde denne funksjonen i Hegels filosofi.⁴

Disse estetisk-filosofiske forutsetningene ble i 1800-tallets Norge forent med en mer generell frihetslengsel, selvstendighetstrang og nasjonalromantisk preget patriotisme. Her var det med andre ord ganske mange og til dels motstridende elementer med i spillet, hvilket medfører at forestillingen om det

4 Shlomo Avineri påpeker at Hegel, som ikke var noen uttalt nasjonalist, på urettmessig vis ble tatt til inntekt for tysk nasjonalisme utover på 1800-tallet. I den grad Hegel brukte termen *Volksgeist* i herdersk betydning, skjedde det primært i tidlige skrifter, som norske hegelianere på 1800-tallet neppe kjente til. Men Avineri påviser at det også i disse skriftene skjer en forskyvning av Herders nokså mystiske og vage begrep om en folkeånd, i retning av en politisk forståelse av begrepet, der folkeånden anses som mer eller mindre identisk med nasjonens politiske institusjoner. Det er her ikke snakk om at institusjonene er inkarnasjoner av folkeånden, for folkeånden forandrer seg med institusjonene. Avineri oppsummerer poenget slik: «In Hegel's thought the *Volksgeist* underwent a profound process of rationalization; it is not the origin of the historical phenomena, but is really the outcome of them, and thus tautological with it. It cannot be interpreted in the spirit of national and romantic myth» (Avineri 1962, 474).

nasjonale kunne variere sterkt fra kritiker til kritiker. Ikke bare kunne det norsk-nasjonale forekomme som ideal på tvers av politiske oppfatninger, altså både blant konservative embetsmenn og progressive målmenn, for eksempel, men det kunne også skjære gjennom estetiske motsetninger mellom de latinskoleutdannedes regelestetikk og romantikernes genidyrkelse. Vi gjør derfor lurt i å være oppmerksom på at det nasjonale heller ikke i estetisk sammenheng var noe ensartet fenomen. I tillegg til dette må vi ha klart for oss at selve forestillingen om det nasjonale, i dagens betydning av ordet (altså et naturlig etnisk fellesskap innenfor rammene av en mer eller mindre selvstendig nasjonalstat), var et relativt nytt fenomen i tiden omkring 1800. Hundre år tidligere, omkring år 1700, ville en forfatter som Petter Dass (som på midten av 1800-tallet av Welhaven ble utropt som den norske nasjonallitteraturens far) ikke ha forstått ordet «nasjon» som en referanse til hans norskhet. I egne øyne tilhørte Dass derimot *den kristne nasjon*, og utenfor den fantes det, som Jon Haarberg påpeker, bare hedninger, jøder og muselmenn (Haarberg 2017, 87). Men i tiden etter år 1800 ble det altså, i Norge som i mange andre europeiske land, maktpåliggende å konstruere en egen nasjonallitteratur, som skulle befeste forestillingen om en felles norsk nasjonalitet, som skilte seg fra andre nasjonaliteter. For å kunne formulere disse nasjonale særegenhetene trengte man ikke minst historikere, som i Norge laget en fortelling om nasjonens ærerike fortid (i vikingtiden og middelalderen), som varte frem til nasjonen sank ned i en slummer i dansketiden, som man først omkring 1800 begynte å våkne opp av (Eriksen 1993, 37–38). Konsekvensen av denne fortellingen var at attenhundretallet ble tiden for en allmenn nasjonal oppvåkning og norsk selvrealisering. Og det var ikke minst i *skjønnlitteraturen* at det spesifikt norske kunne komme til syne, det vil si: Man så i litteraturen et særlig representativt uttrykk for nasjonens karakteristiske folkesjel, som nå altså etter sigende begynte å bli bevisst på seg selv.

Men selv om situasjonen lar seg beskrive på dette generelle nivået, er det også klart at det meste av attenhundretallet i Norge var preget av sterk og til dels bitter kulturkamp. Spørsmålet er altså hvordan «det nasjonale» som estetisk kategori tar seg ut når vi beveger oss nærmere inn på de faktiske realitetene i datidens tidvis nokså opphetede kulturdebatt.

Noen grunnlinjer i norsk 1800-talls litteratur

Perioden mellom grunnlovsåret 1814 og revolusjonsåret 1848 er i norsk litteraturhistorie grovt sagt preget av spenningen mellom «Cosmopolitene» og «de Nationale», der kosmopolittene er knyttet til J.S. Welhaven, og de nasjonale til

Henrik Wergeland (jf. Susanne Skårs kapittel i denne boken). Dette er riktignok en sannhet med modifikasjoner, men den kan likevel fungere som en grov skillelinje. Tilsvarende skillelinjer gikk mellom den dansk-orienterte dannelses-eliten (altså Welhavens intelligenskrets) og de mer folkelig innstilte litteratene i kretsen rundt Wergeland og Studentersamfundet. Til en viss grad springer dette skillet ut av de reelle vanskelighetene med å forene tanken om en ny norsk kunstpoesi med den norske folkediktningen, som det hersket allmenn interesse og begeistring for i alle fall fra 1830-årene av.

Når vi imidlertid beveger oss videre til skillet mellom det klassisistiske og det romantiske litteratursynet, kan det på mange måter være hensiktsmessig å sette Wergelandene (både Henrik og hans far Nicolai, som var en betydelig kritiker) og Welhaven i noenlunde samme bås, *imot* de eldre embetsmannspoetene, den såkalte «generasjonen av 1814», som ut fra et patriotisk sinnelag skrev behagelige vers uten å gjøre krav på litterær originalitet. Embetsmannspoetene så seg isteden, på klassisismens vis, som dannede deltakere i en litterær tradisjon med røtter tilbake til antikken (Moi 1990, 142). Det dreier seg her om diktere som Conrad Nicolai Schwach, H.A. Bjerregaard og Simon Olaus Wolff, som alle i løpet av 1830-tallet opplevde å bli angrepet vekselvis av troppister og wergelandske patrioter. Her var det altså primært tale om et generasjonsskille, som i tillegg reflekterte et paradigmeskifte i norsk litteraturforståelse: overgangen fra den typen klassisisme som stammet fra den gamle latinskolen, og den nyere og mer moderne romantikken, hvor den unike dikterskikkelsen med sin rike indre verden sto sentralt. I tillegg til dette kommer skillet mellom den mer eller mindre subjektivistiske og empiristiske kritikken, slik den for eksempel ble utøvet av P.J. Collett, Anton Schweigaard og Nicolai Wergeland, og den mer vitenskapelige kritikken, som ble utøvd av hegelianere som M.J. Monrad.

I perioden etter 1848 og fremover mot det moderne gjennombruddet i 1870-årene ble kritikken dessuten stadig mer preget av spenningen mellom de nasjonal-liberale litteratene, som typisk fylket seg omkring Bjørnstjerne Bjørnson, og de konservative embetsmanns-kritikerne, som på idealistisk grunnlag øvde motstand mot den fremvoksende litterære realismen. I tillegg til dette kommer spenningen mellom moderate norskhetmenn som Ibsen og Bjørnson på den ene siden og den mer radikale landsmålsbevegelsen på den andre. I dette nokså uoversiktlige landskapet av kryssende interesser, klassemotsetninger, politiske oppfatninger og motstående språk- og litteratursyn er det altså at vi må forsøke – så godt det lar seg gjøre – å plassere det nasjonale som estetisk kriterium, slik det faktisk ble anvendt i samtidens litteratur, kritikk og litteraturforskning.

Det nasjonale kriterium i fem varianter

Jeg foreslår at vi deler det nasjonale som estetisk kategori inn i fem underkategorier, som alle kan sees på som aspekter av tanken om litteraturens sentrale rolle i det norske nasjonsbyggingsprosjektet etter 1814. De fem underkategoriene er som følger: For det første har vi «det nasjonale» som et uttrykk for «fedrelandskjærlighet» (Schwach) eller «ægte patriotisk følelse» (Molbech; jf. Tine Damsholts kapittel i denne boken). Her er det nasjonale typisk et uttalt aspekt ved diktverket selv, i tillegg til at det danner et kriterium i omtalen av det, i form av et element som må være til stede i diktet for at det skal kunne kalles vellykket. Det dreier seg her om hymner til norsk natur og folk, om patriotiske skålsanger, om nasjonalsanger samt leilighetsdikt skrevet i forbindelse med nasjonale begivenheter og jubileer. I denne kategorien plasserer jeg også oppfatninger som går ut på at litteraturen bør målbære drømmen om eldgamle slektsbånd, nasjonale røtter og Norges gloriøse fortid – samt den mindre uttalte oppfatningen om at den norske litteraturen skulle bidra til å skape en særegen norsk symbolverden, inspirert av natur og bondeliv (Eriksen 1993, 49; jf. Tonje Haugland Sørensens kapittel i denne boken).

For det andre kan vi anse det nasjonale som et mimetisk kriterium. I denne kategorien plasserer jeg alle litteraturkritiske vurderinger som forutsetter at den norske samtidslitteraturen bør etterligne en typisk *norsk* virkelighet, det vil si norsk natur med fjell og daler samt fremstillingen av ekte nordmenn som opptrer naturlig som seg selv, uten tydelige tegn til fremmed påvirkning. Her kan man se tydelige forbindelseslinjer mellom den gryende realismen og det nasjonale som estetisk kategori. Vi kan også merke oss at dette kriteriet står i et spenningsforhold til kravet om at litteraturen skal være skjønnt i ideell forstand, som i praksis vil si forskjønnende. Man kan se dette som et kompromiss mellom en gryende realisme og idealismen: Litteraturen skulle etterligne den norske virkeligheten, men ikke på en slik måte at det norske blir stående i et grelt eller uskjønt lys.

For det tredje har vi det nasjonale som litterært uttrykk for en spesifikk folkekarakter eller folkeånd. Dette er et tydelig Herder-inspirert kriterium, som er supplert med en del annet romantisk tankegods. Den generelle romantiske tanken er at all poesi som er verd navnet, springer ut av en unik dikterfantasi. Den nasjonale vrien på denne tanken er at enhver ekte *norsk* dikter i sitt indre har del i den norske folkesjelen, som dermed, når dikteren er et naturlig geni, vil komme til uttrykk i diktet. Dermed blir diktverket *både* et unikt uttrykk for et særegent diktersinn og et uttrykk for en kollektiv nasjonal identitet. Dette

kriteriet står, som vi allerede har vært inne på, i et spenningsforhold til det klassisistiske litteratursynet, som også gjorde seg gjeldende i tiden etter 1814, og som forutsatte at den høyeste kunsten allerede var realisert i de gamle mesterverkene, hvorfra man kunne utlede evige estetiske regler som ikke var knyttet til noen spesifikk nasjon.

Som en fjerde variant kan vi regne kravet om at diktverket skal kunne fungere som objekt for nasjonens kulturelle stolthet. Dette er et mindre litteraturspesifikt kriterium enn de øvrige, men gjør seg ikke desto mindre gjeldende også i litteraturkritikken. Tanken er her kort og godt at Norge også på det kulturelle området skal kunne måle seg med sine naboland – etter hvert også med de store europeiske kulturnasjonene. Altså må den litteraturen som skrives her til lands, være på nivå med den utenlandske, noe nordmenn kan løfte frem som bevisførsel for at Norge ikke er noen tilbakestående nasjon (jf. Guðmundur Hálfðanarsons kapittel i denne boken). Vi ser kriteriet særlig i bruk i diskusjonene omkring utviklingen av et norsk teater, fra det nokså amatørmessige og danskdominerte teateret i Christiana på 1830-tallet og hele veien frem mot åpningen av det storslåtte, profesjonaliserte og *norske* Nationaltheatret i 1899, ledet av Bjørn Bjørnson. Men kriteriet finnes også i omtalen av litterære verk i andre sjangre enn den dramatiske: På hvert felt vil nordmenn gjerne være like gode som sine utenlandske rivaler. Dette kriteriet levde senere videre innenfor idrettsverdenen og diverse andre arenaer, inkludert den vitenskapelige, hvor nordmenn fikk for vane å sole seg i glansen av sine landsmenns bedrifter. Av de fem variantene av det nasjonale som kriterium er dette antagelig det eneste som i en viss forstand er aktuelt også i våre dager, i alle fall i kulturjournalistikken, som iblant med dårlig skjult stolthet kan fortelle hvor mange språk Karl Ove Knausgårds romaner er blitt oversatt til, eller at Vigdis Hjorth deltar på litterære arrangementer i New York.

Som en femte variant foreslår jeg at vi ser det nasjonale som *didaktisk* kriterium. Brukt på denne måten står det nasjonale som estetisk kategori i sammenheng med Friedrich Schillers idé om en «estetisk oppdragelse av mennesket» (jf. innledning og kapitlene til Anna Bohlin og Susanne Skår i denne boken).⁵ I norsk nasjonalistisk sammenheng er det her snakk om at litteraturen skal hjelpe usofistikerte nordmenn til å utvikle skjønnhetssansen for på den måten å bli et mer utpreget kulturfolk. I mer hegeliansk betydning handler det nasjonale som didaktisk kriterium om litteraturens evne til å øke norske leseres bevissthet om seg selv som folk og som gavnlige deltakere av en spesifikt norsk kulturtradisjon.

⁵ Det dreier seg her om en avhandling i brevform med originaltittelen *Über die ästhetische Erziehung des Menschen*, første gang utgitt i tidsskriftet *Die Horen* i 1795.

Eksempler på de ulike variantene

Men én ting er å konstruere generelle kategorier, en annen å undersøke den faktiske forekomsten av dem i datidens litteraturkritiske tekster. Jeg skal i det følgende vise et par eksempler fra hver kategori samtidig som jeg skal peke på hvordan de ulike kategoriene i praksis kan gli over i hverandre eller stå i spenningsforhold til øvrige aspekter ved den nasjonale tankegangen.

Med hensyn til den første kategorien, altså det nasjonale som et krav om at litteraturen skal uttrykke fedrelandskjærlighet, dreier det seg til dels om et sjangerkrav som gjelder nasjonalsanger og tilsvarende dikteriske produkter, og dels om et krav om en dikterisk grunnholdning. Det var på begynnelsen av 1800-tallet en allmenn oppfatning at fedrelandskjærligheten var en særlig edel følelse siden den ikke berodde på selvkjærlighet eller basal-menneskelige følelser som sorg og glede, men derimot var kollektivt innrettet og krevde en viss kulturell utvikling – en aktiv innlevelse i nasjonen som «forestilt fellesskap» for å si det med historikeren Benedict Anderson.⁶ Kravet om at litteraturen skulle uttrykke dikterens nasjonalfølelse, og vekke leserens ditto, ble uttrykt for eksempel i en litterær utveksling mellom Conrad Nicolai Schwach og den noe eldre Jens Zetlitz i 1820. Zetlitz hadde vennlig, men bestemt kritisert sin yngre kollega for hans omstendelige hverdagslivsskildringer i diktet «Nytaarsaftenen – en Idyl», som hadde fylt det meste av *Morgenbladet* første og andre nyttårsdag 1820 (Beyer 1990a, 50). Schwach forsvarer seg i den påfølgende polemikken blant annet med å fastholde at slike hverdagsskildringer er særlig fortjenstfulle i estetisk henseende dersom de «pirrer Nationalfølelsen».⁷ Senere samme år skriver Schwach, i samme avis, en utførlig og normativ artikkel om nasjonalsanger, hvor dette kriteriet blir enda mer sentralt. Nasjonalsangens lyriske flukt skal ifølge Schwach være «som en Udstrømning af en af Menneskets varmeste Følelser, Fædrelandskjærligheden» – en formulering som ikke rimer helt med Schwachs ellers markante klassisisme.⁸ Imidlertid er det mange formentlige nasjonalsanger som ifølge Schwach kommer til kort med hensyn til dette kriteriet, blant annet fordi de er så tett knyttet til spesifikke begivenheter. *Alminnelige* nasjonalsanger må ifølge Schwach, dersom de skal kunne kalles vellykkede, «udspringe

6 Anderson lanserte den mye brukte termen «imagined communities» i boken *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (1983).

7 *Morgenbladet* nr. 77, 12.01.1820. Gjengitt i Beyer 1990a, 51.

8 *Morgenbladet* nr. 132, 11.05.1820. Gjengitt i Christophersen 1974, 18. Med hensyn til spenningen mellom klassisisme og nasjonalromantikk i Schwachs artikkel, skriver Edvard Beyer dette: «Den er et av mange vitnemål om splittelsen i tidens embetsmannskultur mellom standsbevisst dyrkelse av klassisk europeisk tradisjon på den ene siden, og patriotisk vilje til folkelighet og nasjonalt fellesskap på den andre, en splittelse som gikk dypt, men som 'slekten fra 1814' neppe gjorde seg bevisst» (Beyer 1990a, 52).

i et saadant Begeistringsruus af Fædrelandskjærlighed, som ei er foranlediget af nogen enkelt Begivenhed, men af Glæde over Fædrelandets Hæder og Held i Almindelighed».⁹

Et annet eksempel på det samme kriteriet finner vi hos Christian Molbech, som riktignok var dansk, men som i sin store *Dansk poetisk Anthologie* (1830–1840) ikke skilte mellom norsk og dansk litteratur, og dermed hadde med omtrent like mange norske som danske diktere. I sin kommentar til Johan Nordahl Bruns «For Norge, Kiempers Fødeland» har han klassisistisk pregede innvendinger mot diktets «Smagløshed», men anerkjenner likevel diktet som et legitimt uttrykk for «ægte patriotisk Følelse» (Haarberg 2017, 41). Som et ytterligere eksempel kan nevnes en artikkel som sto på trykk i det radikale norske opposisjonsbladet *Krydseren* i 1849, hvor redaktørene løfter frem den unge lyrikeren Christian Monsen, som ifølge redaktørene kanskje står tilbake for Welhaven og Andreas Munch i «kunstnerisk Uddannelse», men som likevel eier større genialitet og originalitet. Med sin «undomsfriske Phantasi, høie Kraft og glødende Fædrelandskjærlighed» er Monsen ifølge *Krydserens* redaktører (hvorav Ditmar Meidell var den sentrale) «den af vore Digtere som synes at være kommet Wergeland nærmest».¹⁰ Dette kriteriet, altså dikterens fedrelandskjærlighet, forstås her som et naturlig aspekt ved hans eller hennes dikteriske geni, og dermed også en tydelig fornembar kvalitet ved verkene. En slik forståelse av nasjonalfølelsen dukker opp i ulike sammenhenger gjennom hele det lange attenhundretallet. Som et sent eksempel kan nevnes litteraturprofessoren Gerhard Gran, som i verket *Norsk aandsliv i hundre aar* (1915) løfter frem Bjørnson på bekostning av Ibsen med henvisning til sistnevntes manglende fedrelandskjærlighet: «at [Ibsen] i det hele tatt har elsket sit fædreland, vil det ikke falde let at bevise», skriver Gran her, med åpenbar stiltingtagen til fordel for den mer nasjonale Bjørnson (Gran 1915, 29). Når kriteriet brukes på denne måten, må det også sees i sammenheng med forestillingen om dikteren som en nasjonal lederskikkelse, som var utbredt i siste halvdel av attenhundretallet (Haarberg 2017, 53).

Når det gjelder bruken av det nasjonale som mimetisk kriterium, er det i utgangspunktet snakk om et krav om at norsk diktning skal skildre en norsk virkelighet. Dette kriteriet står i nær og til dels overlappende berøring med forrige kriterium, og dessuten med oppgaven om å danne en spesifikk norsk symbolverden, hvor enkelte aspekter ved (kultur)landskapet har særlig stor nasjonal betydning: for eksempel granen, klippen, fjellet, dalen, jøkulen og bautasteinen. Med hensyn til folkelivet var det særlig bonden og bondelivet som ble brukt for å symbolisere

⁹ Gjengitt i Beyer 1990a, 19.

¹⁰ *Krydseren*, nr. 5, 04.03.1849. Gjengitt i Beyer 1990c, 274.

norskheten, til tross for at fiskeren eller sjømannen ville ha vært en minst like nærliggende kandidat, tatt i betraktning Norges lange kystlinje.¹¹

En særlig eklatant formulering av det nasjonale som mimetisk kriterium finner vi hos Jørgen Moe, som uavhengig av sjanger snakker om «den Hovedfordring til et Lands Skjønnerlitteratur, at den i rene, luttrede Billeder skal afspeile Folkets Liv, saaledes som dette efter fysiske og historiske Betingelser er til» (Moe 1877, 1). Vi kan i denne formuleringen fra 1840 spore en viss ambivalens mellom realisme og idealisme, samtidig som det estetiske kriteriet her får en etisk valør gjennom ordet «luttrede». Forfatteren av den første norske litteraturhistorien, Hans Olaf Hansen, knytter med referanse til nettopp Moe (som sammen med P.C. Asbjørnsen utga standardutgaven av *Norske folkeeventyr* i 1851) den genuint «nationale» perioden i norsk litteratur til *realismen* – eller det «realistiske» for å være helt nøyaktig (Haarberg 2017, 38). Men i Moes egen formulering står det altså at de norske folkelivsbildene må være «luttrede», det vil si rensset for råskap og andre støtende elementer. Denne balansegangen mellom det mimetisk-realistiske på den ene siden og det idealistiske skjønnhetskravet på den andre konseptualiseres ofte i norsk litteraturhistorieskrivning med termen «poetisk realisme». Samtidig som skildringene av den norske virkeligheten i fortid og nåtid skal bære «Naturlighedens Stempel» – som det heter i en anonym anmeldelse i *Morgenbladet* av Maurits Hansens historiske drama *Hakon Athelstan* – må man altså passe på at de ikke kommer på kollisjonskurs med estetikkens generelle skjønnhetskrav. Balansegangen kommer særlig tydelig til uttrykk i en artikkel skrevet i 1849 av Christian Ulrik Sundt, som var sokneprest i Røyken. Artikkelen bar tittelen «Fru Hanna Winsnes som Forfatterinde», og her heter det blant annet dette: «De norske Forholde, Sæder og Skikke har Forf., der er begavet med en fin og skarp Iagttagelsesevne, og har havt rig Anledning til at blive bekjendt med vor Landalmues Charakter og Levesæt, vidst at fremstille med Troskab og træffende Sandhed».¹² At det her dreier seg om et *mimesis*-kriterium, blir klart idet Sundt beskriver hva Winsnes *unngår*, nemlig å presentere oss for «ved Phantasien skabte Idealer, til hvilke intet Tilsvarende findes i Naturen».¹³

Med hensyn til litteraturens forbindelse til den norske naturen ser vi et ytterligere eksempel på dette idet J.S. Welhaven i sin artikkel «Digteren fra Alstadhoug» berømmer Petter Dass for hans naturlige fremstilling av «den nærmeste

11 Hylland Eriksen (1993, 50) forklarer dette med at bondelivet i innlandet omkring Kristiania av datidens folkorister ble brukt som representativ modell for alle nordmenn. Men forklaringen kan like gjerne være at det innen den europeiske nasjonalromantikken hadde etablert seg en konvensjonell bruk av bonden som symbol for det folkelig-nasjonale, uansett land.

12 Gjengitt i Beyer 1990c, 236.

13 Gjengitt i Beyer 1990c, 236.

Virkelighet paa Sjø og Land» i *Nordlands Trompet* (Haarberg 2017, 70). Ellers lå det en lignende nasjonal «poetisk-realistisk» forestilling til grunn for Bjørnstjerne Bjørnsons fremstilling av den norske bonden i bondefortellingene (samt i hans første nasjonalhistoriske skuespill), som var skapt ut fra den dialektiske formelen om å se den norske bonden i lys av sagaskikkelsene og sagaskikkelsen i lys av den samtidige norske bonden.¹⁴ Samtidig er det klart at Bjørnson i de estetiske idealistenes øyne ofte forbrøt seg mot skjønnhetsidealet gjennom en altfor naturtro, hverdagslig eller voldsom skildring av det norske folkelivet. M.J. Monrad fant det for eksempel støtende at Bjørnson i dramaet om Kong Sverre lar kongen spørre sin sønn om de skal «gaa en Tur tilsammen», og da først og fremst fordi en slik hverdagslighet ikke har noe i en tragedie å gjøre.¹⁵ Den danske kritikeren Meir Goldschmidt følte seg på sin side støtt på vegne av den felles-nordiske fortiden av Bjørnsons *Halte-Hulda*, som ifølge Goldschmidt var «uden Idealitet» og dermed ikke «efterlader Agtelse og Beundring for Fortiden og dens Personer», men derimot lar leseren komme til «at opfatte Nordens Fortidsliv som noget Hyæneagtig, en Række Myrderi-Scener» (Goldschmidt 1858, 125). Lignende innvendinger ble bragt til torgs om Bjørnsons samtidsskuespill, for eksempel når A.O. Vinje om *De nygifte* (1865) hevder at det presenterer publikum for «eit Dansk-Fransk Vaudeville-Liv og inkje annat» (Vinje 1887, 79).¹⁶ Her ser vi at mimesis-kravet har en tydelig nasjonal dimensjon: Ikke bare er handlingen ifølge Vinje hentet ut av litteraturen (vaudevillen) snarere enn det virkelige livet, den er også utenlandsk. Det siste momentet får hos Vinje en påtrengende moralistisk dimensjon ved at han lar seg opprøre over at en av stykkets kvinnelige karakterer, Mathilde, er forelsket i en gift mann. Dette er ifølge Vinje et syndig «byronsk mørke»: En grei norsk jente kunne aldri funnet på å bære på en slik forbudt kjærlighet! (Pedersen 2017, 72).

Den tredje varianten av det nasjonale som estetisk kriterium er kravet om at diktningen skal være et uttrykk for den norske folkeånd eller nasjonalkarakter. Grunntanken er her at en autentisk og genial norsk dikter vil skrive verker som er skjønne og fyndige uttrykk for den nasjonale ånd. Det dikteriske produktet er da å anse som en velgjerning overfor alle nordmenn, som gjennom dette verket kan erkjenne eller gjenkjenne sitt eget karakteristiske vesen. Denne herderske tankegangen er presist formulert av den amerikanske litteraturforskeren Alfred Bates, som skriver følgende om Bjørnstjerne Bjørnson:

¹⁴ Bjørnsons egen formulering er slik: «Jeg begyndte inden Sagaens og Bondens Ring, idet jeg lod den ene belyse den anden, hvilket dengang var nyt» (Bjørnson 1912, 492).

¹⁵ *Morgenbladet* nr. 297. 27.10.1861.

¹⁶ Anmeldelsen sto opprinnelig i *Dølen* nr. 13. 24.11.1865.

The genius of the nation, with its limitations as well as its virtues, found its living embodiment in him. Whenever he opened his mouth it was as if the nation itself were speaking. If he wrote a song, hardly a year elapsed before its phrases passed into the common speech of the people. (Bates 1903, 80)

Utsagnet er naturligvis overdrevet, men det er ikke desto mindre et fortettet uttrykk for tanken om dikteren som folkets organ og diktet som uttrykk for den nasjonale folkekarakteren. M.J. Monrad formulerte denne grunntanken på hegeliansk maner i forbindelse med utgivelsen av det første heftet av Asbjørnsen og Moes *Norske Folkeeventyr* i 1842: «Enhver Nation har i sin gaadefulde Sammenhæng med sin Idé, i den dunkle Følelse af sin eiendommelige Charakteer og Bestemmelse, et poetisk Grundstof, hvis umiddelbareste Fremtrædelse er Poesi».¹⁷

FIG. 9.1 *Skovtroldet*, illustrasjon til *Trolldskap* (Kristiania, 1892) av Theodor Kittelsen (1857–1914). Tegning. Nasjonalmuseet, Oslo. Senere ble *Norske Folkeeventyr* identifisert med Theodor Kittelsens kjente illustrasjoner og hans troll, som dette skogstrollet i hans egen bok om folketroens vesen fra sent på 1800-tallet. Illustrasjonene er blitt ikoniske uttrykk for det nasjonale i Norge.

17 Gjengitt i Beyer 1990c, 261.

Denne grunntanken blir et operativt litteraturkritisk kriterium i litteraturhistorikeren Hans Olaf Hansens inndeling av den nyere norske litteraturen i to faser, den første «idealistiske» fra 1814 til 1842, som Hansen nedvurderer, og den andre «realistiske» fra 1842 til 1862, som han oppvurderer. Den første fasen er ifølge Hansen kjennetegnet nettopp av at den mangler «sand Folkepoesi», hvilket vil si at dikterne i denne perioden ikke hadde «evnet å ta sin norske nasjonalitet innover seg», for å si det med Jon Haarberg (2017, 38). Hansen anerkjenner ikke Wergeland som fullt ut nasjonal i sin diktning, til tross for at Wergeland hadde formulert det samme litterære idealet i flere ulike sammenhenger, for eksempel i «For den norske Literatur» (1840), hvor vi blant annet kan lese disse versene: «Og Folket lever først paa Skjaldes Munde; / dets Tanker maae sit Mæle faae. / Det høre maa, som i sin Dal, / i Digt og Skrift sit Maals Metal» (Wergeland 1919, 303–304). Et folk hvis levende tanker først kommer til uttrykk gjennom poetens strupe – denne tanken kan, i tillegg til at den er et estetisk kriterium, også oppfattes som en etisk oppgave for dikteren: å være nasjonens organ. En tilsvarende bruk av forestillingen om det nasjonale finner vi i Andreas Munchs anmeldelse av Welhavens *Nyere Digte* (1844) i intelligens-avisen *Den Constitutionelle*. Munch roser her samlingens «ægte norske Tendents», som kommer til uttrykk ved at Welhaven «har lagt sitt Øre dybest til den norske Naturaands bankende Hjerte, har formaaet bedst at aflokke vore haarde Fjelde deres egen Melodi».¹⁸ Her er det riktignok ikke egentlig den norske folkeånden som kommer til uttrykk, men selve den norske naturånden, slik den ligger slumrende i de norske fjellene som en slags forstenet melodi det kun er dikteren gitt å vekke.

Vi kan også ta med noen eksempler på de to siste variantene av det nasjonale som estetisk kriterium – først det nasjonale forstått som et objekt for nasjonens kulturelle stolthet, dernest det nasjonale som didaktisk kriterium. Et tidlig eksempel på førstnevnte variant finner vi i den ovenfor nevnte diskusjonen mellom Zetlitz og Schwach vinteren 1820. Zetlitz' alvorligste anklage mot Schwachs utflytende og ifølge ham uoriginale dikt «Nytaarsaftenen – Idyl» går nemlig ut på at et slikt dikt kan føre til at «vor egen» litteratur utsettes for ringeakt i nabolandene.¹⁹ Med andre ord er det for Zetlitz viktig at norske litterære verk er så gode at de kan gjøre nordmenn stolte av landets egne kulturelle frembringelser. Schwach ble senere gjenstand for en lignende anklage, denne gang langt mer aggressivt fremført av P.J. Collett i en anmeldelse av Schwachs *Samlede Digte*, som utkom i to bind i 1837. Hele denne anmeldelsen bærer preg

18 *Den Constitutionelle* nr. 355 og 357, 20. og 22.12.1844. Gjengitt i Beyer 1990c, 225.

19 *Det Norske Nationalblad*, XVII, 1820, 236–38. Gjengitt i Beyer 1990a, 50–51.

av at kritikeren tar mål av seg til å avvise verket på vegne av nasjonen, det vil si, som noe nasjonen ikke har bruk for: «Nationen [har] intet at gjøre med et saadant Værk», skriver Collett, hvilket han så setter seg fore å forklare (Moi 1990, 158). Hans hovedpoeng er at nasjonen fortjener verk som er bedre og mer originale enn dette. Lignende argumenter lar seg spore i de mange teaterdebattene på 1830-tallet, som Edvard Beyer oppsummerer slik: «Vi burde komme på høyde med nabolandene» (Beyer 1990c, 194).

Når det gjelder det jeg i min oversikt har listet opp som den femte varianten av det nasjonale som estetisk kriterium, nemlig det nasjonale som et didaktisk krav til litteraturen, dreier det seg så vidt jeg kan se hovedsakelig om tre læringsaspekter: Man vil øve opp folkets skjønnhetssans, dets sans for det gode og det gagnlige og dets bevissthet omkring seg selv som folk. Når det gjelder oppdragelsen av skjønnhetssansen, skriver Hans Ørn Blom i en artikkel om Christiania Theater fra 1842 at det for teateret må være en sentral oppgave å utvikle det norske publikummets skjønnhetssans ved å gi varigere inntrykk enn «en Fornøielse som man bare søger for Tidsfordriv». Dette kan ifølge Blom bare skje ved at de sceniske prestasjonene tiltaler «den nationale Følelse». Riktignok vil Blom ikke utestenge utenlandske stykker fra repertoaret, men han fastholder likevel at slike oppføringer aldri kan bli «Folkets Eiendom», fordi publikum ikke vil kunne få en dypere, følelsespreget forståelse for stykker som ikke er forankret i det norske.²⁰ Poenget er altså at den inderlige utviklingen av skjønnhetssansen bare er mulig når diktningen har nasjonal pregning. Noe av det samme gjelder utviklingen av nordmenns sans for det gode, i alle fall hvis vi skal tro det Ivar Aasen skriver i en lengre omtale av P.A. Munchs reviderte utgave av samlingen *Norske Viser og Stev i Folkesproget*, som utkom i 1848. Aasen diskuterer her blant annet de samtidige norske forfatternes forsøk på å lage nye folkelige viser og konstaterer at det her fort kan bli påfallende stor avstand mellom danskpreget dannelse og det norsk-folkelige. Det er imidlertid ikke nødvendig at folkevisene er skrevet på det norske folkets eget språk, mener Aasen. Hovedsaken er at slike viser skrives i folkets ånd og inneholder tanker som folket kan gjøre til sine:

[M]an maa vide hvad Folket behøver og ønsker, for at kunne give det noget, som har Værd i dets Øine; man maa studere Folkets Smag, ikke for at smigre den eller blindt henrette sig efter den, men for at kunne virke med mere Held og vække Folkets Sands for det Gode og Gavnlige.²¹

20 Hans Ørn Blom. *Kometen 1842*, nr. 23, 02.11.1842. Gjengitt i Beyer 1990c, 204.

21 Gjengitt i Beyer 1990c, 270.

Dersom den folkelige diktningen har del i den folkelige tenke- og følemåten, vil den altså ifølge Aasen også kunne bidra til å styrke folkets moralske karakter og forbedre dem som norske borgere. Kravet om at diktningen skal bidra til å oppdra folket, gjelder også folkets kunnskap om seg selv og sin historie. Dette kravet formuleres iblant på en mer eller mindre hegeliansk manér, mens det andre ganger dreier seg om et mer direkte krav om å øke historiekunnskapen. Til tross for at han ikke var noen hegelianer, formulerer P.J. Collett seg nokså hegelisk når han om nytten ved P.C. Asbjørnsens utgave av *Norske Huldereventyr og Folkesagn* (1845) skriver: «Alt, hvad der bidrager til at bringe Nationen til Bevidsthed om dens egen Eiendommelighed» er av stor viktighet i våre dager.²² Hegelianeren M.J. Monrad formulerer seg derimot mer pragmatisk-pedagogisk når han i forbindelse med pseudonymet Aslak Elgs roman *Bergens Sommer* (1849) – som ofte regnes som den første historiske romanen i Norge – roser romaner som utmaler fortiden med «solid Nøiagtighed og objektiv Ansuelighed», fordi de på denne måten kan bidra til å bøte på publikums store uvitenhet og «vildfarende» forestillinger om nasjonens tidlige historie.²³

Spenninger og motsetninger innad i det nasjonallitterære prosjektet

Ut fra det vi har sett så langt, synes det rimelig å konkludere med at så godt som alle som deltok i den litterære debatten etter 1814, godtok forestillingen om det nasjonale som et naturlig aspekt ved enhver diskusjon om norsk litteratur og teater. Ikke desto mindre kunne det være store forskjeller med hensyn til hvordan man forsto og brukte det nasjonale i estetiske og litterære sammenhenger. Den eldre generasjonen av embetsmannspoeter bar preg av den samme typen patriotisme som hadde vært fremtredende i Norske Selskab i København på 1700-tallet, det vil si en munter skålsang-patriotisme som var fullt ut forenelig med klassisismens kulturkonserverende grunnholdning. Denne typen patriotisme var ikke nødvendigvis veldig ulik den som kunne gjenfinnes i den danskorienterte intelligentskretsen utover på 1830-tallet, men her hadde det kommet til noen grunnleggende endringer i litteratursynet som fikk konsekvenser også for rollen til det nasjonale. Fra den romantiske poetikken var det kommet inn et nytt originalitets- og inderlighetskrav, mens impulsene fra Immanuel Kant og den filosofiske idealismen trakk i retning av et mer autonomiestetisk syn på diktningen enn det som hadde vært vanlig tidligere (Moi 1990, 141). Når man legger til at Welhaven-

²² *Den Constitutionelle* nr. 215, 03.08.1845. Gjengitt i Beyer 1990c, 263.

²³ *Morgenbladet* nr. 105, 15.03.1849. Gjengitt i Beyer 1990c, 249–252. Aslak Elg var pseudonymet til Jacob Henning Vetlesen, som var fut i Romsdal.

kretsen også hadde beholdt en del klassisistiske oppfatninger, for eksempel om åndelig beherskelse og troskap mot overleverte poetiske former, innser vi at det fantes betydelige spenninger *innad* i intelligenskretsens kunstsyn. Den mest markante spenningen var antagelig relasjonen mellom autonomietikken og forestillingen om det nasjonale, siden nasjonalistisk ideologi, i likhet med andre ideologier, har en iboende tendens til å ville gjøre kunsten til sin tjener – hvilket står i et motsetningsforhold til kravet om kunstens autonomi. Redningen blir her å anse diktingen som nasjonal i kraft av sin opprinnelse i en fri og genial *norsk* dikter med en naturlig trang til å skrive om norske forhold.

Dette motsetningsforholdet er langt mindre fremtredende hos Wergeland, som hadde et mindre skjønnhetsteoretisk og langt mer realistisk-pragmatisk litteratursyn. Hans patriotisme sto dessuten, gjennom sin folkelige pregning, i berøring med datidens motkultur, som opponerte mot embetsmannseliten i Kristiania, herunder de fleste av intelligenskretsens medlemmer. Konflikten mellom dem hadde ikke minst med poetisk *form* å gjøre samt det Welhaven anså som en rå og udannet form for norsk-nasjonal patriotisme. For å få en forståelse av hvordan disse motsetningene kunne ta seg ut i praksis, kan vi se nærmere på et utdrag fra Welhavens tidlige kampskrift mot Wergeland, *Henr. Wergelands Digtekunst og Polemik ved Aktstykker oplyste* fra 1832. Som vi skal se, er det for Welhavens del tilsynelatende ikke snakk om å underkjenne nasjonen som kunstnerisk målestokk og referansepunkt, men snarere om å finne den rette balansen mellom det nasjonale og det europeiske eller kosmopolittiske:

Jeg har sagt, at Henr. W-s Stræben er fordærlig for Nationens sande Kultur, og denne Paastand har vistnok allerede Erfaringen godtgjort. Dobbelt fordærlig bliver den, fordi denne Raahedens Propagande drives under Frihedens og Fædrelandskjerlighedens hellige Navne. Den ubefæstede Iagttagelse anseer saa let Frækhedens Tryghed og egne Energie for Frihedssind; mangen Patriot, der søger at indskrænke sine legemlige Fornødenheder til Landets egne Produkter, troer vel ogsaa at Aandens Fordringer bør underkastes den samme Patriotismens Lov, og at det Maadelige ogsaa her maa sanktioneres ved dets Indfødsret; han betænker ikke, at Videnskab, og Kunst af deres Begreb udelukke alle Surrogater, at de ere de sande Kosmopoliter, hvis Hjem er overalt hvor de isandhed dyrkes og hyldes [...]. (Welhaven 1832, 85)

Som vi ser, er det også for Welhaven maktpåliggende å hylle fedrelandskjerligheten som en særlig edel, ja, *hellig* følelse. Samtidig merker vi oss at han i god idealistisk ånd vektlegger åndens frihet, som naturligvis ville ha blitt innskrenket på utålelig vis om den av patriotiske grunner skulle ha måttet holde seg strengt til «Landets egne Produkter». Nå finnes det så vidt meg bekjent ikke noe slikt krav fremsatt fra Wergelands side, men det er sant nok at Wergelands

patriotisme iblant kunne fremstå som ytterliggående. For både far og sønn Wergeland var det imidlertid klart at Welhaven med dette fremlegget ikke egentlig slo til lyd for en prinsipiell debatt om skjønnhetens vesen og sann fedrelandskjærlighet, men i virkeligheten var ute etter å heve opp seg selv og sin egen krets på bekostning av sine landsmenn. «I andre Riger danner man Samfund for Fædrelandets Hæder og Selvtændighed», skriver Nicolai Wergeland, men her «forener [man] sig og nedtrykker og underkuer begge dele» (N. Wergeland 1833, 134–135). Sønnen Henrik så saken på lignende vis: Han medgir villig at den «sande Æsthetiks Regler og Fordringer ere ligesom Fornuften almene», men det er ikke dette Welhaven egentlig vil ha fastslått. Han er isteden ute etter å innstifte seg selv som dommer over hva som er «passende», og hva som er «upassende», og vil da uvegerlig kalle alt som står i berøring med den norske allmuen, for upassende, mens det som stammer fra Danmark, er passende. Men en sann estetikk, fremholder Wergeland, kan ikke si «at hvad der er skjønt sagt af en Herremand er ikke skjønt i en Bondes Mund» (Wergeland 1932, 433). Men det er altså nettopp det Welhaven og hans forbundsfeller alltid gjør: De opphever det danske som kulturelt høyverdig og sabler ned det norske. Dermed seiler Welhavens estetiske universalisme under falskt flagg. I Wergelandkretsens øyne forble Welhavenkretsen fiender av alt som var norsk, demokratisk, folkelig og sunt – samt av det naturlige geniets rett til å utfolde seg i tråd med sin egen karakter, som for dem altså var uløselig knyttet til nasjonens land og folk.

Motsetninger mellom Ibsen og Bjørnson

Både den unge Bjørnson og den unge Ibsen, slik de virket på 1850-tallet og på begynnelsen av 1860-tallet, står i forlengelsen av Wergelandtradisjonen (se Anders M. Gullestads kapittel i denne boken). Som litteraturkritiker tok Bjørnson et kraftig oppgjør med Welhaven og en del andre diktere av hans generasjon i anmeldelsen av antologien *En Nytaarsbog* fra 1854. Her kritiserer Bjørnson blant annet disse dikternes «drømmende, sygelige Maaneskinsvandring» og (især Welhavens) svermeri for «Naturens vinkende Ensomhed» (Bjørnson 1912, 36). Dette er uekte og ufriskt nettopp fordi det mangler sann natur og sann nasjonalitet. Dette er poeter som oppholder seg for mye i byen, «adskilte fra Folket». Motsetningen til en slik dikning finner Bjørnson nettopp i Henrik Wergeland, «denne vor mest norske Digter» (jf. Elin Stengrundets kapittel i denne boken). For Bjørnson og hans på denne tiden gode venn og samarbeidspartner Ibsen var det om å gjøre å finne frem til en spesifikt norsk litteratur som det norske publikummet kunne tilegne seg på en umiddelbar måte, for å si det med en formu-

lering av Ibsen.²⁴ Bjørnson slo fast at den litterære fremtiden ligger nettopp i det *nasjonale*, mens den foreldete litteraturen, som det altså gjaldt å overvinne, hadde tydelig utenlandsk pregning: «den Scribeske Komædie», «den danske Vaudeville» og «den Oelhenschlägerske Tragedie». Det nasjonale sammenfaller her helt og fullt med det nye og det originale. Både dikteren, diktningen og folket selv måtte fornyes, og det innebar en bevegelse i retning av større bevissthet om det særegent norske: Om folkets egen «Selvbetragtning» skal kunne realiseres, må den «frigjøres fra fremmede forestillingskretser», som Ibsen formulerte det (Hemmer 1978, 29). Veien herfra til bruken av det nasjonale som *didaktisk* kriterium er ikke lang. Bjørn Hemmer beskriver Ibsens syn på følgende måte:

Kunstens oppgave er, ifølge Ibsen, å framstille det som er felles for folket og som karakteriserer det og gjør det til en nasjon ulik alle andre. I kunsten skal folket kunne «gjenfinde sig selv» (XV, 227), – det vil både belære og styrke folket som nasjon. (Hemmer 1978, 29)

Når både Ibsen og Bjørnson i denne fasen bestrebet seg på å skape et nasjonalhistorisk drama, gjaldt det å finne den rette balansen mellom det fortidige og det nåtidige. Bjørnson mente for eksempel at karakterene i *Hærmændene paa Helgeland* (1858) var for mye guder og for lite mennesker. Han så ingen berettigelse i et nasjonalhistorisk drama hvis det ikke knyttet forestillingen om «Ahnernes Stolthet» til nåtidens mennesker og forhold, hvilket lar oss ane at Bjørnson hele tiden primært hadde en *realistisk* innstilling til diktningen (Hemmer 1978, 32). Man kan se hvordan han arbeider i tråd med sitt eget program for eksempel i *Mellem slagene* (1857), hvor det historiske bakteppet fra Kong Sverres tid flettes sammen med noe som kan ligne et moderne ekteskapsdrama.

Spenningsene mellom Ibsen og Bjørnson var i denne første fasen ikke så store. Heller ikke den *skandinavistiske* ideologien, som de begge var påvirket av, sto i noe nødvendig motsetningsforhold til deres norsk-nasjonale grunnholdning. Skandinavismen ble av de fleste av dens norske talsmenn oppfattet som en utvivelse av den nasjonale idé (Figueiredo 2006, 62), skjønt den også ble oppfattet med skepsis av dem som så den som en trussel mot den norske nasjonsbyggingen (jf. Ruth Hemstads kapittel i denne boken). Ikke desto mindre kan man se skandinavismens fellesnordiske innstilling som en viktig årsak til Ibsens endelige farvel med den norsk-nasjonale ideologien. For da Sverige-Norge unnlot å komme Danmark til unnsetning i den andre slesvigske krig i 1864, var dette – særlig for Ibsen – et klart tegn på at både de nasjonale og de fellesnordiske

24 I en anmeldelse fra 1857 skriver Ibsen: «Det sande Bifald, Digterens virkelige Seier, maa skrive sig fra Folkets umiddelbare Tilegnelse af hans Værk [...]». Gjengitt i Hemmer 1978, 17.

deklamasjonene i grunnen bare var falskneri. Med det svensk-norske sviket var sammenhengen med Norges og Nordens heroiske fortid brutt, noe som også måtte få konsekvenser for litteraturen. Til John Grieg skriver Ibsen dette i 1866: «Hjemme hos os maa desværre Digtningen herefterdags slaa ind paa en anden Vej; at kalde vore historiske Minder frem har for Øjeblikket ikke nogen indre Sandheds Trang og Nødvendighed» (Hemmer 1978, 52). Her oppstår det et motsetningsforhold til Bjørnson, som selv etter denne store skuffelsen holdt fast på både fedrelandskjærligheten og – i alle fall frem til begynnelsen av 1870-årene – målet om en fremtidig skandinavisk union bestående av tre likeverdige, selvstendige nasjoner (Sørensen 1997, 40). Hovedforskjellen mellom Ibsen og Bjørnson er nå at mens Bjørnson hele tiden, også etter det moderne gjennombruddet på midten av 1870-tallet, med sin diktning vil fremme nasjonens utvikling i retning av frihet og demokrati, er Ibsen stadig mer illusjonsløs – ikke bare på vegne av nasjonen, men på vegne av menneskeheten. De kunne begge refse samtidige norske forhold med stor kraft. Men der Ibsen refser sitt hjemland på en slik måte at «Ruinerne staar sønderrevne uden at man bag dem øjner nye Samfundsformer», for å si det med Georg Brandes, representerer Bjørnson nasjonens egen «selvkritikk». Hans dom er «baaren af Kærlighed, fældet uden Melankoli», og hans krig er ført «uden Bitterhed» (Brandes 1891, 362–363). Forskjellene mellom dem i forholdet til nasjonen synes her i like stor grad å være betinget av personlighetsforskjeller som av ideologiske uenigheter.

Motsetninger mellom målfolk og de nasjonal-liberale

Nasjonalromantikere fra ulike leire var i 1840-årene alle svært interesserte i språkhistoriske eller folkloristiske studier av det norske allmuespråket. Saken stilte seg imidlertid annerledes når det gjaldt tanken om å gjøre dette språket til et levende skriftspråk, slik Ivar Aasen arbeidet for. Ifølge M.J. Monrad, som på denne tiden var Wergelandianer og patriot, kunne et slikt språk aldri bli «Folkets almindelige, høiere Meddelelsesmiddel» (Sørbo 2018, 20). Men for Aasen var det nettopp dette som var målet, og da til dels ut fra en herdersk-nasjonalistisk tankegang, hvor det var om å gjøre at folket skulle få «munn og mæle» også i skriftlig sammenheng. Den første virkelige praktiker av Aasens nye landsmål var A.O. Vinje, som skrev og utga ukeavisen *Dølen* i perioden mellom 1858–1870 (se Eirik Vassendens kapittel i denne boken). Allerede i løpet av *Dødens* første par år oppsto det konflikter mellom Vinjes norskskdoms-konservatisme og norsk-nasjonale liberalere som Ibsen og (særlig) Bjørnson. I Vinjes litteraturkritikk var det nasjonale instinktet en veiviser i de fleste spørsmål. I hans øyne skyldtes

de fleste estetiske skavankene i samtidslitteraturen at den hadde gitt etter for fremmed eller unaturlig innflytelse. Vi ser dette svært tydelig i Vinjes berømte slakt av Bjørnstjerne Bjørnsons *Arne* fra 1859, hvor han spotter sin yngre kollega i sterkt satiriske vendinger. Hos Bjørnson, skriver Vinje,

koma dei til Knivs, som vilja skapa eit norsk Maal berre med at setja smaae Bokstavar og å for aa og e for æ osv. frametter, alt utan at føra ny Vare fram paa Folkets aandelege Torg, for om eit og annat norsk Ord kjem slengande immillom, so er Hovud og Føtar afhoggne og Ryggjen skammskruvad. Det er mange gilde Folk som tru, at slikt Maal er godt og imindsto ein høveleg Yvirgang; men Bjørnson saag djupare han og skalkehermde dette Maalet til ein Storleike, som maa falla alle i Augo [...]. (Vinje 1916, 323)

Vinjes sentrale grep i denne teksten er å late som om alt det språklige uvesenet han finner i *Arne* fra Bjørnsons side, er ment å skulle *parodierte* den språklige linjen han faktisk sto for. Det hele er bare «Skalkeherming», som Vinje uttrykker det. Vinje bruker det nasjonale som autentisitet- og naturlighetskrav på flere nivåer, primært det språklige, hvor dommen over Bjørnsons språkføring er at den hverken er fugl eller fisk: Den er et kunstig bastardspråk som ikke er egnet til å «føra ny Vare fram paa Folkets aandelege Torg» (Vinje 1916, 323). Dette sier han altså til tross for at Bjørnson med denne boken av den danskorienterte Kristiania-eliten ble betraktet som en vulgær norsk-norsk ekstremist, både når det gjaldt ordvalg og ortografi. Men for Vinje var Bjørnson altså ikke norsk *nok* – en dom som forresten også har en kjønnsdimensjon, siden Vinje ser et sikkert tegn på fordervelig fremmed innflytelse i Bjørnsons fremstilling av gråtende mannfolk. For Vinje er det helt utenkelig at slike menn kunne være ekte, levende nordmenn.

Vinjes og de andre målstrevernens kompromissløse norskhetlinje i litterære spørsmål møtte sterk motbør fremover mot århundreskiftet – også fra nasjonal-liberalt hold. Jeg skal her nøye meg med å ta med et eksempel fra Kristian Elster (d.e.), som omkring 1870 var den ledende liberale kritikeren i Norge. I sin kritikk av Kristofer Jansons *Han og ho* (1868), som var skrevet på landsmål, er poenget nærmest snudd på hodet i forhold til Vinjes kritikk av Bjørnson ti år tidligere. Elster finner Jansons og de andre målmennenes spotske kritikk av den nyere norske litteraturen i kjølvannet av Bjørnsons *Synnøve Solbakken* (1857) skadelig og urimelig – og dessuten mer et forsøk på «at forherlige sig selv» enn et utslag av genuin vilje til å «fremme Folkets Vækkelse og Vækst». Et sentralt poeng for Elster er at bokens norske språkdrakt ikke på noen måte garanterer for at verket er et uttrykk for en genuin norsk «Ejendommelighed». Han mener tvert imot at Jansons verk er *unorsk*, både fordi det er svensk i «sit retoriske Sving», fordi det

er «ganske i den ældre danske Digterskoles mønster», og dessuten fordi det er influert av «tyske Tendentsromaner». Jansons landsmål er for Elster bare en ytre maskering som ikke i seg selv gjør verket norsk. Ifølge Elster ligger den «norske Ejendommelighed» nemlig ikke i målformen, men derimot i dikterens dypere blikk på sitt stoff, nærmere bestemt i hans «skarp[e] sans for det karakteristiske» – og i dette kommer Janson sørgelig til kort.²⁵

Konfliktlinjen mellom disse to leirene har mange sider som det ikke er anledning til å forfølge her, men hadde nok sitt viktigste grunnlag i at Bjørnson-leiren var kommet frem til at landsmålet ikke egnet seg som bærer av den *europæiske* kulturen, som det tross alt var viktig å innlemme i norsk litteratur. Arne Garborg var som kjent sterkt uenig i dette. Uansett er det klart at spørsmålet om litteraturens *norskhet* fikk stadig mindre betydning etter hvert som århundreskiftet nærmet seg – og at det etter andre verdenskrig falt helt ut av den litteraturkritiske diskusjonen.

Avslutning

Vi har sett at «det nasjonale» på 1800-tallet forekommer som en omskiftelig litteraturkritisk kategori som for datidens litterater var relevant for så godt som *alle* aspekter ved litterær bedømmelse. Som en slags litteraturkritikkens Ratosk, som løper opp og ned langs litteraturens livstre uten noensinne å bli en integrert del av det, kan det – sett fra vårt eget historiske ståsted – imidlertid se ut som om «det nasjonale» som estetisk kategori kan fjernes fra den litteraturkritiske diskusjonen om attenhundretallslitteraturen uten at noe vesentlig går tapt. For eksempel er kategorien helt fraværende i Erik Bjerck Hagens (2019) omfattende revurdering av den norske litteraturen mellom 1830 og 1875. Dette kan tyde på at «det nasjonale» i virkeligheten hele tiden var noe ytre sett i forhold til det som tross alt er det vesentlige ved litteraturen, og også var det den gang, nemlig dens litterære kvalitet – altså det ved den som er i stand til å overleve tidevervene. Omtrent dette ser ut til å være Jon Haarbergs konklusjon i hans bok om litteraturen og nasjonen fra 2017. I alle fall skriver han der at «Litteraturen og Nasjonen» nå har «gått hver til sitt», og at vi har «mistet troen på at litteraturen har makt i seg til å holde nasjonen sammen» (Haarberg 2017, 236). I den grad det nasjonale hos ham i det hele tatt opptrer som kriterium, er det utelukkende et negativt et – det vil si en betegnelse på pompøs og svulstig diktning som dagens lesere ikke lenger kan utstå. Haarberg synes å ta for gitt at litteraturen i

25 Gjengitt i Christophersen 1974, 154–166.

vår tid og videre fremover vil være mer fragmentert enn fellesskapsfremmende, og at den dessuten en gang for alle er blitt global snarere enn nasjonal. Det er mulig han har rett. Samtidig vet vi at det alltid er vanskelig å spå om fremtiden, og at vi ofte har en tendens til å forveksle verden slik vi ønsker at den skulle være, med verden slik den faktisk er. Det kan uansett ikke stikkes under stol at nasjonalistiske bevegelser i dag vinner terreng i mange land. Det er også et faktum at mange av attenhundretallets sanger og dikt, deriblant Bjørnsons «Ja, vi elsker» og Ivar Aasens «Nordmannen», fremdeles vekker varme følelser i det norske publikum. Kanskje blir vi dermed nødt til å konkludere med at det nasjonale, selv om vi ikke lenger snakker om det som en estetisk kategori, fremdeles finnes som et slags litteraturkritikkens *andre*, som lever sin skyggeaktige tilværelse mellom linjene i den norske litterære kanon, og som stadig – på sirenenes vis – lokker frem våre halvbevisste og lyssky drømmer om nasjonal tilhørighet, blodsfellesskap og stolte tradisjoner.

LITTERATUR

- Anderson, Benedict. [1983] 2016. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London og New York: Verso.
- Avineri, Shlomo. 1962. «Hegel and Nationalism». I *The Review of Politics* 24 (4): 461–484.
- Bates, Alfred (et al.). 1903. *The Drama. Its History, Literature and Influence on Civilization*. Vol. XVII: *Scandinavian Drama*. London og New York: Smart and Stanley.
- Beyer, Edvard. 1990a. «Den første litteraturkritikk i Norge – inntil ca. 1830». I *Norsk litteraturkritikks historie 1814–1848*, redigert av Edvard Beyer et al. Oslo: Universitetsforlaget.
- 1990b. «Kulturkamp og litteraturkritikk 1830–1840». I *Norsk litteraturkritikks historie 1814–1848*, redigert av Edvard Beyer et al. Oslo: Universitetsforlaget.
- 1990c. «Mot en akademisk-borgerlig enhetskultur og en ideal-realistisk kritikk». I *Norsk litteraturkritikks historie 1814–1848*, redigert av Edvard Beyer et al. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bjerck Hagen, Erik, Christine Hamm, Frode Helmich Pedersen, Jørgen Magnus Sejersted og Eirik Vassenden. 2018. «Litterær kvalitet 1. Historiske perspektiver». I *Kvalitetsforhandlinger*, redigert av Jan Fredrik Hovden og Erik Prytz, 85–112. Oslo: Fagbokforlaget.
- Bjerck Hagen, Erik. 2019. *Norsk litteratur 1830–1875. Romantikk, realisme, modernisme*. Oslo: Dreyer.
- Bjørnson, Bjørnstjerne. 1912. *Artikler og taler I*. Redigert av Christen Collin og Hans Eitrem, Kristiania og København: Gyldendal.
- Blom, Hans Ørn. 1840. *Upartisk Betragtning af vor Litteratur*. Kristiania.
- Brandes, Georg. 1891. *Det Moderne Gjennembruds Mænd*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Christophersen, Tom (red.). 1974. *Norsk litteraturkritikk 1770–1890. En antologi*. Oslo: Gyldendal.
- Eriksen, Thomas Hylland. 1993. *Typisk norsk*. Oslo: C. Huitfeldt forlag.
- Figueiredo, Ivo de. 2006. *Henrik Ibsen. Mennesket*. Oslo: Aschehoug.
- Goldschmidt, Meir Aron. 1858. *Nord og Syd 1858*, Bind 2. København.
- Gran, Gerhard. 1915. *Norsk aandsliv i hundre aar*. Kristiania: Aschehoug.
- Hemmer, Bjørn. 1978. *Ibsen og Bjørnson. Essays og analyser*. Oslo: Aschehoug.
- Haarberg, Jon. 2017. *Nei vi elsker ikke lenger. Litteraturen og nasjonen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Jensen, Johannes Fjord. 1962. *Den ny kritikk*. København: Berlingske forlag.

- Moe, Jørgen. 1877. *Samlede skrifter. Andet Bind*. Kristiania: Alb. Cammermeyer.
- Moi, Morten. 1990. «Romerrikets fall eller Embetsmannsposien og litteraturkritikken». I *Norsk litteraturkritikk historie 1814–1848*, redigert av Edvard Beyer et al. Oslo: Universitetsforlaget.
- Pedersen, Frode Helmich. 2017. *Bjørnstjerne Bjørnsons samtidsdrama*. Oslo: Vidarforlaget.
- Sannes, John. 1959. *Patrioter, intelligens og skandinaver. Norske reaksjoner på skandinavismen før 1848*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sørbo, Jan Inge. 2018. *Nynorsk litteraturhistorie*. Oslo: Samlaget.
- Sørensen, Øystein. 1997. *Bjørnstjerne Bjørnson og nasjonalismen*. Oslo: Cappelen.
- Vinje, A.O. 1887. *A.O. Vinjes Skrifter i Utval. Utgjevne av Det norske Samlaget*. Oslo: Samlaget.
- Vinje, A.O. 1916. *Skrifter i Samling, 1. band*. Redigert av Olav Midttun. Kristiania: Cappelen.
- Welhaven, Johan Sebastian. 1832. *Henr. Wergelands Digtekunst og Polemik ved Aktstykker oplyste*. Kristiania: P.J. Hoppes Forlag.
- Wergeland, Henrik. 1919. *Samlede skrifter I 2*. Redigert av Herman Jæger og Didrik Arup Seip. Kristiania: Steenske forlag.
- 1932. *Samlede skrifter III 1*. Redigert av Herman Jæger og Didrik Arup Seip. Kristiania: Steenske forlag.
- Wergeland, Nicolai. 1833. *Retfærdig Bedømmelse af Henrik Wergelands Poesie og Karaktere*. Kristiania.

Nasjon som problem? Resepsjonen av Bjørnstjerne Bjørnsons drama *Paul Lange og Tora Parsberg*¹

MARIE MAGNOR

Noe av det mest bemerkelsesverdige ved Bjørnstjerne Bjørnsons samtidsdrama *Paul Lange og Tora Parsberg* (1898) er dets tilblivelseshistorie; det har unionskampen mellom Norge og Sverige som politisk bakteppe og er basert på de historiske begivenhetene som ledet til den norske politikeren Ole Richters selvmord ti år før utgivelsen. Bjørnson var selv involvert i denne skandalen; kort tid før selvmordet offentliggjorde han privat korrespondanse fra Richter i et forsøk på å sverte daværende statsminister Johan Sverdrup. Bjørnsons dramatisering av disse virkelige hendelsene vakte stor oppsikt da *Paul Lange og Tora Parsberg* ble utgitt i 1898. Ikke bare var det hendelser som Bjørnson selv hadde tatt del i; på slutten av 1800-tallet var debatten rundt unionsspørsmålet svært polarisert, og særlig nasjonalliberale krefter i og tilknyttet partiet Venstre arbeidet for et selvstendig og mer demokratisk styre av Norge. Bjørnson hadde selv hatt en nasjonsbyggende ambisjon med mye av diktningen sin i 1850- og 1860-årene; diktningen var for ham et oppdragelsesmiddel, som skulle bidra til å vekke det norske folks nasjonale bevissthet (Sørensen 1997, 90; se også kapitlene til Frode Helmich Pedersen, Eirik Vassenden og Anders M. Gullestad i denne boken). Denne artikkelen har imidlertid til hensikt å få frem at resepsjonen har oppfattet nasjon som et problem i forbindelse med *Paul Lange og Tora Parsberg*. Samtidsresepsjonen problematiserer riktignok først og fremst dramaets tilknytning til virkelige, politiske hendelser og personer. Denne kritikken kan likevel sees i

¹ Dette kapitlet er basert på forfatterens masteravhandling i nordisk litteratur, Universitetet i Bergen, «'Verker af denne art har frivilligt undergivet sig de Fredløses Kaar'. Resepsjon og tolkning av Bjørnstjerne Bjørnsons (1898) *Paul Lange og Tora Parsberg*» (2020).

FOTO: NASJONALMUSEET, CC-BY

FIG. 10.1 **Mot bakgrunn av et nasjonalt landskap portretteres Dikteren Bjørnstjerne Bjørnson (1900) av Erik Werenskiöld (1855–1938). Nasjonalmuseet, Oslo.**

sammenheng med nasjon; dramaet vil ikke gi mening for lesere uten kjennskap til historien om Richter og unionskampen med Sverige på 1880-tallet, altså den spesifikke norske konteksten som det ble til i. Et komparativt blikk på et utvalg litteraturanmeldelser fra 1898 og forskningsbidrag etter 1980 viser videre de ulike måtene nasjon har vært et problem i resepsjonen.

For å forstå samtidsdebatten rundt dramaet må man først kjenne til virkelighetsbakgrunnen. Richter og Bjørnson var gamle venner, og i 1888 var Richter norsk statsminister i Stockholm i Sverdrups Venstre-regjering.² Da det ble frem satt mistillitsforslag mot Sverdrup i februar 1888, oppfordret Bjørnson – som etter hvert var blitt svært kritisk til Sverdrups ledelse – Richter til ikke å støtte ham. Bjørnson har selv hevdet at Richter lovet ham dette, men han har aldri kunnet fremlegge belegg for et slikt løfte fra Richters side (Fuglum 1964, 267–268).

² Norges statsminister i Stockholm var et statsrådsembete i unionen mellom Sverige og Norge og fungerte som bindeleddet mellom regjeringssjefen i Kristiania og kongemakten i Sverige (Over-Rein 2011, 16).

Til Bjørnsons store skuffelse holdt uansett Richter en forsvarstale for Sverdrup, som ble sittende som statsminister. Bjørnson gikk deretter selv til angrep mot Sverdrup, først i sin 17. mai-tale for arbeidertoget på Tullinløkken – hvor han anklaget Sverdrup for å være en ordbryter – og så i en artikkel i *Verdens Gang* 23. mai. I avisartikkelen hevdet han at Richter i et brev hadde fortalt ham at Sverdrup hadde kjent til innholdet i 15. mai-protokollen fra 1885. Sverdrup hadde i 1886 fraskrevet seg medansvaret for denne protokollens kontroversielle ordlyd, som sa at utenriksministeren måtte ha svensk statsborgerskap – og som man i Venstre-kretser holdt Richter ansvarlig for (Keel 1999, 204–206). Bjørnson mente altså at Richters brev beviste at Sverdrup hadde løyet på Stortinget. Richter var på sin side sikker på at han aldri hadde skrevet noe slikt i brevet til Bjørnson, men han kunne ikke bevise det, ettersom han ikke kunne finne originalbrevet.³ Artikkelen rammet uansett Richter hardt. Han ble avskjediget fra statsministerstillingen og skjøt seg selv 15. juni 1888 (Fuglum 1964, 324).

Allerede samme år planla Bjørnson å behandle Richters død litterært. I et brev til Alexander Kielland fra august 1888 slår han for eksempel fast at «*om dette må en af os skrive et skuespil, eller en fortælling*» (Bjørnson 1930, 98). Likevel tok det altså ti år før *Paul Lange og Tora Parsberg* forelå i sin ferdige form. I dramaet er Ole Richter blitt Paul Lange,⁴ den avtroppende norske statsministeren i Stockholm som må velge om han skal støtte den gamle regjeringssjefen i det kommende mistillitsvotumet eller ikke. Kongen tilbyr ham gesandtskapsposten i London i bytte mot en forsvarstale for regjeringssjefen, men Lange lover sin gode venn Arne Kraft å trekke sin støtte til regjeringssjefen ved å holde seg borte fra avstemningen. Tora Parsberg, hans forlovede, ber ham imidlertid om å ta gesandtskapsposten; han ombestemmer seg, og forsvarstalen hans redder regjeringen. Flere av Langes partifeller ser denne talen som et svik, og når avisene i tillegg kan meddele at Langes egentlige meninger om regjeringssjefen ikke samsvarer med det han sa i forsvarstalen, blir han utstøtt. Parsberg klarer nesten å løfte Lange opp igjen fra den motløsheten han synker ned i – men så kommer beskjeden om at han likevel ikke får den lovede gesandtskapsposten, og Lange skyter seg.⁵

3 Historiker Per Fuglum skriver at originalteksten senere har vist at Richter hadde rett i at han ikke hadde karakterisert Sverdrups erklæring som uriktig. Bjørnsons gjengivelse var etter hukommelsen; selve brevet fant han først etter Richters død (Fuglum 1964, 317).

4 Bjørnson fremstiller seg selv i Arne Kraft og Johan Sverdrup som den gamle regjeringssjefen. Selv om Richter forlovet seg med Ebba Astrup i dødsåret, er det kun overflatiske likheter mellom henne og Tora Parsberg (Bjerck Hagen 2013, 251).

5 I samtiden gikk det rykter om at Richter samme morgen som han tok sitt eget liv, mottok et telegram fra kong Oscar II med beskjed om at han var uaktuell for ministerposten i London. Ifølge Fuglum har man imidlertid aldri funnet et slikt brev blant Richters eiendeler (Fuglum 1964, 332–333).

Artikkelen består av tre deler. De to første handler om samtidsresepsjonen og undersøker hvordan litteraturkritikken i 1898 oppfatter *Paul Lange* og *Tora Parsbergs* virkelighetsbakgrunn i unionspolitikk som et henholdsvis estetisk og moralsk problem. Deretter ser jeg nærmere på den senere resepsjonen og de ideologiske årsakene til at nasjon blir et problem etter 1980.

Et estetisk problem

Flere av samtidens litteraturkritikere mener at Bjørnsons bruk av historisk-politiske personer og begivenheter skader *Paul Lange* og *Tora Parsbergs* kunstneriske verdi. Den knytter dramaet til sine tilblivelsesforutsetninger, hvilket igjen svekker dets allmenngyldige relevans og interesse. Et slikt syn kommer for eksempel til uttrykk i den konservative avisen *Morgenbladet* sin anmeldelse, som kom på trykk 5. november 1898. Avisens redaktør, Nils Vogt, hevder her at bruken av levende modeller i diktningen er en kunstnerisk tilbakegang:

Det er, ogsaa kunstnerisk seet, en Tilbagegang dette, at Digteren maa gjengive sine Livsindtryk direkte efter Model, uden at evne deres Frigjørelse fra ydre Tilfældigheder, uden at kunne undergive dem den kunstneriske Beaandelse og Omforming, der af det enkeltvis iagttagne formaar at skabe det alment typiske. (Vogt 1898)

I det hele tatt mener han det ville «se ilde ud for Kunsten, om Kinematografen og Fonografen skulde erstatte den personlige Inspiration» (Vogt 1898). Vogts bekymring på kunstens vegne dreier seg her om at en ren *etterligning* av virkeligheten ikke kan erstatte den dikteriske skaperevnen. Poenget hans er i så måte at Bjørnson ikke i tilstrekkelig grad har bearbeidet «sine Livsindtryk» kunstnerisk i *Paul Lange* og *Tora Parsberg*; han har i stedet gjengitt erfaringene sine med fotografisk nøyaktighet – det vil si så nøyaktig at dramaet fremstår som en tro kopi av virkelige personer og hendelser. Dramaet har med andre ord ikke gjennomgått den nødvendige kunstneriske omformingsprosessen og kan derfor heller ikke bli allmenngyldig og idealtypisk på samme måte som diktning som er frigjort fra den sanselige verdens trivialiteter og tilfældigheter. En slik kritikk er i tråd med – og typisk for – en idealistisk estetikk; kunstverket skal her være en autonom størrelse og en fremstilling av det skjønne for det skjønnes egen skyld (Linneberg 1992, 74–78).⁶ For Vogt er altså bruken av levende modeller i diktningen i seg selv en estetisk svakhet, og den svekker derfor også *Paul Lange* og *Tora Parsbergs* verdi som kunstverk.

⁶ Arild Linneberg beskriver den innflytelsesrike filosofen og litteraturkritikeren Marcus Jacob Monrads hegelianske variant av idealismen fra 1840-tallet og utover i *Norsk litteraturkritikks historie 1770–1940*.

Litteratur- og teaterkritiker Kristofer Randers ser også *Paul Lange og Tora Parsbergs* tette forbindelser til historisk-politiske personer og hendelser som et estetisk problem i *Aftenpostens* anmeldelse 8. november, men på et mindre prinsipielt grunnlag enn Vogt. For hans vedkommende dreier det seg om at *Paul Lange og Tora Parsberg* ikke står på egne ben som skuespill:

Hvad vi bliver Vidne til, er et af disse parlamentariske Opgjør, som Nutidens Mennesker er saa inderlig trætte af, – et smaaligt Intrigespil mellem karambolerende Partifæller, hvis virkelige Forudsætninger og Rækkevidde vi for en stor Del ikke ser. Hvad Del er det egentlig, denne Paul Lange har taget i disse Kampe, hvorunder han er bleven hævet til en af Rigets høieste Stillinger? Saaledes som han her fremtræder, – svag og tvivlende, vaklende og forknyt – har vi lidt vanskeligt for at forstaa den Overlegenhed, Digteren tillægger ham. Og hvad er det for noget skrækkeligt, den gamle Regjeringschef egentlig har gjort? Sveget Vennen? Hvorledes? Af sit Parti? Hvorved og hvori? (Randers 1898)

Leseren blir sittende igjen med flere spørsmål, som dramaet ikke selv gir svar på; disse er i stedet å finne i den virkelige historien om Richter og Sverdrup «der i Digtingen stiltiende forudsættes bekjendt» (Randers 1898). Fremfor å utgjøre et avsluttet meningsunivers forutsetter altså Bjørnsons drama at leseren kjenner til Richter-skandalen og de involverte personene. Det er dermed uløselig knyttet til Norge og 1880-tallet, ettersom det er avhengig av at leseren kjenner til denne historisk-politiske konteksten for å bli forstått. Randers mener at dette forholdet ikke bare begrenser *Paul Lange og Tora Parsbergs* allmenngyldighet, men i det hele tatt gjør det til et svakt og uinteressant politisk drama.

Norske Intelligenssedlers litteraturkritiker Hans Aanrud er betraktelig mer positiv til Bjørnsons drama – og da særlig til Tora Parsberg, som han anser for å være en helt ny kvinneskikkelse i litteraturen – men heller ikke han mener at Paul Lange er en helt overbevisende karakter. Han ser det som usannsynlig at andre politikeres hån og tapet av en gesandtskapspost er nok til å drive en politiker i døden. Dramaets ytre begivenheter forklarer altså ikke hvorfor Paul Lange tar sitt eget liv, og Aanrud undrer seg over om dette skyldes at karakteren er for tids- og stedbundet til å ha allmenngyldig relevans:

Mon det ikke skulde være saa, at Forfatteren har opført som almengyldig Drivkraft i Ting, som maaske kunde været Drivkraft paa det eneste Sted, Norge, i den eneste Tid, Midten af 80-Aarene? Vi hadde jo alle den gang – Forfatteren ogsaa – en vidunderlig Tro paa Politik. Det var ialfald mange, der betragtede Parlamentarismen som et Evangelium sendt fra Himlen, et Mistillidsvotum som et Guillotine, og en Tale for eller mod som en Verdensbegivenhed. Slig er det jo ikke længer – vi ved jo alle nu, at Parlamenter ogsaa kan prostituere sig. (Aanrud 1898)

Bjørnsons forsøk på å gjøre 1880-årenes sterke tro på politikk og parlamentarisme til en «almengyldig Drivkraft» gjør Paul Lange til en lite troverdig karakter for lesere i 1898, det vil si for et publikum som leser dramaet mot en annen politisk bakgrunn. For å forstå Paul Langes følelser og handlinger blir det dermed nødvendig for leseren å kjenne til Ole Richters skjebne og 1880-årenes politiske historie. Også Aanrud ser det som en estetisk svakhet ved dramaet at det her er avhengig av sin kontekst for å bli forstått:

Jeg mener altsaa, – hvis vi henlægger dette Drama til anden Tid og Sted, vil Paul Lange ikke bli tilstrækkelig forklaret, og min Indvending, men ogsaa min eneste Indvending mod Bogen blir da den, at den i dette afgjørende Punkt ikke har Tidskolorit, ikke har til Baggrund vor politiske Tro fra den gang. (Aanrud 1898)

Aanruds (eneste) innvending handler altså om at dramaet på dette punktet ikke er tilstrekkelig løsrevet fra sine tilblivelsesforutsetninger, men i stedet er bundet til Norge og 1880-årene. Også han mener med andre ord at bruken av historisk-politiske personer og hendelser i en viss grad svekker den allmenngyldige relevansen og interessen.

Sigurd Bødtker hevder derimot at *Paul Lange og Tora Parsberg* må forstås helt uavhengig av Richter-skandalen og 1880-årene i sin svært positive anmeldelse for *Verdens Gang* 3. november. Han innleder anmeldelsen med å konstatere at Bjørnsons drama har rot i virkelige, historiske begivenheter, før han slår fast at dramaet likevel må forstås uten sammenheng med disse:

I Kraft af sit skabende Geni har Digteren helt omformet det tilfældige Stykke Liv, som først satte hans Fantasi i Virksomhed. Livet er blevet fortættet til Kunst. Bjørnsons Drama maa forstaaes og nydes uden Henblik til og Sammenligninger med en Virkelighed, fra hvilken det har frigjort sig; det er et organisk Kunstværk, der lever sit eget Liv og udvikler sig efter sine egne Love. (Bødtker 1898)

Bjørnson har omformet de virkelige hendelsene og personene til kunst. Denne kunstneriske omformingsprosessen er også det estetiske kriteriet i Bødtkers positive dom. Kunstverkets høye verdi tilskriver han nemlig først og fremst skildringen av karakterene Paul Lange og Tora Parsberg, hvor «ikke et Minespil, ikke en Bevægelse er laant eller lært andetstedsfra, hvert eneste Ord er følt og tænkt og sagt selvstændig» (Bødtker 1898). Dette kan tyde på at også Bødtker i utgangspunktet ser dramaets virkelighetsbakgrunn som problematisk. Den blir likevel ikke en estetisk svakhet ved dramaet, fordi det er blitt et organisk kunstverk, som følger en egen, indre logikk. I motsetning til de tidligere nevnte kritikere anser altså Bødtker dramaet for å være fullstendig løsrevet fra sine tilblivelsesforutset-

ninger. Ettersom det er et avsluttet hele, som bærer hele sin mening i seg selv, er det heller ikke avhengig av sin kontekst for å bli forstått.

Lars Holst er av samme oppfatning som Bødtker. Han skrev *Dagbladets* anmeldelse, som kom på trykk samme dag. Også han påpeker dramaets tette forbindelser til historiske personer og hendelser, før han raskt legger til at det ikke har vært Bjørnsons hensikt å gi et erindringsbilde i dramatisk form. Det har nok ligget Bjørnson på hjertet å gi en gammel venn en oppreisning, medgir Holst, men det han *egentlig* har villet belyse og forklare, er «Svaghedens Psykologi» (Holst 1898). Etter Holsts mening er det historisk-politiske materialet dermed kun et utgangspunkt for en psykologisk analyse av de edle, men svake menneskers handlemåte og skjebne. Resultatet av det som for Holst i så måte synes å ha begynt som «en halvveis Bodsgjerning for en Arne Krafts Haardhændthed», er «en Hymne over Menneskenaturen med den frugtbare – alle Aldre og alle Forhold trodsende – Udfoldelse af sine Evne og Kræfter» (Holst 1898). Holst mener med andre ord at dramaet har utviklet seg fra å være en form for botsgjerning til å omhandle et allmennmenneskelig og allmenngyldig fenomen. I likhet med Bødtker mener han altså at dramaet må forstås uavhengig av virkeligheten, fordi det har løsrevet seg fra de personene og hendelsene som Bjørnson opprinnelig lot seg inspirere av.

Fernanda Nissens anmeldelse for *Social-Demokraten* 11. november viser imidlertid at det også var mulig å se forbindelsen til norsk, politisk historie som en estetisk *kvalitet* i 1898. Hun skriver her at Bjørnsons drama først og fremst søker å forklare hvorfor Richters politiske forhold drev ham i døden. Nissen ser ikke noe galt i et slikt forsøk – tvert imot finner hun det beundringsverdig:

Bjørnsons bog har kastet forstaaelsens lys og varme over statsminister Richters liv og død. Meget der virker som kold beregning og som bringer en til at tro, at ens lands skjæbne hviler i gridske, haardhudede hænder, kan skrive sig fra svagheit, der nok kan feile; men som ikke bevidst vil afse noget af landets ære. (Nissen 1898)

Gjennom å vise at det som ser ut til å være kald beregning, i virkeligheten kommer av svakhet, har Bjørnson faktisk fremstilt Richter i et bedre lys. Nissen mener dette forholdet gjør leseren tilbøyelig til å se andre motiver bak Richters handlinger, hvilket gjør at dramaet i sin alminnelighet kan virke forsonende. Likevel ser også hun stykket som noe mer enn bare en dramatisk fremstilling av virkelige hendelser:

«Paul Lange og Tora Parsberg» er, foruden at være en forklaring og en oppreisning for en ven, en skjønn sørgmodig skildring af to mennesker, som sammen maatte kunne naaet det høieste: men fra hverandre har den ene fareet vild paa grund af sin uerfarendhed om de virkelige livsværdier og sin egen natur. (Nissen 1898)

Det er også en tragedie om to mennesker som ikke kan få hverandre. Slik Nissen vurderer stykket, ser det ut til at det tragiske elementet gagnar det virkelighetsnære. Det er med andre ord i kraft av å være en tragedie at *Paul Lange og Tora Parsberg* skaper forståelse for de faktiske forholdene rundt Richters død. Nissen skiller seg her fra de øvrige kritikerne ved at hun ikke ser dramaets løsrivelse fra personene og hendelsene det er basert på, som en forutsetning for kunstnerisk kvalitet. Tvert imot mener hun at dramaets største verdi nettopp ligger i dets forsonende potensial. Det andre kritikere mener er et estetisk problem, ser altså Nissen som en kvalitet. *Paul Lange og Tora Parsbergs* bakgrunn i unionspolitikk ble dermed oppfattet både som en estetisk svakhet og en styrke da det kom ut i 1898.

Et moralsk problem

For enkelte av kritikerne er ikke Bjørnsons litterære fremstilling av personer og begivenheter fra en nær forestående fortid bare et estetisk problem; den har også moralske implikasjoner.⁷ Vogt anser for eksempel Bjørnsons dikteriske behandling av Richters selvmord for å være direkte umoralsk – med tanke på hvilken rolle forfatteren selv hadde spilt i denne saken – i tillegg til å være skadelig for den allmenne moral (jf. Frode Ulvunds kapittel i denne boken). Etter Vogts syn er det nemlig ingenting som er «mere skikket til at lede Almenhedens moralske Bevidsthed paa Afveie» enn en fremstilling av samtidens personer og begivenheter i diktningen. Sammenblandingen av fakta og fiksjon gjør det nær sagt umulig for leseren å avgjøre hva som er sant, og hva som er oppdiktet: «Historien kan blive Digt og Digtet Historie, – til Skade for begge, til Ære for ingen» (Vogt 1898). På bakgrunn av dette konkluderer Vogt med at verk som blander diktning og virkelighet på denne måten, ikke kan kreve å bli vurdert utelukkende på kunstneriske premisser. Samtidskritikken trenger dermed ikke å bedømme verk som *Paul Lange og Tora Parsberg* på lik linje med annen kunst:

Verker af denne Art har frivilligt undergivet sig de Fredløses Kaar. Samtidens litterære Kritik pligter ikke at aabne sin Dør for dem. Først naar de virkelige Begivenheder, der er skildret, er glemte eller ligegyldige, kan Sindene være modtagne-lige for Nydelsen af saadanne Arbeiders poetiske Skjønheder. (Vogt 1898)

7 Kritikernes ulike reaksjoner peker her fremover mot debatten om virkelighetslitteratur i vår egen tid. Frode Helmich Pedersen mener man i denne debatten primært kan skille mellom de som mener at virkelighetslitteratur har et større moralsk ansvar enn fiksjon ellers har, og de som mener at moral og kunst ikke har noe med hverandre å gjøre (Pedersen 2017a, 30–31).

Det kan se ut som om Vogt her avviser tanken om at litterære verk med såpass tette forbindelser til samtidens personer og hendelser i det hele tatt hører hjemme i kunsten. De kan i det minste ikke vurderes kunstnerisk før hendelsene og personene de bygger på, er glemte eller ubetydelige. *Paul Lange og Tora Parsbergs* virkelighetsnære karakter utelukker det dermed så å si fra samtidskunsten.

Trondhjems Adresseavis' anonyme litteraturanmelder kritiserer på lignende vis *Paul Lange og Tora Parsberg* for å være et umoralsk litterært verk. Vedkommende mener at det ikke kan være noen tvil om hva som har vært Bjørnsons hensikt med å utgi en slik bok: å utlevere Richter som en svak, upålitelig og tvetunget person. Saken blir ikke bedre av at Bjørnson har utelatt offentliggjørelsen av Richters privatbrev fra dramaet:⁸

Men idetmindste kunde man dog vente, og naar han digtede paa Grundlag af virkelige Begivenheder, der er i alles Erindring, at han da ikke fordreiede og forvandlede Sammenhængen i disse Begivenheder. Men det er Bjørnson om at gjøre, at Offentliggjørelsen af Privatbrevet ikke skal synes at have havt nogen væsentlig Betydning og hans Ansvar derved blive mindre, derfor træder Brevet ganske tilbage. (*Trondhjems Adresseavis* 1898)

Bjørnson vil vise at offentliggjørelsen av Richters privatbrev ikke hadde stor betydning for Richters påfølgende død; i dramaet lar han i stedet forsvarstalen for Sverdrup, som i virkeligheten fant sted flere måneder før Richter døde, bli foranledningen til selvmordet. *Trondhjems Adresseavis* ser i den sammenheng ut til å dele *Morgenbladets* oppfatning når også denne avisen nekter å foreta en estetisk vurdering av det som blir omtalt som en «litterær Skandale»: «Efter det Indtryk, som denne Bog har gjort paa os, vil man forstaa, at vi ingen Opfordring finder til at drøfte dens Værd, rent digterisk seet» (*Trondhjems Adresseavis* 1898). Også her avvises *Paul Lange og Tora Parsberg* som kunstverk på moralsk grunnlag. En slik avvisning kan sees som et forsøk på å trekke en grense for litteraturen, som den ikke kan krysse uten at den samtidig mister sin kunststatus.⁹ Både Vogt og kritikeren i *Trondhjems Adresseavis* synes å mene at Bjørnsons blanding av diktning og virkelighet i *Paul Lange og Tora Parsberg* krysser en moralsk grense for hva som er akseptabelt for kunsten, og ingen av dem ønsker å vurdere dets

8 Privatbrevet spiller en svært liten rolle i Bjørnsons drama sammenlignet med virkeligheten. I første akt minner Arne Kraft Paul Lange om at han har gamle brev fra ham, som beviser at regjeringssjefen har opptrådd uærlig. Det er antageligvis også disse brevene han refererer til når han i slutten av andre akt hevder at han har sterke beviser for at avisenes opplysninger stemmer. I motsetning til Bjørnson, som publiserte Richters brev i *Verdens Gang*, offentliggjør imidlertid ikke Kraft disse.

9 Jf. det Pedersen kaller et vedvarende konservativt-ideologisk forsøk på å trekke en absolutt grense for litteraturen. Konservative kritikere hadde avvist Bjørnson helt tilbake til *En fallit* og *Redaktøren*, fordi de mente selve emnet han behandlet, var uegnet for diktningen (Pedersen 2017b, 504).

eventuelle estetiske kvaliteter. Ettersom *Paul Lange og Tora Parsberg* har mistet sin kunststatus, opphører også vurderingen av det å være estetisk.

Bødtker og Holst tar derimot ikke stilling til hvorvidt Bjørnsons litterære fremstilling av samtidens personer og hendelser er moralsk forsvarlig eller ikke. Snarere tvert imot mener begge at dikterverket har frigjort seg fra de virkelige personene og begivenhetene som det baserer seg på. Ettersom dramaet skal forstås på sine egne, kunstneriske premisser – og ikke som en fremstilling av virkelige personer og hendelser – blir det også meningsløst å anklage det for å være umoralsk. For Bødtker og Holst blir det i stedet et poeng å argumentere for at dramaet ikke kan sammenlignes med den virkeligheten som dikteren opprinnelig lot seg inspirere av. Etter disse kritikernes syn har Bjørnson altså ikke krysset noen moralsk grense for litteraturen.

Aanrud inntar en slags mellomposisjon. For ham avhenger spørsmålet om moral av dramaets kunstneriske kvalitet:

Er det overhodet tilladeligt at vælge et saadant Stof? Ja, et hvilket som helst Stof tilhører Kunsten, men vel at mærke, kun hvis den er saa stærk, at den magter det. Om Bjørnson her som i «Absalons Haar» har gjort noget galt, vil altsaa bero paa, om man finder, at han har løst sin kunstneriske Opgave eller ei. (Aanrud 1898)

Bjørnsons blanding av diktning og virkelighet blir altså kun et moralsk problem, slik Aanrud ser det, dersom dramaet er dårlig estetisk sett. Estetiske kvaliteter kan med andre ord veie opp for et i utgangspunktet problematisk valg av materiale. Aanrud mener i den sammenheng at Bjørnson stort sett har løst sin kunstneriske oppgave i *Paul Lange og Tora Parsberg*; hans eneste innvending handler, som vi har sett, om den manglende allmenngyldigheten i skildringen av Paul Lange som karakter. På alle andre punkt behandler Bjørnson stoffet sitt «udelukkende etter kunstneriske Hensyn» (Aanrud 1898). Selv om det materialet Bjørnson har valgt, egentlig ikke tilhører den kunstneriske sfære, har han altså klart å gjøre det om til kunst. Ettersom den nødvendige kunstneriske omformingsprosessen dermed har funnet sted, mener heller ikke Aanrud at Bjørnson har opptrådd umoralsk.

Et ideologisk problem

Etter 1980 har forestillingen om «det nasjonale» som kvalitetsmarkør falt ut av litteraturkritikken, og det er ikke lenger et mål for kunsten å være nasjonsbyggende. Det er i den sammenheng ideologiske årsaker til at resepsjonen oppfatter nasjon som et problem i forbindelse med *Paul Lange og Tora Parsberg* i denne

perioden (jf. Frode Helmich Pedersens kapittel i denne boken). Dette henger antageligvis sammen med bildet av Bjørnson som nasjonens dikterhøvding – en status han fikk i løpet av sine siste leveår, og som ble videre styrket utover 1900-tallet gjennom de tidlige Bjørnson-forskernes kanoniseringsarbeid (Pedersen 2017b, 15). Ifølge Frode Helmich Pedersen skyldes i alle fall Bjørnsons litterære fall i andre halvdel av det tjuende århundret nettopp den tidlige Bjørnson-forskningens idealiserte fremstilling av Bjørnson «som både far til- og inkarnasjon av nasjonen Norge i én og samme person» (Pedersen 2017b, 17). Willy Dahl mener på lignende vis at nedvurderingen av Bjørnson kommer av den tidlige koblingen mellom Bjørnson og nasjonen. Historikere som Ernst Sars tolket stort sett alt av Bjørnsons diktning i nasjonalliberal sammenheng, det vil si som en viktig del av den nasjonsbyggende virksomheten som ledet frem til uavhengigheten fra Sverige i 1905. For senere generasjoner er imidlertid nasjonalliberalismen blitt en nokså fremmed ideologi,¹⁰ og man har samtidig blitt skeptisk til det man anser for å være Bjørnsons «nasjonsbyggende» diktning (Dahl 1984, 186–187).

Dahl vil på sin side befri Bjørnson fra denne nasjonalliberale tolkningstradisjonen i den marxistisk orienterte litteraturhistorien *Norges litteratur: Tid og tekst 1884–1935* ved å peke på de litterære og sosiale konfliktene i Bjørnsons verker som «ennå ikke er gjennomlevd fortid for dagens Norge» (Dahl 1984, 187). Han løfter i den sammenheng frem *Paul Lange og Tora Parsbergs* tidløse politiker-motiv som dramaets fremste kvalitet: «Kraften ligger nok i et mer allment gjenkjennelig motiv: en politikers reaksjon i en stress-situasjon, når han er fanget i en konflikt som egentlig er uløselig» (Dahl 1984, 184). Dahl mener at Paul Lange er et godt eksempel på den velmenende politikeren som blir fanget i sitt eget taktiske spill, og som opplever konflikten som uløselig så fort indre motsetninger dukker opp i partiet. Langes skjebne blir først den ytterste, dramatiske konsekvens av situasjonen når han velger selvmordet som eneste utvei (Dahl 1984, 185). Etter Dahls syn gjør altså *Paul Lange og Tora Parsbergs* politiske konflikt det til et stadig aktuelt skuespill, som derfor også kan leses med utbytte i hans egen samtid.

Fredrik Engelstad er ikke enig i dette. I artikkelen «Bjørnstjerne Bjørnson – En dikter for vår tid?» slår han fast at hele Bjørnsons politiske diktning – deriblant *Paul Lange og Tora Parsberg* – har mistet all aktualitet:

For Bjørnson var diktningen en del av hans politiske virksomhet, men den var selvsagt også mer enn det. Som politisk diktning nådde den fram i samtiden, men gjør det av naturlige grunner ikke på samme måte i dag. Dels henger dette sammen med at Bjørnson diktet som politiker, men ikke om politikk. [...]

¹⁰ Ordet «nasjonalisme» er i seg selv blitt nokså belastet med tiden. Sørensen nevner for eksempel hvordan det nærmest er blitt synonymt med nynazisme i moderne norsk språkbruk (Sørensen 1997, 10).

Selv når Bjørnson skriver et direkte politisk drama som *Paul Lange og Tora Parsberg* har det mer preg av debattinnlegg enn av refleksjon rundt politikkens vesen. Dette forholdet gjør at Bjørnson som politisk dikter ikke har mer enn historisk interesse. De politiske diktverkene hans er og blir innlegg i en debatt som er forbi. (Engelstad 1990, 98–99)

Innvendingen handler altså om måten Bjørnson skrev dramatikk på; han skrev for å påvirke den politiske debatten i sin egen tid. Dette knytter dramatikken hans til tiden og samfunnet den ble til i, og den blir dermed ikke særlig interessant for et senere publikum. I den grad *Paul Lange og Tora Parsberg* fortsatt er av interesse, er det altså først og fremst som historisk dokument.

Asbjørn Aarseth nevner ikke engang *Paul Lange og Tora Parsberg* i litteraturhistorien *Norsk litteratur i tusen år*. Vi finner imidlertid den samme dommen over Bjørnsons diktning i sin helhet:

Diktverka hans verkar i ettertid meir ujamne enn Ibsen sine. Han skreiv meir direkte for å påverke konjunkturane i samtida, medan Ibsen helst heldt seg på avstand, både geografisk og estetisk. [...] Det kan sjå ut til at temperamentet hans høgde best for den lyriske sjangeren. Han var den sentrale norske lyrikaren i perioden. (Aarseth 1996, 309)

I motsetning til Ibsen holdt ikke Bjørnson seg på avstand som dikter; han skrev i stedet for å påvirke samtiden. For Aarseth er altså en viss avstand mellom dikteren og diktverket en forutsetning for kunstnerisk kvalitet. Det estetiske kriteriet om avstand bygger på en modernistisk estetikk; i modernismen skal kunstverket være en uavhengig og transenderende størrelse, der kunstens eneste mål er dens egen selvrealisering (Bradbury og McFarlane 1976, 25). Et slikt kunstsyn skiller seg dermed på nær sagt alle punkter fra den nasjonalliberale tradisjonen som Bjørnson tradisjonelt har blitt tolket i; her skal kunsten være nasjonsbyggende, didaktisk og oppbyggelig. Mens sistnevnte mener at kunsten skal være nasjonsbyggende og oppdragende, skal ikke modernistisk kunst ha noen hensikt utover seg selv.¹¹ Poenget mitt er at det nettopp er *hvordan* Bjørnson skrev, som er problemet. Å skrive for «å påvirke konjunkturane i samtida», slik Bjørnson gjorde, kommer nemlig i konflikt med det modernistiske kunstsynet, som altså peker i retning av en autonomiestetikk. Aarseth er i så måte ikke bare negativ til enkelte av Bjørnsons dramaer, men nedvurderer hele hans dramatiske forfatterskap til fordel for Ibsens – hvilket igjen kan tyde på at Ibsens skrivestil passer bedre overens med en slik modernistisk estetikk. I likhet med Engelstad bruker han

11 Her kan det med Erik Bjerck Hagen være interessant å merke seg at den generelle nedvurderingen av Bjørnsons litterære kvaliteter sammenfaller i tid med at modernismen ble den rådende estetikken i Norge, det vil si etter andre verdenskrig og særlig fra 1960-tallet (Bjerck Hagen 2013, 8).

uansett Bjørnsons samfunnsengasjement som et argument for hvorfor dramaene hans ikke kan bli noe mer enn debattinnlegg av historisk interesse for ettertiden. Bjørnson skrev ikke i tråd med modernismens program, og dramatikken hans er derfor utdatert.

Heller ikke Per Thomas Andersen nevner *Paul Lange og Tora Parsberg* i litteraturhistorien sin. I stedet reproducerer han Engelstads og Aarseths dom over Bjørnsons dramatikkk:

Men av de store stjernene er nok Bjørnstjerne Bjørnson den som har falt brattest i ettertid. Hans bondefortellinger rager fremdeles høyt, i særdeleshet *Synnøve Solbakken*. Det samme gjelder for en stor del hans lyrikk. Derimot har det meste av dramatikken samt romanene i dag først og fremst historisk og litteraturhistorisk interesse. (Andersen 2001, 226)

Også denne gangen handler tilsynelatende den negative, estetiske dommen om Bjørnsons samfunnsengasjement som dramatiker: «Bjørnsons litteraturhistoriske skjebne som samfunnsengasjert problemforfatter har langt på vei vært å komme først og bli fortest glemte» (Andersen 2001, 231). Også for Andersen synes dermed problemet å ligge i måten Bjørnson skrev dramatikkk på; samfunnsengasjementet hans har gjort dramatikken lite interessant for ettertiden, og Bjørnson er dermed blitt en glemte dramatiker rundt årtusenskiftet.

Edvard Hoem omtaler *Paul Lange og Tora Parsberg* i mer positive ordelag i det tredje bindet i biografien om Bjørnson, *Syng mig hjem. Bjørnstjerne Bjørnson, 1890–1899*. Han mener at det er blant 1890-tallets beste skuespill: «Må Vårherre forlate meg, men denne skrivaren tar seg i å tenke: Dersom vi ikkje hadde hatt Ibsens litterære gigantverk, kva hadde vi hatt å spela frå den norske dramatikens 1890-tal, om det ikkje var for *Over Ævne I og II*, og *Paul Lange og Tora Parsberg*» (Hoem 2011, 512). Samtidig vitner den beskjedne tonen og ønsket om absolusjon («Må Vårherre forlate meg») om hvor kontroversiell en slik positiv vurdering er i 2011. Til og med Hoem, en Bjørnson-biograf, ser seg nødt til å unnskyldte påstanden om at enkelte av Bjørnsons dramaer har høy litterær verdi – og han ber følgelig om tilgivelse for denne «synden».

Avslutning: nasjon som to problemer

Både den tidlige og den senere resepsjonen oppfatter nasjon som et problem i forbindelse med *Paul Lange og Tora Parsberg*. Den litterære samtidskritikken har delte meninger om hvorvidt Bjørnsons drama er for nært knyttet til Norge og 1880-årenes politiske personer og hendelser. Enkelte kritikere mener at Bjørnson har klart å omforme samtidens personer og begivenheter til kunst, og at dramaet

og Richter-skandalen derfor må forstås uavhengig av hverandre. Flere mener imidlertid at bakgrunnen i unionspolitikk skader dramaets allmenngyldige relevans og verdi; bruken av virkelige personer og hendelser gjør at *Paul Lange og Tora Parsberg* er uløselig bundet til Norge på midten av 1880-tallet, og lesere uten kjennskap til denne historisk-politiske konteksten vil dermed ikke kunne lese dramaet med særlig utbytte. For disse kritikerne er altså nasjon først og fremst et estetisk problem; det gjør dramaet tids- og stedbundet og kommer dermed i konflikt med det estetiske kravet om allmenngyldighet. Dette problemet har imidlertid også en moralsk side, i den forstand at Bjørnsons sammenblanding av virkelighet og diktning kan gjøre det vanskelig for leseren å skille historiske fakta fra fiksjon.

Mens samtidskritikken problematiserer det nasjonale ut ifra estetiske og til dels moralske kriterier, oppfatter resepsjonen etter 1980 nasjon som et problem av ideologiske årsaker. Etter hvert som den nasjonalliberale ideologien er blitt stadig mer fremmed for senere generasjoner, har man også blitt mistroisk til Bjørnson som nasjonalsymbol og hans «nasjonsbyggende» diktning. Den senere resepsjonen bruker i så måte lignende kriterier som tidligere, men nå for å nedvurdere Bjørnson som dramatiker. Innvendingene handler om at Bjørnson skrev for å påvirke samtiden, hvilket gjør dramatikken hans mindre interessant for ettertiden. Den negative dommen handler altså ikke lenger om at man må kjenne til norsk politisk historie for å forstå *Paul Lange og Tora Parsberg*, men at Bjørnsons samfunnsengasjement knytter dramatikken hans til hans egen tid. Problemet ligger med andre ord i hvordan Bjørnson skrev, fremfor hva han skrev; å skrive for å påvirke sin egen tid bryter med et modernistisk kunstsyn. Dramatikken hans – deriblant *Paul Lange og Tora Parsberg* – er derfor kun av (litteratur)historisk interesse for ettertiden. Både den tidlige og den senere resepsjonen oppfatter dermed nasjon som et problem, men på to ulike måter.

LITTERATUR

- Andersen, Per Thomas. 2001. *Norsk litteraturhistorie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bjerck Hagen, Erik. 2013. *Livets overskudd. Bjørnstjerne Bjørnsons glømte kvaliteter*. Oslo: Gyldendal.
- Bjørnson, Bjørnstjerne. 1930. «Aulestad 20de aug. 1888». I *Breve til Alexander L. Kielland*, redigert av Francis Bull, 95–99. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Bradbury, Malcolm og James McFarlane. 1976. *Modernism. 1890–1930*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Bødtker, Sigurd. 1898. «Bjørnsons nye Bog: Paul Lange og Tora Parsberg. København. Gyldendalske Boghandel». *Verdens Gang*, 3. november 1898.
- Dahl, Willy. 1984. *Tid og tekst 1884–1935*. Bind 2 av *Norges litteratur*. Oslo: Aschehoug.
- Engelstad, Fredrik. 1990. «Bjørnstjerne Bjørnson – En dikter for vår tid?». *Agora – Journal for metafysisk spekulasjon* 8 (1/2): 94–100.
- Fuglum, Per. 1964. *Ole Richter. Statsministeren*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hoem, Edvard. 2011. *Syng mig hjem. Bjørnstjerne Bjørnson 1890–1899*. Oslo: Forlaget Oktober.
- Holst, Lars. 1898. «Bjørnsons nye Skuespil: Paul Lange og Tora Parsberg.» *Dagbladet*, 3. november 1898.
- Keel, Aldo. 1999. *Bjørnstjerne Bjørnson. En biografi 1880–1910*. Oslo: Gyldendal.
- Linneberg, Arild. 1992. *1848–1870*. Bind 2 av *Norsk litteraturkritikks historie 1770–1940*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nissen, Fernanda. 1898. «Bjørnstjerne Bjørnson. Paul Lange og Tora Parsberg.» *Social-Demokraten*, 11. november 1898.
- Over-Rein, Karl. 2011. *Ole Richter. Statsministeren som valgte revolveren*. Oslo: Historie og kultur.
- Pedersen, Frode Helmich. 2017a. «Virkelighetslitteraturen og den norske debatten om den». I *Norsk litterær årbok 2017*, redigert av Nora Simonhjell og Benedikt Jager, 26–53. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Pedersen, Frode Helmich. 2017b. *Bjørnstjerne Bjørnsons samtidsdrama. Resepsjon og tolkning*. Oslo: Vidarforlaget.
- Randers, Kristofer. 1898. «Bjørnsons siste Bog». *Aftenposten*, 8. november 1898.
- Sørensen, Øystein. 1997. *Bjørnstjerne Bjørnson og nasjonalismen*. Oslo: Cappelen.
- Trondhjems Adresseavis. 1898. «Bjørnsons nye Skuespil. En litterær Skandale». *Trondhjems Adresseavis*, 6. november 1898.
- Vogt, Nils. 1898. «Bjørnson og Richter». *Morgenbladet*, 5. november 1898.
- Aanrud, Hans. 1898. «'Paul Lange og Tora Parsberg' af Bjørnstjerne Bjørnson». *Norske Intelligenssedler*, 12. november 1898.
- Aarseth, Asbjørn. 1996. «Norsk litteratur ut i verda, 1864–1905». I *Norsk litteratur i tusen år. Teksthistoriske linjer*, redigert av Bjarne Fidjestøl, Peter Kirkegaard, Sigurd Aa. Aarnes, Asbjørn Aarseth, Leif Longum og Idar Stegane, 286–398. Oslo: Cappelen Akademiske Forlag.

Del IV

Offentlighet

«Naar du ikke kan *tala* fritt so kan du heller ikke tenkja fritt.» Språk, nasjon og klasse hos Arne Garborg rundt 1877

EIRIK VASSENDEN

Vaar Politik gjendriver dagleg Nationalsongens ord: «Frit tør han tænke og frit tør han tale». (A.O. Vinje i *Dølen*, 1. november 1868)

I 1877 utga Arne Garborg det språkpolitiske og -ideologiske kampskriftet *Den ny-norske Sprog- og Nationalitetsbevægelse*. Basert på en tidsmessig blanding av darwinisme og predarwinistisk tankegods, og preget av herderske forestillinger om det ubrytelige bånd mellom natur, språk og nasjon, utviklet Garborg her det som senere er blitt kalt «tonasjonslæren» – tanken om at det norske samfunnet etter 1814 var splittet i to uforenlige parter og i praksis lå i kulturkrig (jf. Pia Forsells kapittel i denne boken om finsk språkstrid). Han argumenterer for at den unge landsmålskulturen, som er i ferd med å finne sin form og derfor er i stadig vekst, er mer vitalt og fremtidsrettet nasjonal enn de former for nasjonalisme som baserer seg på ytre påkalling av nasjonale motiver og temaer: «nationalitet er ikke Stof; det er *Virksomhed, Liv, Form*» (Garborg 1877, 114). Distinksjonen mellom «Stof» og «Virksomhed» identifiserer Garborg som en motsetning mellom det gamle og det nye, og – i filosofisk forstand – mellom det statisk værende og det dynamisk-organisk blivende. Her slutter han seg til Aasmund Olavsson Vinjes syn på den norske språk- og kulturstriden som en kamp mellom øvrighet og «folket» og kobler slik også et klasseperspektiv på den evolusjonistisk-vitalistiske sjargongen. I det følgende analyserer jeg Garborgs konstruksjon av en språkpolitisk, retorisk og estetisk plattform for nasjonal ideologi.

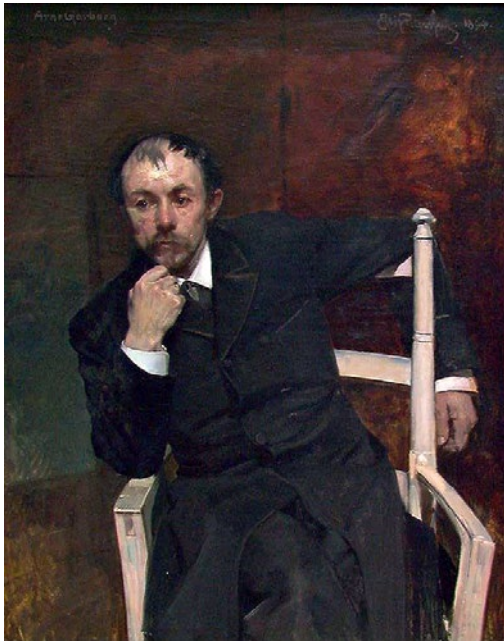

FOTO: NASJONALMUSEET, CC-BY

FIG. 11.1
Eilif Peterssen (1852–1928),
portrett av Arne Garborg (1895).
Nasjonalmuseet, Oslo.

Garborg som kritiker, publisist – og språkpolitisk ideolog

Arne Garborg er kanskje den norske litteraturhistoriens viktigste kritiker. Omfanget av hans litteraturkritiske produksjon, den utholdenhet, bredde, påvirkningskraft og betydning han hadde gjennom sine 50 år som aktiv kritiker, kan kvalifisere til en slik betegnelse. Som 20-åring startet og redigerte han *Lærerstandens Avis / Seminaristen* samtidig som han også redigerte venstreavisen *Tvedestrandsposten*. Han debuterte som kritiker i den bredere offentligheten som 22-åring, med en 69 sider lang pamflettanmeldelse av Ibsens *Kejser og Galilæer* (1873), som han fikk utgitt delvis anonymt, under signaturen «G.», og de siste tekstene han sendte fra seg, bare uker før han døde i januar 1924, var anmeldelser og bokomtaler (Andersen 1945).

Garborg var kritiker, men også journalist, målpolitiker, lyriker, romanforfatter, dramatiker og poet. Han var i tillegg en betydelig publisist: I 1877 grunnla han ukeavisen *Fedraheimen*, i 1894 stiftet han landsmålstidsskriftet *Syn og Segn* (sammen med Rasmus Flo), og samme år var han en av initiativtakerne til *Den 17de Mai*, som noen år senere ble landets første dagsavis på landsmål. Samlet sett har vi her å gjøre med et liv i offentlighetens, litteraturens og målsakens tjeneste – i en tid der både «offentlighet», «litteratur» og «målsak» gjennomgikk store

og til dels dramatiske transformasjoner i Norge. Det er neppe en overdrivelse å hevde at den eksplosjonsartede veksten av periodiske publikasjoner, særlig tidsskrifter, fra slutten av 1870-årene, forandret både offentligheten og forståelsen av den: Blant de 2262 publikasjonene Harald Tveterås lister opp i sin bibliografi *Norske tidsskrifter*, som dekker perioden frem til 1920, kommer 1687 til etter 1880. Den største veksten skjer blant religiøse, juridiske, politiske og merkantile publikasjoner, noe som støtter antakelsen om at dette speiler den tydelige «utviklingen mot en stadig sterkere differensiering av samfunnet. Fag knytter seg til fag, interesse til interesse, behov springer ut av behov» (Tveterås 1984, VI). Det vi ser her, er i grove trekk at de samme «strukturelle endringene» (Habermas) av offentligheten finner sted i Norge som i de fleste andre europeiske land gjennom det nittende århundret. I disse prosessene settes også forestillingene om det nasjonale i bevegelse – samtidig som de også gradvis sementeres, særlig i spørsmålet om språklig normering og håndtering av språklige minoriteter (Trenz 2005, 5). I vår sammenheng er en av de mest betydningsfulle hendelsene «jamstillingsvedtaket» i 1885, der Stortinget vedtok å «sidestille det norske Folkesprog» med «det almindelige Skrift- og Bogsprog» – altså en formell sidestilling av landsmål og fornorsknet dansk som offisielle norske skriftspråk.

Men verken litteratur, offentlighet eller språk var på noe tidspunkt statiske størrelser for Garborg. Hans litteratur- og språksyn er preget av at han hele tiden forsøkte å opprettholde et plastisk og endringsvillig sinn: Flere ganger endrer han mening i grunnleggende spørsmål. Dette fører til at det er lett å finne motstridende synspunkter hos Garborg, for eksempel gjelder dette forholdet til Nietzsche, som han først introduserte (1890), for deretter å kritisere og delvis imøtegå og siden skape en egen, ikke-nihilistisk variant av (i to artikler i 1895). Det gjelder også språksynet hans, spørsmålet om det nasjonale og ikke minst hans syn på sammenhengene mellom språk, litteratur og en levedyktig, nasjonal kultur – det vil si det ideologiske fundamentet for hans språksyn, som endret seg flere ganger fra han først opptrådte som språkpolitisk aktør i 1877 til han, som del av «rettskrivingsnemda for landsmålet» i 1899, gikk inn for den såkalte Midlandsnormen som et «kompromiss» mellom vestlandske og østlandske målformer.¹

Denne artikkelen tar som sitt utgangspunkt den posisjonen Garborg hadde i 1877 – nærmere bestemt *høsten* 1877. Disse månedene var viktige for ham på flere måter. For det første hadde han en stund – og etter flere hissige debatter gjennom 1876 og 1877 – gått svanger med planene om et kampskrift rettet mot landsmålet

1 I Marius Hægstad, Arne Garborg og Rasmus Flo: *Framlegg til skrivereglar for landsmaale i skularne*. Kristiania: A.W. Brøggers Trykkeri, 1899. Nemden var for øvrig uenig om hvilken norm den skulle lande på, og Hægstad, som leder, vant til sist frem med sin norm basert på Aasen-målet.

motstandere. Denne publikasjonen, som i forordet dateres september, kom ut i desember 1877, med den fulle tittelen *Den ny-norske Sprog- og Nationalitetsbevægelse. Et Forsøg paa en omfattende Redegjørelse, formet som polemiske Sendebrev til Modstræverne*. Dette er angivelig første gang termen «nynorsk» brukes på trykk i norsk offentlighet, som erstatning for «landsmål» – og for Garborg selv blir konsekvensen av hele dette fremstøtet at landsmålet heretter blir hans primære språkform (selv om han også i fortsettelsen publiserer på både landsmål og dansk). For det andre var dette også tiden for oppstarten av ukeavisen *Fedraheimen*. Garborg redigerte og skrev langt på vei det meste av avisen selv, fra den første utgaven kom ut 6. oktober 1877, frem til han i 1882 trakk seg ut av driften etter å ha havnet i konflikt med den kristne delen av målbevegelsen, blant annet etter publiseringen av hans egen roman *Ein Fritenkjar* som føljetong og i kjølvannet av flere hissige debatter om forholdet mellom religiøse praksiser og intellektuelt liv. Dette bruddet hadde nok også en sammenheng med den tredje viktige hendelsen som berørte ham høsten 1877, nemlig Bjørnstjerne Bjørnsons vending mot *Sandheden*. Det dreier seg for Garborg, som for mange andre, om det som ble satt i gang 31. oktober, ved at Bjørnson holdt sin tale «Om at være i Sandhed» i Studenter-samfundet i Kristiania, der han tok til orde for kamp mot moralsk og religiøs falskhet. Francis Bull har kalt dette øyeblikket «en av hovedbegivenhetene i norsk kulturliv i 1870-årene» (1937, 600), og Garborg var blant de mange som lot seg ryste av Bjørnsons tale. Han kommenterer den direkte og indirekte i *Fedraheimen*, først i en anmeldelse av Ibsens *Samfundets Støtter* 6. november, deretter i en anmeldelse av Bjørnsons roman *Magnhild* en uke senere. I utgangspunktet er han skeptisk: «fyrr hev me likt Bjørnson, av di han var slik ein frisk natur, som hadde samhug med liv og folk og ei merkjeleg fast tru paa landsens framtid. No er han, som so mange andre, komen upp i ymis tvil og mistru» (*Fedraheimen*, 10.11. 1877). Men siden vender Garborg altså om, etter å ha tvilt seg frem, han også. Men det kostet krefter, og han var ikke den første til å snu – han hadde, som Narve Fulsås skriver, «investert mykje i det kristne» (1999, 176), og så sent som i 1876 hadde han hatt på trykk et opprop i *Aftenbladet* (19.12.1876 og 21.12.1876) der han støttet Det akademiske kollegium som nektet Georg Brandes auditorium i Kristiania fordi han var en «anti-kristelig agitator».

Høsten 1877 som omdreiningspunkt

Høsten 1877 er altså viktig for Garborg av tre grunner: Han gir ut en rasende pamflett, han starter avis, og tvilens frø blir sådd – også i ham. Jeg skal her konsentrere meg om de to første punktene og begynner med avisen. I den første

lederartikkelen lanserer Garborg profilen og programmet for *Fedraheimen* og presenterer den som en utfordring til «målmennene»:

Det skulde vera rart, um det ikkje no skulde finnast so mange nordmenn, som vilde lesa norsk, at eit blad som detta kunde liva. Men no fær det syna seg, kor myket liv og framhug det er i «målmannsflokken». (*Fedraheimen*, 6.10.1877)

Han understreker at dette ikke først og fremst er et språkpolitisk prosjekt eller en målkamp – en strid er det like fullt:

«Fedraheimen» kjem hellest ikkje til aa driva so myket med «Maalstræv.» Me hev *Tankar*, som me vil freista aa faa fram. – So spyr Folk oss, kvat det er fyr *Tankar*, me vil hava fram; kvat det er, me «vil.» – Det var kannhenda mest naudsynt aa fortelja Folk, kvat det er me *ikkje* vil. For heile denne Horgi av U-Norske og Millom-Norske elder Blandings-Norske elder Samrørings-Norske elder Dansk-Svensk-Norske o. s. fr. kann ein vita snart vil finna paa mange utrulege Ting til aa ljuga inn paa oss, som aldri me hev tenkt paa aa fara med. (*Fedraheimen*, 6.10.1877)

Idémotstanderne identifiseres her først og fremst gjennom manglende tilhørighet til det *norske* – nemlig i det at de har et uavklart forhold til det. Hva dette betyr, både for målstriden og for nasjonen, blir imidlertid ikke klart uten at vi tar hensyn til måten Garborg definerer både nasjon og identitet på: For det første er nasjonen definert som en *enhet*, der indre splid ikke bare fører til forvirring og konflikt, men bentfrem leder til nasjonens opphør. Tonasjonstanken innebærer i prinsippet at man *ingen* nasjon har. I innledningen til «Femte Brev. Den norske Nation» slås det fast at «[a]t der er 'to Nationer' i et Samfund, der dog gjør Krav paa, at være ét, vil jo sige, at der egentlig er ingen» (1877, 101). I «Tredie Brev. 'Bymaalet er jo norsk'» er dette diktumet allerede gjort gjeldende overfor tanken om en «dansk-norsk» målform: «Dette kompositum uttrykker træffende dets uægte, uselvstendige, ufærdige Karakter og dets Mangel på Helhed og Enhed» (1877, 72). Samme prinsipp gjelder også for de som i *Fedraheimen* kalles «U-Norske og Millom-Norske elder Blandings-Norske elder Samrørings-Norske elder Dansk-Svensk-Norske», nemlig at de ikke *kan* representere det nasjonale ettersom deres komposittiske status gjør dem «uægte».

Til programmerklæring å være er den første lederartikkelen i *Fedraheimen* påfallende opptatt av å erklære hva denne publikasjonen *ikke* skal gjøre. Man aner også en sterk uvilje mot de som skulle ønske å projisere synspunkter og ideer på tidskriftet og aktørene bak. Her gjaldt det altså å vaksinere seg mot det motstanderne kunne finne på å «ljuga inn på oss», men når programmet først skal formuleres positivt, er det strengt tatt bare et par saker som stikker seg ut: For det første dreier det seg om «Folkets Opplysning og Framgang i alt som godt og gagnleg er; men

det, som skil oss fraa hin Hopen, er, at me vil denne Opplysningi og denne Framgangen paa heilt upp national Grunn» (*Fedraheimen*, 6.10.1877). Målet for denne opplysningen er «aa gjera Folket og kvar og Ein i Folket fri [...] men fri er berre den, som sjølv kann tenkja og vilja og kjenna seg ansvarleg fyr sitt Liv og si gjerning her i Verdi». Måten dette skal skje på, er gjennom *åpen* debatt. Om målet er å frigjøre folket, må først ordskiftet bli fritt – offentligheten må bli et sted med rom for uenighet og meningsbrytning, en allmenning med flere stemmer og bredere representasjon. Indre splid skal erstattes av åpen, ytre strid. *Fedraheimen* skal her være et virkemiddel: «Bladet stend fritt og opet fyr *alle* Meiningar i Politik og slikt. Det er ingen Ting som er so god til aa vekkja Tanken som Strid, elder naar Folk lærer kjenna *ymse* Meiningar». Én sak unnslipper imidlertid denne åpenheten for «alle Meiningar», og dette må vi nok regne som den andre verdimesige hovedsaken: «Um Skulen og um kyrkjelege Spursmaal kann det og stridast. Men *ein* Ting skal det aldri vere nokon Strid um her i Bladet, og det er um sjøelve den *kristne* Trui. Kristendomen skal vera fredlyst her.» (*Fedraheimen* 6.10.1877). Programmet lyder altså: Et nasjonalt opplysningsprosjekt på kristen grunn. Vi aner allerede her en mulig konflikt mellom første og andre ledd av programmet.

Årene med *Fedraheimen*, altså 1877–1882, har vært karakterisert som Garborgs *ortodokse* periode, der han underkaster seg målsakens ideologiske føringer, eller «den nynorske grammatikken», som Geir Mork kalte det i sin Garborg-studie fra 1989. Der finner vi ifølge Mork lite av det som senere skulle bli Garborgs kjennetegn, nemlig den ironiske, doble og ikke-programmatiske skriften. Morks skille mellom det han kaller *ortodoksal* og *paradoksal* skrift, rommer også en helt tidstypisk («post-moderne») nedvurdering av et realistisk, «gjennomsiktig» språksyn, til fordel for en forestilling om språket som en i positiv forstand «ironisk» og «ustabil» størrelse. Det er etter min mening ubetvilelig at Garborg *tror* på språket – han ser på det som et viktig verktøy i arbeidet for opplysning, men også som et mål i seg selv. Når det gjelder selve den verdimesige plattformen, så kan vi likevel merke oss at den ikke nødvendigvis er det urokkelige fundamentet man kunne forestille seg ut fra fredlysningen av kristentroen. Programerklæringen avsluttes nemlig med en påfallende relativisering som enten er humoristisk eller verdi-pragmatisk: «Me held oss til Kristendomen, iminsto til dess at Nokon finn paa nokot, som er likare.» (*Fedraheimen*, 6.10.1877). Dette er enten ironisk eller sannspådd, for etter at Garborg gikk fra borde, gjorde de to neste redaktørene, Ivar Mortensson-Egnund og Rasmus Steinsvik, *Fedraheimen* om til en anarkistavis, som de siste årene også skiftet undertittel, først fra «Eit Vikeblad aat det norske Folket» til «Radikalt Maalblad», deretter til «Radikalt Arbeidarblad» – og det siste nummeret kom i 1891, som en minneutgave om Pariserkommunen, trykket på rødt papir.

Språket, nasjonen(e) og offentligheten som kampsoner

Selv om man må ignorere en og annen ironisk gest for å se en helt ut ortodoks holdning hos *Fedraheimen*-redaktøren, har Mork rett i at språksynet er stabilt og lojalt til saken i de aktuelle årene. Johs. A. Dale har i sin avhandling om *Arne Garborgs språk og stil* (1950) pekt på hvordan Garborgs språksyn kan deles i fire avgrensede perioder, der den første strekker seg fra 1877 til 1888, der han fulgte Ivar Aasens norm, mens han siden beveget seg mot en mer talemålsnær form i årene 1889–95. Siden skal han i de to siste fasene ha søkt å bygge broer mellom ulike fløyer i landsmålsmiljøene. Samtidig er det verdt å huske at han hele denne perioden også publiserte tekster og utga romaner på dansk-norsk – og at strategiske hensyn avgjorde hvilken målform han valgte, noe som også forklarer hvorfor pamfletten om nynorsken er skrevet på dansk-norsk: Han ville bli lest av sine motstandere.

Når det gjelder de ulike variantene av landsmål han prøvde seg med, skriver Kjell Venås at «[d]en kvilelause skiftinga åt Garborg mellom ulike skrivemåtar kan ein sjå som ei prøvande leiting etter ei normalform for alle som skulle bruke nynorsk. I det var han lik føregangaren Vinje, for han drogst mellom Aasen-norma og ymse slags talemål» (Venås 2001, 34). Dette forsoningssøkende, men utforskende preget høres utmerket ut, og det gjør Garborg nesten til den landsfaderen man ofte har forsøkt å fremstille ham som, ja, en *nasjonal strateg*. Og slik er det kanskje også lett å se ham i retrospekt?

Det er rett at Garborg (etter hvert) søkte forsoning og i den senere pamfletten *Vor Sproghistorie* (1897) forsøkte å skape en linje fra Wergeland via Ivar Aasen og Knud Knudsen til et *samlet* norsk mål. Det er også rett at han mislyktes med dette. Den diagnosen han stiller i 1877-pamfletten, er at Norge geografisk og politisk er et delt land, med to distinkte kulturer og to ulike språk: et levende folkespråk og et fremmed skriftspråk. Og muligens har dette synspunktet vært viktigere for Garborg (og for deler av målbevegelsen) enn forsoningstanken fra 1897? Dette poenget understrekes muligens av at Garborgs pamflett ble gjenopptrykket i 1982 som et innlegg i den stadig pågående språkdebatten, med et aktualiserende forord og et håp om at nyutgivelsen kunne bidra til en «kvessing av våpna ein må bruka for å oppnå ei språkleg frigjering» (Lejon 1982, vii).

For dette var ikke bare en kamp om språket eller om formell anerkjennelse (som man prinsipielt fikk ved Jamstillingsvedtaket). Det handlet i enda større grad om kulturell identitet og om hegemoni i spørsmålet om det nasjonale. En tokultur-lære, som var godt kjent allerede fra 1850-årene, og er kommentert

i Ivar Aasens *Om Dannelsen og Norskheden* (1857),² ble av Garborg radikalisert i tonasjonslæren. Pamfletten om *Den ny-norske Sprog- og Nationalitetsbevægelse* må leses som et språkpolitisk og -teoretisk argument for en slik tenkemåte. Formen Garborg velger, er en essayistisk urform, nemlig brevet. En rekke debattinnlegg fra 1876 (mot Johan Vibe og Hartvig Lassen i *Aftenbladet*) og 1877 (mot språkgranskerne Knud Knudsen og Johan Storm i *Fædrelandet*) ble grundig bearbejdet og gitt en ny og mer retorisk effektiv form. Om sine «polemiske Sendebreve til Modstræverne» skriver Garborg i forordet: «Nærværende kan bl.A. opfattes som en ganske personlig Redegjørelse, nemlig overfor flere Enkeltmænd, hvis Sympathi og Forstaaelse jeg under mit nu paabegyndte 'Stræv' nødigst vilde savne, og som selv, uden nærmere Angivelse, vil føle Adressen. – Brevene er dog ikke rettede til disse.» (Garborg 1877, upag.) Det er altså ikke et skrift som vender seg mot de vennligsinnede, i et ønske om å konsolidere posisjoner. Snarere er det mottakerne av sendebrevene, «Modstræverne», som skal overtales. Samtidig er polemikken og gleden ved den en sentral sak i seg selv. Åpningsfanfaren i det første brevet slår an tonen:

Det at møde Modstand, naar man arbejder for en ny Ide, er i og for sig hverken ubehageligt eller skadeligt. Det inciterer Tanken, anspænder Viljen og virker forhøiende paa hele den aandelige Vitalitet. Modstanden er overhoved altid den strenge, men sunde Livsluft, der maa til for at give den unge, nyfødte Ide hin Lutring, Hærdelse og seige Kraft, som den nødvendigen trænger for at kunde udholde Kampen for Tilværelsen, for at blive fuldt skikket for Livet og for saaledes efterhaanden at kunne omsætte sig til en reel Magt i samme. (Garborg 1877, 5)

Denne tanken om at motstanden er produktiv og nødvendig for saken, er velkjent. Den er en del av det vi kunne kalle en dialektisk grunnmodell, og slik sett en innebygget del av Garborgs filosofiske grunnholdning. Han hadde tross alt støttet seg tungt på Monrads hegelianske idealisme, blant annet i den lange Ibsen-anmeldelsen fra 1873.

Et uuttalt premiss for hele Garborgs publisistiske virksomhet er et ønske om en offentlighet med bredere representasjon og med rom for åpen strid. På den ene siden vil målstridens kjerne, nemlig landsmålet ubetvilelige status som livskraftig og fremtidsrettet, bli synliggjort. På den andre siden er det hevet over tvil at Garborg finner glede i polemikken og betrakter striden i seg selv som kreativt ansporende. Forestillingen om produktiv motstand er også premisset

2 «Det ser ud til at være en almindelig Tro, at naar en høiere Oplysning skal blive udbredt i Landet, saa kunne Folkets Fædreneskikke ikke længere blive staaende; og især hører man idelig den Mening fra alle Kanter, at Folkets Omgangsskik og Tungemaal ikke skal kunne bestaae med en rigtig Dannelse. [...] Vi ansee det altsaa som en falsk Mening, at de to Ting ikke skulde staae sammen i eet Rum» (Aasen 1900 [1857], 13).

for en agonistisk offentlighetsmodell, slik den mye senere har vært formulert av teoretikere som Chantal Mouffe og Ernesto Laclau (se for eksempel Mouffe 2000) – selv om disse neppe ville biologisert modellen på samme måte som Garborg, som jo skildrer offentlig uenighet og debatt som et pedagogisk syrebad eller en diskursiv kneippkur for «den unge, nyfødte Ide». På den andre siden er det likevel også rimelig å tenke at Garborg her også slutter seg til en kjent topos i måldebatten, nemlig at det dreier seg om mostand mot en overlegen overmakt. Allerede i 1855 hadde A.O. Vinje, i den andre utgaven av sitt eget blad *Dølen*, karakterisert målstriden som en brutal kamp der styrkeforholdet mellom partene er ujevnt:

Dette er ein ulik Strid: Alle I, som staa os imot, hava, som det het, Vinden og Soli paa Eders side, I hava Aarhundreders Hævd, Prædikestolen, Dom- og Lærestølrirne, Regjering og Storthing, Literaturen, de «Dannede», og – Pøbelen paa Eders Side; og vi, vi hava Folket, naar det fær tenkt seg om, Sanningi og Framtidis Menner. (Vinje 1970 [1858], 6)

I denne karakteristikken blir norsk offentlighet delt i fire: Øverst finner vi de «Dannede», som representerer formell makt, deretter «Pøbelen», som bruker «dannelsen» som et våpen mot det folkelige opprøret, mens vi til sist har «målstrevarane» og «Folket» (jf. C.J.L. Almqvists forståelse av «pøbel» og «folk» i Anna Bohlins kapittel i denne boken). Innhold, tone og stil i denne passasjen er konfronterende: Det er er «vi» mot «I», og dessuten: folket, det er også oss. De som motsetter seg forandring i målspørsmålet, ser i Vinjes perspektiv det som en naturgitt sak at ting alltid skal være som de har vært. Imidlertid har de tiden mot seg, for vi, altså målstreverne, har Folket på sin side – «naar det fær tenkt seg om». Og det er denne opplysningsprosessen, det å hjelpe folket til å tenke seg om, det handler om for Garborg.

I mangt er det mulig å se Garborgs utvikling som kritiker og offentlig aktør som en slags herming av forbildet Vinje. I et tilbakeblikk fra 1916 peker han på at

Aasmund Vinje var endå den beste me kunde få til å brøyte veg for noko so utenkjelegt som ei norsk presse i det provinsdanske Norig; han hadde den gáva at han kunde taka vilkåri som dei baudst, og kunde halde fram og halde ut, skjemt sam og nøgd og med godt mod, so lenge han berre tente til saltet til maten. [...] Målet lagde han «midt imillom det norske og det danske», at dei dansknorske skulde forstå honom; for det var «fienden» han laut stole på dei fyrste åri. (Garborg 1980 [1916], 306)

Det Garborg her skriver om Vinjes evner som strateg og vilje som kompromissmaker, kunne lett vært sagt om Garborg selv. Og kanskje sier han det også om seg selv? Det er nemlig hevet over tvil at rollemodellen for den nynorske

kritikeren ble skapt av Vinje (se Frode Helmich Pedersens kapittel i denne boken) og overtatt av Garborg, med en maktkritisk og ironisk grunnholdning. Et eksempel på herming i landsmålets og gammelnorskens bokstavelige betydning kan nevnes: Når Garborg i sitt siste nummer av *Fedraheimen* skal takke for seg, gjør han det ved å sette på trykk et langt stykke fra Vinjes *Dølen* som avskjedshilsen – i stedet for en redaktørens lederartikkel eller slutthilsen. Han gjør Vinjes ord fra 1868 til sine, gir dem overskriften «Um Aandsfrihet» og avslutter med den setningen jeg har gjort til tittel for denne artikkelen: «Naar du ikkje kan tala fritt, so kan du heller ikke tenkja fritt» (*Fedraheimen*, 30. desember 1882), som altså da er et sitat fra både Vinje og Garborg.³ Dette står for dem begge som en åpen kommentar til spørsmålet om makt, språk og klasse, ettersom det er en henvisning til karakteristikken av nordmannen slik han fremstår i Norges sist ratifiserte offisielle nasjonalsang, Henrik Anker Bjerregaards «Sønner af Norge» (1820). I femte strofe heter det der om nordmannen at «Frit tør han tænke, og frit tør han tale», men for Vinje gjelder dette kun så lenge nordmannen ikke er «svinebunden» eller «vengskoten» av øvrigheten. For Garborg gjelder det bare i den grad nordmannen kan få tale *sitt eget språk*.

Nasjon, språk og livskraft

Folkeopplysningen skal, for Garborg som for Vinje, utkjempes som motstandsarbeid, der målkampen altså må føres på to fronter – både mot de Dannede og mot Pøbelen, det vil si de som bruker dannelsen som våpen. Det klasseperspektivet på målsaken som kommer til syne her, peker mot en helt bestemt modell for å forstå hierarki og autoritet og er i slekt med den klasseanalysen som utvikles av Marx bare tiår tidligere – og som Garborg etter alt å dømme var kjent med.⁴ Samtidig som dette er en strid om definisjonsretten til det nasjonale, er det altså en strid der sosiale motsetninger kommer til syne.

Det er et åpent spørsmål hvordan vi skal plassere disse to delene av striden i forhold til hverandre. Gudleiv Bø peker på at det underliggende idégrunnlaget for tonasjonslæren er komplekst, men at det først og sist handler om klassekamp:

3 At landsmålet er et språk i endring, eksemplifiseres godt av ortografien i dette Vinje-sitatet. I *Dølen* ser det slik ut: «Det er det underlege med det, at naar du ikke kan tala fritt so kan du heller ikke tenkja fritt» (Vinje 1970 [1868], 121), mens Garborg i sin avskrift fra 1883 ikke klarer å bestemme seg for hvordan benektelsen skal staves: «Det er det underlege med det, at naar du ikkje kan tala fritt, so kan du heller ikke tenkja fritt» (*Fedraheimen*, 30. desember 1882).

4 Sveinung Time (1980) peker bl.a. på hvordan analysen av det sosiale hierarkiet i Garborgs omtale av Hanna Winsnes' kokebok inneholder «i konsentrert form ei framstilling av meirverdilæra til Marx» (1980, 122), og Rolv Thesen kaller ham «kanskje den mest fanatiske anti-kapitalisten som har levd i dette landet» (1939, 145) – klasseanalysen i en roman som *Bondestudentar* (1883) kan også sies å foregripe Webers klasseforståelse ved å fokusere sterkt på individenes opplevde livsvalgsmuligheter.

Perspektivet er sammensatt av flere idéstrømninger – fordi det djupest sett handler om en sosial konflikt som benytter en *nasjonal* retorikk. Det dreier seg om en maktkamp mellom embetsstanden på den ene sida og bøndene på den andre. I kampens hete blei embetsstanden beskyldt for å være dårlige nordmenn, fordi de orienterte seg kulturelt mot den danske kulturarven og yrkesmessig mot svenskekongen. I mer idéhistorisk forstand går linjene bakover mot den tyske romantiske «kulturnasjonalismen», i og med at en her ser på et kulturfenomen som språket som avgjørende for vår nasjonale sjølstendighet. (Bø 2006, 132)

Det er ikke uvanlig å betrakte norsk «målstræv» primært som en sosial konflikt, som Bø gjør, eller som en langsom nedkjemping av en sentralisert embetsmannsstat. Dette var Halvdan Kohts standpunkt på 1920-tallet, og det har preget synet på målstriden siden: «Alltid når underklassene reiser strid for betre opplysning, så må dei då straks med det same stri for meir folkeleg mål i skrift og i tale. [...] målet er både våpen og vinning i klassestriden» (Koht 1921, 4).⁵

Men dette er altså ikke den eneste måten å se målstriden på, og det er heller ikke – eller i hvert fall ikke bare – dette som ligger til grunn for Garborgs tenkning. Tona sjonslæren er, mer enn bare en analyse av situasjonen, et *argument* for å forene kreftene og slutte opp om det ene målet som har fremtiden foran seg. Det går nemlig an å mene at tilløpet til klassekamp og anslag mot de gamle hegemoniske kreftene overskygges av en annen og mer utviklingspreget tankemodell, og at det er denne som blir det avgjørende premisset hos Garborg. Det er mer enn bare «nasjonal retorikk», som Bø kaller det (2006, 132). Garborg argumenterer nemlig ikke for at «norsk» språk påstås å ha historisk hevd. Derfor er det riktig som anmelder Kristian Winter-Hjelm i *Verdens Gang* påpeker, at «[e]n fyldig historisk Udsigt over det norske Maalarbeide og de Frugter det hidtil har baaret, savne vi dog» – samt at «[d]e sproghistoriske Oplysninger, Forf. meddeler, er meget interessante, om end ikke fuldt uttømmende» (VG, 17. januar 1878, s. 35).⁶

5 Særlig 1970-tallets målstrid var sterkt preget av dette perspektivet. Se f.eks. Eskil Hansen og Geir Wiggens antologi *Målstrid er klassekamp* (1973), som samler en rekke historiske innlegg (inkludert Kohts pamflett), og den korresponderende antologien *Ny målstrid* (redigert av Wiggen samme år), med en rekke samtidige debattinnlegg.

6 I det hele tatt er de anmeldere som omtaler pamfletten (eller «Broschyren», som Bredo Morgenstjerne kaller den i *Aftenposten*), jevnt over positive – på en ofte overbærende måte. Morgenstjerne peker på at dette arbeidet «danner i Virkeligheden en saa udtømmende og klar Fremstilling af Maalsagens Ide og Maal, at den efter vor Opfatning vilde være et overmaade brugbart Grundlag for en alvorlig, upartisk og 'omfattende' Imødegaelse». Som selverklært «Modstræver» ser Morgenstjerne Garborgs pamflett som underholdende, og derfor «anbefale vi Bogen som en ligefrem morsom Læsning i ledige Timer. For det første er alle de Repliker, som lægges os – 'Modstræverne' – i Munden, meget godt opfundne, ofte af en ligefrem dramatisk Virkning. Men især er Forfatterens Fremstilling af sine egne Ideer, hans soleklare Beviser for hans Saks Berettigelse virkelig underholdende. Hr. Garborg skriver overordentlig meget bedre end den Hr. G., som skrev Kritiken over 'Keiser og Galilæer', især naar han faar Lov at brede sig i en Bog på 240 Sider» (*Aftenposten*, 7. september 1878).

Garborgs gjennomgående syn på språk er riktignok historisk, men ikke historiserende. Det peker fremover og er i hovedsak knyttet til en tanke om fremskritt og utvikling: Dansk-norsken og dens tilhengere hører til en gammel, foreldet slekt, som er i ferd med å erstattes av unge, fremadstormende og mer levende krefter. De to formene kan nok eksistere sammen, men det er ingen tvil om styrkeforholdet: «medens Dansk-Norsken er en gammel Plante, der formedelst ydre Paavirkning er geraadet i Opløsning, saa er Ny-Norsken en ung, naturfrisk Livsvæxt, hvis hele Forvirring bestaar i det Nyes nødvendige Famlen efter de rette Former» (Garborg 1877, 77). Dette synet på språkutviklingen er dels evolusjonsteori og dels herderske forestillinger om det ubrytelige bånd mellom natur, språk og nasjon. Ikke minst er det i tråd med tanken om at jo mer et språk er i endring, og dermed «fremdeles befinner seg i sin ungdoms- og vekst-tid», jo «mer levende» er det, som Herder skriver i andre del av sin *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1992 [1772], 138). De interne stridighetene mellom «målmænnene» og de konkurrerende tankene om hvordan landsmålet skal normaliseres, er dermed ikke å betrakte som et *drawback* – snarere er det tegn på vitalitet, vekst og kraftfull utvikling. Her imøtegår Garborg på forhånd de innvendinger som kom til å reise seg, blant annet fra hans hovedmotstander Johan Storm, som i 1878 hadde en lang anmeldelse av Garborgs pamflett – en ren imøtegåelse – på trykk i *Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri*. Storm mener landsmålet i Aasens versjon er konstruert og syntetisk og dermed savner grunnlag i bruk (det er ikke «levende Sprog», som Storm kalte det), og på samme tid kritiserer han det som kaotisk, usystematisk og i mangel av en klar norm. Men den siste innvendingen, at «Formen for det nynorske Nationalsprog er endnu ikke funden» (Storm 1878, 428), er altså for Garborg en *forutsetning* for landsmålets nasjonale gjennomslagskraft. Denne uklarheten er nettopp den unge nasjonens «pubertet», organisk uttrykt som språkforvirring.

Dermed er det logisk at kritikken kommer fra de eldre og konservative i forsamlingen. Og Garborg holder fast Vinjes gamle forestilling om at språk- og dermed nasjonsutviklingen er sosialt hierarkisk organisert:

Da [...] det gamle Folk, specielt Aristokratiet, havde vist seg ubrugeligt som Grundlag for en virkelig Nationalitetsdannelse, maatte Udviklingen nu begynde fra en anden Kant, med et *nyt Stof, nedenfra*, med det Folk, som nu var forhaanden, og som i det store kun var at anse som en Almue. (Garborg 1877, 119)

Slik sett står altså målstreverne, landsmålsfolket, på utviklingens og naturens side. Det samme gjelder «folket», altså den store gruppen mellom de «Dannede» og «Pøbelen», slik Vinje definerte det: Det er her grunnlaget og grobunnen for

«en virkelig Nationalitetsdannelse» finnes. Den overordnede modellen for både den kultur- og språkhistoriske og den sosiale utviklingen er ikke revolusjon, men *evolusjon*.

Litteraturen og «Nationalforfængeligheden»

Tanken om landsmåletets naturgitte fortrinn og fremtidsrettethet preger også Garborgs forhold til det nasjonale i litteraturen. I pamflettens fjerde brev, med overskriften «Den 'norske' Literatur», er det nettopp den gjengse bruken av betegnelsen «norsk» Garborg er ute etter å latterliggjøre. For her har vi som nasjon ikke kommet særlig langt – vi har ikke engang klart å skaffe oss en brukbar forståelse av hva «den norske litteratur» er. Det er særlig definisjonen av det nasjonale basert på geografi som skal prøves og forkastes, for hvordan kan det ha seg at bøker skrevet på dansk blir «norske» bare fordi forfatteren er fra Norge? Det som i 1877 blir kalt «norsk» litteratur, er i hovedsak dansk litteratur skrevet av norske forfattere. Dette betrakter Garborg interessant nok som en form for nasjonalsjåvinisme – og en måte å pleie «Nationalforfængeligheden» på. Denne formen for forfengelighet er, skriver han, ikke noen *egentlig* nasjonalfølelse. I høyden kan vi se på den «ligesom den første embryoniske Ansats, der antyder Udviklingen af en vordende virkelig Nationalaand» (Garborg 1877, 85). I denne nedsettende karakteristikken ser vi hvordan organismetenkningen sniker seg inn også i forståelsen av nasjonal identitet, men denne forfengeligheten er ingen fullt utvokst nasjonalånd, den befinner seg foreløpig kun på et fosterstadium – i tråd med tidens biologisk-evolusjonære sjargong er den er kun en «embryonisk Ansats».

Denne forfengeligheten har også et annet navn. Den mest utskjelte av alle motstandere og motstrevere i Garborgs pamflett heter nemlig «Bjerkebæk». Han bærer altså navnet til den karikerte, kraftnorske karakteren Bjerkebek i danske Erik Bøghs vaudeville *En Kaprice* (1858), som også har gitt navn til et substantiv: *bjerkebekkeri* – «norsknorsk sjåvinisme, kraftpatriotisme» (NAOB). Men for Garborg er dette ikke først og fremst, som hos Bøgh, en overdreven og parodisk norskhet. Det dreier seg snarere om falsk, uekte norskhet. I den organisk-biologisk inspirerte sjargongen ser diagnosen dermed slik ut:

Som et uægte Væsen, der – i *national* Forstand – hverken er det ene eller helt ud det Andet, men som dog med stor Ihærdighed gjør Krav paa at være Noget for sig, kunde den norsk-danske Literatur – i *national* Forstand – ret passende benævnes *Bastardlitteraturen*. (85)

For å anskueliggjøre sitt poeng velger Garborg seg det «kraftigste Udslag af vor 'norske Nationalitet'» (86), nemlig Bjørnson (jf. Marie Magnors og Anders M. Gullestads kapittel i denne boken). Han begrenser seg til prosaisten Bjørnson og dissekerer det nasjonale i bondefortellingene: Tar man bort det «individuell Ejsendommelige» ved Bjørnson selv og den «Lokalfarve» han tar fra de scenarier og fortellinger han henter fra norske bygder, er det lite nasjonalt igjen. Det nasjonale er nemlig ikke å finne – som vi allerede har sett – i «stoffet», men må snarere lokaliseres i det formelle, som igjen er uløselig forbundet med språket. Og det er her spørsmålet må stilles, mener Garborg, i «selve det nøgne Sprogapparat i sig selv, Sprogorganismen i sin Renhed og Totalitet» (88).

Bjørnson er altså ikke særlig nasjonal. Vel gir Bjørnson vårt rike folkeliv en vakker form i sine bondefortellinger, men det norske fremkommer der i *oversettelse*. Han begår, mener Garborg, den feil å tro at bare stoffet er norsk, så vil også litteraturen bli det. Men også samtidens anklager om at Bjørnson er *for norsk* (altså «norsk-norsk»⁷), skyldes denne utilstrekkelige forståelsen av hva det nasjonale egentlig er. De som ser for mye norskhet i Bjørnsons verker, har selv kommet til å forveksle stoff og form, og det kan man strengt tatt ikke laste Bjørnson for. Det som mangler, og som tidvis kan skape en følelse av overdreven norskhet hos Bjørnson, er språket. Han tvinges dermed til ufrivillig å kompensere for dette. For om dikteren derimot har gjort det norske språk til sitt eget, da

bortfalder nemlig al Nødvendighed af at maatte særligt legge an paa, særligt og tendentsiøst at maatte stræve med at pointere sin «norske» Nationalitet. [...] Det kommer da netop *ikke* an paa Indholdet af, hvad man skriver. Man behøver *ikke* da, for at være «norsk», udelukkende at henholde sig til *norske* Emner og *norske* Greier. Man kan for den Sags Skyld gjerne være den argeste «Kosmopolit». (93–94)

Med en slik språkforståelse på plass slipper man den overdrevne patriotisme og nasjonalisme, ja, man kan dermed være nasjonal uten å være sjåvinist, og det uten å forveksle nasjonalisme med provinsialisme. Men det krever at vi innser, skriver Garborg, at «nationalitet er ikke Stof; det er *Virksomhed, Liv, Form*. Det er derfor, den for sin frie og sunde Udvikling trænger *Sproget*.» (114).

7 I en note tilføyer Garborg om selve uttrykket «norsk-norsk» – eller «ultra-norsk» – som han også kaller det: «Et Begrep som 'norsk-norsk' kunde umulig fremkomme under virkelig nationale Forhold. Der gives jo ikke Noget i Danmark f. Ex, som heder dansk-dansk, eller Noget i Frankrig, som heder fransk-fransk; thi der, hvor der er en Nationalitet, der er der *Enhed* paa dette Punkt. Det sammensatte Begreb kan kun opstaa under ufærdige, splittede Forhold, hvor der er *Tvedragt* i det nationale Samfund, hvor den virkelige Folke-Enhed endnu ikke er fremstaaet» (92).

Avslutning: språket og den frie tanken

Et språk og en kultur, uansett hvor organiske disse størrelsene måtte være, oppstår ikke helt av seg selv, det «regner ikke ferdigt ned fra Skyerne, gror hellerikke mystisk op af Jorden» (179). Noen må skrive det ned, noen må bruke det. Og det er derfor arbeidet med å få en ny-norsk presse, nynorske forlag og nynorske tidsskrifter på beina er så avgjørende for Garborg. Ikke bare fordi man skal ha sine egne organer, sine egne offentligheter. Langt viktigere er det at folkeopplysningsarbeidet trenger en *form* som ikke bare er hensiktsmessig, men også «Sand». Og sann kan tanken bare være om den slipper å oversette seg selv til og deretter tilbake fra et fremmed språk, slik det skjer – mener Garborg – når nordmannen skriver dansk:

Dette er noget vi Bondegutter ofte med Forbauselse faar finde, naar vi, efter grundige at have oversat os paa Dansk, igjen søger at «være os selv», gjenfinde vort oprindelige Aandsliv, i vort oprindelige Sprog. Tænker man i den danske Form, mens man skriver på Norsk, saa bliver Resultatet – *Oversættelse*, altsaa ikke et frit *Udtryk* for Eens individuelle Aandsliv. (117)

Sann, mener Garborg, kan tenkningen kun bli når den ikke lenger må kompensere med overdreven nasjonalisme, og dermed blir sjåvinistisk og falsk. Vinjesitatet Garborg gjør til sitt eget i sin fratredelseserklæring i *Fedraheimen*, ligger på denne linjen: «Naar du ikkje kan *tala* fritt, so kan du heller ikke tenkja fritt.» Når du ikke kan tale folkets eget språk, kan du heller ikke tale, enn si *være*, i sannhet. Løsningen er altså, for Garborg høsten 1877, ganske enkel: *free your language, and the rest will follow*.

LITTERATUR

- Andersen, Thor M. 1945. *Garborg-litteratur 1866–1942. Ein bibliografi*. Oslo: Fabritius & Sønners Bogtrykkeri.
- Bull, Francis. 1937. *Norsk litteraturhistorie, bd IV, Norges litteratur. Fra februarrevolusjonen til verdenskrigen*. Oslo: Aschehoug.
- Bø, Gudleiv. 2006. *Å dikte en nasjon. Dikterne om det norske*. Bergen: LNU/Fagbokforlaget.
- Fulsås, Narve. 1999. *Historie og nasjon. Ernst Sars og striden om norsk kultur*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Dale, Johs. A. 1950. *Arne Garborgs språk og stil*. Oslo: Aschehoug.
- Garborg, Arne. 1873. *Henrik Ibsen's «Keiser og Galilæer». En kritisk Studie*. Af G. Christiania: H. Aschehoug & Co.
- Garborg, Arne. 1877. *Den ny-norske Sprog- og Nationalitetsbevægelse. Et Forsøg paa en omfattende Redegjørelse, formet som polemiske Sendebrev til Modstræverne*. Kristiania: Alb. Cammermeyer.
- Garborg, Arne. 1882. «Um Aandsfridom.» *Fedraheimen*, 30. desember 1882.
- Garborg, Arne. 1890. «Forord». I Ola Hansson, *Friedrich Nietzsche. Hans Personlighed og System*, oversatt av Arne Garborg, 3–4. Christiania og Kjøbenhavn: Alb. Cammermeyers Forlag.

- Garborg, Arne. 1890. «Friedrich Nietzsche af Ola Hansson». *Samtiden*: 386–394. Bergen: John Griegs Forlag.
- Garborg, Arne. 1895. «Friedrich Nietzsche». I *Syn og Segn*, mai/juni: 341–359. Oslo: Det norske Samlaget.
- Garborg, Arne. 1895. «Troen på Livet. Et Stykke religiøs Udvikling». *Samtiden*, januar. Bergen: John Griegs Forlag.
- Garborg, Arne. [1916] 1980. «Attersyn yvi norsk bladsoga». I *Artiklar og essay II*: 306–315. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Garborg, Arne. [1877] 1982. *Den ny-norske Sprog- og Nationalitetsbevægelse. Et Forsøg paa en omfattende Redegjørelse, formet som polemiske Sendebrev til Modstræverne*. Ny utgave. Oslo: Noregs Boklag.
- Herder, Johann Gottfried. [1772] 1992. *Om sprogets opprinnelse*. Oslo: Aschehoug/Thorleif Dahls Kulturbibliotek.
- Koht, Halvdan. 1921. *Arbeidarreising og målspørsmål*. Kristiania: Arbeidernes Aktietrykkeri.
- Lejon, Egil. 1982. Forord i Arne Garborg. *Den ny-norske Sprog- og Nationalitetsbevægelse. Et Forsøg paa en omfattende Redegjørelse, formet som polemiske Sendebrev til Modstræverne*. Ny utgave. Oslo: Noregs Boklag.
- Morgenstjerne, Bredo. 1878. «Arne Garborg. Den ny-norske Spraa- og Nationalitetsbevægelse.» *Aftenposten* 7. september, s. 1.
- Mouffe, Chantal. 2000. *The Democratic Paradox*. London: Verso.
- Storm, Johan. 1878. «Det norske Maalstræv.» *Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri*: 407–430, 526–550.
- Thesen, Rolv. 1939. *Arne Garborg. Europear og jærbu*. Oslo: Aschehoug.
- Time, Sveinung. 1980 «Journalisering og diktning hos Arne Garborg». I *Å lese Garborg i dag. Artiklar*, 110–134. Oslo: Aschehoug.
- Trenz, Hans-Jörg. 2005. «Language Minorities in Europe: Dying species or forerunner of a transnational civil society?» I *Arena Working Paper No. 20*, Oslo: Arena Centre for European Studies.
- Tveterås, Harald L. [1940] 1984. *Norske tidsskrifter. Bibliografi over periodiske skrifter i Norge inntil 1920*. Oslo: Universitetsbiblioteket.
- Venås, Kjell. 2001. «Arne Garborg og framvoksteren av nynorsk». I *Språknytt* 3/2002, 33–35. Oslo: Norges Språkråd.
- Vinje, Aasmund O. [1855] 1970. *Dølen. Eit Vikublad 1858–1870. Utgave ved Reidar Djupedal. Band III*. Oslo: Noregs Boklag.
- Winter-Hjelm, Kristian A. 1878. «Bøger, Tidsskrifter og Blade». *Verdens Gang*, 17. januar 1878.
- Aasen, Ivar. [1857] 1900. *Om Dannelsen og Norskheden*. Kristiania: Olaf Husebys Forlag.

Topelius, nationen, folket och författarskapet

PIA FORSELL

Zacharias Topelius var en osedvanligt produktiv författare: skald, novellist och dramatiker, också för barn. Som tidningsredaktör introducerade han kåseriet, lokalkrönikan och socialreportaget i Finlands press – och i följetongen genrer som den historiska romanen, deckaren och science fiction-berättelsen.¹ Hans läseböcker användes i både svensk- och finskspråkiga skolor i decennier. De karakteristika för de finska landskapens invånare: tavaster, savolaxare, karelare, nylänningar och österbottningar som Topelius lanserade både i läseboken *Boken om Vårt Land* och i andra verk har segt levt kvar. Topelius – född 1818 – var aktiv författare och publicist från tidigt 1840-tal till sin död 1898. Under dessa decennier skedde en utveckling inom alla sektorer av samhället och kulturlivet i Finland, först långsam men småningom accelererande. Topelius inte bara deltog i den här processen, han drev den i flera avseenden som initiativrik redaktör, författare, universitetslärare och föreningsaktiv kulturpersonlighet. Jämte Runeberg anses Topelius ha skapat en bild av det finska folket, underförstått dess breda lager, som herrskap på 1800-talet och in på 1900-talet tog till sitt hjärta: segt, tåligt, lojalt och försakande.

Denna hävdvunna uppfattning om Topelius bild av folket bygger på de mest spridda verken: *Fältskärens berättelser*, *Läsning för barn* och i Finland därtill *Boken om*

¹ T.ex. *Hertiginnan af Finland* (1850) där handlingen utspelas under hattarnas krig 1741–1743 och *Fältskärens berättelser* (1853–1867), en släktroman som utspelas parallellt med Sveriges och Finlands historia mellan 1631 och 1772. I den tidiga följetongen ”En Natt och en Morgon” ([1843] 2012) introducerar Topelius deckargenren och privatdetektiven. Följetongen ”Simeon Levis resa till Finland” (1860) har handlingen förlagd till år 1900. Topelius har omvandlat Finland och låter Levi ta sig fram med innovativa fortskaffningsmedel. Båda följetongerna ingår i utgåvan *Noveller*, ZTS IV (2012).

Vårt Land. Topelius lästes i Finland på både svenska och finska, men hans stora publik fanns i Sverige där han blev Albert Bonniers bästsäljare. Med tiden översattes *Fältskärens berättelser* till danska och i synnerhet barnlitteraturen till norska, så Topelius bild av Finlands folk i dessa verk nådde en stor nordisk läsekrets under lång tid. Carl-Göran Ekerwald (1985, XXI) säger rentav att det knappast råder någon tvekan om att *Fältskärens berättelser*, av det svenska kulturarvet från 1800-talet, har haft ”den bredaste publiken och den största varaktigheten”.² Jag ska, med hjälp av citat ur verken och receptionen, belysa hur den traditionella uppfattningen om folket i Topelius verk uppstod och traderades, och hur synen på författarskapet påverkas när verken läses i en vidare kontext som inkluderar också de följetonger som inte, eller bara sällan, tryckts om. I dem skildrar han oftast medelklassen, inte allmogen.³ Före det, är det skäl att uppmärksamma utgångspunkterna för författarskapet och de yttre ramarna för det – inte minst censuren.

Topelius blev student 1833 och skrev in sig i Österbottniska avdelningen (studentnationen), som då var ett intellektuellt centrum för det spirande finsknationella intresset vid Finlands enda universitet, i Helsingfors. Till de tongivande äldre medlemmarna hörde J. V. Snellman, J. L. Runeberg, Fredrik Cygnæus och M. A. Castrén. Alla fyra – och i sinom tid Topelius – bidrog på olika sätt till nationsbygget i 1800-talets Finland och till den finska självförståelsen. Topelius far var provinsialläkare i Nykarlebytrakten och hade länge samlat in finsk folkslag diktning som han gav ut i några mindre samlingar på 1820-talet, han dog redan 1831. Fadern, uppvuxen i det övervägande finskspråkiga Uleåborg, var tvåspråkig och angelägen om att sonen skulle lära sig finska – det gjorde man annars inte i det helt svenska Nykarleby. När Topelius den yngre hade börjat i trivialskolan i Uleåborg gläder sig fadern över att ”du redan lärt dig förstå litet finska. Detta vackra språk som tillika är vårt modersmål bör du med all flit vinlägga dig om” (Topelius 2018, brevet daterat 6/6 1829). Det var typiskt för de tidiga fennofilerna – många av dem kunde överhuvud inte finska – att referera till finskan som ”modersmål” eller ”vårt egentliga modersmål”. När det av Elias Lönnrot sammanställda eposet *Kalevala* utkom 1835 mottogs det med entusiasm

2 *Fältskärens berättelser* och *Läsning för barn* fanns tillgängliga i bokhandeln i både Finland och Sverige från 1860-talet till andra världskriget, och efter kriget i förkortade versioner respektive urval (Forsell 2009, passim). *Boken om Vårt Land* utkom 1875 (1876 på finska) och den sista svenska skolupplagan 1942, den sista finska för skolbruk på 1950-talet. Sammanlagt har 200 000 ex tryckts av *Boken om Vårt Land* och 2 500 000 av *Maamme kirja* (Forsell och Nylund 2017, XLV).

3 Framställningen här bygger på arbetet med utgåvorna av Topelius prosaverk i Zacharias Topelius Skrifter, där jag helt eller delvis har författat inledningarna utom till utgåvan av *Planeternas skyddslingar: Noveller* ZTS IV (2012), *Hertiginnan av Finland och andra historiska noveller* ZTS V (2013), *Fältskärens berättelser* ZTS VII (2018), *Planeternas skyddslingar* ZTS IX (2020) samt *Noveller och kortprosa och Vinterqvällar* ZTS VI resp. VIII (2020).

av unga akademiker, trots att det gammaldags dialektala språket var svårförståeligt. Det var först genom språkforskaren M. A. Castréns översättning till svenska 1841 som bland andra Topelius kunde tillägna sig verket på ett djupare plan.

Svenska var fortfarande bildningsspråket och förvaltningspråket i Finland, men bland den visserligen fåtaliga intelligentian började röster höjas med krav på att finska, folkmajoritetens språk, skulle jämföras med svenska som förvaltningspråk.⁴ Publicisten och filosofen – hegelianen – Snellman gick längre och argumenterade för att en stat hade rum för endast en nationalitet och ett språk (jfr den norska målstriden, se Eirik Vassendens kapitel i denna bok). Han krävde därför att den svenskspråkiga bildade klassen skulle byta språk. Svenska språket, kulturen och litteraturen måste försvinna, ju snabbare desto bättre, och ersättas av finskan. Den svenska litteraturen i Finland kunde aldrig bli nationell, det gällde all existerande litteratur – inklusive Snellmans eget skriftställer – var han noga med att framhålla i sin svenskspråkiga tidskrift *Saima* (1844–1846). Det var genom (ut)bildning och en samtida finskspråkig litteratur om Finland och finska förhållanden som det finska folket skulle väckas till självmedvetande (och underförstått kunna motstå ett ryskt inflytande). Mindre radikala publicister, bland dem Topelius, var ense med Snellman om att finska språket och kulturen på alla sätt borde befrämjas, men övergången till finska skulle ske på längre sikt. Topelius och Runeberg betraktade sig som finska författare trots att de skrev på svenska och Topelius framhöll i olika sammanhang att landet är ett, folket ett, men språken två.⁵ De ger ändå aldrig anledning till konflikter i Topelius verk där ingen någonsin har problem med att förstå svenska eller finska. Han strödde ibland in finska ord, men i allmänhet flyter framställningen på utan att språkgränser eller byte av språk markeras.

Redaktören Topelius, censuren och ”novellerna”

Generationer litteraturforskare har uppmärksammat dragen av romantik, idealism och patriotism i Topelius författarskap. Flera av dem har också lagt märke till hur samhällstillvänd han är; Erik Ekelund (1969, 187) har beskrivit honom som samtidigt den mest utåtriktade författaren och den innerligaste poeten på svenska i Finland. Pertti Lassila (1996, 66–69) kan sägas precisera Ekelund. Lassila uppfattar Topelius som syntesen av å ena sidan Snellmans rationella hävdande

4 Präster och tjänstemän på orter med finskspråkig befolkning förutsattes dock tidigt behärska finska.

5 För orientering om språkförhållandena, debatten om nationaliteten och Snellmans roll – och i någon mån Topelius, se Engman 2016, avsnitten ”Snellmans decennier”, ”Självmedvetande” och ”Historiesyn”; Thylin-Klaus 2015, avsnittet ”Nationell mobilisering och partibildning”; med fokus på Topelius: Castrén 1958, 171–187.

FOTO: SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND, CC-BY

FIG. 12.1 Topelius var inbiten piprökare och berättade i brev till fästmän 1845 att hans ungarksrum "äro helt dimdunkliga af tobaksrök". Längre fram övergick han till cigaretter, som här på en sen bild från arbetsrummet i villan Björkudden 1897.

av det finska folkets – allmogens – behov av litteratur och bildning på finska, och å andra sidan den romantiska meningen (företrädd av Franzén och Runeberg) om värdet i sig av den orörda finska naturen och ödemarkernas ursprungliga finska folk. Clas Zilliacus (2010, XXII) ser författarskapet som aktiv intervention i samtidens liv och opinionsbildning och framhåller att Topelius verk har en gemensam värdegrund – Gud, fosterlandet Finland och familjen – och utöver den ett instrumentellt syfte. Det här framgår inte minst i prosaverken.

Topelius var knappt 24 år när han blev redaktör och enda anställd vid *Helsingfors Tidningar* 1842. Tidningen var då en av sammanlagt sju i Finland, tre i Helsingfors, två i Åbo, en i Borgå och en i Vasa. Alla var svenskspråkiga och utkom vanligen med ett fyrsidigt nummer två gånger i veckan.⁶ När Topelius avgick efter nitton år som redaktör var *Helsingfors Tidningar* den största och mest spridda i Finland, mycket tack vare hans följetonger. Till praxis hörde att tidningarna redigerades skenbart anonymt, redaktörernas namn framgick inte i bladen – även om initierade läsare

⁶ Den officiella tidningen, *Finlands Allmänna Tidning* (FAT), utkom redan på 1830-talet med sex nummer i veckan.

givetvis kände till dem. Det är en av offentlighetens paradoxer att Finlands vid det laget mest kända tidningsman var verksam utan namns nämnande ända till det sista numret han redigerade. Avskedet till läsarna den 29 december 1860 under-tecknade han nämligen Z. Topelius.

Censurförhållandena i Finland inverkade på publicistiken hela den tid Topelius var verksam som tidningsredaktör. Sverige, och därmed Finland, hade haft en kort period av tidig tryckfrihet mellan 1766 och 1774. År 1809 blev Finland ryskt storfurstendöme, med – i huvudsak – bibehållen svensk lagstiftning. Tryckfriheten reglerades med direktiv fram till 1829. När Nikolaj I hade blivit tsar fick Ryssland en ny censurförordning 1828. En motsvarande förordning för Finland utfärdades året därpå och den gällde till 1865. I enlighet med förordningen granskades alla tidningar och litterära verk före tryckning, vilket innebar preventiv censur. Som jämförelse kan nämnas att Sverige hade retroaktiv censur, den så kallade indragningsmakten som existerade till 1844. Också utländska tidningar och importerade böcker granskades i Finland innan de fick – eller inte fick – spridas och säljas. I Helsingfors var censorerna ofta universitetslärare på 1830- och 1840-talen. Senare handhades presscensuren av tjänstemän i postdirektionen och pressöverstyrelsen.⁷

Nyhetsförmedlingen var långsam och inskränkt av censuren. Förordningen var inte påfallande sträng, det var begränsningarna i sig och den inkonsekventa tillämpningen som beredde redaktörerna mest problem. Tidningarna kunde inte kritisera de lokala myndigheterna och allra minst de centrala. Tidvis rådde förbud att meddela utrikesnyheter, om de inte först hade stått i den officiella tidningen. I den här situationen navigerade redaktören Topelius mellan å ena sidan sina journalistiska och litterära ambitioner och å den andra tidningsägaren Wasenius försiktighet och censuren.

Topelius valde genast att sluta ta in översatta följetonger men ändå göra novellistiken till en ”hufwudsak” i tidningen: ”Inga franska noveller mer, det war afgjort” (”Helsingfors Tidningars Chrönika”). I stället författade han dem själv. Anteckningen är från vårvintern 1842, och föregick Snellmans artiklar från 1844 med krav på litteratur om finska förhållanden. Då hade Topelius redan i

7 Norge hade tryckfrihet sedan 1814, i Sverige avskaffades indragningsmakten 1844 när Oscar I efterträdde Carl XIV Johan, och i Danmark ledde grundlagen 1849 och annan lagstiftning till pressfrihet. I Finland däremot skärptes censuren i slutet av Nikolaj I:s regering. År 1850, i efterdyningarna av revolutionsåret 1848, förbjöds publiceringen av all litteratur på finska, utom andaktsböcker och ekonomiska skrifter. Först när Alexander II tillträdde 1855 och Krimkriget slutade 1856 förändrades situationen. Efter en kort period av tryckfrihet 1866 – maj 1867 infördes förhandscensuren på nytt. Den skärptes senare i samband med ett allmänt starkare ryskt grepp om den finska statsapparaten i slutet av 1800-talet. Pressöverstyrelsen var den myndighet som handhade censuråretdena. För en koncis framställning om censurförhållandena under perioden, se Landgrén 2015, 53–59.

sviten ”Conturteckningar” (1842–1843) låtit en ung man docera om kvinnobildning och om vikten av att unga kvinnor läste tidningar. En annan man får föreläsa i folkbildande ämnen och recitera *Kalevala* för finsk allmoge ([22–26/1 resp. 11/5 1842] Topelius 2020c, ”Contur-teckningar”).⁸

Vid samma tid noterar Topelius att en ”artikel om 11 kringelflickors arrestering fick ej införas [i tidningen]” (”Helsingfors Tidningars Chrönika”). Kringel- eller äppelflickorna var helt unga flickor som sålde kringlor eller annat ätbart på torg och gator i stan – det framgår inte varför de hade arresterats. Det är möjligt att Topelius återanvänder formuleringar i den tilltänkta artikeln om kringelflickorna som ”yrkesgrupp” och om deras sociala utsatthet, men inte i en artikel om ett socialt missförhållande utan i en romantisk följetong. Det kan förklara vad Topelius menade med noveller som huvudsak: vad han inte kunde behandla explicit i artiklar kunde han åtminstone tangera i skönlitterär form. Ett knappt år efter censuringreppet mot artikeln ingick nämligen ”Kringelflickan. Esquisse från Helsingfors” i *Helsingfors Tidningar* den 18 och 21 januari 1843. I den korta följetongen är flickan osedvanligt hederlig och förtjusande, och en förmögen ung man bekostar hennes skolgång i Helsingfors och ytterligare perfektionering i Stockholm för att få en idealisk hustru. Både kraven och bildningsgången framgår av skissen. Därtill ingår både en empatisk beskrivning av kringelflickorna som företeelse och en realistisk skildring av vintermarknaden i Helsingfors. Topelius reflekterar också över svårigheten att göra genremålningar från den ”ny-Finska hufvudstaden Helsingfors” som har uppstått ur ”rucket af en gammal småstad” och inte har hunnit utveckla ett karakteristiskt folkliv (Topelius [1843] 2012, 3–6).

När Topelius omtalar sina skönlitterära prosaverk kallar han dem vanligen noveller, medan eftervärlden talar om romaner i fråga om de mera omfattande verken. Här använder jag novell eller följetong om verken – samtliga trycktes först som följetonger, oftast i *Helsingfors Tidningar*.⁹ Många av dem är starkt publikfriande. Topelius använde gärna mysterier och inslag av skräckromantik som hittebarn, spöken, (försvunna) dokument, lönngångar, mord och andra brott (jfr Christine Hamms kapitel i denna bok om den första norska kriminalromanen). Dels är han inte ensam om sådana effektiva katalysatorer för handlingen, dels är det möjligt att han anlidade dem för att kunna svepa in andra motiv i slöjan av ett helt osannolikt händelseförlopp, för att inte utmana censuren.

⁸ Conturteckningarna är sammanlagt ett tiotal och representerar nästan lika många genrer: idyllisk skildring av vardagsliv med hänvisning till Fredrika Bremer, litteraturkritik, reseskildringar, brev, Almqvistinspirerad ödemarksromantik med ond bråd död. Jfr Forssell 2019, 152ff.

⁹ Närmare om novell och följetong på Topelius tid i Forssell 2012, XVIIIff (avsnittet ”Noveller”).

Parallellt med det spektakulära finns i de flesta av Topelius samtidsföljetonger realistiska inslag. Det är ofta detaljskarpa iakttagelser om vardagsliv, om samhällseliga förhållanden och missförhållanden. En försnillande ämbetsman i "En spritterny Händelse" låter till exempel eklärera salongen med stearinljus, han bjuder in hundra gäster och håller sig med betjänt (Topelius [1846] 2012, 127–142 samt kommentarer 317–320). Allt signalerade för de samtida läsarna att mannen var svag för lyx och levde över sina tillgångar. Topelius problematiserade givetvis inte på 1840- och 1850-talen som senare författargenerationer gjorde. Hans skildringar av borgerskapets livsstil och medelklassens miljöer utspelar sig oftare på landsbygden än i städerna, liksom en stor del av de ansatser till svensk "medelklassrealism" som Victor Svanberg (1980) så omsorgsfullt granskade i studierna med samma titel. Svanberg undersökte orsakerna till att den realistiska romanen så sent etablerades i svensk litteratur, jämfört med engelsk, tysk och fransk, och fann att det urbana livet och dess förutsättningar långt in på 1800-talet inte kunde hävda sig i det huvudsakligen agrara Sverige. Detta var ännu mer påfallande i Finland där prästgårdar och (små) herrgårdar var minst lika representativa för medelklassens miljöer som städernas handelshus, både historiskt och i Topelius noveller.

Första gången Topelius kombinerar ett historiskt motiv – Gustav III:s ryska krig (1788–1790) – med ett fiktivt sker i "Häradshöfdingen. Romantisk berättelse i flera kapitel". "Romantisk" understryker här att det är en romanliknande, alltså påhittad, och spännande historia. Titelpersonen är en i alla avseenden enkel tingssskrivare, lång och ståtlig som en gardessoldat och försedd med en vacker handstil, men i övrigt intelligensbefriad. Av en slump gör han kungen uppmärksam på de så kallade Anjalamännens propaganda och belönas i sinom tid med en domsaga. Anjalaförbundet bestod huvudsakligen av adliga officerare vid regementena i Finland. De var missnöjda med kungen och kriget och ville ha omedelbara fredsförhandlingar med Ryssland. Den kritik som kan läsas in i framställningen gäller befordringar av icke meriterade, med en ironisk hänvisning till pastoratshandeln på Gustav III:s tid (Topelius [1846–1847] 2013, 188). Handlingen har många farsartade drag, och för både Topelius och läsaren i dag bidrar censorns krav till dem. Topelius hade en ovanligt kitslig censor som ansåg att ryssarna behandlades sårande i novellen och att den därför inte kunde tryckas, om den inte omarbetades.¹⁰ Maija Lehtonen (1997, 90) konstaterar att tonen i novellen genomgående är "uppsluppen och raljant; av fosterländskt patos märks inte mycket" – i själva verket inget alls.

¹⁰ Topelius 2013, 169–194 samt kommentarer på s. 406–417; om problemen med censuren s. 406. "Häradshöfdingen" lästes ursprungligen i *Helsingfors Tidningar* 21/11 1846–20/1 1847.

Efter några andra anekdotiska övningar i historisk miljö författade Topelius den ambitiösa *Hertiginnan af Finland* (1850), med motiv från hattarnas misslyckade krig 1741–1743. Därefter gick han bakåt i tiden och inledde *Fältskärens berättelser* med Gustav II Adolfs epok. Här gör Topelius punktnedslag i Sveriges och Finlands gemensamma historia från trettioåriga kriget till Gustav III:s statskupp 1772. Den fiktiva handlingen utgår från konflikten mellan de adliga Bertelsköldarna och Larssönerna som är bönder och borgare, båda släkterna har rötter i Österbotten. Romanen har en ramberättelse där fältskären Bäck för en krets vuxna och barn berättar händelserna, därav titeln.

Fältskärens berättelser gick som följetong i *Helsingfors Tidningar* från 1851 till 1866, men ibland med årslånga pauser. Topelius organiserade verket i cykler eller delar. Varje del består av tre berättelser indelade i kapitel och delarna blev med tiden fem. De utkom i bokform 1853–1867. Berättelserna var från början avsedda för en bred publik, ung och gammal, mer eller mindre bildad och beläst. Alla kunde inte tillgodogöra sig allt, men alla skulle få ut något av berättelserna. Topelius bjuder på militärhistoria, kulturhistoria, socialhistoria och en och annan kysk kärlekshistoria, allt medryckande berättat och med humoristiska inslag. Hans pedagogiska snilleblix är det ganska småborgerliga sällskapet i fältskärens vindskammare där diskussionerna inte bara binder samman berättelserna utan också visar att helt ”vanliga” människor kan anlägga synpunkter på historien och skönlitteraturen.

När Topelius hade hunnit till Karl XII:s krig med Ryssland uppstod problem med censuren. Finlands generalguvernör Friedrich von Berg som hade tillträtt 1855 invände mot skildringen av slaget vid Narva. Han lär till och med ha hotat att dra in *Helsingfors Tidningar* (Topelius 1922, 165). Så långt gick det inte, men också utan Bergs interventioner hade Topelius knappast kunnat publicera den följande av fältskärens berättelser i tidningen, den handlar nämligen om den ryska ockupationen av Finland 1713–1721.¹¹ I stället satsade han på en lättsam följetong som inte provocerade. Vintern 1856 författade han ”Vernas rosor” och ”Stjernen i molnet” som utspelar sig under 1788–1790 års krig. Kontrasten kunde inte vara större till följetongerna ur *Fältskärens berättelser* 1855, där Topelius beskriver den katastrofala hungersnöden på 1690-talet och Karl XII:s krig från segern vid Narva till nederlaget vid Poltava.

”Vernas rosor” och ”Stjernen i molnet” innehåller en sällan skådad blandning av genrer, stilarter och disparata händelser. Skräckromantiska och komiska inslag omväxlar med skildringar av kriget, Anjalaförbundets konspiratörer och

11 Denna åttonde berättelse, som Topelius kallade ”Flyktingen”, författade han för bokupplagan av tredje cykeln (delen) av *Fältskärens berättelser*, som utkom 1858.

kungatrogna officerare och soldater, allt presenterat med metakommentarer och romantisk ironi. Det osannolika händelseförloppet får R. F. von Willebrand (1884, 174) att senare kalla berättelsen barnslig och anse den dömd till snar glömska. Georg Nordensvan begick ett lustmord på "Vernas rosor" genom ett innehållsreferat i en recension i *Ny Svensk Tidskrift* – dock utan att nämna Topelius namn eller titeln på verket ([Nordensvan] 1883, 528f) Kritiken är i flera avseenden förståelig, och det vore för mycket begärt att Willebrand och Nordensvan (födda 1858 respektive 1855) skulle ha noterat förhållandena 1856. Det är i alla fall rimligt att numera beakta bakgrunden till "Vernas rosor" och "Stjernen i molnet" vid läsningen. Topelius stilkrockar och överdrivna genreblandning understryker draget av harmlös underhållning och kan ses som en strategi för att undgå censuringrepp.

Topelius, landet och folket

Topelius återkom till Gustav III:s krig i "Kungens Handske" som han författade för *Nya Dagligt Allehanda* 1863. Här är han både seriös och patetisk, såväl kungatroheten som patriotismen kulminerar i den döende officersaspirantens replik: "Ers majestät ... tvifla icke på Finlands heder!" (Topelius 2020c, kap. 16) I likhet med E. G. Geijer uppfattade Topelius adeln som ett söndrande element mellan kung och folk – motsättningen mellan adel och bönder är ett tema i *Fältskärens berättelser* – och den akuta konflikten mellan adeln och kungen 1788 var tacksam för honom att använda. Här visar Topelius på familjer som splittras på grund av konflikten och på officerare som drömmer om en adelsrepublik i motsats till andras nedärvda kungatrohet. När Topelius lyfter fram positiva egenskaper som lojalitet eller mod hos ett kollektiv är det ofta hos soldater. Han understryker att den finske soldatens trohet och tapperhet består i trettioåriga kriget, under stora nordiska kriget och, trots officerarnas propaganda och viss mottaglighet för den, 1788 och 1789.¹²

I *Fältskärens berättelser* karakteriserar ordet jernfast både militär och civil ståndaktighet hos hög och låg. "Hvad som brast det finska rytteriet i yttre hållning och utseende ersattes mer än tillräckligt af ryttarens jernfasta muskler och lugna, in i döden okufvade mod, och hans småvuxna häst hade hela den finska racens ihärdighet ..." (Topelius [1853–1867] 2018, 17). Om Gustaf Horn, "den tapper och kloke

12 Topelius ger talrika exempel på tapperhet och lojalitet i första resp. tredje cykeln av *Fältskärens berättelser*. Om adelsrepublik och kungatrohet i "Kungens Handske", se kapitel 14 "Anjala". I tionde kapitlet, "Första minan nära att springa" ("Kungens Handske" [1863], Topelius 2020c) lyfter han fram att soldaterna är lätta att manipulera, men i botten trofasta.

finske härföraren” säger Topelius att man ”besvor honom att rädda sitt lif; mot dessa maningar satte han sin jernfasta finska envishet och stannade kvar” (ibid., 157). Ett civilt exempel är hämtat från Topelius energiska skildring av riksdagen 1739 – han glänsar i beskrivningarna av frihetstidens riksdagar: ”Hela Stockholm var i gäsning; alla stånd höllo plena, och partierna stridde med yttersta häftighet om makten. [...] Men på motsatta sidan stod Larsson, borgarekungen, jernfast och oböjlig som en fura från sitt hemlands moar ...” (ibid., 927).

Det har med skäl sagts att när Topelius senare överbryggar ståndsmotsättningen i *Fältskärens berättelser* med äktenskapet mellan en borgerlig Larsson och en adlig Bertelsköld inlemmar han överklassen i det så kallade folket, eller tredje ståndet som frankofilen Matti Klinge säger. Men de egendomslösa förefaller lämnas utanför det gemensamma nationsbygget (Köhler 2018, XXXVIff; Klinge 2000, 239). Topelius vaghet i fråga om de obesuttna och deras ställning framgår till exempel i första cykeln av romanen när storbonden Aron Bertilas husfolk hotar att trotsa honom (Topelius 2018, 88ff). I en kommentar till hungersnöden 1695–1697 låter Topelius ändå den järnfaste finnen representera hela folket. ”Men Guds makt lät allt detta vara blott en tid, och äfven derunder bar folket i sin helhet sin olycka med manligt mod. Hela samhället kunde ha gått sönder, men här höll det ihop. Der mången stupat eller förtviflat, der stod Finnen ännu upprätt, jernfast, seg, förtröstansfull” (ibid., 442; jfr Anna Bohlins kapitel i denna bok om svensk fattigdom). I skildringen av hungersnöden upplyser Topelius också om att det var ”den lösa befolkningen, som först hade känning af nöden”. Han förser meningen med en fotnot: ”Hvad man nu förstår med *proletärer* fanns egentligen icke den tiden. Dagkarlen, tjenaren, inhysingen, backstuguhjonet ansågo sig under vanliga förhållanden tillhöra husbondens familj eller jord” (Topelius 2018, 438). Meningen om den lösa befolkningen kvarstår i den mycket spridda och omtryckta upplagan från 1944 som Topelius dotterson och levnads-tecknare Paul Nyberg förkortade och redigerade, men fotnoten med den patriarkaliska bortförklaringen är struken.

I verken för barn visar Topelius en pedagogisk och programmatiskt positiv syn på det finska folket. Det är självklart mot bakgrunden av att hans två läseböcker var avsedda både för borgerskapets barn i elementarskolorna och för folkskolorna. Topelius analyserade metodiskt målgruppen för läseböckerna. I förordet till *Naturens Bok*, som tillkom nästan samtidigt med skildringen av hungersnöden på 1690-talet, yttrar han: ”Boken är skriven i hopp att en dag få inträde i blifvande folkskolor. Den har derföre nödgats vädja till bondstugans, till torparekojans hemfödda föreställningar, såsom de enklaste och lägsta, hvilka

dock äfven stadsbarnet torde förstå” (Topelius [1856] 2017b, 5).¹³ I uppföljaren *Boken om Vårt Land* framhåller Topelius i kapitlet ”Om samhället och styrelsen” att ”samhället är den stora, välgörande ordning, som förenar oss alla, tryggar oss alla, binder och frigör oss alla. Äfven den ringaste, äfven den fattigaste har sin andel, sitt ansvar och sin fördel i detta allas gemensama verk. [...] [S]tyrelsen utgrenar sig genom alla samhällsklasser, från kejsaren [...] ända till den minste daglönare, som ju har att styra sig sjelf och sitt hushåll” (Topelius [1875] 2017b, 476). Sagorna, dikterna och skådespelen författades ursprungligen för medelklassens barn (Widhe 2021, LIIIff). De flesta enskilda verken trycktes i fyra små samlingar *Sagor* och i barntidningar innan de utkom i *Läsning för barn* 1–8 åren 1865–1896. Topelius framhåller genomgående i dem att människovärdet inte beror på samhällsklass utan på hur man förvaltar sitt pund och bemöter sina medmänniskor.

Till skillnad från idealiseringen av folket i *Fältskärens berättelser* och i Topelius verk för barn är synen på företrädarna för de breda folklagren inte sällan kritisk i följetongerna. Arbetarna i en smedja är lättlurade, bönder är oförmögna att fatta raska beslut, till och med när skogen brinner, kriminella är inte enbart brottsliga utan ofta också ondskefulla eller enfaldiga.¹⁴ I *Hertiginnan af Finland* förekommer häxan Waapuri som hyser ett rasande hat till ”detta förbannade land” och till ”de höga herrarne” för att de har dömt hennes anmodrar i tre led till bålet (Topelius [1850] 2013, 94). Waapuri anknyter till det finsknationella mytologiska arvet genom att åkalla Ukko för att framkalla oväder, det vill säga hattarnas krig, och förgöra landet – inbegripet titelpersonen Eva Merthen och hennes far. Anna Bohlin (2018, 51) framhåller, i samband med Waapuris snabbt påkomna och inte särskilt övertygande omvändelse, att häxan gestaltar nationen från hedniskt förflutet till lutheransk samtid.

I cyklerna av *Fältskärens berättelser* förekommer hotfulla folksamlingar som reser sig upp mot en fogdes förtryck 1656, studenter som vill försvara Finland 1710, stadsbor och flyktingar från Finland i Stockholm 1714 och kravaller i Stockholm i samband med riksdagen 1772 (Topelius 2018, 223–227, 554–562, 634–644 och 1339–1344). I de två första exemplen framställs trotset som berättigt. Även i *Hertiginnan af Finland* (Topelius 2013, 135ff) förekommer en mobb som hotar att lyncha Eva Merthen. Överlag skildras massorna som lättleda, i en riktning eller

13 *Naturens Bok* utkom 1856, en förordning om folkskolor trädde i kraft först 1866.

14 Exempler ur ”Det Natliga Besöket” ([1842] 2020), ”Nya Contur-teckningar” ([1843] 2020), ”Påsk-Äggen” ([1844] 2012), ”Vargen” ([1846] 2012). Det måste understrykas att brottslingar som tillhör medelklassen eller adeln också är väl representerade, i t.ex. ”En spritterny Händelse” ([1846] 2012), ”Gamla Baron på Rautakylä” ([1849] 2020c), ”Pastorsvalet i Aulango” ([1867] 2020c), ”Herminas Bekännelser” ([1844] 2012), ”Vedergällningens Dag” ([1846] 2012) och ”Gröna kammarkn på Linnais gård” ([1859] 2020c). Topelius reflekterar också i flera fall över brottslingens psykologi.

den motsatta, oberoende av om incidenterna är förlagda till Finland eller till Sverige. Men trögheten är typiskt finsk: ”Minst fyra gånger tog sig torparen på det väl bekanta stället bakom öronen, som Finnens högra hand så gerna besöker i hvarje brydsam stund” (”Salig Fänrikens Tofflor”, Topelius [1847] 2012, 215). Topelius frustration över den tröga utvecklingen av näringslivet, kommunikationerna och kulturen kan avläsas i ”Simeon Levis resa till Finland (Topelius [1860] 2012) och i en föreläsning (16/2 1864) där han beskriver finnarna som ”ett folk, som behöfver mansåldrar för att vänja sig vid en ny plog, en ny eldstad, en ny – och sekler, innan det kan få den latinska tryckstilen i sitt hufvud i st. för den härtills brukliga svenska [frakturstilen]”.¹⁵

Topelius folk – medelklassen

I Topelius författarskap dominerar de historiska motiven tidvis i verken på prosa, men aldrig helt. Medan han författade följetonger för *Helsingfors Tidningar*, från 1842 till 1866, bidrog inte minst hans föresats att i novellform behandla aktuella frågor ur ett helsingforsiskt eller finskt perspektiv till att verken ofta utspelas i medelklassmiljöer i samtiden eller i ett nära förflutet. Fjärde och femte cykeln av *Fältskärens berättelser* utspelar sig mellan 1721 och 1772 och inslagen i dem om tidens medelklass är omfattande. Romanens ramberättelse har Topelius förlagt till åren runt 1830 och skildrar där medelklassen från sin egen tid. Personerna i den representerar gamla och unga i en småstad, börjande med fältskären, stadens skolmästare och postmästare, ”gamla mormor” som äger huset där fältskären bor, en ung kvinna och flera yngre barn. Åhörarna är ombud för läsarna och diskuterar både de historiska och de fiktiva händelserna i romanen i övergångarna mellan de enskilda berättelserna. Åsikterna är representativa för personernas yrken, ålder och sociala ställning och gestalterna var oerhört populära bland de samtida läsarna.¹⁶

Medelklass är ett rymligt begrepp för Topelius. Hit hör småstadens borgerskap, landsbygdens herrskap och ämbetsmän i huvudstaden. Han förankrar begreppet medelklass både historiskt och övergripande i författarskapet: först beskriver fältskären Bäck hur adeln var det virke som historien byggdes av på

15 Ingenjören Damm, som i ”Tant Mirabeau” representerar den nya tiden, kritiserar initiativlösheten i ovanligt tillspetsad form. Han anser att ett vackert land blomstrar av flit och välstånd och människan där behärskar naturen med ”sitt snille och sin outtröttliga flit”. I ett land som Finland är naturen däremot en ”mördande tyrann” och människan ”en håglös, lättjefull slaf, som endast nöjer sig med att framläpa sitt usla lif från den ena skörden till den andra såsom ett nådehjon” (Topelius [1863] 2020c, avsnittet 19/1 1863).

16 I den förkortade upplagan av romanen från 1944 är ramberättelsen helt struken, men i den textkritiska utgåvan från 2018 ingår den givetvis. För mer om ramberättelsen, se Lehtonen 1997, 85–114; Köhler 2018, XLVf; Forssell 2019, 160–166.

1600-talet, men sedan 1700-talet kommer aktörerna i den finska historien ur den ofrälse medelklassen där prästsläkter och köpmanssläkter bildar "en ny borgerlig aristokrati" (Topelius 2018, 286).

Topelius återkommer flera gånger till frågan om aristokrati och meritokrati, mest explicit i "Gröna kammarn på Linnais gård". Här gestaltar Topelius förändringar i det finska ståndssamhället, handlingen utspelar sig på 1830-talet med en epilog tjugo år senare, alltså samtidigt med tillkomståret 1859. Den inledande frågan om Finland har en aristokrati i traditionell mening besvarar han nekande. Helt annat är det med personer som genom sin samhällsställning, verksamhet, bildning, förmögenhet, snille, förmåga och sina "upphöjda tänkesätt" innehar framstående positioner. I de fallen "äger äfven vårt land en aristokrati, af det enkla skäl att intet bildadt land kan vara en sådan förutan" (Topelius [1859] 2020c, kap. "Familjen Littow"). Därefter skildrar Topelius ståndsfordomar och stånds-cirkulation parallellt med spökhistorier och parbildning. Godset Linnais bebos av den ytterst ståndsmedvetne friherre Littow och hans två döttrar. Det förfallna granngodset ägs av den deklasserade familjen Winterloo, en anstolt mor som klamrar sig fast vid patetiska rester av gamla minnen och förlorat välstånd, och hennes matfriske och törstige son, kapten i avsked med plebejisk framtoning. En ofrälse arkitekt kommer till Linnais för att planera en ny huvudbyggnad och förlovar sig med den yngre fröken Littow. I epilogen har han kompetent och framgångsrikt övertagit skötseln av Linnais. Arkitekten har "själens adel" och motsvarar Topelius uppfattning av en verklig aristokrat (jfr ovan).

Familjen Littow och den karaktärsfaste arkitekten utgör huvudpersoner, men minst lika intressant i ett socialt perspektiv är vad Topelius gör med de utfattiga Winterloos. Kaptenen är skuldsatt och när gården har gått under klubban blir han arrendator på sina fäders gods. Han inser att moderns plan på en fröken Littow som svärdotter är orealistisk och gifter sig med fröknarnas schweiziska guvernant. Hon har inte kommit till sin rätt som lärarinna, men som gift driver hon med entusiasm och framgång gårdens nya mejeri. Bytet av yrke kan te sig långsökt för en oförberedd sentida läsare, men är en av de säkert inprickade samtidshistoriska detaljerna i berättelsen. Som sådan är den inte orealistisk. I mitten av 1800-talet tog mjölkhushållningen fart särskilt på herrgårdarna i södra Finland och många gårdar hade egna mejerier, som ofta sköttes av yrkesmän från Schweiz eller Danmark. Därtill påminner Maija Lehtonen om att det fanns gott om utländska guvernanter, både i verkligheten och i litteraturen vid den här tiden (Lehtonen 2002, 163). Den före detta officeren är en godmodig, fetlagd och ölbryggande lantjunkare, som hustrun lika förgäves som sin svärmor har försökt bibringa umgängesvett. Ståndsfordomarna har gått i graven

med henne och familjen Winterloo har en närmast småborgerlig framtoning. Friherre Littow har till någon del övervunnit sina ståndsfördomar och är stolt över svärsonen och barnbarnen.¹⁷ Anspelningarna på samtida förhållanden hade hög igenkänningsfaktor för följetongernas läsare. Topelius visar på social förändring som kräver anpassning till nya roller. Bland annat här granskar han representanterna för medel- och överklassen minst lika kritiskt som tidigare folkets breda lager.

”Gröna kammarn på Linnais gård” har en pendang i ”Tant Mirabeau”. Följetongen i *Helsingfors Tidningar* i januari och februari 1863 har handlingen förlagd till december 1862 och inleds med en opraktisk ämbetsmannafamiljs närmast farsartade tågresa från Helsingfors till Tavastehus på den då helt nya järnvägen. Också här företräder den manliga huvudpersonen en ny modern tid, här är han ingenjör. Familjen – föräldrar, två yngre barn och den knappt vuxna dottern Augusta som är berättare – är på väg till släktingen och arvtanten för att fira jul, i sällskap, visar det sig, med ingenjören. Den åttioåriga tanten är en spröd men vital relik från gustavianska tiden. Motsättningarna finns inte mellan *l’ancien régimes* esprit och ingenjörens förtröstan på tekniska framsteg och social utjämning, tvärtom:

Det var vackert att se dessa två – den aristokratiska, ceremoniösa och likväl älskvärda tid, som uppvuxit i efterglansen af Gustaf III:s dagar, och den praktiska, borgerliga, oslipade nutiden, som föga känner konungar och hofseder, men står desto närmare folkens intressen. (Topelius [1863] 2020c, avsnittet 24/2 1863)

Spänningar visar sig däremot mellan Augustas både konventionella och konservativa föräldrar å ena sidan och tant Mirabeau och ingenjören å den andra. Här uppstår också en i Topelius författarskap ganska sällsynt erotisk spänning mellan Augusta och ingenjören.¹⁸

I ”Salig Fänrikens Tofflor” (Topelius [1847] 2012) och ”En Spökhistoria” (Topelius [1850] 2020c) ger Topelius inblickar i den högre medelklassens familjeliv och värderingar. I båda följetongerna angriper han explicit vidskepelsen, i synnerhet den som till synes rationella människor är hemfallna åt. Troligen minns läsarna spökerierna, som får naturliga förklaringar, bättre än motelden. Den tidigare

¹⁷ Topelius agerar Nemesis samtidigt som han lyser med omsorgsfulla detaljer när han summerar den bördsstolta äldre fröken Littows öde. Hon gifter sig ståndsmässigt med en portugisisk markis, men som änka kan hon inte flytta tillbaka till Finland eftersom markisen har gjort av med hennes förmögenhet och hon får lov att bo i Lissabon för att kunna få pension.

¹⁸ Både ”Gröna kammarn på Linnais gård” och ”Tant Mirabeau” finns i urvalet *Vinterqvällar* 1880, den förra med marginella ändringar, den senare betydligt utvidgad och ändrad, tyvärr till det sämre. Lehtonen (1998, 157–181) redogör ingående för ändringarna och motiven i novellen. Se även Forssell 2012; Forssell 2020c. Båda novellerna har över tid varit populära i Finland, filmatiseringen av ”Gröna kammarn på Linnais gård” (1945, i regi av Valentin Vaala) anses som en tidig skräckfilm i finsk filmhistoria.

följetongen utspelar sig på en liten herrgård, den senare på en prästgård, båda i inlandet av Finland. I båda är det äldre kvinnliga släktingar som förmedlar traditioner och berättar spökhistorierna med anknytning till respektive gård. På herrgården är familjefadern majoren död och änkemajorskan för spiran. Hennes ogifta svägerska deltar i hushållsarbetet och har behov av att tydligt markera att hon tillhör familjen. Här tangeras dottrarnas utsikter att bli gifta, och ett dels oväntat, dels osäkert arv engagerar familjen.

I ”En Spökhistoria” omnämns inte familjemodern och läsaren drar slutsatsen att hon är död eftersom hennes ogifta syster ansvarar för hushållet. Handlingen utspelar sig under ett knappt dygn i december. Den mörka årstiden föranleder reflektioner över trivseln i hemmiljö. Prosten är ”nästan viss uppå, att om man i sjelfva denna mörka tid erfar en trefnad, okänd under andra årets tider, så kommer det sig derutaf, att man nu är mera tillbakakastad på sig sjelf och sin husliga omgifning”. Familjeliv av detta slag är, menar han, typiskt nordiskt. För sydeuropéer är hemmet bara matsal eller sängkammare, medan mörker och köld hänvisar nordborna till ”en förtrolig krets kring en munter brasa ... Anders, bär in mera ved!” (Topelius [1850] 2020c, avsnittet 11/12 1850).

Handlingen i den nästan tre gånger längre ”Salig Fänrikens Tofflor” pågår under längre tid och ger andra möjligheter till fördjupning och nyansering än i ”En Spökhistoria”.¹⁹ Båda är förlagda till samtiden, Topelius tidfäster dem med hänvisningar till aktuell litteratur.²⁰ Läsare i dag noterar att familjeförhållandena i Topelius verk sällan motsvarar 1900-talets kärnfamilj. Vi märker den självklara närvaron av tjänstefolk och graden av självhushållning, som inbegriper inte bara hemstöpta ljus utan också förråd av klavertråd som gör det möjligt för lillebror i ”En Spökhistoria” att bygga en eolsharpa.

Folket, medelklassen och receptionen

Historikern och den fennomanske ideologen och politikern G. Z. Forsman ansåg att den urfinska nationaliteten i Topelius verk vanligen representeras av en ful häx-kärring som rådbråkar svenska (Forsman 1875, 20). I övrigt hade redan på 1880-talet uppstått en dokumenterad samsyn om Topelius positiva bild av finska folket, även om bilden inte uppskattades genomgående. Så ansåg kritikern R. F. von Willebrand att den

19 Se ”Salig Fänrikens Tofflor” i *Noveller ZTS IV 2012*, 188–223 och kommentaren 332–341.

20 Han anspelar på den pågående utgivningen av *Finland framställt i teckningar* (där han själv författade texten) 1847 och 1850 nämner han *Den christelige Dogmatik* av professorn i teologi Hans Lassen Martensen som hade utkommit året innan.

smickrande bild Topelius alltid ger af finnen öfverensstämmen till fullo med hans något tendentiösa patriotism och idealiserande stil för öfrigt; men att han aldrig tillåter sig någon afvikelse från den en gång antagna idealbilden, huru sann den än som sådan kan vara, länder icke karaktersteckningen till fromma. (Willebrand 1884, 179)

Otto Sylwan delar uppfattningen: ”de finska soldaterna och bönderna [är] alltid präktigt folk, en idealisering, som var förklarlig i synnerhet hos en finländsk författare med ett fosterländskt patos och syfte, men som näppeligen varit i allo gagnande” (Sylwan 1919, 511).

Finsksinnade kritiker som Valfrid Vasenius och Emil Nervander har där emot inga reservationer. Vasenius (1888, 15) yttrar i en festskrift till författarens 70-årsdag 1888 att ingen har ”bättre än Topelius förstått att skildra de ’djupa ledernas’ betydelse” – men exemplifierar med den unge Gustaf Bertel, senare Bertelsköld, som inte motsvarar en man av folket. Nervander presenterade Topelius för den växande finska medelklassen i en omfattande artikel i det populärvetenskapliga verket *Oma maa* (Vårt eget land, undertiteln markerar att verket är avsett ”för Finlands hem”). Topelius största förtjänst som författare till historiska noveller är ”för oss finnar” att han har lyckats lyfta det töcken som i sekler har dolt förfädernas tider och öden, menar Nervander och fortsätter:

[Topelius lärde läsaren att] älska ej endast de stora hjältarna på livets höjder, utan även och kanske ännu högre de vadmalsklädda männen ur finska folkets led, vilka så lätt glömmes trots att de intill döden har burit den tyngsta bördan utan att klaga. (Nervander 1907, 176)²¹

I artikeln ”Topelius som historiker” lyfter även den svensksinnade läraren Bernhard Estlander fram författarens pedagogiska inflytande. När Topelius ”bredvid regenter, statsmän och krigare inför de djupa ledens folk som handlande och lidande under de historiska epokenas växlingar och gör det med sådan djup sympati” är detta ett av ”de mest uppfostrande dragen” i de historiska novellerna (Estlander 1918, 119). När Estlander talar om de djupa ledens folk anspelar han på introduktionen till ”Kungens Handske” där Topelius presenterar sin historiesyn, börjande med skolpojkers föreställning om historien som ett gammalt skåp med ”porcellinsgubbar, årtal och namn”. Först småningom inser de att ”bakom dem stodo djupa, mörka leder af lidande, blomstrande eller vissnande folk” (Topelius [1863] 2020c, ”Kungens Handske”). Orden om de djupa leden som har gjort intryck på kritiker och forskare är faktiskt inte Topelius formulering utan Esaias Tegnér i ”Epilog vid Magister-Promotionen i Lund 1820”: ”Härförarn

21 Kapitelförfattarens översättning. Ang. vadmals i citatet, jfr Elin Stengrundets kapitel i denna bok.

ensam vinner icke slaget,/de djupa leder vinna det åt honom.” Topelius använde citatet i två föreläsningar (Topelius 2020a, 19/10 1865 och 6/2 1866), men utöver anspelnigen ovan inte i novellerna.

Avslutning

I Topelius enorma persongalleri skildras ingen samhällsklass eller social grupp entydigt positivt eller negativt. I noveller med mer eller mindre samtida motiv är företrädarna för underklassen generellt inte positivt särbehandlade, lika litet som personer ur de högre samhällsklasserna. Hans idealiserande bild av folket representeras i första hand av bönder och soldater i de historiska romanerna och *Boken om Vårt Land*, och av fattiga barn i *Läsning för barn*. Receptionen har i första hand beaktat dessa verk. Topelius skildringar av medelklassen i novellerna har däremot sällan uppmärksammats, särskilt inte ur ett klassperspektiv, även om Gunnar Castrén (1918, 354ff) tidigt påpekade att folket i Topelius verk är en socialt heterogen skara. Hur har missvisningen uppstått? Två orsaker ska nämnas här. För det första påverkade nationsbygget och nationalismen det litterära omdömet, särskilt i en stat i vardande som Finland på 1800-talet och in på 1900-talet. Den intellektuella medelklassen ansåg sig tala för folket och engagerade bönderna, det ”äkta”, ”ursprungliga” folket, i sitt eget emancipationsprogram för ökat politiskt inflytande. Skildringen av folket i litteraturen blev, särskilt på finska, en hörnsten i landets nationella identitetsbygge, framhåller Jyrki Nummi (2019, 103ff). Topelius tappra soldater och idoga bönder ur tidigare generationer motsvarade de nationella idealen och den sidan av hans verk har därför lyfts fram, som citaten visar.

För det andra har verken varit bara selektivt tillgängliga. Topelius författade dem för omedelbar tryckning i dagstidningar och endast *Hertiginnan af Finland*, *Fältskärns berättelser* och *Planeternas skyddslingar* utkom i bokform kort efter tidningstrycket. Under samlingstiteln *Vinterqvällar* utkom drygt tjugo följetonger i bokform 1880–1882 och 1896, mer eller mindre omarbetade av Topelius. Receptionen har huvudsakligen byggt på de tre romanerna och på urvalet. *Samlade skrifter* utkom efter Topelius död och i ny upplaga på 1920-talet med samma verk, men i annan ordningsföljd. Merparten av följetongerna har alltså inte tryckts om, men de har sedan 2001 gått att läsa i det digitala tidningsbibliotek som Helsingfors universitetsbibliotek då upprättade. Den textkritiska utgåvan Zacharias Topelius Skrifter började utkomma 2010 och verken på prosa är utgivna 2012–2020. Därmed är Topelius följetonger numera tillgängliga digitalt och delvis i tryck.

Att samtidsnovellerna inte har uppmärksammats kan långt förklaras med att de har varit gömda i tidningsårgångarna. När Victor Svanberg undersökte medelklassrealismen i svensk litteratur på 1940-talet granskade han också Runeberg. Besviket konstaterar han att Runebergs förmåga att göra en vardagshändelse enkelt stor och meningsfull inte följt honom från versen till prosan. ”I en pedantisk och pretentiös stil berättar han omständligt om bagateller” (Svanberg 1980, 167). Svanberg nämner över huvud inte Topelius, trots att följetongerna från 1840- och 1850-talet väl hade rymts i hans material. Det är uppenbart att Svanberg inte kände till Topelius samtidsföljetonger och var omedveten om att novellerna i *Vinterqvällar* ofta hade trettio eller fyrtio år på nacken. Det är bara att beklaga, för hos Topelius hade Svanberg hittat de vardagshändelser och sociala miljöer han letade efter. Så inspirerande som *Medelklassrealism* blev för den svenska litteratursociologin hade ett kapitel om Topelius säkert stimulerat intresset för hans samtidsnoveller redan på 1950-talet.

Levnadstecknarna Vasenius (1912–1918; 1924–1930) och Nyberg (1949) kände till verken i samtida miljö men de verkar lätt generade särskilt inför de uppslupna följetongerna och förbigår dem med tystnad. Det är som om Topelius realistiska inslag blev osynliga i de långt ifrån sannolika intrigerna. Det är också möjligt att de som själva växte upp i de borgerliga miljöer Topelius skildrar var blinda för samtidsnovellernas kvaliteter. De här verken saknar i allmänhet ”höga” ämnen och för de nästan samtida läsarna kan de realistiska detaljerna ha varit så självklara att de inte observerats. När Topelius skildrar samtida medelklass är han både vänligt raljant och, i synen på borgerlighetens tillkortakommanden och fördomar, starkt kritisk. Han var – och är fortfarande – underhållande och inte sällan välgörande uddig.

Verk av Topelius som omtalas i artikeln, här i alfabetisk ordning med ursprungligt tryckår och upplysning om vilken utgåva i Zacharias Topelius Skrifter (ZTS) verket ingår i

Boken om Vårt Land. 1875. I Topelius. 2017. *Naturens Bok och Boken om Vårt Land*. ZTS XVII.

”Contur-teckningar”, ”Nya Conturteckningar”. 1842–1843. I Topelius. 2020. *Noveller och kortprosa*. ZTS VI.

Finland framställt i teckningar. 1845–1852/2011. ZTS XII.

Fältskärens berättelser. 1851–1866, i bokform 1853–1867/2018. ZTS VII.

Föreläsningar i geografi och historia. 1854–1875/2017, 2020. ZTS XV.

”Gröna kammarn på Linnais gård. 1859, i urvalet *Vinterqvällar* 1880 under titeln ”Gröna kammarn i Linnais gård”. I Topelius. 2020. *Noveller och kortprosa*. ZTS VI resp. *Vinterqvällar*. ZTS VIII.

Hertiginnan af Finland. 1850, kraftigt omarbetad i urvalet *Vinterqvällar* 1881. I Topelius. 2013. *Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller*. ZTS V resp. Topelius. 2020 *Vinterqvällar*. ZTS VIII.

”Häradshöfdingen”. 1846–1847. I Topelius. 2013. *Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller*. ZTS V.

”Kringelflickan”. 1843. I Topelius. 2012. *Noveller*. ZTS IV.

”Kungens Handske”. 1863, i urvalet *Vinterqvällar* 1880 under titeln ”Konungens handske”. I Topelius. 2020 *Noveller och kortprosa*. ZTS VI samt *Vinterqvällar*. ZTS VIII.

Läsning för barn. 1865–1896/2021. ZTS X.

”En Natt och en Morgon”. 1843. I Topelius. 2012. *Noveller*. ZTS IV.

”Det Natliga Besöket”. 1842. I Topelius. 2020 *Noveller och kortprosa*. ZTS VI.

Naturens Bok. 1856. I Topelius. 2017. *Naturens Bok och Boken om Vårt Land*. ZTS XVII.

Planeternas skyddslingar. 1889/2020. ZTS IX.

”Påsk-Äggen”. 1844. I Topelius. 2012. *Noveller*. ZTS IV.

”Salig Fänrikens Tofflor”. 1847. I Topelius. 2012. *Noveller*. ZTS IV.

”Simeon Levis resa till Finland. 1860. I Topelius. 2012. *Noveller*. ZTS IV.

”En spritterny Händelse”. 1846. I Topelius. 2012. *Noveller*. ZTS IV.

”En Spökhistoria. 1850. I Topelius. 2020 *Noveller och kortprosa*. ZTS VI.

”Tant Mirabeau”. 1863, kraftigt omarbetad i urvalet *Vinterqvällar* 1880. I Topelius. 2020 *Noveller och kortprosa*. ZTS VI samt *Vinterqvällar*. ZTS VIII.

”Vargen”. 1846. I Topelius. 2012. *Noveller*. ZTS IV.

”Vedergällningens Dag”. 1846. I Topelius. 2012. *Noveller*. ZTS IV.

”Vernas rosor”, ”Stjernen i molnet”. 1856. I Topelius. 2013. *Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller*. ZTS V.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckt

Helsingfors

Nationalbiblioteket

Zacharias Topelius arkiv (Topeliusamlingen),
NB Coll. 244

244.135 "Helsingfors Tidningars Chronika"
i anteckningshäfte utan titel

Tryckt och digitalt

Bohlin, Anna. 2018. "Magi och nation. Häxor i
finländsk och svensk 1800-talslitteratur". *Historiska
och litteraturhistoriska studier* 93, redigerad av Anna
Biström och Maren Jonasson, 47–78. Skrifter
utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland
(SSLS) 824. Helsingfors: Svenska litteratur-
sällskapet (SLS). Även digitalt: [http://urn.fi/
URN:NBN:fi:sls-978-951-583-458-4](http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-458-4) (PDF)

Castrén, Gunnar. 1918. "Finlands folk i Topelius'
verk. Föredrag vid Svenska litteratursällskapets
i Finland Topelius-fest den 14 januari 1918".
Förhandlingar och uppsatser 31, 347–361. SSLS 140.
Helsingfors: SLS.

Castrén, Gunnar. 1958. "Topelius' politiska dikt-
ning". I *Humanister och humaniora. Tryckt och talat från
sex decennier*, 171–187. SSLS 368. Helsingfors: SLS
och Schildts. Ursprungligen i *Nordisk Tidskrift* 1943.

Ekelund, Erik. 1969. *Finlands svenska litteratur 2. Från
Åbo brand till sekelskiftet*. Helsingfors: Söderströms.

Ekerwald, Carl-Göran. 1985. "Inledning".
I Zacharias Topelius, *Fältskärens berättelser I*, illustr.
Carl Larsson & Albert Edelfelt, I–XXIV. Stockholm:
Carlssons.

Engman, Max. 2016. *Språkfrågan. Finlandssvenskheten
uppkomst 1812–1922. Finlands svenska historia 3*.
SSLS 702:3. Helsingfors: SLS & Stockholm: Atlantis.

Estlander, Bernhard. 1918. "Topelius som histori-
ker. Studier och reflexioner", I *Zacharias Topelius
hundraårsminne. Festskrift den 14 januari 1918*. 115–147.
SSLS 137. Helsingfors: SLS

[Forsman, G. Z.] Y. K. 1875. "Suomen herttuatar".
Kirjallinen Kuukauslehti 1: 19–21.

Forssell, Pia. 2009. "Fältskärens förvandlingar.
Romanens väg från följetong till textkritisk
utgåva". I *Bokens materialiter. Bokhistoria och
bibliografi*, redigerad av Mats Malm, Barbro Ståhle
Sjönell och Petra Söderlund, 120–150, 251. Nordiskt
Nätverk för Editionsfilologer. Skrifter 8, Stock-
holm: Svenska Vitterhetsamfundet. Även digitalt
som pdf: https://nncedit.org/vol/nne_vol_8.pdf

Forssell, Pia. 2012. "Inledning". I Zacharias
Topelius. *Noveller*, utg. Pia Forssell, [IX]–
LIII. ZTS IV. SSLS 770. Helsingfors: SLS &
Stockholm: Atlantis. Även digitalt:
<http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6602-1508156409>

Forssell, Pia och Matti Klinge. 2013. "Inledning".
I Zacharias Topelius. *Hertiginnan af Finland och andra
historiska noveller*, utg. Pia Forssell under medverkan
av Matti Klinge och Anna Movall, [IX]–LXIII. ZTS V.
SSLS 782. Helsingfors: SLS & Stockholm: Atlantis.
Även digitalt:
<http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6603-1508156419>

Forssell, Pia och Magnus Nylund. 2017. "Utgivnings-
historien". I "Inledning". I Zacharias Topelius.
Naturens Bok och Boken om Vårt Land, utg. Magnus
Nylund under medverkan av Håkan Andersson,
Pia Forssell och Henrik Knif, XXXI–XLV. ZTS XVII.
SSLS 816, Helsingfors: SLS. Även digitalt:
<http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6597-1508156359>

Forssell, Pia. 2019. "Ramberättelser och samband i
Topelius prosa". I *Författaren Topelius – med historien
mot strömmen*, redigerad av Pia Forssell och Carola
Herberts, 149–180. SSLS 828. Helsingfors: SLS &
Stockholm: Appell. Även digitalt: [http://urn.fi/
URN:NBN:fi:sls-978-951-583-467-6](http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-467-6) (PDF)
<http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-469-0>
(EPUB)

Forssell, Pia. 2020. "Inledning". I Zacharias
Topelius. *Noveller och kortprosa*, utg. Anna Movall
och Jörgen Scholz. ZTS VI. SSLS 849. Helsingfors:
SLS. Enbart digitalt:
<http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-7946-1606293368>

Klinge, Matti. 2000. *Idyll och hot. Zacharias Topelius –
hans politik och idéer*. Översatt av Nils Erik Forsgård.
Stockholm: Atlantis & Helsingfors: Söderströms.

Köhler, Sebastian och Pia Forssell. 2018.
"Inledning". I Topelius, Zacharias. *Fältskärens
berättelser*, utg. Sebastian Köhler och Anna
Movall under medverkan av Pia Forssell. XVII–
XCVI. ZTS VII. SSLS 826. Helsingfors: Svenska
litteratursällskapet. Även digitalt:
<http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-7530-1576482657>

Landgrén, Lars-Folke. 2015. "Censuren i Finland
1809–1919". I *Filologi og sensur. Bidrag til en konference
avholdt av Nordisk Nettverk for Edisjonsfilologer 11.–13.
oktober 2013*, redigerad av Hilde Bøe, Christian Janss
och Stine Brenna Taugbøl, 53–68. Nordisk Nettverk
for Edisjonsfilologer. Skrifter 11. Oslo: Novus.

Även digitalt som pdf:
https://nncedit.org/vol/nne_vol_11.pdf

Lassila, Pertti. 1996. *Geschichte der finnischen
Literatur*. Översatt av Stefan Moster. Tübingen &
Basel: Francke.

Lehtonen, Maija. 1997. "Brasaftnar i vindskam-
maren. Fältskärens gestalt och ramberättelsen i
Fältskärens berättelser". *Historiska och litteratur-
historiska studier* 72, utg. John Strömberg och Henrik
Svahn, 85–114. SSLS 608, Helsingfors: SLS.

Lehtonen, Maija. 1998. "Tant Mirabeau". *Historiska
och litteraturhistoriska studier* 73, utg. John Ström-
berg, 7–30. SSLS 614, Helsingfors: SLS.

- Lehtonen, Maija. 2002. *Aaveita ja enkeleitä, lapsia ja sankareita. Näkökulmia Topeliukseen*. Tampere: Suomen Nuorisokirjallisuuden Instituutti.
- Nervander, Emil. 1907. "Z. Topelius". I *Oma maa. Tietokirja Suomen kodeille* I nidos, toim. E. G. Palmén et al., 169–194. Porvoosa: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- [Nordensvan, Georg] G–g N. 1883. "Ströftåg i vår unga literatur. 7. 'Historiskt'". *Ny Svensk Tidskrift*: 525–538.
- Nummi, Jyrki. 2019. "Finlands mö och landskapet. Om lanseringen av ett nationellt motiv i Topelius 'Kungens Handske'". I *Författaren Topelius – med historien mot strömmen*, redigerad av Pia Forssell och Carola Herberts, 101–121. SLS 828. Helsingfors: SLS & Stockholm: Appell. Även digitalt: <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-467-6> (PDF) <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-469-0> (EPUB)
- Nyberg, Paul. 1949. *Zachris Topelius. En biografisk skildring*. Helsingfors: Söderströms.
- [Snellman, J. V.] 1997. J. V. Snellman. *Samlade arbeten*. X. 1861–1862. Helsingfors: Statsrådets kansli.
- Svanberg, Victor. 1980. *Medelklassrealism*. Skrifter utgivna av avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 14. Stockholm: Gidlunds. Ursprungligen i *Samlaren* 1943–1944, 1946.
- Sylwan, Otto. 1919. "Den finländska litteraturen. Topelius". I *Svenska litteraturens historia. Andra delen*, 502–513. Stockholm: Norstedts.
- Thylin-Klaus, Jennica. 2015. *Särdrag, stavning, självbild. En idéhistorisk studie av svensk språkplanering i Finland 1860–1920*. SLS 793. Helsingfors: SLS.
- Topelius, Zacharias. 1922. *Självbiografiska anteckningar*, utg. Paul Nyberg, Helsingfors: Schildts.
- Topelius, Zacharias. 2011. *Finland framställt i teckningar*, utg. Jens Grandell och Rainer Knäpas. ZTS XII. SLS 747. Helsingfors: SLS & Stockholm: Atlantis. Även digitalt: <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-7228-1552035302>
- Topelius, Zacharias. 2012. *Noveller*, utg. Pia Forssell. ZTS IV. SLS 770. Helsingfors: SLS & Stockholm: Atlantis. Även digitalt: <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6602-1508156409>
- Topelius, Zacharias. 2013. *Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller*, utg. Pia Forssell under medverkan av Matti Klinge och Anna Movall. ZTS V. SLS 782. Helsingfors: SLS & Stockholm: Atlantis. Även digitalt: <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6603-1508156419>
- Topelius, Zacharias. 2017a, 2020a. *Föreläsningar i geografi och historia*, utg. Jens Grandell. ZTS XV. SLS 747. Helsingfors: SLS. Enbart digitalt: <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6282-1508152246>
- Topelius, Zacharias. 2017b. *Naturens Bok och Boken om Vårt Land*, utg. Magnus Nylund under medverkan av Håkan Andersson, Pia Forssell och Henrik Knif. ZTS XVII. SLS 816. Helsingfors: SLS. Även digitalt: <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6597-1508156359>
- [Topelius, Zacharias] 2018. *Brev. Zacharias Topelius korrespondens med föräldrarna*, utg. Eliel Kilpelä under medverkan av Mats Dahlberg, ZTS XX:2. SLS 835:2. Helsingfors: SLS. Enbart digitalt: <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6632-1525325973>
- Topelius, Zacharias. 2018. *Fältskärens berättelser*, utg. Sebastian Köhler och Anna Movall under medverkan av Pia Forssell. ZTS VII. SLS 826. Helsingfors: SLS. Även digitalt: <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6616-1525325813>
- Topelius, Zacharias. 2020b. *Planeternas skyddslingar. En tids- och karaktärsstudie från drottning Kristinas dagar*, utg. Sebastian Köhler och Anna Movall. ZTS IX. SLS 847. Helsingfors: SLS. Även digitalt: <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-7530-1576482657>.
- Topelius, Zacharias. 2020c. *Noveller och kortprosa*, utg. Anna Movall och Jörgen Scholz med inledning av Pia Forssell. ZTS VI. SLS 849. Helsingfors: SLS. Enbart digitalt: <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-7946-1606293368>
- Topelius, Zacharias. 2020d. *Vinterqvällar*, utg. Jörgen Scholz med inledning av Pia Forssell. ZTS VIII. SLS 850. Helsingfors: SLS. Enbart digitalt: <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-7947-16064293383>
- Topelius, Zacharias. 2021. *Läsning för barn*, utg. Ulrika Gustafsson och Hanna Kurtén med inledning av Olle Widhe. ZTS X. SLS 852. Helsingfors: SLS. Även digitalt: <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-7944-1604926737>
- Vasenius, Valfrid. 1888. "Ur ett lif i sång och saga" I *Zachris Topelius 14/1 1818–14/1 1888*, 3–19. Helsingfors.
- Vasenius, Valfrid. 1912–1918. *Zacharias Topelius. Hans lif och skaldegärning*. I–III. Helsingfors: Edlunds.
- Vasenius, Valfrid. 1924–1930. *Zacharias Topelius. Hans lif och skaldegärning*. IV–VI. Helsingfors: Schildts.
- Widhe, Olle. 2021. "Inledning" I Zacharias Topelius. *Läsning för barn*, utg. Ulrika Gustafsson och Hanna Kurtén med inledning av Olle Widhe, [XVII]–XC. ZTS X. SLS 852. Helsingfors: SLS. Även digitalt: <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-7944-1604926737>
- Willebrand, R. F. 1884. "Topelius såsom novellförfattare. Fältskärens berättelser. – Vinterqvällar". *Finska Tidskrift* tom. XVI: 165–191.
- Zilliacus, Clas. 2010. "Inledning". I Zacharias Topelius. *Ljungblommor*. Utg. Carola Herberts under medverkan av Clas Zilliacus, [XV]–LXVII. ZTS I. SLS 742. Helsingfors: SLS och Stockholm: Atlantis. Även digitalt: <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6601-1508156399>

Bjørnsons økonomiske pedagogikk i «Faderen»

ANDERS M. GULLESTAD

Den symboltunge dagen 17. mai 1864, 50 år etter at Norge får sin egen grunnlov, er Bjørnstjerne Bjørnson blant dem som taler til de oppglødde massene på Slottplassen i Christiania.¹ Han avslutter sin hyllest med å fremheve betydningen av Henrik Wergelands nasjonsbyggende virke (jf. Elin Stengrundets kapittel i denne boken). «[A]ldrig [har] noget Hjerte banket i varmere Følelse for sit Fædreland, end hans», hevder han og konkluderer deretter som følger:

Skulde jeg bringe Landet et Ønske paa denne Frihedens Fødselsdag, da kjender jeg intet Skjønnere, end at alt det, som drømte sig sammen for dets Fremtid i [Wergelands] kjæmpemæssige Sjæl, det maatte ogsaa ske. Thi i hans Ønsker var Arbeidsmanden og Kongen forenet, Forbryderen og Lovgiveren, Narren og den Vise, og Norges Skove, Gruber, Fabriker, Norges Agerbrug, Fiskeri, Skibsfart, — Altsammen ligened til Dyrene var med. Det er denne en stor Sjæls Evne til at optage Alt i sit Syn og sin Kjærlighed, som jeg vilde idag skulde hvile over Eder, naar I takker for alt det, I har, og naar I opsender Ønsker for Landets Fremtid. (1912, 244, min utheving)

Det er velkjent at Bjørnson – ikke ulikt sitt forbilde Wergeland – var drevet av et nasjonalpedagogisk ønske om å påvirke og rettlede sine landsmenn til å bli gode samfunnsborgere av den unge norske staten: Georg Brandes hevdet for eksempel at tanken om «at opdyrke, civilisere sit Land» løp gjennom hele hans virke, og påpekte videre at som prestesønn var «Hanget til Prædiken nedarvet

¹ Takk til Inga Henriette Undheim, Erik Bjerck Hagen og Frode Ulvund for deres kritiske innspill til denne teksten.

hos ham. Han er den fødte Missionær» (1883, 2, 6).² Tidligere forskning har da også belyst Bjørnsons iherdige misjonsvirksomhet for det han brant for, slik den kommer til uttrykk både i hans skjønnlitterære produksjon og i hans sakprosa.³ Den uthevede delen av sitatet fra 17. mai-talen peker likevel i retning av et aspekt som hittil ikke er tilstrekkelig utforsket: Også økonomiske problemstillinger var noe som opptok Bjørnson. Ønsker man å oppnå en grundigere forståelse av hans nasjonsbyggende virke for å bidra til dannelsen av et moralsk folk (jf. Frode Ulvunds, Anna Bohllins og Susanne Skårs kapittel i denne boken) – hans egen «Sjæls Evne til at optage alt i Sit Syn og sin Kjærlighed» – kreves det derfor et analytisk blikk på hva slags holdninger til den samtidige økonomiske utviklingen som kommer til uttrykk i Bjørnsons skrifter. Der han i 17. mai-talen fremhever en rekke av Norges viktigste ressurser og næringsveier, er det i flere av hans skjønnlitterære skrifter et annet perspektiv som er avgjørende. Her søker han nemlig på didaktisk vis å innprente i sine lesere og sitt publikum det jeg i det følgende vil omtale som en økonomisk pedagogikk – det vil si idealer og retningslinjer for hvordan individer kan opptre på en moralsk måte innenfor den økonomiske sfæren.

Det er først de siste årene at forskere for alvor er begynt å gripe tak i hvordan økonomiske problemstillinger behandles innenfor Bjørnsons forfatterskap, men så langt er det likevel ingen som har koblet dette momentet opp mot hans nasjonalpedagogiske prosjekt – den forskningsmessige interessen har nærmest utelukkende rettet seg mot samtidsdramaet *En Fallit* (1875), som handler om hvordan handelsmannen Henning Tjælde går konkurs som følge av uærlig forretningsførsel, før han med familiens hjelp makter å nedbetale sin gjeld samt reetablere sitt gode navn og rykte.⁴ Det sterke fokuset på *En Fallit* er i og for seg forståelig: Det var i forlengelsen av dette stykket at Georg Brandes hevdet at «Bjørnson var den første nordiske Digter, der for fuldt Alvor indlod sig med Pengenes Tragikomedie» (1883, 51), og det er utvilsomt her vi finner forfatterskapets mest dyptpløyende behandling av samtidens markedsøkonomiske realiteter gjør seg gjeldende på individnivå. Det verken Brandes eller senere forskere har tatt tilstrekkelig høyde for, er at det ikke er i *En Fallit* interessen for

2 At Bjørnson så seg selv og av andre ble oppfattet som en arvtaker etter Wergeland, er velkjent. Som Georg Johannesen noe hyperbolsk formulerte det: «I det 19. århundrets Norge oppstod *poetokratiet* som en særnorsk styringsform. Norge fikk et ahistorisk og vantro teokrati. Jesus ble en Wergeland og Bjørnson ble hans St. Peter» (1990, 5). For en grundig omtale av Bjørnson som viderefører av Wergelands realistiske skrivemåte, se f.eks. Bjerck Hagen (2019, 323–526).

3 Av nyere forskning som tar for seg Bjørnsons virke som folkeoppdrager og nasjonsbygger i hans skjønnlitterære forfatterskap, se blant annet Aslund (2009) og Undheim (2013). For hans sakprosa, se Sørensen (1997).

4 Med unntak av Lunde (1967) er alle bidrag som har fokusert på de økonomiske aspektene ved *En Fallit*, forholdsvis nye, jf. Sniderman (2015, 32–42), Pedersen (2017, 113–176), Fodstad (2021) og Gullestad (kommer i 2022).

«Pengenes Tragikomedie» først viser seg, men at den også inngår som en viktig komponent i den tidlige og mest eksplisitt nasjonalpedagogiske delen av Bjørnsons forfatterskap. Mer spesifikt vil jeg i det følgende hevde at den økonomiske pedagogikken som gjennomsyrer *En Fallit*, finnes i kim allerede i den kjente bondefortellingen «Faderen» (1859).⁵ Ønsker man en mer helhetlig forståelse av Bjørnsons behandling av økonomiske problemstillinger i skjønnlitterær form, er det derfor her en må begynne.⁶

Økonomiske endringer i Norge på 1800-tallet

Som bakgrunn for min lesning av «Faderen» er det nødvendig å gi en kort beskrivelse av den overordnede økonomiske utviklingen i Norge på 1800-tallet.⁷ Den norske økonomien gjennomgikk nemlig radikale endringer i løpet av perioden Bjørnson var aktiv som forfatter. Svært forenklet kan en si at den pengebasert markedsøkonomien først gjennomgikk en rivende utvikling i de største norske byene, slik at den ble langt mer kompleks. Deretter spredte den seg gradvis til resten av landet, som – store regionale variasjoner til tross – så langt i hovedsak hadde vært underlagt en tradisjonell form for bondeøkonomi. For dem som stod midt oppe i denne utviklingen – uansett om de befant seg i urbane eller rurale miljøer, og uavhengig av stand eller klassetilhørighet – medførte denne prosessen en rekke muligheter, men også risiko og utrygghet. Som ledd i Bjørnsons nasjonalpedagogiske prosjekt var det derfor nødvendig å rettlede bonde så vel som borger, slik at de kunne lære seg å manøvrere på en god måte innenfor denne nye, markedsøkonomiske virkeligheten.

For nå å gå litt mer grundig til verks befant Norge seg etter 1814 lenge i en svært krevende økonomisk situasjon, blant annet kjennetegnet av hyperinflasjon og redusert eksport. Opprettelsen av Norges Bank i 1816 var ment å skulle bidra til økonomisk stabilitet, men de påfølgende tiårene ble likevel preget av uro og ulike tilbakeslag. Den økonomiske situasjonen begynte gradvis å bedre

5 Av tidligere forskere er det kun Fodstad som har antydnet at tematiseringen av økonomiske problemstillinger er noe «Faderen» og *En Fallit* har til felles. Bortsett fra at han peker på at presten i førstnevnte og advokat Berent i sistnevnte har en lignende funksjon overfor tekstenes respektive hovedpersoner, utforsker han likevel ikke denne koblingen nærmere.

6 Av Bjørnsons bondefortellinger spiller økonomiske problemstillinger også en viss rolle i *Arne*, som ble skrevet kort tid før «Faderen» i 1859, samt en større rolle i *En glad Gut* (1860) og i «Jernbanen og Kirkegaard» (1866).

7 Jeg bygger i all hovedsak min presentasjon av den økonomiske utviklingen på 1800-tallet på følgende kilder: Brautaset *et al.* (2019), Gjerdåker (2002), Gram (2015), Grytten og Hunnes (2016), Hodne (1981), Hodne og Grytten (2000), Nerbøvik (1999), Pryser (1999), Sandvik (2018), J. A. Seip (1971 og 1997), A.-L. Seip (1997), Sejersted (1993), Slagstad (1998) og Tranberg og Sprauten (red.) (1996). I og med at de fleste hovedpoengene går igjen i en rekke av disse tekstene, kommer jeg ikke til å referere til enkeltkilder, med mindre det er en spesiell grunn til det.

seg utover på 1830-tallet, men det var først i 1842 at speciedaleren nådde pari kurs. At den tidligere svært ustabile valutasituasjonen dermed kom under kontroll, markerer starten på det Francis Sejersted benevner som «den første kapitalistiske høykonjunktur» i norsk sammenheng (1993, 67). Den positive utviklingen utover på 1840-tallet hang blant annet sammen med den engelske frihandelspolitikens gjennombrudd. Ikke bare medførte dette at norske handelsfolk på ny fikk tilgang til det engelske markedet, som hadde vært den viktigste eksportarenaen forut før Napoleonskrigene, men britene begynte også å eksportere sin industrielle teknologi og ekspertise til utlandet, noe som var en avgjørende forutsetning da industrialiseringens første fase tok til i Norge. De konkrete resultatene ble synlige mot slutten av tiåret og utover på 1850-tallet, i tråd med at moderniseringsvennlige «professorpolitikere» som Frederik Stang, Anton Martin Schweigaard og Ole Jacob Broch fikk gjennomslag for det Rune Slagstad har omtalt som en særnorsk form for planliberalisme (1998, 15). I motsetning til det som var tilfellet innenfor den klassiske markedliberalismen, hvor idealet var at markedet i størst mulig grad skulle styre seg selv, inntok den norske staten en aktiv rolle som igangsetter og tilrettelegger for handelens utvikling.⁸ Utover på 1850-tallet resulterte dette blant annet i en omfattende statlig medvirkning til utbyggingen av samferdsel og annen infrastruktur: I tillegg til at veier og kanaler ble bygget, ble tiåret preget av viktige nyvinninger som jernbane og telegraf. Videre medførte opprettelsen av kredittinstitusjoner innrettet mot handelsmenns behov, at forretningsfolk som trengte midler for å investere, ikke lenger måtte ta opp risikable lån i utlandet eller hos lokale ågerkarer.⁹ Til tross for enkelte tilbakeslag – for eksempel i form av finanskrisene som rammet landet i 1847, 1857 og i 1864 – var perioden fra 1842 og frem til midten av 1870-tallet alt i alt preget av kraftig økonomisk vekst i Norge.¹⁰ Den samlede konsekvensen av de ulike nyvinningene i tiden var at flyten av mennesker, varer, kapital og informasjon ble radikalt forbedret, både innenlands og på tvers av landegrensene. Der markedsøkonomien tidligere i hovedsak hadde

8 At Bjørnson ikke hadde så mye til overs for den norske planliberalismen, går tydelig frem av den kritiske nekrologien han skrev ved Schweigaards død i 1870. Her omtaler han blant annet den avdøde som Henrik Wergelands (og dermed presumptivt også sin egen) antitese og hevder at «Schweigaards Stats-Ideal var et Folk, der til en vis Grad nød Nærings-Frihed og almen Oplysning, men under stærk Administration» (1912, 345).

9 Med opprettelsen av Christiania Bank og Kreditkasse i 1848 fikk landet for eksempel sin første forretningsbank, og i 1857 startes Den norske Creditbank, som kom til å spille en viktig rolle i hovedstadens næringsliv. Selv om Christiania Børs ble opprettet alt i 1819, var det også først utover på 1850-tallet, og spesielt etter 1865, at børsen kom til å få en sentral posisjon for handelen.

10 I 1873 startet den internasjonale økonomiske krisen som i dag gjerne omtales som «den lange depresjonen», og som, til tross for midlertidige oppgangsperioder underveis, ofte sies å ha vedvart helt til 1896, jf. Grytten og Hunnes (2016, 143–160).

eksistert i byene, og da i en forholdsvis enkel form, medfører utviklingen for det første at den moderniseres og effektiviseres, og for det andre at den gradvis spres til resten av landet.¹¹

Ser man på jordbruket, sies disse endringsprosessene – av historikerne ofte omtalt som «det store hamskiftet» – vanligvis å ha startet rundt midten av 1800-tallet, og forklares typisk som en overgang fra en forholdsvis tradisjonsbundet form for jordbruk med selvberging som hovedmål til en mer moderne form, hvor formålet er å selge det en produserer for høyest mulig pris på det åpne markedet. Selv om det fantes store regionale forskjeller, var de økonomiske forholdene innenfor bondestanden ofte små og enkle. Forut for innsatsen fra og med 1850-tallet for å bygge ut landets infrastruktur var handel innenfor bondeøkonomien derfor i hovedsak noe som foregikk lokalt. Siden forholdene var små og folketallet beskjedent, foregikk den vanligvis mellom parter som kjente og stolte på hverandre, og involverte i stor grad varebytte heller enn penger. Videre var det stort sett nødvendighetsvarer som ble byttet. Luksusvarer var en sjeldenhet, annet enn i byene, og var heller ikke noe folk flest ville hatt råd til. Som følge av at bøndene i stor grad etterstrebet selvberging, var det mindre vanlig å konsentrere innsatsen sin om det enkeltområdet som lønnet seg best. Graden av spesialisering innenfor landbruket var derfor lav. Arbeidet på gårdene ble ofte utført av et arbeidsfellelskap bestående av bonden, hans hustru, deres barn, husmenn og andre tjenestefolk. Samhandlingen dem imellom var preget av det Tore Pryser har omtalt som «vertikale paternalistiske band» (1999, 26), en type tradisjonelt gjensidig avhengighetsforhold mellom over- og underordnede som han mener kjennetegnet mentaliteten innenfor standssamfunnet som helhet: ikke bare mellom den jordeiende bonden og de som jobbet for ham, men også håndverksmesteren og hans drenger, verkseieren og hans arbeidere og embetsmannen og hans kontorister. I alle disse tilfellene var relasjonene preget av «personlege band mellom menneske som budde og arbeide nær kvarandre, og som langt på veg var avhengige av kvarandre som følge av produksjonsmåten i ei og same næring» (Pryser 1999, 28). Selv om utbytting selvsagt fant sted, medførte dette gjensidige avhengighetsforholdet en form for sosialt sikkerhetsnett for de lenger nede på rangstigen: Så lenge de levde opp til det som var forventet av dem, kunne de, når det trengtes, også forvente hjelp tilbake.

11 Den store majoriteten av den norske befolkningen var gjennom hele 1800-tallet bosatt i rurale områder – i 1800 ca. 90 %, mot ca. 75 % i 1875 (Pryser 1999, 30–32) – og var i all hovedsak sysselsatt innenfor primærnæringer som jordbruk, skogbruk og fiske.

Slik både Pryser og en rekke andre historikere påpeker, er en av de viktigste konsekvensene av at markedøkonomien får gjennomslag innenfor standsamfunnet, at normene som lå til grunn for slike vertikale avhengighetsbånd, gradvis forvitrer. Når de gamle retningslinjene som klargjorde hvilke former for økonomisk samhandling som var moralsk akseptable, og hvilke som ikke var det, ikke lenger oppleves som adekvate, avføder dette et behov for nye normer. Dette bidrar til å forklare hvorfor ulike forsøk på å utarbeide et nasjonalpedagogisk prosjekt for dannelsen av et moralsk folk rundt midten av 1800-tallet – herunder Bjørnsons – nærmest uunngåelig ble tvunget til å inkorporere problemstillinger av økonomisk art.

Den tettere markedsintegreringen som skjer i og med overgangen til markedøkonomien, gjør nemlig at det i langt større grad enn tidligere blir mulig å opparbeide seg et monetært overskudd, som så kan reinvesteres i gårdsdriften, som igjen kan føre til et enda større overskudd. Samtidig etableres det også banker som var spesielt innrettet mot landbruksnæringens behov, slik som Kongeriget Norges Hypotekbank (1851), hvis gode lånevilkår gjorde det mulig for bønder å investere i ny og forbedret teknologi for jordbruket. Tilgang til billig importert hvete gjør det dessuten mulig å anvende jordbruksarealet til dyrking av høy. Dermed ble det mulig å spesialisere seg på dyrehold, for slik å selge meieri- og kjøttprodukter på det åpne markedet.¹² De som lykkes i å tilpasse seg denne utviklingen, vil derfor gradvis kunne øke sin egen levestandard samtidig som sosial mobilitet blir vanligere.¹³ Siden samfunnets forbedrede infrastruktur binder by og land sammen på nye måter, blir det dessuten mulig for bøndene å få tilgang til nye luksusvarer, som de så kan benytte for å markere sin sosiale posisjon. For å sette det litt på spissen er det derfor først med overgangen til en pengebasert markedøkonomi at utviklingen av *smak* som distinksjonsmiddel begynner å bre om seg i samfunnet.¹⁴

12 Den teknologiske utviklingen bidrar også til økt spesialisering. I perioden etter 1870 får man blant annet tilgang til både industrimøller og meierier med kjøleanlegg, noe som medfører at bøndene kan overlate foredlingen av de ferdige produktene sine til andre. Spesielt meieriene fikk stor betydning, med Ann-Catrin Östmans ord: «Det nordiska jordbruket inriktades i allt högre grad på mjölkhantering, och genom mjölken – eller det smör som producerades på mejerierna – knöts jordbruket på ett nytt sätt till en marknad» (2006, 89).

13 Som Pryser har påpekt, var sosial mobilitet forholdsvis uvanlig innenfor standssamfunnet, som var preget av skarpe skiller og liten grad av sosial omgang mellom embetsmenn, borgerskap og bønder. I den grad sosial mobilitet fant sted, var denne oftest av en negativ art, f.eks. hvis individer falt ut av sin opprinnelige stand og ned i fattigdom (1999, 24–25).

14 I Bjørnsons fortellinger er smakens inntreden som distinksjonsmiddel innenfor bondestanden spesielt tydelig i *Arne* (1859). Her får vi bl.a. vite at tittelkarakteren, som har arvet penger, går til anskaffelse av en rekke luksusgjenstander på sine reiser til byen: I tillegg til en engelsk fiskestang og geværer til ham selv, må også nevnes de fremmedartede pyntesakene som bidrar til at han endelig får sin utkårede, Eli Bøen, så som et sort silketørkle, silkebånd, sort kjoletøy, fine små sko, en spenne, gullringer og en fløyelskledd salmebok med sølvspenner.

FIG. 13.1 Dette møtet mellom «Sykklist og Bonde» ble forevige en gang mellom 1890 og 1910 av amatør fotografen Lauritz Bekker Larsen (1877–1964). Fotografiet eksemplifiserer hvordan utviklingen i andre halvdel av 1800-tallet, her representert ved et bedre veinett og en teknologisk nyvinning som sykkelen, bidro til å skape nye former for kontakt mellom by og land.

Mye taler for at disse materielle endringene på sikt også medførte en mentalitetsendring, hvor de gamle vertikale paternalistiske båndene altså ble svekket i møtet med individers forbedrede muligheter for sosial mobilitet og personlig økonomisk gevinst. Enkelte deler av denne utviklingen er nok blitt omfavnet av store deler av bondestanden, mens andre elementer ble møtt med større lokal skepsis eller motstand. Nå er det på ingen måte gitt at det følgende også er dekkende for situasjonen i resten av landet, men presten, salmedikteren og folkeminnesamleren Magnus Brostrup Landstads betraktninger om livet i deler av Telemark, opprinnelig nedtegnet i 1848, indikerer uansett at nye tradisjoner ikke alltid ville blitt tatt imot med vidåpne armer:

Övre Thelemarken er ved sin afsondrede Beliggenhed, Saavelsom paa Grund af Folkets Karakter, et af de Distrikter i vort Fædreland, hvor Oldtidens Sprog og Leveskik længst har vedligeholdt sig. Naar man kommer over Midheien til Hitterdal eller Gransherred, bliver enhver Fremmed overrasket ved det Antike, som pludselig fremstiller sig for ham i Huse, Dragter, Sprog og Levemaade, og han maa tro sig hensad mange Aarhundreder tilbage lige ind i Sagatiden. Folket elsker det gamle Tilvante og har Mistro til det Nye, som derfor seent vinder Fodfæste i Fjeldstuen. (1853, 7)

Uavhengig av om markedsøkonomien ble opplevd som en gylden mulighet eller en alvorlig trussel mot «det gamle Tilvante», må den ha representert en høyst reell endring for dem som opplevde utviklingen på kroppen. Dette bringer oss til Bjørnson og hans økonomiske pedagogikk, slik den først utvikles i enkelte av hans bondefortellinger.

«Faderen» (1859): Fra nestekjærlig gjerning...

At økonomiske problemstillinger var noe som opptok Bjørnson lenge før han skrev *En Fallit*, blir tydelig hvis man ser nærmere på hans virke som redaktør for *Bergensposten* i perioden november 1858 til sommeren 1859. Vestlandsoppholdet, som tok til da han tiltrådte som kunstnerisk leder ved *Det norske Theater* i november 1857, sammenfaller nemlig i tid med den internasjonale finanskrisen i kjølvannet av Krimkrigen. Selv om krisen rammet hele landet, gikk den spesielt hardt ut over Bergen – dette som følge av utstrakt spekulasjon i svartehavsrug blant byens handelsmenn under krigen (Hodne 1981, 390–394). Totalt ble det registrert 88 lokale konkurser mellom 1856 og 1859, og flere av fallentene hørte til blant byens største kjøpmenn. Som Johs. Lunde har vist, trykket *Bergensposten* ca. 60 kortere og lengre innlegg, artikler, leserbrev og notiser om krisen i løpet av Bjørnsons redaktørperiode (1967, 93). Gjennomgående for Bjørnsons egne bidrag er en kritikk av handelsstandens uhemmede spekulasjonsiver og dens mangel på økonomisk moral, dannelse og høyere idealer.¹⁵ Selv om Lunde trekker frem hvordan en mot slutten av oppholdet i Bergen kan ane en mer forståelsesfull tilnærming til den vanskelige situasjon de fallerte forretningsmennene og deres nærmeste befant seg i, konkluderer han likevel med at Bjørnson i all hovedsak fremstår som en «streng og nokså kjølig dømmende moralist» når det gjelder spørsmålet om forretningsmoral (1967, 99).

Et spørsmål Lunde ikke stiller, er om de økonomiske problemstillingene som preget hans redaktørperiode, også gav seg utslag i Bjørnsons samtidige skjønnlitterære produksjon. Min hypotese er at perioden i Bergen markerer et vannskille i forfatterskapet: Der interessen for «Pengenes Tragikomedie» i hovedsak glimrer med sitt fravær i *Synnøve Solbakken* (1857) og de tidligste, kortere bondefortellingene, begynner økonomiske motiver gradvis å prege hans prosatekster fra og med 1859. Denne vendingen kan anes allerede i *Arne*, som ble ferdigskrevet mot slutten av vestlandsoppholdet, men for den første teksten der Bjørnson ikke bare tematiserer økonomiske spørsmål, men også åpenbart tar stilling til dem,

¹⁵ Det er derfor kanskje ikke veldig overraskende at den unge redaktøren aldri ble videre populær blant Bergens bedrestilte borgere, jf. Edvard Hoems Bjørnson-biografi (2009, 189).

må vi derimot til sensommeren 1859: Forut for at han samme høst tok fatt på sin nye stilling som redaktør for *Aftenbladet* i Christiania, oppholdt han seg nemlig i Søgne, der faren, Peder Bjørnson, var sogneprest i perioden 1853–1869. Det var her han i august 1859 skrev «Faderen», som ble publisert i Sverige senere samme år og i Norge i 1860.¹⁶

«Faderen» hører til blant Bjørnsons aller mest kjente og leste tekster. Dette skyldes delvis at den – i kraft av sine kvaliteter så vel som sin knapphet – har hatt en selvskreven plass innenfor norskfaget helt siden den ble utgitt; som Bjørn Kvalsvik Nicolaysen har hevdet, er fortellingen «som ein virus i skuleverket, den listar seg ubeden inn i opplevingsverda til stadig nye generasjonar av elevar...» (1997, 254). Teksten omhandler den mektige storbonden Thord Øveraas, slik han trer frem gjennom flere møter med den lokale presten. Første gang de møtes, er forut for at Thords sønn, Finn, skal døpes; andre gang når gutten 16 år senere skal konfirmeres; og tredje gang når sønnen etter nye åtte år skal gifte seg med bygdens rikeste jente. Vendingen i fortellingen inntreffer etter at Finn dør i en drukningsulykke. Da Thord på ny oppsøker presten, vel et år etter ulykken, er han blitt lut, mager og hvithåret, og det blir også tydelig at han har gjennomgått store indre forandringer. Han har nå solgt gården sin, med det formål å donere bort halvparten av pengene fra salget til de fattige. Hva som deretter venter storbonden, sies ikke – da presten spør, svarer han bare at han nå skal ta seg til «Noget bedre» (Bjørnson 1860, 77). Fortellingens avslutning gjør det likevel utvetydig klart for leseren at uansett hvor dyrkjøpt den enn har vært, så må Thords personlige utvikling forstås som en form for moralsk vekst: «Da sagde Præsten sagte og langt: 'Nu tænker jeg, at Sønnen din endelig er bleven dig til Velsingelse'. – 'Ja, nu tænker jeg det ogsaa selv', sagde Thord, han saa op, og to Taarer randt tunge nedover hans Ansigt» (Bjørnson 1860, 78). I sin analyse av tårenes funksjon hos Bjørnson, påpeker Unni Langås at både kvinner og menn gråter titt og ofte i bondefortellingene, noe hun kobler opp mot melodramaet som sjanger (Langås 2003). Slik jeg ser det, bør denne utstrakte bruken av typiske melodramatiske virkemidler forstås i lys av Bjørnsons nasjonalpedagogiske program. Ut fra et slikt perspektiv fremstår Thords tårer mot slutten av «Faderen» som et redskap som skal sørge for at leseren blir følelsesmessig berørt og dermed lettere vil ta til seg tekstens didaktiske budskap.

16 Ser man bort fra nyere, moderniserte utgaver, finnes det i alt fire ulike versjoner av «Faderen»: Opprinnelig ble den trykket med radikal ortografi i den svenske antologien *Nya Nordiska Dikter och Skildringar*. I 1860 ble den inkludert i Bjørnsons *Smaastykker* og i tidsskriftet *Følgevennen*, hhv. med tidens vanlige rettskriving og på landsmål. Da tredjeutgaven av *Smaastykker* ble utgitt i 1868, var det dessuten gjort enkelte endringer i teksten. Som jeg kommer tilbake til, er én av disse særlig relevant for spørsmålet om Bjørnsons syn på økonomien.

At fortellingen faktisk er bærer av et didaktisk budskap, virker klart: Alle-rede i samtiden mente den danske kritikeren Carl Rosenberg at teksten «næsten ligner en Parabel» (sitert i Øyslebø 1982, 36). Videre har både Haugan (1985) og Nicolaysen (1997) hevdet at «Faderen» bør forstås i lys av *exemplum*-sjangeren, altså som en moralsk fortelling som har som mål å illustrere et generelt poeng. Spørsmålet om hva som kjennetegner dette budskapet, har vært sentralt for flere av dem som har skrevet om fortellingen, og da spesielt innenfor det som Nicolaysen omtaler som religiøst-moraliserende lesninger av «Faderen».¹⁷ Det skinner ofte gjennom i tidligere analyser en oppfatning om at penger inngår som en bestanddel av tekstens overordnede budskap: Bjørnson-forskeren Arnfinn Åslund hevder for eksempel at Thord forsøker å «kontrollere det 'absolutte', det vil si religiøse ritualer, kirkerommet og sønnens liv, ved å underordne det sitt eget prosjekt, alt skal gjøres til tegn på hans 'storhet', hans makt. Denne kommunikasjonen skal skje ved hjelp av kroner og øre» (1994, 11). Implisitt sies det dermed at penger er noe som står i veien for Thords vekst som menneske, men uten at dette utdypes noe videre, verken av Åslund selv eller andre som har behandlet teksten. Når det gjelder dens budskap, er det derfor de religiøse og/eller moralske forklaringene som har hatt forrang innen «Faderen»-forskningen. Jeg ønsker å vende om på dette ved å la tekstens økonomiske dimensjoner stå i fokus, og så heller supplere med det religiøse der det er relevant.

For nå å begynne å utforske hva som kjennetegner den økonomiske pedagogikken som formidles i «Faderen», mangler historien i utgangspunktet referanser til konkrete hendelser og til den historiske, teknologiske og økonomiske utviklingen. Dermed blir det vanskelig å forankre handlingen i tid. Riktignok får vi vite at daler anvendes som myntenhet, slik at hendelsene dermed må foregå etter at riksdaleren i 1544 ble tatt i bruk som hovedmynt i Danmark-Norge, men utover det kan historien om Thord i prinsippet ha utspilt seg omtrent når som helst forut for 1859.¹⁸ Den knappe, ekstremt fortettede fortellestilen, hvor alt som ikke er helt vesentlig for fortellingen er kuttet ut, medfører dessuten at vi får lite konkret informasjon om det bygdesamfunnet som handlingen springer ut fra. Ikke desto mindre er det åpenbart at det finnes et lokalt makthierarki, hvor alt tyder på at den avgjørende skillelinjen er knyttet til hvem som eier jorden, og

17 Nicolaysen deler inn forskningen omkring «Faderen» i tre hovedkategorier, hhv. estetiserende, kulturhistoriserende og religiøst-moraliserende lesninger (1997, 255–266).

18 Det at Thords sønn skal konfirmeres, antyder riktignok at hendelsene det fortelles om, mest sannsynlig utspiller seg etter 1736, da konfirmasjon ble påbudt ved lov. Det kan her nevnes at Asbjørn Øverås har argumentert for at handlingen i «Faderen» utspiller seg i Nesset prestegjeld i Romsdalen, der Peder Bjørnson var prest i perioden 1838–1852, og videre at historien er inspirert av den lokale storbonden Hans Pedersson Øverås (1781–1869), som i 1838 mistet sin femte og siste sønn (Øverås 1936, 13–150).

som i perioden etter 1814 dermed også ville hatt stemmerett. I praksis ville derfor rike storbønder som Thord og Gudmund Storlien – far til Finns intenderte hustru – ha utgjort en overklasse, høyt hevet over vanlige småbønder. I Norge var denne typen agrar makt noe som primært eksisterte i de rike kornbygdene på Østlandet og i Trøndelag. Selv om de ikke kunne smykke seg med adelstitler, hadde storbøndene her ofte mye til felles med det jordeiende aristokratiet i resten av Europa, med hensyn til makt så vel som selvforståelse: Etter at Ivar Aasen hadde besøkt Orkdal i 1846, beskrev han for eksempel hvordan lokale storbønder tedde seg som var de «en lille Baron eller Lord» (1990, 108).¹⁹ Under småbøndene kom så leilendinger med fast bygsel, som utgjorde et grensetilfelle med hensyn til spørsmålet om eiendomsrett over jorden. Blant de gruppene som ikke selv eide jord, ville deretter de som kunne forsørge seg selv, inkludert husmenn og tjenestefolk, stå over de som ikke kunne det, så som de fattige som Thord til slutt donerer sine penger til.²⁰

Presten er derimot ikke helt enkel å plassere innenfor det lokale hierarkiet jeg her har skissert. Riktignok må han, i kraft av å være Guds lokale representant, ha autoritet og en viktig sosial posisjon på bygden. Stillingen innebærer dessuten at han, i den perioden som Jens Arup Seip har omtalt som embetsmannsstaten (1814–1884), ville ha tilhørt den sosiale og kulturelle makteliten i Norge. For å kvalifisere til presteembetet må han nemlig først ha lært seg latin ved katedralskolen i en av landets største byer, og deretter ha gjennomført de nødvendige teologiske studier ved Det Kongelige Fredriks Universitet i Christiania.²¹ Dermed

19 I denne forbindelse kan det nevnes at Asbjørn Øverås omtaler slekten til Hans Pedersson Øverås som «bondepatriarkar av høgaste rang, med sterk yverklassekjensle», samtidig som følgende beskrivelse sies å være dekkende for storbondens maktposisjon: «Ordninga og styreskikken på garden og i grenda var patriarkalsk-despotisk, fast opbygd med ein grunnfesta vyrnad for garden og 'n'sjolv'. Dette var titelen på gardmannen heime på garden. 'N'sjolv' var høgaste makta på alle gardar, han var første og siste instans i alt, loven og nåden for kone, born, tenarar og husmenn. Han var difor au aristokrat ut i fingerspissane, med ei sjølvkjensle som knapt var sterkare innan nokon annan samfundsklasse» (Jørgen Olafsen-Holm sitert i Øverås 1936, 20, 26).

20 Videre ville også kjønn og alder vært av betydning for individets plassering i bygdehierarkiet, med Östmans ord: «De arbetande männen innehade olika positioner, och en viktig skiljelinje drogs mellan dem som ägde [jord] och de obesuttna. Hushållsposition och jordägande skapade skillnader mellan män – mellan drängen och husbonden – samt mellan män och kvinnor. Också aldern hade stor betydelse» (2006, 90). Som hun påpeker, hvilte dessuten det agrare maktheierarkiet på visse patriarkalske maskulinitetsidealer: For å bli oppfattet som en ekte mann måtte bonden fremstå som selvstendig og autonom – som herre i sitt eget hus, og et godt forbilde for sine undersåtter. Dette forutsatte igjen at han eide sin egen jord og organiserte og tok del i arbeidsfellesskapet på gården. Til tross for at arbeidsdelingen innen jordbruket var langt mindre kjønnsdelt enn det som var tilfellet innen borgerskapet, var det likevel visse former for gårdsarbeid som ble sett på som umandige, og som dermed hovedsakelig ble kvinnes domene – Östman viser her spesielt til arbeid i fjøset og håndtering av melkeprodukter. I og med at ideen om den selvstendige norske odelsbonden spilte en så viktig rolle for de nasjonsbyggende forskerne på å danne et moralsk folk på 1800-tallet, er det mye som taler for at enkelte av elementene ved bondestandens patriarkalske maskulinitetsidealer dermed forplantet seg videre i samfunnet.

21 For en grundig gjennomgang av den teologiske utdannelsen under embetsmannsstaten, se Haanes (1998, 61–109).

FOTO: ARBARK

FIG. 13.2
Der embetsmennene anså sin egen maktposisjon som naturlig og til beste for alle, var ikke dette nødvendigvis en oppfatning som ble delt av de lavere samfunnsklasser. Følgende illustrasjon av «nutidens statsbygning» viser kongen over embetsmannsstanden, over handelsstanden, over arbeiderne. Den ble trykket i «Arbeider-Foreningernes Blad» 4. mai 1850, hvor Marcus Thrane henvendte seg til de som utgjorde det laveste nivået: «Arbeider! Betragt denne bygning, og betenk hvilket taarn af tærende mennesker du har paa dine skuldre!»

ville presten vanligvis ha vært «bygdas eneste studerte mann», for å si det med Sigurd Aa. Aarnes (1993, 20). Alle embetsmenn ble utnevnt av kongen og nøt i tillegg en rekke fordeler, så som automatisk stemmerett og lovbeskyttelse mot oppsigelse, annet enn under helt spesielle omstendigheter.²² Videre kunne resten av befolkningen, som Anne-Lise Seip har påpekt, bli dømt til bøter eller fengselsstraff for å «skjælde [...] paa en Embedsmand» (1997, 52–53). At presten derfor må være en betydelig lokal maktfaktor i «Faderen», blir åpenbart når Thord, mot slutten av deres første møte, sies å dreie luen sin «som vilde han gaa» (Bjørnson 1860, 75). Luen i hånden impliserer her at i møte med embetsstanden er selv bygdens rikeste storbonde underlegen, men når dette er sagt, blir det i løpet av de tre innledende møtene klart at maktforholdet dem imellom i praksis går i sistnevntes favør.

22 I praksis tjente med andre ord prestene under embetsmannsstaten to herrer: Gud og kongen. Som Vidar L. Haanes påpeker, la presteutdannelsen på 1800-tallet ofte minst like stor vekt på lojaliteten mot sistnevnte som mot førstnevnte: «Kirkelig og pedagogisk erfaring synes ikke å ha spilt noen rolle [i teologiutdannelsen], noe som understreker at prestens funksjon først og fremst ble sett i lys av det å være kongens embetsmann, og ikke i å være menighetens hyrde og lærer» (1998, 71).

Storbonden fremstår nemlig som en stolt og hovmodig person, som aktivt nyttiggjør seg av sin formue og sin sosiale anseelse for å heve sønnen opp på bekostning av omgivelsene – noe som igjen vil bidra til å forsterke hans egen og slektens posisjon. At han har klare forventninger om spesialbehandling fra presten, skinner gjennom da han ber om å få Finn døpt på egen hånd på en lørdag – altså uten å måtte dele oppmerksomheten med den gemene hop som døpes i fellesskap på søndagen – og dernest da han vil forsikre seg om at sønnen skal være aller fremst på kirkegulvet under konfirmasjonen. Følgende kommentar kan leses som en skjult trussel om hva manglende samarbeidsvilje kan føre til: «Jeg vilde ikke betale Præsten, før jeg hørte, hvad Nummer han fik paa Kirkegulvet» (Bjørnson 1860, 76).²³ Som belønning for at hans ønsker oppfylles, betaler Thord til gjengjeld mer enn han egentlig behøver: Da Finn skal gifte seg, gjør han et poeng ut av å gi presten tre daler enda vielsen bare koster én. Selv om storbonden tilsynelatende svarer litt brydd da presten påpeker dette – «Vet det nok; men han er mit eneste Barn, – vilde gjerne gjøre det vel» (Bjørnson 1860, 76) – er det ingen tvil om at det han i realiteten gjør, er å demonstrere sin velstand. Sett i sammenheng med de tidligere nevnte vertikale båndene som regulerte samhandling mellom individer med ulik status innad i standssamfunnet, kan man dessuten lese det at Thord betaler for mye, som en paternalistisk strategi som bidrar til å sette presten i taknemlighetsgjeld. Samtidig er sistnevnte som embetsmann i bunn og grunn en outsider innenfor bygdeuniverset, og han vil derfor være spesielt avhengig av å holde seg på god fot med den lokale makteliten.²⁴ Når alt kommer til alt, fremstår derfor Thords økonomisk betingede makt som viktigere enn prestens religiøst og standsmessig funderte autoritet. Sagt på en annen måte: Innenfor bygdeuniverset i «Faderen» trumfer jordisk eiendomsrett i dette livet både løftet om adgang til himmelen i etterlivet og den betydelige makten som følger av å tilhøre en latinkyndig, urban samfunnselite.

Når det gjelder presten, får vi ikke vite mye om hvordan han opplever møtene med Thord. Sett i lys av tekstens konklusjon, kan kommentaren som avslut-

23 Det moralsk problematiske ved at Thord vil betale for at sønnen skal bli førstemann på kirkegulvet, blir enda tydeligere hvis en tar høyde for omstendighetene rundt Øyvind Pladsens konfirmasjon i *En glad Gut* (1860). Når husmannsgutten Øyvind til slutt får lov til å stå fremst – etter først å ha tatt til seg den lekser i ydmykhet som skolemester Baard utsetter ham for – fremstår dette som et tydelig forsvar for en meritokratisk samfunnsorden, hvor det avgjørende er personlig innsats og dugelighet, ikke ens foreldres posisjon i det sosiale hierarkiet.

24 Med Jens Arup Seips ord: «Embetsmannen var satt over og utenfor den øvrige del av folket – utenfor bysamfunnet og utenfor bondesamfunnet. Hans funksjon var annerledes; han produserte ikke, men administrerte. Hans inntekt kom som gasje eller sportler; dermed var hans levevilkår mer eller mindre uavhengig av de omskiftelser bondens naturaløkonomi og bymannens markedsøkonomi førte med seg. Denne økonomisk betingede isolasjon var kombinert med en kulturell. Embetsstanden var på mandarin-vis avsondret fra det store flertall av velgerne. Gjennom sin utdanning var den skyhøyt hevet over alle andre» (1997, første del, 65).

ter deres første møte, riktignok leses som en implisitt kritikk av storbondens hovmodige livsførsel: «Da reiste Præsten sig; 'endu dog dette', sagde han og gik lige bort til Thord, tog hans haand og saa ham inn i Øinene: 'give Gud, at Barnet maa blive dig til Velsignelse!'" (Bjørnson 1860, 75). Videre er det kanskje mulig å lese inn en kritisk undertone i flere av prestens andre utsagn, så som hans påpekning av at Thords sønns tilkommende er «Bygdens rigeste Gjente» samt i det spørsmålet han gjentar tre ganger i løpet av fortellingen: «Er der ellers Noget?» (Bjørnson 1860, 75–76). Kanskje tyder spørsmålet på at presten venter seg noe *mer* av Thord – noe han ikke makter å leve opp til så lenge han bare opplever fremgang i livet. Om så er tilfellet, sørger han uansett for å ordlegge seg på en så vag måte at det ikke er noen risiko for å fornærme samtalepartneren. Ved flere anledninger understreker dessuten fortelleren at han tier, noe som kan gi inntrykk av at han har noe på hjertet som han holder tilbake. Hvorom allting er: I praksis oppfyller presten lydig storbondens ønsker og tar imot hans penger uten å mukke. Om han bør leses som en motsetning til Thord, er hans opposisjon i så fall så spak og uuttalt at den knapt er merkbar. Dermed fremstår han også mer som et speil som tillater storbonden å fremvise sin menneskelige vekst, enn som en igangsetter eller aktiv pådriver for denne veksten.

Uavhengig av hvordan vi skal forstå prestens rolle, gjør fortellingen det altså klart at det først er da lykken hans vender som følge av sønnens død, at Thord endrer seg som menneske. Mer konkret er det to ting som skjer: For det første frir han seg fra sitt hovmod; for det andre gir han avkall på halvparten av sitt jordiske gods og gull. Her er vi ved kjernen av det økonomiske budskapet i «Faderen». Ikke slik å forstå at Bjørnson faktisk forventer at leserne skal donere (halvparten av) det de eier til de fattige – den åpenbare oppfordringen er snarere at vi som individer ikke må la begjæret etter penger, ære og innflytelse komme i veien for det som virkelig betyr noe i livet, samtidig som vi må etterstrebe dyder som selvbeherskelse og måtehold. Denne økonomiske læren har langt mer til felles med religiøst funderte måteholdsidealer enn den har med den frihandelsvennlige, markedliberalistiske tenkningen som i norsk sammenheng spesielt forbindes med mannen som Bjørnson – som vi allerede har sett – anså som Wergelands fremste motsetning, Anton Martin Schweigaard.²⁵ Mer spesielt er en åpenbar intertekst for «Faderen» Jesu krav til den rike mannen om å selge det han eier, og gi til de fattige (Mark 10:17–31; Luk 18:18–30). Her er det

25 Jens Arup Seips formulering gir en indikasjon om den omfattende praktiske betydningen det statsøkonomiske fagfeltet Schweigaard bygget opp fikk i norsk sammenheng: «Den moderne statsøkonomi var allerede etablert og stivnet i sine hovedtrekk på europeisk grunn da Schweigaard i 1840 tilkjempet seg lærestolen ved universitetet [...]. *Dens teorier ga ikke bare grunnlaget for den økonomiske liberalisme, men gjennomtrengte all politisk og sosial tenkning i tiden*» (1997, første del, 102; min utheving).

dessuten verdt å merke seg at Bjørnson, kort tid før han skrev «Faderen», hadde lest og latt seg inspirere av den pietistiske tyske teologen Ludwig Hofacker, hvis samlede predikener var utgitt på norsk i 1852 og 1857. Med utgangspunkt i Bjørnsons egne ord til Christen Collin har tidligere forskere derfor ofte trukket frem begrepet «Lidelsernes Høiskole» (Hofacker 1857, XXVII) som en nøkkel for å forstå hvordan Thord vokser gjennom motgangen han opplever.²⁶ Det Bjørnson-forskningen derimot ikke har tatt høyde for, er at det ikke bare er synet på menneskelig vekst gjennom lidelse som er avgjørende for «Faderen». Hofackers predikener gjennomsyres nemlig også av et ekstremt negativt syn på alt jordisk gods og gull; med hans egne ord:

Og, hvad skal jeg sige om dem, som offentligt og paa en grov Maade ere fangne i Baals Tjeneste, som maaske gaae i Kirken, erfare Naadens Dragelser, maaske sige Ja og Amen til Ordets Prædiken og rose et Foredrag, – men alligevel ikke gjøre Omvendelse, ikke forandres i Hjertet, forblive som hidtil, og vandre sine gamle kjødelige Veie, og have sine Omsorger, sine Penge, sin Mammon, sine Lyster og Tilbøieligheder, sin fordærlige Ære hos denne Verdens Børn, og de Ugudelige, af hvem de bleve lokkede, kjærere end Gud, saaledes at det ikke hos dem kommer til nogen Omvendelse? (Hofacker 1857, 494–495)

Hofackers svar på dette retoriske spørsmålet viser med all tydelighet at for ham er det rett og slett umulig å kombinere søken etter rikdom med et sant kristenliv: «Paa den Maade opdynger man Løgn og Frækhed til Vredens Dag» (1857, 495). Dette synet på penger er åpenbart av betydning for å forstå Thords utvikling. Ikke dermed sagt at Bjørnson går like langt som den tyske predikanten i sin fordømmelse av «Mammon», men hans økonomiske pedagogikk, slik vi møter den i «Faderen», kan uansett beskrives som et ideal om måtehold fundert på sterke religiøse og etiske impulser – et ideal som altså gikk på tvers av samtidens markedsvennlige økonomiske liberalisme. Der det å tilrettelegge for nasjonens økonomiske vekst for samfunnsøkonomer som Schweigaard var et mål i seg selv, var dette for Bjørnson underordnet spørsmålet om pengenes potensielt skadelige innvirkning på individnivå. Sagt på en annen måte: For førstnevnte var hovedmålet en velfungerende økonomi, for sistnevnte å danne moralske individer. Uten sammenligning for øvrig kan det samme kanskje sies om Bjørnson som det makroøkonomiens far, britiske John Maynard Keynes, sa om sin lærer ved Universitetet i Cambridge, økonomen Alfred Marshall: «it was only through Ethics that he first reached Economics» (1956, 47).

26 Begrepet anvendes i bokens innledning for å illustrere Hofackers personlige vekst i møte med den alvorlige sykdommen som endte opp med å ta livet av ham i en alder av 30. Om hans betydning for Bjørnson i perioden da «Faderen» ble skrevet, se f.eks. Collin (1923, 312–314), Bull (1923, 505), Amdam (1969, 124–126) og Nicolaysen (1997, 250).

Sett fra dagens perspektiv fremstår en slik religiøst fundert økonomiske lære unektelig en smule utdatert. Problemet er ikke først og fremst dens naivitet, men snarere at den så eksplisitt er utformet i tilknytning til den førmoderne bondeøkonomien, slik den fungerte *forut* for de omfattende transformasjonsprosessene som allerede hadde begynt å endre bondestanden da Bjørnson skrev «Faderen». Hvis man tar tekstens økonomiske budskap på alvor, er det en rekke spørsmål som tvinger seg frem: Det er vel og bra at Thord gir bort halvparten av formuen som følge av den personlige veksten han har gjennomgått, men hva bør han egentlig gjøre med den andre halvparten? Kan han for eksempel bruke resten av formuen på å kjøpe en mindre gård, eller er det å eie jord i seg selv moralsk problematisk? Er det legitimt for Thord å sette resten av det han eier i banken eller å investere dem i verdipapirer, eller vil dette også medføre at han «opdynger [...] Løgn og Frækhet til Vredens Dag», for å si det med Hofacker? Eller sett at tidligere nevnte Gudmund Storlien hadde planer om å starte opp et lokalt meieri: Ville det vært moralsk høyverdig eller klanderverdig å hjelpe ham til å få de nødvendige startlån ved å stille som garantist? Ville det å etablere nye næringsveier i bygden være en samfunnsgagnlig gjerning som kunne føre til økt velstand for alle, eller ville det bare medført at «Mammon» og profittjag fikk fotfeste i sognet? Med andre ord: Hvilke former for handling innenfor en virkelighet definert av markedsøkonomiske prinsipper er det egentlig mulig for Thord å foreta seg *uten* å bryte med de normene for moralsk økonomisk oppførsel som Bjørnson forfekter i teksten? Lar økonomisk virksomhet og kristentro seg i det hele tatt forene – og i så fall, under hvilke forutsetninger – eller stod de i skarp motsetning til hverandre?²⁷ Om dette sier «Faderen» intet.

«Faderen» (1868): ... til kløktig investering?

For å oppsummere diskusjonen så langt formidler altså «Faderen» et økonomisk budskap med klare religiøse aspekter, men uten å ta stilling til hvordan den samtidige urbane økonomiske virkeligheten var i ferd med å transformere bondestanden. I den grad teksten målbærer et samfunnskritisk aspekt, er det dermed

27 Max Webers tese i *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd* (1904–05) er at kapitalismen som økonomisk system oppstod i forlengelsen av den asketiske puritanismens kallsfølelse. I denne forbindelse kan det nevnes at haugianerne var dem som i Norge på 1800-tallet gikk lengst i å formulere et positivt, religiøst fundert syn på handel og næringsvirksomhet. For dem ble ikke bare kristentro oppfattet som forenelig med økonomisk entreprenørskap, men det ble nærmest ansett som en plikt for sanne kristne å starte næringsvirksomhet for å gi arbeid til de trengende, samt å forvalte de ressursene de mente de hadde fått av Gud til beste for fellesskapet (Grytten 2014, 51). Når Bjørnson i 1857 lot tittelkarakteren i *Synnøve Solbakken* komme fra en haugiansk familie, men uten at det i teksten blir gjort noe poeng ut av at deres syn på økonomiske spørsmål, er dette nok en indikasjon på at det først var mot slutten av oppholdet i Bergen i 1859 at økonomiske problemstillinger ble viktige innenfor forfatterskapet hans.

ikke markedsøkonomien den kritiserer, men snarere de hierarkiske maktforholdene innad i den eldre bondeøkonomien. I Bjørnsons skjønnlitterære forfatter-skap dukker eksplisitt markedsøkonomiske tematikker primært opp fra og med midten av 1860-tallet, og da spesielt i tekster som «Jernbanen og Kirkegaarden» (1866) og *En Fallit* (1875). Ikke desto mindre vil jeg ikke slippe «Faderen» ennå. Da den tredje utgaven av *Smaastykker* ble publisert i 1868, var det nemlig gjort enkelte mindre endringer i teksten. Kun én av disse er av videre betydning, men denne er til gjengjeld svært interessant sett fra et økonomihistorisk perspektiv. Opprinnelig ble Thords valg om å donere bort halvparten av inntektene fra salget av gården nemlig presentert på følgende måte: «Da sagde Thord: 'Jeg har noget med, som jeg gjerne vilde give til de fattige' – han reiste sig, lagde Penge paa Bordet og satte sig atter» (Bjørnson 1860, 77). I utgaven fra 1868 er dette endret til «Da sagde Thord: 'Jeg har noget med, som jeg gjerne vilde give til de fattige; *det skulde gjøres til et legat og bære min Søns Navn;*' – han reiste sig, lagde Penge paa Bordet og satte sig atter» (Bjørnson 1868, 25–26; min utheving).

Denne tilføyelsen er noe overraskende knapt blitt kommentert av Bjørnson-forskerne. Unntaket er Olaf Øyslebø, som treffende hevder at endringen bidrar til å stille Thords beslutning om å hjelpe de fattige i et nytt og ikke utvetydig fordelaktig lys: Der handlingen hans opprinnelig fremstår som en god gjerning, foretatt helt uten baktanker, gjør referansen til et legat i sønnens navn at det kommer et snev av kalkulering over slutten på «Faderen» – med Øyslebøs ord: «ydmykheten kommer ikke til sin rett som før» (1982, 158).²⁸ Det er som om det ikke lenger er nok kun å gi til de fattige – den nye ordlyden indikerer at Thord ønsker å holde Finns navn (og derigjennom sitt eget slektsnavn) levende for ettertiden. Uansett om det er dette han er ute etter eller ikke, vil opprettelsen av et legat dessuten bidra til å gi ham selv status som en nestekjærlig giver. Kynisk anlagte lesere kan dermed lett tenke at når Thord etter sønnens død kvitter seg med deler av formuen, er det først og fremst for å iscenesette og fremvise sin egen fromhet og nestekjærlighet overfor omgivelsene, og eventuelt også overfor sin herre og skaper.

Øyslebø er derfor skeptisk til Bjørnsons tilføyelse, som han mener «innsnevrer gyldigheten i novellen» (1982, 157). Dette kan så være, men i mine øyne er det mer produktivt å utforske hva legat-referansen egentlig har å si i praksis. Effekten av referansen er nemlig ikke bare at Thords personlige hensikter fremstår som langt mer tvetydige, men også at det som i utgangspunktet var en engangshendelse –

28 Kanskje var det også en lignende innsikt som lå til grunn for Per Amdams korte bemerkning om at legatreferansen svekker «den bibelske tanke» (1969, 157), men han utdyper ikke påstanden. Legatet nevnes også kort i Nicolaysen (1997, 252–253).

en ser for seg presten som en kveld tar seg en rundtur til egnens trengende med pengesekken over skulderen – blir forvandlet til en langt mer kompleks transaksjon. Selv om legatet har røtter langt bakover i historien (jf. Woxholth 2001, 24–26), får nemlig denne stiftelsesformen automatisk en lang rekke konsekvenser så snart et samfunn begynner å bevege seg i markedsøkonomisk retning. Forut for midten av 1800-tallet var da også legater i all hovedsak et urbant fenomen.²⁹ Dette er det primært to grunner til. På den ene siden manglet den tradisjonelle bondeøkonomien den nødvendige infrastrukturen som trengtes for å drifte legater – hva dette innebærer, vil snart bli klargjort. Dessuten fantes det andre former for lokale sikkerhetsnett for de trengende, slik det ble antydnet i diskusjonen om vertikale paternalistiske bånd i standssamfunnet. Den økningen i antallet legater i bondestanden utover på 1800-tallet som kan leses ut av Nicolai Nicolaysens oversiktsverk over norske stiftelser (jf. note 29), kan derfor sees som en direkte konsekvens av at disse tradisjonelle formene for sosialomsorg ble utsatt for press i møtet med markedsøkonomiens inntog.

I og med at private stiftelser i Norge kun i liten grad var underlagt offentlig regulering forut for stiftelsesloven av 1980, er det vanskelig å si akkurat hvordan Thords legat i sønnens navn ville ha artet seg i praksis, og hvordan det kunne ha blitt forvaltet. Ikke desto mindre ville opprettelsen av en hvilken som helst type stiftelse – i nyere tid definert som «en formuesverdi som ved testament, gave eller annen rettslig disposisjon selvstendig er stilt til rådighet for et bestemt formål av ideell, humanitær, kulturell, sosial, utdanningsmessig, økonomisk eller annen art» (Stiftelsesloven, § 2 første punktum, 2001) – for det første automatisk innebære en utstrekning over tid, altså en slags rituell gjentakelse av den opprinnelige donasjonen. I praksis må det derfor vedtas vedtekter som klargjør legatets formål og fastsetter kriterier for hvem som kvalifiserer til støtte: Er støtten ment for alle fattige eller kun for noen utvalgte grupper – det være seg familier, enslige, eldre, enker, ugifte kvinner, alenemødre, foreldreløse, evnerike ungdommer, de som var forhindret fra å arbeide på grunn av sykdom eller arbeidsulykker? Det må også bestemmes hvordan midlene skal anvendes: Skal det bygges egne hjem for de som ikke hadde noe sted å bo; skal det deles

29 Følgende påstand fra Ida Bull er relevant i denne forbindelse, selv om hun ikke fokuserer på legater som sådan, men mer generelt på ulike former for sosialhjelp i andre halvdel av 1700-tallet: «Almshouses, which were financed by private gifts, and poorhouses, which were usually jointly financed by public and private means, along with other institutions for poor people to be maintained or put to work, *only existed in cities*» (2014, 76; min utheving). Går man til antikvar og arkeolog Nicolai Nicolaysens omfangsrike fembindsverk om norske stiftelser (de tre første bind utgitt i 1858, fjerde bind i 1875 og femte bind i 1894), vil man se at til tross for at Bull er litt for bastant – som oversikten som innleder tredje bind viser, finnes det enkelte legater også i rurale strøk før midten av 1800-tallet – stemmer påstanden i hovedsak (Nicolaysen 1858, IX–XXIV).

ut Bibler, klær eller matvarer; skal det kjøpes inn skolebøker; skal det opprettes lokalt bibliotek; skal det deles ut faste pengebeløp til de trengende, og i så fall hvor store og hvor ofte? I tillegg må det også bestemmes hvordan søknads- og utdelingsprosessen skal foregå. For å få til dette er det nødvendig å utnevne minst én person (for eksempel presten) eller en større bestyrelse for å sørge for driften av legatet, og det ville videre være naturlig å lønne eller honorere den eller de involverte for arbeidsinnsatsen.

Det aller viktigste poenget er likevel det følgende: Siden legater deler ut midler på regelmessig basis, for eksempel en gang i året, vil det *ikke* være formålstjenlig å donere bort de pengene Thord overbrakte presten. Snarere vil all logikk tilsi at det aktuelle beløpet ble gjort til legatets grunnkapital, som så ville blitt forvaltet på best mulig måte. Her er vi ved én av årsakene til at legatformen var lite utbredt i bondemiljøer forut for midten av 1800-tallet: De manglet rett og slett tilgang til institusjoner for plassering av midler. Tore Pryser har for eksempel hevdet om utbredelsen av sparebanker i Norge at «[r]undt 1840 var det berre 4 av [landets totalt] 25 sparebankar på bygdene. Gjennombrøtet kom i 1840-åra, og av 90 sparebankar i 1850 var heile 58 bygdebankar» (1999, 143). Dermed blir det altså mulig å plassere oppsparte formuer i annet enn ens egen gård, noe som får Jostein Nerbøvik til å konkludere som følger: «I bygd etter bygd vart sparebanken den viktigaste inngangsporten til pengesamfunnet» (1999, 30).

Som følge av samferdselsutbyggingen på 1850-tallet, med nyvinninger som jernbane, dampskip og telegraf samt omfattende veiprosjekter, kom bygdene i tettere kontakt med de større byene. Dermed ville det også ha blitt enklere for den lokale legatbestyrelsen å investere grunnkapitalen sin, noe som gjorde det mulig å oppnå langt større avkastning enn det vanlige bankinnskudd gav. Hvis denne typen spekulantvirksomhet ikke var noe bestyrelsens medlemmer selv følte seg kompetente til å bedrive, kunne en ha tydd til hjelp fra profesjonelle mellommenn, for eksempel bankierer i Christiania. Her var likevel risikoen for feilinvesteringer til stede, noe som i verste fall kunne ruinere legatet. Men selv om legatbestyrelsen var av den forsiktige sorten som totalt unngikk å investere i verdipapirer, og heller satt grunnkapitalen i den lokale banken, så var også sparebankene underlagt markedets svingninger – og dem var det mange av på 1800-tallet, med økonomihistorikeren Trond Grams ord: «I Norge var finansielle kriser en del av hverdagen for mange. Særlig på 1800-tallet, da de oppstod omtrent hvert tiende år eller så: 1847, 1857, 1864, slutten av 1870- og 80-årene, 1899–1905» (2015, 10). Grunnen til at Norge ikke fikk sin første faktiske bankkonkurs før Haugesund Arbeideres Sparekasse gikk under i 1885, var at staten, gjennom den tidligere nevnte Hypotekbanken, i perioden 1876–1879 utstedte

flere kriselån for å redde en rekke sparebanker i bygdene på Østlandet. Sparebankene på 1800-tallet var med andre ord langt fra alltid trygge tilholdssteder for kundenes oppsparte skilling. Dette illustrerer et mer generelt poeng: En kunne like det eller mislike det, men så snart markedsøkonomien begynte å bre om seg, spredde dens logikk seg med tilsynelatende nødvendighet til stadig nye områder av samfunnet.

Dette bringer oss tilbake til legatets grunnkapital: Uansett hvordan midlene ble plassert, ville det kun ha vært deler av den årlige avkastningen som ble fordelt blant de fattige – foruten å dekke løpende utgifter og eventuelle honorarer til bestyrelsen.³⁰ På den måten ville forhåpentligvis legatets grunnkapital vokse, slik at det kunne fortsette sitt gode arbeid i lang, lang tid – og slik at stadig nye generasjoner av fattige ville få anledning til takknemlig å ta Thords slektsnavn i sin munn, også etter at han selv en gang gikk bort. Sagt på en annen måte: Der donasjonen i 1859-utgaven fremstår som en *god gjerning* i tråd med Jesu' lære, fremstår opprettelsen av legatet i 1868-utgaven snarere som en *investering* i et ettermæle som nestekjærlig giver – et ettermæle som vil vokse i takt med at den opprinnelige donasjonen forrenter seg. Innenfor markedsøkonomiens logikk smelter gavmildhet og kalkulasjon sammen slik at det blir vanskelig å se hvor førstnevnte slutter og sistnevnte tar til.

Avslutning

Hvordan skal vi så forstå det at Bjørnson valgte å endre Thords planer for hvordan pengene til de fattige skulle anvendes? Som vi har sett, fremstår ikke legattillegget som helt gjennomtenkt, all den tid det bidrar til å så tvil om storbondens motiver og derigjennom dybden i hans menneskelige vekst. Slik Øyslebø hevder, risikerer revisjonen dermed å undergrave den opprinnelige tekstens åpenbare didaktiske budskap om nødvendigheten av økonomisk måtehold for å leve et moralsk liv. Det tidligere Bjørnson-forskere derimot ikke har tatt høyde for, er at tillegget kan leses i lys av de store økonomisk funderte samfunnsendringene som var i ferd med å transformere det norske jordbruket, men som den opprinne-

30 Beskrivelsen av legatet som godseieren Morten Coldevin fikk opprettet i Dønnes i Nordre Helgeland prosti i 1818, er typisk for mange av de legatene Nicolai Nicolaysen omtaler i sitt fembindsverk: «Morten Coldevin legerede ved Testam. af Septbr. 1818 [...], 1000 Rdlr., horaf [sic] Renterne aarlig skulde uddeles blandt de mest Trængende» i sognet (1858, 821). At Bjørnson selv var innforstått med at det bare var rentene som ville ha blitt anvendt, skinner klart gjennom i hans *Det flager i byen og på havnen* (1884), hvor leserne på et tidspunkt får høre at «Foreningen til Hjælp for trængende Barselkvinder» har mottatt «et Legat stort 10.000 Kroner, hvoraf den skal nyde Renterne» (Bjørnson 1884, 462). Legatet som stiftelsesform er også av betydning for det av Bjørnsons sene dramaer som mest eksplisitt kretser omkring økonomiske problemstillinger, *Daglannet* (1904).

lige utgaven av «Faderen» altså ikke hadde tatt inn over seg. Uavhengig av hva Bjørnson selv kan ha intendert med endringen, så er det som om legatpreferansen fungerer som et forstyrrende, markedsøkonomisk fremmedelement innenfor den tradisjonelle bondeøkonomien som handlingen springer ut av. Dermed kan den reviderte utgaven av «Faderen» leses som et forsiktig og noe famlende forsøk på å modernisere den økonomiske pedagogikken Bjørnson først hadde formulert i skjønnlitterær form i 1859, slik at den skulle forbli relevant. Her er det viktig å merke seg at heller ikke utgaven fra 1868 tar stilling til dette fremmedelementet: Teksten verken bejubler det eller fordømmer det – den bare antyder at det finnes. Av denne grunn finner man heller ikke i den reviderte utgaven av «Faderen» råd om hvordan leserne burde forholde seg til markedsøkonomiens muligheter, utfordringer og moralske dilemmaer. Dette er derimot problemstillinger som skal vise seg avgjørende for verk som «Jernbanen og Kirkegaarden» (1866) og *En Fallit* (1875): Førstnevnte er den teksten i Bjørnsons forfatterskap som mest eksplisitt tematiserer sammenstøtet mellom den gamle bondeøkonomien og den nye markedsøkonomien, mens sistnevnte vender seg mot motsetningene og livsvilkårene innenfor den sosiale klassen som for alvor vinner frem i kjølvannet markedsøkonomiens fremvekst, handelsborgerskapet.

LITTERATUR

- Amdam, Per. 1969. *Bjørnson og kristendommen, 1832–1875. Selvhevdelse, selverkjennelse*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bjerck Hagen, Erik. 2019. *Norsk litteratur 1830–1875. Romantikk, realisme, modernisme*. Oslo: Dreyer.
- Bjørnson, Bjørnstjerne. 1860. *Smaastykker*. Bergen: Ed. B. Giertsen's Forlag.
- Bjørnson, Bjørnstjerne. 1868. *Smaastykker*, tredje opplag. Bergen: Ed. B. Giertsen's Forlag.
- Bjørnson, Bjørnstjerne. 1884. *Det flager i byen og på havnen*. København: Gyldendalske Boghandels Forlag.
- Bjørnson, Bjørnstjerne. 1912. *Artikler og taler*, første bind. Kristiania og København: Gyldendal.
- Brandes, Georg. 1883. *Det moderne Gjennembruds Mænd*. København: Gyldendal.
- Brautaset, Camilla, Gunhild J. Ecklund og Lars Fredrik Moe Øksendal. 2019. *Børsen: Markedsplass og møteplass 1819–2019*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bull, Francis. 1923. «Bjørnstjerne Bjørnson». I *Norsk litteraturhistorie*, fjerde bind, 453–692. Oslo: Aschehoug & Co.
- Bull, Ida. 2014. «'All of My Remaining Property I Donate to the Poor...': Institutions for the Poor in Norwegian Cities During the Eighteenth Century». *Scandinavian Economic History Review* 62(1): 75–93.
- Collin, Christen. 1923. *Bjørnstjerne Bjørnson. Hans barndom og ungdom. Anden del*. Annen utgave. Kristiania: H. Aschehoug & Co.
- Fodstad, Lars August. 2021. «Man as Extension of Media. Finance and Fiction in Bjørnstjerne Bjørnson's *En Fallit*». *Scandinavian Studies* 93(3): 405–430.
- Gjerdåker, Brynjev. 2002. *Norges landbrukshistorie III, 1814–1920*. Oslo: Samlaget.
- Gram, Trond. 2015. *Fallitt: Norske finansielle kriser*. Oslo: Res Publica.
- Grytten, Ola Honningdal. 2014. «Haugianere som næringslivsaktører». I: *Gud og mammon – religion og næringsliv*, redigert av Bjørg Seland, 46–66. Oslo: Cappelen Damm.
- Grytten, Ola Honningdal og Arngrim Hunnes. 2016. *Krakk og kriser i historisk perspektiv*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk

- Gullestad, Anders M. Kommer i 2022. «'Tiderne er svære nu': Den økonomiske krisen i Bjørnsons *En Fallit*». I *Det mediale gjennombruddet*, redigert av Anders Skare Malvik, Frode Lerum Boasson og Silje Warberg, 30 s. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Haugen, Jørgen. 1985. «Bjørnstjerne Bjørnson: 'Faderen'. Fortellestrategi og leserfordommer». *Skoledokument/Fagforum* 20B: 3–6.
- Hodne, Fritz. 1981. *Norges økonomiske historie 1815–1970*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag.
- Hodne, Fritz og Ola Honningdal Grytten. 2000. *Norsk økonomi i det 19. århundre*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Hoem, Edvard. 2009. *Villskapens år: Bjørnstjerne Bjørnson 1832–1875*. Oslo: Oktober.
- Hofacker, Ludwig. 1857. *Prædikener paa alle Søn- og helligdage tilligemed andre Taler*. Oversatt av Andreas Grimelund. Christiania: J. W. Cappelen.
- Haanes, Vidar L. 1998. «Hvad skal da dette blive for prester?» *Presteutdanning i spenningsfeltet mellom universitet og kirke, med vekt på modernitetens gjennombrudd i Norge*. Trondheim: Tapir.
- Johannesen, Georg. 1990. «Den glemte Bjørnson. Prolegomena to the Study of Bearstar Bearson». *Agora* 8(1/2): 5–59.
- Keynes, John Maynard. 1956. *Essays and Sketches in Biography*. New York: Meridian Books.
- Landstad, Magnus Brostrup. 1853. *Norske Folkeviser*. Christiania: Chr. Tönsbergs Forlag.
- Langås, Unni. 2003. «Litterære tårer. Et aspekt ved Bjørnsons bondefortellinger». *Norsk Litteraturvitenskapelig Tidsskrift* 6(2): 137–152.
- Lunde, Johs. 1967. «Økonomisk krise og moralsk drama: 'En Fallit' i lys av Bjørnsons inntrykk fra den økonomiske krisen i Bergen 1857–59». *Edda* h. 2.: 90–106.
- Nerbøvik, Jostein. 1999. *Norsk historie 1860–1914. Eit bondesamfunn i oppbrot*. Oslo: Samlaget.
- Nicolaysen, Bjørn Kvalsvik. [1994] 1997. «Frelseslære og lagnadstru: Bjørnsons 'Faderen' som nasjonal allegori». I *Omvegar fører lengst: Stykkvise essay om forståing*, 246–274. Oslo: Samlaget.
- Nicolaysen, Nicolai. 1858. *Norske Stiftelser: Samling af Fundsatser, Testamenter og Gavebreve, samt historisk-statistiske Efterretninger, vedkommende milde Stiftelser i Kongeriget Norge*. Tredje bind. Christiania: Chr. Tönsbergs Forlag.
- Pedersen, Frode Helmich. 2017. *Bjørnstjerne Bjørnsons samtidsdrama*. Oslo: Vidarforlaget.
- Pryser, Tore. 1999. *Norsk historie 1814–1860. Frå standssamfunn mot klassesamfunn*. Oslo: Samlaget.
- Sandvik, Pål Thonstad. 2018. *Nasjonens velstand: Norges økonomiske historie 1800–1940*. Bergen: Fagbokforlaget
- Seip, Anne-Lise. 1997. *Aschehougs Norgeshistorie. Bind 8: Nasjonen bygges, 1830–1870*. Oslo: Aschehoug.
- Seip, Jens Arup. 1971. *Ole Jacob Broch og hans samtid*. Oslo: Gyldendal.
- Seip, Jens Arup. [1974/1981] 1997. *Utsikt over Norges historie*. Oslo: Gyldendal.
- Sejersted, Francis. 1993. *Demokratisk kapitalisme*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Slagstad, Rune. 1998. *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax Forlag.
- Sniderman, Alisa. 2015. *The Modern Stage of Capitalism: The Drama of Markets and Money (1870–1930)*. Doktoravhandling, Harvard University.
- Stiftelsesloven. *Lov om stiftelser av 15. juni 2001 nr. 59*. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2001-06-15-59>.
- Sørensen, Øystein. 1997. *Bjørnstjerne Bjørnson og nasjonalismen*. Oslo: J.W. Cappelen Forlag.
- Tranberg, Anna og Knut Sprauten (red.). 1996. *Norsk bondeøkonomi 1650–1850*. Oslo: Samlaget.
- Undheim, Inga. 2013. «Til seters – Synnøve Solbakken som nasjonalroman». I *Den engasjerte kosmopolitt. Nye Bjørnson-studier*, redigert av Liv Bliksrud, Giuliano D'Amico, Marius Wulfsberg og Arnfinn Åslund, 217–234. Oslo: Novus Forlag.
- Woxholth, Geir. 2001. *Stiftelser: Etter stiftelsesloven 2001*. Oslo: Gyldendal.
- Östman, Ann-Catrin. 2006. «Bonden». I: *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*, redigert av Jørgen Lorentzen og Claes Ekenstam, 77–111. Södertälje: Gidlunds Förlag.
- Øverås, Asbjørn. 1936. *I Bjørnsons fote-far. «Faderen» og «En glad gut»*. Oslo: Gyldendal.
- Øyslebø, Olaf. 1982. *Bjørnsons bondefortellinger. Kulturhistorisk eller allmennmenneskelig diktning?* Oslo: Gyldendal.
- Aarnes, Sigurd Aa. 1993. «Prestegården som kultur-sentrum og Henrik Wergeland som folkeopplyser». *Bokvennen* 4: 20–23.
- Aasen, Ivar. [1917] 1990. *Reise-erindringer og reise-indberetninger 1842–1847*, ved Halvdan Koht. Voss: Vestanbok Forlag.
- Åslund, Arnfinn. 1994. «Den moderne Bjørnson». I: *Bjørnson i nytt lys*, redigert av Arnfinn Åslund, Knut Imerslund og Jakob E. Ågotnes, 5–14. Follebu: Aulestad forlag.
- Åslund, Arnfinn. 2009. *Litteraturens land. Litterær nasjonalitet hos Bjørnson 1856–1859*. PhD-avhandling, Universitetet i Oslo.

«En skandinavisk Nationalitet» som litterært prosjekt: 1840-årenes transnasjonale offentlighet i Norden

RUTH HEMSTAD

Høsten 1842 åpnet norskfødte Georg Henrik Jæger sin skandinaviske Boghandel i Store Købmagergade i København. Som bokhandler og forlegger traff han en nerve i tiden, og han bidro selv aktivt til å bygge opp under de «skandinaviske Sympathier for en literair Tilnærmelse», som det het i hans *Skandinavisk Forlags-catalog*, utgitt halvårlig fra høsten 1843 (1843, 3). Katalogen skulle gi en oversikt over «de tre Rigers literaire Frembringelser eller rettere sagt, den skandinaviske Literatur» (1843, 3). Jæger utga selv en rekke svenske, norske og islandske bøker for et dansk og skandinavisk marked, dels i tett samarbeid med det nyetablerte Skandinavisk Selskab i København. Selskabet og den skandinaviske Boghandel var viktige noder i den litterære og mediale infrastruktur som den pan-skandinaviske bevegelsen var iherdige pådrivere for, og de mange litterære initiativene var en del av det som nærmest kan kalles en pan-skandinavisk litterær raptus på 1840-tallet.

Målet for mange av aktivistene i den pan-skandinaviske bevegelsen var, som det het i en noe tilspisset form i et svensk oppslagsverk allerede i 1848, «att utveckla känslan af en nationalitet, icke Svensk, Norsk, Dansk, utan Skandinavisk» (*Svenskt konversationslexikon* 1848, 547–548). Her – som så ofte i den pan-skandinaviske retorikken – ble en felles skandinavisk nasjonalitet og nasjon stilt opp som et moralsk etterstrebellesverdige mål. Om det skandinaviske ikke alltid ble definert som én nasjonalitet eller nasjon, handlet det på ulike måter om skandinavisk samhörighetsfølelse som en kvalitet som måtte skapes og utvikles. Forsøket på å nå dette målet om å utvikle eller konstruere en skandinavisk nasjonalitet og et skandinavisk folk tok langt på vei form av et litterært

oppdragende prosjekt – kanskje kan man snakke om å kultivere sans og smak for det skandinaviske. En skandinavisk nasjonalitet og identitet måtte bygges på en forent skandinavisk litteratur og kultur, sett som del av en helhet. Den åndelige foreningen, som det gjerne het, skulle i neste omgang legge grunnlaget for en gradvis tettere politisk forening. Men forutsetningen for å gjøre norsk, dansk og svensk litteratur til én felles skandinavisk litteratur var at denne litteraturen ble spredt og gjort kjent for alle ‘skandinavene’ – eller i hvert fall tilstrekkelig mange av dem – på tvers av de nasjonale landegrensene og til dels også utenfor den skandinaviske regionen. Dette kapittelet skal se på mange av de pan-skandinaviske litterære initiativene med vekt på 1840-tallet, på de ideologiske begrunnelsene og på enkelte sentrale utgivelser eller kategorier av utgivelser – rettet mot et skandinavisk marked og med mål om å utvikle følelsen av én skandinavisk litteratur og identitet.

1840-tallet står, i det som også i samtiden ble betegnet som «den litterære skandinavismens» tegn, med løpende utgivelser innen en rekke ulike genrer beregnet på skandinaviske lesere. Publikasjonene var ofte utstyrt med – som i tilfellet med den skandinaviske forlagskatalogen – en eksplisitt pan-skandinavisk intensjon. De mange initiativene bidro i seg selv til å forme og utvikle en transnasjonal litterær offentlighet i Norden. Særlig mellom de skandinaviske landene var kontaktene mange og entusiasmen stor – mens mottakelsen ikke alltid innfridde de høye forventningene.

Litterær tilnærming før 1840

Ønsket om en litterær – i vid forstand – tilnærming mellom de skandinaviske landene med sine beslektede språk var ikke nytt med den pan-skandinaviske bevegelsen fra slutten av 1830-tallet. Et tidlig organisatorisk uttrykk for dette var etableringen av Det Skandinaviske Literatur-Selskab i København i 1796, med formål om å «fremme literarisk Forbindelse imellem de Skandinaviske Riger» (*Vedtægter* 1800). Foreningen utga tidsskriftet *Skandinavisk Museum* (1796–1803), senere *Det Skandinaviske Literaturselskabs skrifter* (1805–1832), og bidro til å utvikle et nettverk mellom primært danske og svenske vitenskapsmenn (se også Hemstad 2019a, 382–383).

De endrede politiske grensene i Norden etter begivenhetene i 1809 og 1814 skapte nye rammebetingelser. Både for Danmarks og Sveriges del kan nye forsøk på å skape et litterært skandinavisk fellesskap knyttes til behovet for å hevde seg internasjonalt etter overgangen fra større stater til mindre nasjoner. I det reetablerte Norge var situasjonen annerledes – behovet for egen nasjonsbygging og

en følt avhengighet av nabostatene bidro til ambivalens og usikkerhet også overfor litterære initiativer, som vi skal se. Den transnasjonale relasjonen mellom landene var ikke symmetrisk. Norges forhold til sine naboland kan betegnes som asymmetrisk avhengighet, mens det dansk-svenske forholdet mer var preget av en likeverdig komplementaritet (om transnasjonale relasjoner se Fossat et al. 2009, 19; Kjeldstadli 2013, 15–29; Hemstad 2019c, 92; jf. også Guðmundur Hálf-danarsons kapittel i denne boken om Island). De ulike utgangspunktene farget forståelsen av behovet for en tettere tilknytning.

Behovet for skandinavisk konsolidering overfor et internasjonalt marked kom til uttrykk i initiativet fra bokhandler Jacob Deichmann i København, som de første årene etter 1814 utga *Fortegnelse over de Bøger, som i Aaret 1814 [/1815/1816] ere udkomne i de tre nordiske Riger* (Deichmann 1815–1817). Forelegget var messe-katalogen til bokmessen i Leipzig, og på sikt ønsket Deichmann også en «skandinavisk eller nordisk Bokmesse» – i København (Deichmann 1815, viii). I forordet til den første fortegnelsen begrunnes utgivelsen både med indre-skandinaviske behov for bedre opplysning om hverandres utgivelser og med utlandets – og da navnlig tyske vitenskapsmenns – tilgang til nordiske publikasjoner (Deichmann 1815, v–vi). Deichmann viser også til flere samtidige tiltak for å fremme nett-opp en litterær forbindelse, blant annet gjennom litterære foreninger (som Det skandinaviske Literatur-selskap), skrifter, reiser og brevveksling, med utgangspunkt i språkernes nære slektskap:

Skandinaviens tvende Tungemaal, Dansk og Svensk, ere saa nær beslægtede, at de [...] ere som Sødskende, (hvilke i deres Skabning, i alle deres Træk, paa det kjendeligste vise, at de have en fælles Moder; ja at de unægteligen ere Tvillinger) [...]. (Deichmann 1815, iv–v)

Deichmann fortsetter imidlertid med et sukk: «Dog staaer i denne Henseende endnu Meget tilbage at gjøre», og han viser til at dansk litteratur er «forunderligen lidet kjendt» i Sverige, og at det samme gjelder for svensk litteratur i Norge (Deichmann 1815, v). Manglende oppfølging og respons utenfor København, navnlig fra norsk side, medvirket til at prosjektet ble oppgitt (Deichmann 1816, iii). Siste bokfortegnelse i serien, for året 1816, kom i 1817.

Den manglende norske responsen, som både Deichmann – og senere også Jæger –klaget over, kan ha flere årsaker. Sett i forhold til nabolandene var den norske trykkekulturen sped og i sin vorden på begynnelsen av 1800-tallet. Mens det dansk-norske litterære og kulturelle fellesskapet og kretsløpet fortsatte gjennom hele 1800-tallet og ble forsterket av at norske forfattere som Bjørnson og Ibsen gikk til danske forleggere fra 1860-tallet av (se også Fulsås 2019, 405–427),

var de litterære kontaktene mellom det danske og norske på den ene siden og det svenske på den andre hele tiden begrenset (Eide 2010, 134). Den norsk-svenske personalunionen fra 1814 endret påfallende lite på dette.

I Deichmanns påpekning av den manglende interessen for svensk litteratur i Norge kunne han støtte seg på skriftet *Norges Dagskjær*, utgitt anonymt i 1815 i Kristiansand. Forfatteren, Ole Michael Sanne, viser her til «den almindelige Uvidenhed om den svenske Literatur» i Norge, og han peker på det nye Norges mangel på «Hjelpekilder» etter «den pludselige Fraskillelse» fra Danmark (Sanne 1815, 8). Sanne fremmet flere forslag i transnasjonal litterær retning, som å oppfordre til å etablere en bokhandel med Sverige, til å undervise i svensk grammatikk i skolen og til å utgi en ordbok. Han advarer samtidig mot sammen-smeltning av språkene, som er det «fornemste Særkjende paa Nationens Selvstændighed» (Sanne 1815, 9–10). I forlengelsen av denne Herder-inspirerte forståelsen av nasjon og språk fremholder han at et lands selvstendighet beror på dets litterære eksistens.

Det skulle ta tid før noen av Sannes forslag ble fulgt opp. På tross av flere forsøk – først og fremst fra svensk side – på å styrke unionsbåndene ad litterær vei, ved å introdusere, i en rekke ulike typer publikasjoner, et ‘Skandinavien’ som utelukkende bestod av Sverige og Norge, bidro ikke unionen til å utvikle et litterært felleskap (Hemstad 2018b, 114–132). De første tiårene etter 1814 kjenntegnes snarere av spenninger enn tilnærming innad i unionen.

Nettopp fraværet av litterære kontakter i unionen blir påpekt i en artikkel av geografen, historikeren og publisisten Ludvig Kristensen Daa i 1843. Etter 30 år med politisk forening, fremholder han, er det «saa langt fra at denne Omstændighed har gavnet, at man næsten kan paastaa at den har skadet deres literære Tilnærmelse» (Daa 1843, 455). Daa viser til frykten hos de norske for en «tvungen Amalgamation» (Daa 1843, 455). Et nærmere kjennskap til hverandre, tilrettelagt fra sentralt hold, kunne bidratt til en frivillig tilnærming, fortsetter Daa og viser til manglende språkundervisning i skolene. Daas konklusjon var i alle fall at «det lader næsten som om de Styrende ikke have havt nogen Forestilling om Vigtigheden af det literære Element» (Daa 1843, 455).

Den litterære skandinavisme

Daa var en av de mest trofaste støttespillerne for den pan-skandinaviske bevegelsen i Norge, og han bidro selv aktivt til den litterære tilnærmingen, blant annet gjennom utgivelsen av en ordbok (se under). Hans argumentasjon i 1843 – i artikkelen «Om Skandinavien» i sitt eget tidsskrift *Granskeren* – reflekterer synet på

litteraturens betydning og viktigheten av litterær tilnærming som kjennetegnet denne bevegelsen, ikke minst på 1840-tallet. I motsetning til forsøkene på svensk-norsk litterær tilnærming var den pan-skandinaviske bevegelsens ambisjoner om å styrke det litterære fellesskapet preget av initiativer nedenfra. Men motstanden mot det pan-skandinaviske litterære prosjektet kom fra flere kanter.

Sensurforholdene, og da særlig i Danmark, gjorde at litterære kanaler ble en viktig arena, også for å fremme politiske budskap. I det eneveldige Danmark før 1848/49 var politiske uttalelser høyst problematiske, og danske aviser, som den pro-skandinaviske *Fædrelandet*, ble regelmessig inndratt på grunn av artikler som ble oppfattet å ha en politisk tendens (Jørgensen 1944, 229, Hemstad 2019b, 72–74). I Sverige hadde inndragningsmakten – muligheten til å trekke tilbake utgivelsestillatelse – blitt brukt jevnlig overfor presse og tidsskrifter frem til slutten av 1830-tallet og ble formelt avvirket først etter Carl Johans død våren 1844 (Boberg 1989; jf. også Pia Forssells kapittel om Finland i denne boken). Med sin 1812-årspolitik – som vektla forståelse med Russland – var Carl Johan en motstander av den pan-skandinaviske bevegelsen. I Norge var trykkefrihet nedfelt i Grunnloven, og i det relativt autonome Norge hadde Carl Johan mer begrensede muligheter til å styre pressen (Nymark 2020, 98–152).

I Norge kom motstanden, også mot den 'litterære skandinavismen', til uttrykk på ulike måter. En litterær tilnærming kunne, sett fra norsk perspektiv, fort fortone seg som forsøk på sammensmelting – amalgamasjon – der det norske ville kunne forsvinne i en større skandinavisk/dansk/svensk helhet. Diskusjonene om svensk amalgamisme i tiårene etter 1814 bidro sitt til vedvarende norsk skepsis overfor fellesskapsprosjekter av ulikt slag fra nabolandenes side (Hemstad 2018b). Også i Danmark var det klare motstemmer mot det pan-skandinaviske prosjektet, med Christian Molbech som en sentral aktør (Molbech 1844, 1856; om Molbech se også Tine Damsholts kapittel i denne boken).

Et grunnleggende, men problematisk, premiss for tanken om en skandinavisk litteratur – som grunnlag for utviklingen av en 'skandinavisk nasjonalitet' – var det relative fellesskapet med hensyn til språk. Det tilbakevendende argumentet om at de språklige ulikhetene bestod av dialekt-forskjeller, var kontroversielt, og skriftspråkene var og forble ulike, selv om det ble tatt initiativer i denne sammenheng. Forskjellene mellom språkene ble forsterket av ulike rettskrivningsnormer, som derfor ble tatt opp i flere omganger – fra Rasmus Rask tidlig i århundret til det skandinaviske rettskrivningsmøtet i 1869 (se også under).

Forholdet mellom språk, litteratur og nasjon forble problematisk for den pan-skandinaviske bevegelsen. Der det fra dansk og svensk side ble argumentert for behovet for en felles skandinavisk litteratur – som en måte å hevde,

bygge og styrke en skandinavisk identitet på, og for å sikre nasjonal litteratur overfor de større verdensspråkene – var den norske reaksjonen i beste fall avventende. Litteraturen i Norge måtte først bygges opp for å bidra til å utvikle den egne norske nasjonen, ble det fremhevet. Det nasjonale prosjektet i Norge handlet primært om å skape en norsk nasjon, og der spilte utviklingen av en særegen norsk litteratur og kultur en viktig rolle (se Frode Helmich Pedersens og Eirik Vassendens kapittel i denne boken). Det var et nasjonsbyggingsprosjekt med særlig brodd mot vedvarende dansk kulturell dominans. De parallelle konstruksjonene av nasjonale folk i hvert land, og av et skandinavisk folk som en over-kategori, var enklere å forene i Danmark og Sverige, som var etablerte kultur nasjoner, og der 'skandinavisk' og 'nordisk' kunne fortolkes i umiddelbar forlengelse av det egne nasjonale. Et sentralt element i den danske skandinaviske nasjonsbyggingen var dessuten at den fungerte ekskluderende overfor den tidligere tyske kulturelle dominansen. Sett fra det unge Norge var frykten for appropriasjon – for konkurranse mer enn komplementaritet – nærliggende, men da rettet mot nabolandene Danmark og Sverige (se også Leerssen 2006, 197–203; van Gerven 2020, 201–259).

I en tredelt artikkelserie om «Den skandinaviske Ide» i *Morgenbladet* høsten 1844 diskuteres flere av disse aspektene. Her pekes det på tanken om «*Nordens Eenhed*», som i den senere tid er «bleven meget udbredt», og som selv i Norge har hatt en viss fremgang, som man, «med Hensyn paa vore Landsmænds bekjendte Forsigtighed og Tilbageholdenhed, kunde kalde forbausende» (*Morgenbladet*, 24. september 1844). Den skandinaviske ide, heter det videre, er blitt mottatt både med begeistring og med anklager:

Der gives Enthusiaster, der ville nedrive alle Grændser og proklamere et Skandinavien, saaledes at Norge, Sverige og Danmark skulle forsvinde; der gives ogsaa dem, der anse enhver Tilnærmelse til Broderfolkene for farlig. [...] Som naturligt, have vi ogsaa Middelveisfarere nok, og disse hjælpe sig som sædvanligt med en Distinktion: «som sigtende til en *litterær* Tilnærmelse er Skandinavismen uskyl- dig, ja maaske ret ønskelig, som *politisk* – derfra fri os Gud!» (*Morgenbladet*, 24. september 1844)

I avisens diskusjon om hvorvidt «Skandinavien» utgjør en «Nationaleenhet», pekes det på avstamming og språk, utviklingen først fra riker til nasjoner, men deretter også til større folkesamfunn, en tematikk som er tilbakevendende i pan-skandinaviske kretser. Denne tidens «Eenheds-Tendents» viser seg først i litteraturen, heter det så. Her gis igjen en begrunnelse for betydningen av en litterær tilnærming som peker frem mot en politisk, og at det litterære og politiske henger sammen, som er så uttalt i den pan-skandinaviske bevegelsen:

«Det er netop karakteristisk for den nyeste – Frihedens – Tid, at Forholdende udvikle sig indenfra, at Literaturen saaledes er en Forløber for Politiken, og ikke, ligesom før, en ledig Tilskuer» (*Morgenbladet*, 24. september 1844).

I den tredje og siste delen av artikkelserien spørres det hvordan Norge skal forholde seg til den skandinaviske ideen. Her understrekes betydningen av vitenskap og litteratur for den politiske selvstendigheten, som et avgjørende middel for å «komme til fuld og dyb Bevidsthed om sig selv» og dermed en myndiggjøring. Videre heter det:

Dersom Norge ikke i denne Henseende kan hæve sig til en passende Rang ligeoverfor Nabostaterne, da kunde det vel være at befrygte, at, under en tilkommende skandinavisk Forening, især Danmark vilde hævde det gamle Supremati; - eller rettere, selv uden en Forening, vilde Danskerne dog dominere os igrunnen. (*Morgenbladet*, 28. september 1844)

Artikkelforfatteren mener at Norge vil hevde seg etter hvert, men at landet fortsatt er en ung stat og derfor må ha tid til å utvikle sin egen «Eiendommelighed». Konklusjon blir at den mulige foreningen ikke avvises som en mulighet på sikt, men at det ikke haster for Norges del: «Norge har saaledes for Øieblikket ingen Grund til at paaskynde den skandinaviske Forening [...]» (*Morgenbladet*, 28. september 1844).

I sin artikkel om Skandinavia og skandinavismen fra 1843 peker Daa i samme retning når det gjelder vektleggingen av litteratur. De «unge Skandinaver» – studenter, publisister og litterater som stod i spissen for den nye bevegelsen – har ikke latt seg avskrekke av de mange faktiske forskjeller mellom dansker og svensker, men har arbeidet dristig og iherdig for å frembringe «en større Samstemmighed, en livligere Udvexling i Videnskab, Kunst og Litteratur» (Daa 1843, 454). Han tilføyer så: «Mere kunne de ikke gjøre, og dette haabe de ogsaa skal i Tidens Fylde fremkalde den kommercielle og politiske Forbindelse» (Daa 1843, 455).

Daa mente selv at en «livligere Samfærsel kan ikke andet en gjøre vor Literatur godt», men at de «skandinaviske Bestræbelser» så langt hadde funnet liten eller ingen gjenklang i Norge (Daa 1843, 455). Hans analyse om skandinaviske forhold sett fra norsk perspektiv ble gjengitt året etter i *Intelligensblad, utgivet i Upsala*, et svensk pan-skandinavisk orientert tidsskrift knyttet til etableringen av Skandinaviska Sällskapet i Uppsala. *Intelligensblad*, og senere *Studentbladet*, var tydelige eksempler på en ny tendens i svensk presse, der særlig den danske litterære utviklingen ble fulgt nøye og skandinaviske kontakter av alle slag ble omtalt (Hemstad 2019a, 396).

Skandinaviske litterære initiativ

De mange konkrete litterære initiativene som sprang ut av den pan-skandinaviske bevegelsen utover på 1840-tallet, mest iherdig fra dansk side, men med en klar respons også i Sverige, involverte også norsk litteratur og norske forfattere, samt enkelte finlandske og islandske utgivelser og forfattere. Forsøkene på å publisere for et skandinavisk – primært dansk, norsk og svensk – publikum bidro til å utvikle tettere litterære kontakter og en skandinavisk offentlighet og å legge et grunnlag for et felles skandinavisk bokmarked på sikt, selv om begrensningene for den skandinaviske utvekslingen hele tiden var sterke.

Mange av de sentrale aktørene og publisistene som var involvert hadde en pan-skandinavisk agenda. Den litterære tilnærmingen inngikk i et større prosjekt som ikke bare var kulturelt og 'åndelig', men også politisk – selv om en mulig politisk forening for de fleste befant seg langt frem i tid. En rekke av de litterære initiativene som jeg skal se nærmere på i denne siste delen av kapittelet, var eksplisitt pan-skandinavisk begrunnet, i forord eller på andre måter, og var rettet mot å utvikle en skandinavisk litterær infrastruktur.

Sentrale aktører i dette litterære skandinaviske landskapet var de nye skandinaviske foreningene, som jeg derfor skal se på først. Deretter vil jeg gi eksempler på hvordan ulike genrer ble tatt i bruk for å skape den ønskede litterære tilnærmingen, og hvordan utgivelsene ble motivert. Det gjelder utgivelser som ordbøker, lesebøker, antologier, sangbøker, pamfletter, tidsskrifter, kalendre, møteberetninger og andre typer publikasjoner – forlagskataloger er alt nevnt. Dette var en periode hvor trykkekulturen var i rask utvikling, med en stor økning av folkelige skrifter i enkle formater og til lavere priser, noe som bidro til å spre kunnskap ut til større deler av befolkningen. Det skandinaviske litterære prosjektet tok alle genrer i bruk, også de rimelige og populære, for å nå bredest mulig ut (Holmberg 1946, 108; Hansen 2018, 163–186).

Litterære foreninger

De skandinaviske Sympathier for en literair Tilnærmelse have fæstet alt dybere Rødder og i Kjøbenhavn har der dannet sig et skandinavisk Selskab, hvis Bestræbelser væsentlig gaae ud paa at bibringe de tre Nationer et nøiere Kjendskab til hverandres Literatur end som hidindtil har været Tilfældet. (*Skandinavisk Forlags-catalog* 1843, 3)

Bokhandler Jægers initiativ til å utgi en katalog over «den skandinaviske Literatur» (*Skandinavisk Forlags-catalog* 1843, 3) ble tatt under innflytelse av den pågående foreningsdannelsen i København, tidlig høsten 1843, i etterkant av studenttoget

til Uppsala samme sommer. Det litterære formålet var viktig nok, men ble pakket inn i en formålsparagraf som slo fast at selskapet skulle «fremme en nærmere Forbindelse mellem de skandinaviske Folk», dels ved regelmessige selskapelige sammenkomster med besøkende nordmenn og svensker «af de dannede Klasser» og dels ved tiltak som skulle bidra til bedre kjennskap til de skandinaviske språkene, til skandinaviske skrifter og generelt til «de forskjellige Nationaliteter» (Lovbestemmelser [1843]).

Et tidligere foreningsinitiativ, Det skandinaviske Samfund, forsøkt etablert sommeren 1843, ble nektet myndighetenes sanksjon, til tross for sitt vage formål: «at fremme det sociale og litteraire Samqvem mellem de skandinaviske Folk» (*Beretning* 1843, 93). I spissen for dette selskapet stod studentene selv, anført av Carl Ploug, som var satt under tiltale etter en anti-russisk tale han holdt i Kalmar på vei til Uppsala. Dette ga foreningen en politisk tendens, slik myndighetene så det. Forbudet førte imidlertid til sterke reaksjoner, og Københavns akademiske elite stilte seg i spissen for et nytt selskap. Det skandinaviske Selskab ble stiftet 1. september og fikk denne gang den nødvendige godkjennelsen – men med eksplisitt forbud mot å behandle politiske emner (Becker-Christensen 1981, 120).

Kort tid etter ble et tilsvarende selskap etablert i Uppsala, og paragraf 1 i vedtektene fremholdt det litterære hovedformålet: «Det Skandinaviska Sällskapets ändamål är att befrämja ett litterärt samband mellan de tre Skandinaviska folken och derigenom i sin mån medverka till utvecklingen af Skandinavisk kultur» (Stadgar 1843). Et viktig virkemiddel for å nå dette målet var oppbyggingen av et skandinavisk bibliotek, med de viktigste svenske, norske og danske aviser og tidsskrifter, og, så langt økonomien tillot det, «andra värderika alster af Skandinavisk litteratur» (Stadgar 1843).

Foreningene ble sentrale noder i den pan-skandinaviske bevegelsen på midten av 1800-tallet, gjennom arrangementer, initiativer og publikasjoner som siktet mot å fremme skandinavisk kultur og identitet. For begge foreningene ble utveksling av litteratur viktig i arbeidet med å bygge opp egne skandinaviske boksamlinger. Litterære bytteordninger ble etablert mellom selskapene i København og Uppsala og mellom dem og det norske Studentersamfunds scandinaviske Committée i Christiania, som ble oppnevnt lille julaften 1843 med Eilert Sundt, Hartvig Nissen og G.A. Krogh som medlemmer (Wallem 1913, 276–77). I tillegg ble egne og innsamlede bøker – fra andre foreninger, forleggere og bokhandlere – i økende grad sendt til de nye skandinaviske foreningene som nå ble etablert i europeiske byer, samt i New York, og som tok kontakt med ‘moderorganisasjonene’ i Danmark og Sverige for å få hjelp til å bygge opp sine egne skandinaviske biblioteker (Hemstad 2021. 2022).

Forvaltningen av boksamlingen og bibliotekarens oppgaver var nedfelt i vedtektene. Både i Uppsala og København var foreningenes bibliotekarer selv sentrale publisister – i en periode August Sohlmann i Uppsala og Frederik Barfod i København. I København ble det nedsatt en egen litteraturkomité, som fulgte opp bokutvekslingen og tok initiativ til selskapets egne utgivelser. I det følgende vil jeg fokusere på disse utgivelsene, som var knyttet til egen virksomhet, men som også hadde videre ambisjoner, i tråd med selskapets hovedformål.

I tillegg til de mest nærliggende foreningsutgivelsene, som vedtekter, medlemsoversikter og fortegnelser over boksamlingen, tok foreningen i København initiativ til et felles-skandinavisk litterært tidsskrift. Dette ble diskutert fra 1843 av og resulterte i *Nordisk Litteratur-Tidende*, som ble utgitt som et søndagstillegg til *Fædrelandet* gjennom hele 1846 (se også Ekman 2018, 150–158, Hemstad 2019a, 397–399). Utgivelsen ble bekostet av Skandinavisk Selskap i København og gikk ut til alle deres medlemmer, som i 1846 var rundt 1 300 (*Berlingske Tidende*, Tillæg, nr. 20, 15. januar 1847). Det var også mulig å abonnere separat på tidsskriftet. *Litteratur-Tidende* ble tilbudt svenske lesere i et samarbeid med A. Bonnier. De danske forleggerbrødrene hadde slått seg ned i Sverige på 1820-tallet, noe som fikk stor betydning for en større skandinavisk litterær utveksling (Nyrop 1870, 154). I A. Bonniers *Svensk Litteratur-Bulletin* for januar 1846 annonseres det for abonnement på tidsskriftet, med særskilt forsendelse til Stockholm og andre svenske byer.

Nordisk Litteratur-Tidende hadde et gjennomgående skandinavisk innhold og brakte artikler om felles-skandinaviske forhold i tillegg til en rekke artikler om og oversikter over utgivelser fra Norge, Sverige og Danmark samt Island og Finland. Oscar Patrick Sturzen-Becker, med pseudonymet Orvar Odd, var en sentral bidragsyter og fungerte som redaktør (Ekman 2018, 152–154). Initiativet var ambisiøst, men ble i lengden både kostbart og krevende og ble oppgitt allerede ved utgangen av året.

Større betydning og utbredelse fikk flere av foredragene – mange av dem om litterære forhold – som ble holdt i København og publisert for et skandinavisk marked. Begge foreningene hadde regelmessige sammenkomster, men bare i København ble foredragene – 17 i alt – fortløpende utgitt ([*Syttten foredrag*] 1843–1847). Disse skriftene ble sendt til medlemmene og til skandinaviske selskaper i andre land, og de ble omtalt i pressen og solgt til skandinaviske lesere. Av de mest kjent av disse trykkene er trolig Carl Jonas Love Almqvists *Om Skandinavismens Utförbarhet*, basert på hans foredrag i 1846, publisert både i København og Stockholm. Almqvist tok her til orde for undervisning i Nordens geografi, historie og i hverandres språk. Lærebøker og kart burde handle om og vise hele

Skandinavia, slik at den oppvoksende generasjon ble vant til å se Skandinavia som et samlet hele (Almqvist 1846, Hemstad 2018b, 123–126; om Almqvist se og Anna Bohlins kapittel i denne boken). Et tidligere beslektet prosjekt er *Skandinavisk Atlas, et historisk statistisk-topografisk Hæfteskrift*, redigert av Frederik Barfod, men med bare to utgitte hefter i 1842.

Av egne utgivelser fra Skandinavisk Selskab var også flere sangbøker – det var en egen sangforening knyttet til selskapet, og sang og taler, i tillegg til foredragene, var alltid en del av en gemyttlig skandinavisk aften (*Det Skandinaviske Selskabs Visebog*, utkom heftevis fra 1843, *Sange* 1856). Noen år senere gikk et dansk, et svensk og et norsk forlag sammen om utgivelsen av *Skandinavisk Visbok* (1848), en relativt sjelden type samarbeid. En annen utgivelse fra selskapet var *Udvalgte Stykker af den svenske Litteratur*, redigert av Frederik Barfod og utgitt av «det skandinaviske Selskabs litteraire Comitté i Kjøbenhavn» (nr.1–5, 1844–1845).

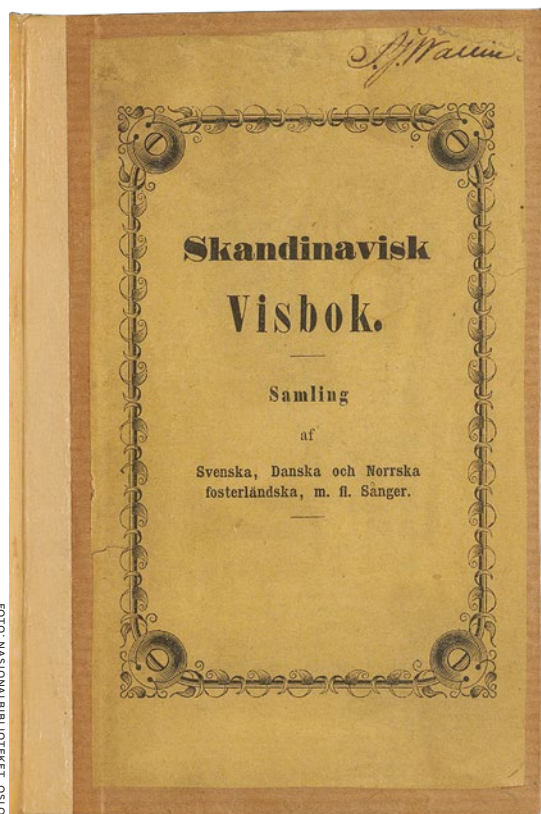

FOTO: NASJONALBIBLIOTEKET, OSLO

FIG. 14.1

Skandinavisk Visbok. Samling af Svenska, Danska och Norrska fosterländska, m. fl. Sånger ble utgitt som et samarbeid mellom et svensk, et dansk og et norsk forlag i 1848. I tillegg til populære nasjonale sanger inneholdt den lille boken sanger skrevet i tilknytning til den pan-skandinaviske bevegelsen, som Frederik Barfods "Nordens Eenhed".

Flere skandinaviske utgivelser publisert av Jæger ble også sendt ut til medlemmene. Et eksempel er norske Henning Junghans Thues *Norsk Anthologi* (1847). Filologen Thue var nylig blitt konstituert som overlærer og bestyrer ved Arendal Middels- og Realskole etter et lengre utenlandsopphold som statlig stipendiat, blant annet i Roma. Der hadde han vært en del av det skandinaviske miljøet og blant annet truffet Orla Lehmann, en av forgrunnsfigurene i den danske pan-skandinaviske bevegelsen. Thue tok med seg disse impulsene i sitt antologiarbeid – og i arbeidet med leseboken som ble utgitt året før, som vi skal se. Noe av formålet med boken var å gjøre den norske litteraturen bedre kjent i Danmark. I forordet peker Thue på at det i Danmark er en «temmelig ufuldstændigt Bekjendtskab til den norske Literatur», og han aktualiserer også behovet for boken med «den stedse voxende aandige Tilnærmelse mellem de nordiske Brødrefolk» (Thue 1847, 6).

Haarberg betegner antologien som en nasjonal merkestein, «som et første forsøk på å gjøre opp status for den nye norske litteraturen» (Haarberg 2015, 157). Boken fikk imidlertid mer oppmerksomhet i Danmark enn man hittil har trodd. Den ble utdelt gratis til Skandinavisk Selskabs da over 1 300 medlemmer. Det var blitt orientert om boken på selskapets generalforsamling høsten før, da Jægers bokhandel tilbød selskapet Thues antologi, som det nok ville være, som det het, «Medlemmene kjært at eie ved Siden af den af Selskabet udgivne svenske Digtsamling» (*Berlingske Tidende*, nr. 262, 10. november 1846), som Jæger også var forlegger for. Den svenske diktsamlingen var trolig Svante Ströhms redigerte *Svenskt Album*. Denne utgivelsen motiveres i forordet med troen på at kjennskap til og studiet av «hvarandras språk och författare fastare och säkrare än något annat skulle förena de skandinaviska folken [...]» (Ströhm 1846, v).

Samvirket mellom Jæger og Skandinavisk Selskab var tett, og selskapet og dets medlemmer – mange av dem virksomme publisister som Frederik Barfod – bidro langs flere akser for å utvikle en transnasjonal skandinavisk offentlighet og en litterær infrastruktur. Skandinavisk Selskabs virksomhet var imidlertid relativt kortvarig. I 1851–1853 utga selskapet *Aarboeg for Skandinaviens Literatur*, som en slags oppfølging av tidligere kataloger. I 1856 ble det utgitt en visebok med sanger fra de mange skandinaviske studentmøtene som var blitt avholdt, i 1843, 1845, 1851 og 1852, i forkant av det neste studentmøtet i Uppsala. Men kort tid etter ble selskapet selv oppløst. I 1858 ble Skandinavisk Selskabs bibliotek lagt ut for salg ved en offentlig auksjon. I mellomtiden var en rekke utgivelser innen ulike genrer blitt tilbudt skandinaviske lesere med håp om å bidra til den ønskede litterære tilnærmelsen som hadde vært blant selskapets hovedmål.

Ordbøker og tilgjengeliggjøring av litteraturen

Utgivelsen av ordbøker mellom de skandinaviske språkene, dansk-norsk og svensk, var en måte å tilrettelegge for økt forståelse og utveksling på, som et bidrag til en skandinavisk litterær infrastruktur. Tidlige forsøk kom allerede i 1799, da danske Jens Kragh Høst, en av initiativtakerne til Det Skandinaviske Literatur-Selskab, utga *Svensk Haand-Ordbog for Danske*. I 1819 ble Sven Lundblads *Dansk-norrsk och svensk Ordbok* utgitt i Stockholm.

I Norge kom en lignende utgivelse først i 1839–1841, ved Ludvig Kristensen Daa. Som en forberedelse utga han først en oversikt over svensk grammatikk (Daa 1837). Første del av *Svensk-norsk Haand-Ordbog (A–M)* kom så i 1839, som en felles utgivelse er ordboken datert 1841, da andre del (N–Ö) var ferdig. I innledningen begrunnes utgivelsen med at den skulle bidra til å «lette de skandinaviske Folkeslag Adgangen til hverandres Literatur» (Daa 1841, vi). Navnlig var det snakk om å gjøre den svenske litteraturen mer tilgjengelig for nordmenn og dansker. Daa bygget på Rasmus Rasks ortografiske forslag fra 1810-tallet for å gjøre svensk og dansk rettskrivning likere hverandre og derved lettere å lese.

Daa anbefalte, med henvisning til naturforsker møtene som hadde startet opp to år før, å avholde en kongress av språkforskere, etter tysk mønster. Målet var, slik Daa formulerte det, «Udslettelse af et tankeløst Bogstaveringsystems Hindringer imod svenske, danske og norske Bøgers almindelige Læsning af alle dem, som forstaa Norsk, Dansk og Svensk, naar det tales» (Daa 1841, xii). Daa var riktignok usikker på gjennomførbarheten i det ellers store og nyttige foretaket med å gjøre språkene likere, fordi det ville kreve nasjonale konsesjoner, og det mellom folkeslag som i så mange århundrer hadde vært både politisk adskilte og stått fiendtlig overfor hverandre (Daa 1841, xi). Den samme tankegangen med en ortografisk tilnærming lå bak det skandinaviske rettskrivningsmøtet, avholdt i Stockholm i 1869, og som også førte til en viss språklig tilnærming.

I 1844 ble restopplaget av Daas ordbok kjøpt opp av Jæger og solgt gjennom hans skandinaviske nettverk. I *Skandinavisk Forlagscatalog* for 1844 er det inkludert en oversikt over utgivelser på Jægers skandinaviske Boghandels Forlag, 34 titler inklusive 6 kommisjonsskrifter, som var til salgs, som det het, «i de fleste Boglader i Danmark, Norge og Sverige» (*Skandinavisk Forlagscatalog* 1845).

I 1846 ble et større skandinavisk ordboksprosjekt, nærmest i to deler, igangsatt av svenske Peter Olof Welander, student og publisist som oppholdt seg både i Norge og Danmark. Begge utgivelsene ble fullført av hans forleggere og andre involverte i henholdsvis Norge og Danmark. I Christiania stod Guldberg & Dzwonkowski som utgiver av *Norskt- (och danskt-)svenskt Handlexicon*, og utgiver

Guldberg måtte overta mye av jobben da Welander dro til Danmark. I Guldbergs innledning understrekes det at ordboken er den første i sitt slag i Norge (Daas ordbok var fra svensk til norsk), og han oppfordrer til å inkludere undervisning i norsk og svensk på høyere læreverk (elementærskolene) i alle tre skandinaviske land. Guldberg viser også til at noen lesebøker allerede inkluderte lesestykker fra den dansk-norske eller svenske litteraturen, og at veien var kort til skandinavisk språkforståelse: «Hvilken ofantlig fördel ville det ej vara att för så godt köp kunna tillägna sig en främmande literaturs alster [...]?» (Welander 1846a, iv).

Historien gjentok seg da Welanders ordbok fra svensk til dansk-norsk, *Svensk-dansk-norsk Lommeordbok*, ble utgitt av Jæger senere samme år, etter at flere andre måtte fullføre verket. I sitt forord viser Svante G.M. Ströhm til at Barfod og flere hadde vært involvert, etter at Welander hadde reist tilbake til Norge før arbeidet var sluttført. På tross av feil og mangler presenteres ordboken som et svar på et lenge følt savn og ses i sammenheng med andre utgivelser av svensk litteratur og lyrikk på det samme forlaget (Welander 1846b, [4]).

Ordbøkene peker på et visst behov for oversettelse mellom de beslektede, men likevel ulike språkene. En alternativ tilnærming var å inkludere ordlister i bøkene, og i flere av tidens transnasjonale utgivelser ble dette gjort for å forklare de vanskeligste ordene.

Lesebøker for ungdommen

Georg Henrik Jægers virksomhet som sortimentsbokhandler og forlegger inkluderte utgivelser av svensk, norsk og islandsk litteratur, som antologier og lesebøker, men også sanger og musikkrelaterte utgivelser, som *Fredmans Epistlar och Sångar* (1845), og litografier, som *Skandinavien, en Samling af danske, norske og swenske Prospecter i Staalstik med Text* (1844). I 1845 utkom *Svenskt Album: Waldt Utdrag ur Swerges nyare prosaiska Litteratur*, redigert av O.P. Sturzen-Becker og i 1846 et *Svenskt Album* med dikt (se over) av Svante Ströhm og en *Islandsk Læsebog med Ordregister og en Oversikt over den islandske Formlære* av Halldór Kr. Friðriksson. Islandske lesebøker hadde blitt utgitt også på 1830-tallet i København, men Jægers utgivelse i 1846, med lesestykker primært fra sagalitteraturen, begrunnes på gjenkjennelig vis: Det vises til den økende interessen for den islandske litteraturen hos de «nærmest beslægtede nordiske Folkeslag», og at «en dybere gaaende og mere udbredt Kundskab til Modersproget vil være den stærkeste Støtte for Udviklingen af det nordiske Folkeliv» (Friðriksson 1846, 3; jf. også Guðmundur Hálfðanarsons kapittel i denne boken).

De pan-skandinaviske ideene kom til uttrykk også i svenske og norske lesebøker, blant annet gjennom prøver på nabolandenes litteratur og ordlister. I 1843 utkom Carl Julius Lénströms *Svensk Læsebog* på Den Gyldendalske Bokhandlings Forlag i København. Forordet, datert januar 1841, var preget av tidens pan-skandinaviske terminologi: Det ble vist til «Morgengryet til en videnskabelig Union imellem Nordens trende Brødrefolk», som var blitt tent fra dansk side for flere år siden. En idéutveksling var påbegynt, het det videre, «som kan og bör fortsættes under alle mulige Storme i den politiske Verden» (Lénström 1843, v).

Formålet med leseboken var å åpne det svenske litteraturs Pantheon for det edle danske folk, som det het. Avslutningsvis i boka er det tatt med en «Svensk-dansk Ordbog», som gikk over 75 sider (Lénström 1843, 473–548), samt en «Kort historisk Öfversigt af Sveriges Litteratur» (Lénström 1843, 549–591). Boken var tilegnet Christian Molbech, B.S. Ingemann og C. Hauch, med en takk for de «behagelige Sommerdage i 1840». Lénström benytter også anledningen til å rette et skyts mot tidens dårlige oversettelser. Med boken ønsket han å bidra til å fremme «[...] en livligere Interesse for Fremkaldelsen af en almindelig nordisk Samvirken i Litteratur og Kunst, en Samvirken, der ikke, som hidtil, fortrinsvis støttede sig paa Styverfængerier af usle Oversættelser!» (Lénström 1843, vi).

Året etter utkom Per Erik Svedboms *Läsebok för Sverges Ungdom* i Stockholm. Den litterære tilnærmingen kom her til uttrykk gjennom 40 sider med dansk-norske tekster som var inkludert i utgivelsen, «såsom prof på det Skandinaviska brödraspråket» (Svedbom 1844). Dette var i tråd med forlegger Guldbergs vektlegging av betydningen av å lese nabolandenes språk i skolen. Ideene om litterær skandinavisk tilnærming kom også til uttrykk i norske lesebøker på 1840-tallet, på ulikt vis. Henrik Wergelands og Henning Junghans Thues lesebøker, utgitt med et par års mellomrom, i 1844 og 1846, belyser den norske litteraturens vilkår og det ambivalente forholdet til nabolandene.

I Wergelands *Læsebog for den norske Ungdom*, utgitt i to bind med redaksjonell assistanse av Nils Joachim Wessel-Berg (Haarberg 2015, 156), vises det til at det en generasjon etter adskillelsen fortsatt er danske lesebøker som brukes i den norske skolen. De forsøkene som er gjort på å utgi egne lesebøker, heter det videre, viser ikke i tilstrekkelig grad til norsk litteratur etter 1814 eller til den norske andelen av felleslitteraturen. Målet for Wergeland var derfor å utgi en lesebok «hvori Nationalitet og Retfærdighed dog ikke skal krænkes» (Wergeland 1844, iv). Wergeland erkjente at det tok tid å bygge opp sin egen kultur, men at det var utgitt mye i Norge, og ikke bare politiske småskrifter, etter 1814. Om litteraturen betydning het det, som en gjenklang fra Sanne i 1815: «Et Folks Literatur er dets Sjeles Fædreneland» (Wergeland 1844, v).

I en fotnote i forordet i leseboken har Wergeland et spark til tidens 'skandinavisisme', og dette er et av de første eksemplene i norske publikasjoner på bruken av dette begrepet, som først kom i allmenn bruk i 1843–1844 (Hemstad 2018a, 21–43). I teksten heter det om politikk og litteratur: «Vor politiske Selvstændighed har affødt en videnskabelig, vor materielle en aandig» (Wergeland 1844, v). Likevel er det fortsatt en kraftig overvekt av dansk litteratur i Norge og et tilsvarende fravær av norsk litteratur i Danmark. Så heter det: «Den i de senere Aar prædikede Skandinavisisme har, uagtet sine pralende Programmer, ingen mærkelig Forandring i dette Forhold havt tilfølgelge. Idetmindste ikke endnu» (Wergeland 1844, v).

Henning Junghans Thues *Læsebog i Modersmaalet for Norske og Danske*, utgitt 1846, har en ganske annen tilnærming. I forordet påtaler ikke Thue mangelen på norske litterære eksempler – før og etter 1814 – men snarere fraværet av danske forfattere etter 1814 i tidligere norske lesebøker. Dette «Udelukkelses-system», som han kaller det, har ført til at også fra felleslitteraturen er stort sett bare de norskfødte tatt med (Thue 1846, v). Thue peker imidlertid også på det samme som Wergeland – at de danske lesebøkene har så godt som ignorert den norske litteraturen etter 1814. For Thue er det et poeng å holde fast ved «Literaturens Fællesskab» fordi det gir «et større Materiale til aandelig Dannelselse og en sikkrere Garanti for Bevarelsen af sin Nationalitet» (Thue 1846, v). Her er det dansk-norske komplementært og ikke konkurrerende til det norske litterære nasjonsbyggingsprosjektet.

Thues pan-skandinaviske inspirasjon kommer ikke minst til uttrykk i form av en avsluttende del med svensk litteratur, og her viser Thue til tidens tendens til skandinavisk tilnærming i sin begrunnelse for denne delen: «Sprogenes nære Slægtskab og den Tendents til aandelig Sammenslutten, der i de senere Aar saa kraftigt har yttret sig i de tre nordiske Riger» (Thue 1846, vii). Thue peker også på likhetene mellom det norske og det svenske språket og at skattene i den svenske litteraturen med liten anstrengelse er tilgjengelige også for norske lesere – her kjenner vi også igjen Guldbergs argumentasjon.

Periodiske skrifter – tidsskrifter og kalendre

Tidsskrifter var en sentral del av 1800-tallets offentlighet og ga et rom for kritiske og politiske meninger også der sensuren begrenset pressens ytringer (Krefting, Nøding og Ringvej 2014, 290). For pan-skandinaviske publisistiske aktører, som Frederik Barfod, Oscar Patrick Sturzen-Becker og August Sohlmann, var tidsskriftene – sammen med skandinavisk orienterte aviser – sentrale medier i arbeidet

med å skape en litterær infrastruktur og offentlighet på tvers av de skandinaviske landene (om transnasjonale tidsskrifter, se Hemstad 2019a).

Brage og Idun. Et nordisk Fjærdingårsskrift, med Bistand af Danske, Svenske og Nordmænd ble utgitt av Barfod i fem bind 1839–1842. Han bygget på egne tidligere tidsskrifterfaringer, blant annet med *Nordisk Ugeskrift* (1837–1838), men ambisjonen for *Brage og Idun* var mer eksplisitt pan-skandinavisk. Tidsskriftet rettet seg mot skandinaviske lesere og skulle ha skandinavisk innhold skrevet av skandinaviske bidragsytere. I forordet til første bind fremhever Barfod ideen om Nordens enhet i tidens karakteristiske retorisk-besvergende stil, der vi også gjenkjenner den moralske appellen om nordisk samling bygget på et nasjonalt fellesskap:

En Dröm? – Nordens Enhed en Dröm? – Nej det er umuligt! Alt i Norden er jo dog fælles, hvad der har blivende Betydning for et Folk, den samme Oprindelse, den samme Udvikling, den samme Tro, den samme Historie, og næsten det samme Sprog! – Vi have Fortid tilfælles og i Sandhed også Fræmtid [...]. (*Brage og Idun* 1839, 1 (1):19)

Nordisk Litteratur-Tidende fulgte i mye av samme spor i 1846, med hyppigere utgivelser, men, som vi har sett, med en enda kortere varighet. Senere kom flere transnasjonale tidsskrift-initiativer, som August Sohlmanns *Nordisk Tidsskrift* (1852) og Frederik Barfods *Folke. Et nordisk Tidsskrift* (1859). En annen populær genre i tiden var de poetiske kalendrene – rettet mot et bredere publikum, ikke minst kvinnelige lesere, med utvalgte dikt, kortere tekster og gjerne enkelte illustrasjoner (Rønning 2019, 300–301). Også her kom de pan-skandinaviske litterære tilnærmelser tydelig til uttrykk på 1840-tallet, med et tidlig eksempel i *Skandinavisk Nytaarsgave for 1828*. Igjen er aktører som Barfod og A. Bonnier på banen. I 1845 overtok Barfod utgivelsen av *Skandinavisk Folke-Kalender*, som hadde blitt utgitt årlig fra 1843, og han forsøkte å få involvert flere skandinaviske bidragsytere (*Skandinavisk Folke-Kalender* 1845, III). A. Bonnier stod som redaktør og utgiver av *Skandia. Nordisk National-Kalender* (1846–1849, 1852) og *Svea. Folk-Kalender* (1844–1846), som også hadde et pan-skandinavisk tilsnitt. I 1849 utkom den gjennomillustrerte *Norden: Skandinavisk National-Kalender för År 1850* i Stockholm.

Studentmøter

Et siste, viktig fenomen som skal nevnes i tilknytning til den pan-skandinaviske litterære virksomheten, var de skandinaviske studentmøtene, avholdt mellom 1843 og 1875. Under møtene gikk trykkpressene varme med et stort antall skandinaviske sanger som ble delt ut til hundrevis, etterhvert tusenvis, av deltakere.

Etter møtene ble de mange talene, toastene og enkelte av sangene, sammen med beskrivelser av reisen og møtene, publisert i egne beretninger. Disse beretningene, utgitt etter hvert av studentmøtene, var i seg selv viktige fellesskandinaviske utgivelser, ment for å spre de skandinaviske ideene ut til en større leserskare. Flere typer utgivelser var relatert til studentmøtene eller til de nordiske fester, som ble arrangert fra 1845, etter – som et av få eksempler – et norsk initiativ. Festen til Fædrenes Minde hadde blitt feiret i Norge en periode, men ble fra 1845 en fest som ble avholdt parallelt i de skandinaviske landene 13. januar. En tidlig panskandinavisk utgivelse i norsk kontekst var derfor *Beretning om Studenternes nordiske Høitid den 13de Januar 1846*, en fest i Frimurerlosjens dekorerte lokaler for 370 deltagere, med sang og taler. Welhaven pekte i sitt festforedrag på den nordiske oldtid som nå ble feiret sammen, og der Norge spilte sin viktige rolle: «Denne Aften er i Norden indviet til et stort Tilbageblik [...] Men i dette Mindets Fjernsyn optræder Norge ei som den Ringeste af de Tre» (*Beretning 1846*, 10–11).

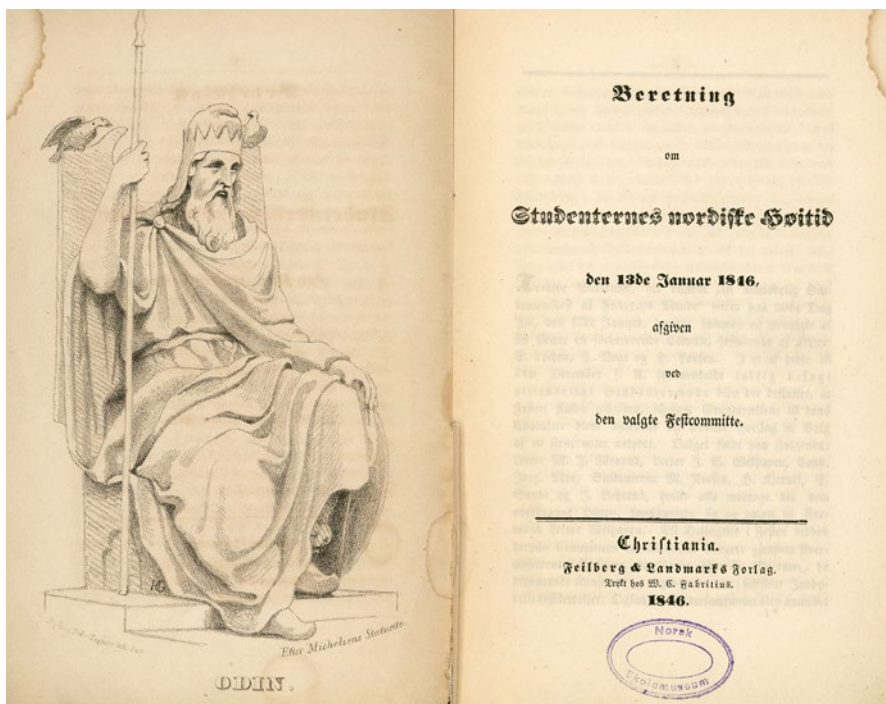

FOTO: NASJONALBIBLIOTEKET, OSLO

FIG. 14.2 *Beretning om Studenternes nordiske Høitid den 13de Januar 1846*. Tittelblad. Etter et norsk initiativ ble nordiske fester til forfedrenes minne feiret 13. januar i en rekke skandinaviske byer gjennom siste halvdel av 1800-tallet.

Norske studenter var ikke med på det første av studentmøtene, i Uppsala i 1843, men deltok i den oppfølgende bokutvekslingen. I 1845 ble det, etter diskusjon, en betydelig norsk delegasjon som reiste til det store studentmøtet i København. De norske studentenes reisebeskrivelse, «Beretning om Christiania-Studenternes Reise til Lund og Kjöbenhavn», inngikk i den svenske beretningen fra møtet. Der kan vi lese om den opphetede debatten i forkant i Norge, som speiler hvordan det litterære og det politiske ble sett i sammenheng, noe som var problematisk, særlig i en norsk kontekst:

[N]u gjordes der omhyggelig opmærksom paa, at ogsaa den litterære og sociale Skandinavisme – den eneste Form, hvorunder Ideen hidtil havde kunnet vinde Tilhængere i Norge – kunde være lige saa farlig for Nordmændenes Selvstændighed, som den politiske, om ikke endnu farligere som saa tilsynelatende uskyldig og blændene [...]. ([Säve] 1845, 37)

Avslutning

De mange litterære initiativene som sprang ut av den pan-skandinaviske bevegelsen på 1840-tallet, var rettet mot det som ble oppfattet som en felles skandinavisk offentlighet, og de ble formet av og bidro selv til å forme denne litterære offentligheten. Det var en transnasjonal offentlighet som bidro til å skape et felles mentalt litterært rom, med gjensidig utveksling over landegrensene og utvikling av felles referanser og vokabular. Det var en skandinavisk litterær arena som både var et bidrag til å skape en skandinavisk nasjonalitet og identitet, og et grunnlag for nasjonal utvikling, selv om utgangspunktet i hvert land var ulikt. Fenomenet bidrar til å belyse at offentlighet kan være noe mer og noe annet enn den tradisjonelt nasjonalstatlig definerte forståelsen som har fulgt i kjølvannet av den Habermasianske borgerlige offentlighetsmodellen (se også Mathiesen 2021). Den skandinaviske transnasjonale offentligheten brakte de nasjonale offentlighetene i berøring med hverandre innenfor gitte områder, mer markert i visse perioder enn andre. 1840-årene var en slik periode som åpnet nye kontaktflater.

Den transnasjonale litterære raptusen på 1840-tallet fremkommer først når man ser de ulike publikasjonene og initiativene i Danmark, Sverige og Norge i sammenheng. Mange av de litterære initiativene ble kortlivede, men førte til nettverk, kontakter og idéutveksling som levde videre, både gjennom 1850-årene og gjennom de to dansk-tyske krigene 1848–1851 og 1864, og de fikk en ny oppblomstring rundt 1900 (Hemstad 2008). Innsatsen for en litterær tilnærming ble ikke uten resultater, når man ser nærmere etter, selv om det var begren-

set gjennomslag for ideene om en skandinavisk nasjonalitet og Nordens enhet. De nasjonale ideenes betydning for litteraturen på 1800-tallet var viktige, men for det litterære markedet og den litterære utviklingen var den nasjonalstatlige rammen og konsentrasjonen om egen nasjonalitet – ikke en felles skandinavisk nasjonalitet – av større betydning. Deichmanns sukk fra 1815 over de begrensede skandinaviske litterære kontaktene er gjenkjennelig for senere generasjoners skandinavister – og nordister – «Dog staaer i denne Henseende endnu Meget tilbage at gjøre» (Deichmann 1815). Men målet om en litterær tilnærming i Norden har en lang og fortsatt virksom historie som har bidratt – og stadig medvirker – til en rekke transnasjonale litterære initiativer og en skandinavisk offentlighet innenfor visse felt.

KILDER OG LITTERATUR

- Almqvist, Carl Jonas Love. 1846. *Om Skandinavismens Utførelse*. Föredrag, hållet i det Skandinaviska Sällskapet den 4 Februarii 1846. Köpenhamn: Hos Universitets-Bokhandlaren C.A. Reitzel. Tryckt i Bianco Lunos Bogtrykkeri.
- Barfod, Frederik (red.). 1842. *Skandinavisk Atlas, et historisk statistisk-topografisk Hæfteskript med Staalstik*, 1 bind, 1–2 hefte. København: J. Lund & Fr. Nielsen.
- Barfod, Frederik. 1844–1845. *Udvalgte Stykker af den svenske Litteratur*, udg. af det skandinaviske Selskabs litteraire Comité i Kjøbenhavn, 1–5. København: Bianco Lunos Bogtrykkeri.
- Becker-Christensen, Henrik. 1981. *Skandinaviske drømme og politiske realiteter. Den politiske skandinavisisme i Danmark 1830–1850*. Århus: Arusia – Historiske skrifter I.
- Beretning om Studenternes nordiske Høitid den 13de Januar 1846*, afgiven ved den valgte Festcommitte. 1846. Christiania: Feilberg & Landmarks Forlag. Trykt hos W.C. Fabritius.
- Beretning om Studentertoget til Upsala i Juni Maaned 1843*, afgiven af den danske Bestyrelse. 1843. Kjøbenhavn: Paa den Wahlske Boghandels Forlag. Trykt i det Berlingske Bogtrykkeri.
- Berlingske Tidende*. 1846–1847.
- Bjørkøy, Aasta Marie Bjorvand, Ruth Hemstad, Aina Nøding og Anne Birgitte Rønning (red.). 2019. *Litterære verdensborgere: Norsk bokhistorie i transnasjonalt perspektiv, 1519–1850*. Nota bene, Nasjonalbibliotekets skriftserie, 13. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Boberg, Stig. 1944. *Carl XIV Johan och tryckfriheten 1810–1844*. Göteborg: S. Boberg.
- Brage og Idun*. 1839–1844.
- Deichmann, Jacob. 1815–1817. *Fortegnelse over de Bøger, som i Aaret 1814 [–1816] ere udkomne i de tre nordiske Riger*. 1–3. Kiøbenhavn: Paa Den Gyldendalske Boghandels Forlag, Trykt i Thieles Bogtrykkeri.
- Det Skandinaviske Selskabs Visebog*. 1843–1844. [Køpenhamn].
- Daa, Ludvig Kristensen. 1837. *Udsigt over det svenske Sprogs Grammatik*. Christiania: Guldberg & Dzwonkowski.
- Daa, Ludvig Kristensen. 1841. *Svensk-norsk Haand-Ordbog*, Christiania: Guldberg & Dzwonkowski.
- Daa, Ludvig Kristensen. 1843. «Om Skandinavien». *Granskeren* 15. juni, 52 (6): 453–456.
- Eide, Elisabeth S. 2010. «Reading Societies and Lending Libraries in Nineteenth-Century Norway.» *Library & Information History*, 26 (2): 121–138.
- Ekman, Kari Haarder. 2018. «Skandinavistisk kulturpolitikk: Oscar Patric Sturzen-Becker som eksempel. I *Skandinavismen. Vision og virkning*, redigert av Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller og Dag Thorkildsen, 147–162. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Fossat, Sisse B., Anne Magnussen, Klaus Petersen og Nils A. Sørensen. 2009. *Transnationale historier*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Frörksson, Halldór Kr. 1846. *Islandsk Læsebog med Ordregister og en Oversigt over den islandske Formlære*. Kjøbenhavn: Jægers skandinaviske Forlagshandel. Trykt hos S.L. Møller.

- Fulsås, Narve. 2019. «Litterær nasjonalisering. Korleis dansk-norsk litteratur blei norsk.» I *Litterære verdensborgere: Norsk bokhistorie i transnasjonalt perspektiv, 1519–1850*, redigert av Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy, Ruth Hemstad, Ellen Krefting og Aina Nøding, 405–427. Nota bene, Nasjonalbibliotekets skriftserie, 13. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Hansen, Tor Ivar. 2018. «Bøker og skandinavisk forbrødring. Et forsøk på en bokhistorisk tilnærming til skandinavismen.» I *Skandinavismen. Vision og virkning*, redigert av Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller og Dag Thorkildsen, 163–186. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Hemstad, Ruth. 2008. *Fra Indian summer til nordisk vinter: Skandinavisk samarbeid, skandinavisme og unionsoppløsningen*. Oslo: Akademisk Publiserings.
- Hemstad, Ruth. 2018a. «Skandinavisme som omstridt begrep i nordisk offentlighet.» I *Skandinavismen. Vision og virkning*, redigert av Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller og Dag Thorkildsen, 21–43. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Hemstad, Ruth. 2018b. «'Skandinaviens geografi'. Lærebokstrid og kartdebatt – alternative nasjonsbyggingsprosjekter 1815–1846.» *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 2: 114–132.
- Hemstad, Ruth. 2019a. «'[I] Tidens Fylde'. Publisister, skandinavister og transnasjonale tidsskrifter.» I *Litterære verdensborgere: Norsk bokhistorie i transnasjonalt perspektiv, 1519–1850*, redigert av Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy, Ruth Hemstad, Ellen Krefting og Aina Nøding, 377–404. Nota bene, Nasjonalbibliotekets skriftserie, 13. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Hemstad, Ruth. 2019b. «Nordisk offentlighet etter 1814. Grenser og grenseoverskridelser.» I *Frie ord i Norden? Medborgerskap, offentlighet og yttringsfrihet, nordiske erfaringer 1814–1914*, redigert av Ruth Hemstad og Dag Michalsen, 59–86. Oslo: Pax.
- Hemstad, Ruth. 2019c. «The United Kingdom of Norway and Sweden and the United Kingdom of the Netherlands 1814–1830: Comparative Perspectives on Politics of Amalgamation and Nation Building.» *Scandinavica. An International Journal of Scandinavian Studies*, 58 (2): 76–97.
- Hemstad, Ruth. 2021. «Organizational Scandinavianism Abroad: Literature, Sociability and Pan-Scandinavian Associations in German-speaking Europe 1842–1912.» I *Mit dem Buch in der Hand*, redigert av Marie-Theres Federhofer og Sabine Meyer. Berliner Beiträge zur Skandinavistik. Berlin: Norderopa-Institut.
- Hemstad, Ruth. 2022. «Literature as Auxiliary Forces: Scandinavianism, Pan-Scandinavian Associations and Transnational Dissemination of Literature.» I *Culture and Conflict: Nation-building in Denmark and Scandinavia 1800–1930*, redigert av Sine Krogh, Thor Mednick og Karina Lykke Grand. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag. (under utgivelse)
- Holmberg, Åke. 1946. *Skandinavismen i Sverige vid 1800-talets mitt*. Göteborg.
- Haarberg, Jon. 2015. «Vår egen Thue – Historien om den norske litteraturvitenskapens spede begynnelse.» *Norsk Litteraturvitenskapelig Tidsskrift*, 2: 149–161.
- Intelligensblad, utgivet i Upsala*. 1844.
- Jørgensen, Harald. 1944. *Trykkefrihedssporgsmaalet i Danmark 1799–1848. Et Bidrag til en Karakteristik af den danske Enevalde i Frederik VI's og Christian VIII's Tid*. København: Ejnar Munksgaard.
- Kjeldstadli, Knut. 2013. «Den norske transnasjonalhistorien.» I *Sørlandet og utlandet. Transnasjonal kontakt, internasjonalt påvirkning*, redigert av Berit E. Johnsen, 15–29. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Krefting, Ellen, Aina Nøding og Mona Ringvej. 2014. *En pokkers skrivesyke. 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og yttringsfrihet*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Leerssen, Joep. 2006. *National Thought in Europe. A Cultural History*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lénström, Carl Julius. 1843. *Svensk Læsebog, indeholdende Prøver paa svensk Prosa og Poesi, tilligemed en kortfattet svensk Sproglære, Ordbog og Litteraturhistorie*. København: Den Gyldendalske Bokhandlings Forlag.
- «Lovbestemmelser for det skandinaviske Selskab. Kjøbenhavn den 1ste september 1843.» [København 1843]
- Lundblad, Sven. 1819. *Dansk-norrsk och svensk ordbok*. Stockholm: Tryckt hos direct. Henrik And. Nordström, på dess förlag.
- Mathiesen, Henrik Olav. 2021. «The Epistolary Practices of Norwegian Emigrants and the Emergence of a Transatlantic Public Sphere, ca. 1835–1870.» PhD-avhandling, Universitetet i Oslo.
- Molbech, Christian. 1844. *Lund, Upsala og Stockholm i Sommeren 1842. Nogle Blade af en Dagbog med et Tillæg om 'den skandinaviske Eenhed'*. Kiøbenhavn: Gyldendal; Lund: C.W.R. Gleerup.
- Molbech, Christian. 1857. *Den skandinaviske Eenhedstanke, som den har været, og som den er i Nordens tre Riger. En national-politisk Betragtning*. København: Gyldendal.

- Morgenbladet*. 1844. «Den skandinaviske Ide I–III», nr. 268, 270, 272, 24., 26., 28. september.
- Norden. Skandinavisk National-Kalender for år 1850*. 1849. Stockholm: P.A. Huldbergs förlag.
- Nordisk Literatur-Tidende*. 1846
- Nymark, Kristian. 2020. «Kampen om trykkefriheten. Karl Johan og den norske presse 1814–1844». PhD-avhandling, Universitetet i Sørøst-Norge.
- Nyrop, Camillus. 1870. *Bidrag til den danske boghandels historie*, 2. del. Trykt som manuskript. København: Forlagt af den Gyldendalske Boghandel (F. Hegel). Thieles Bogtrykkeri.
- Rønning, Anne Birgitte. 2019. «Til 'Qvindernes Forædling'. Mary Wollstonecraft for danske lesere i 1800». I *Litterære verdensborgere: Norsk bokhistorie i transnasjonalt perspektiv, 1519–1850*, redigert av Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy, Ruth Hemstad, Ellen Krefting og Aina Nøding, 290–309. Nota bene, Nasjonalbibliotekets skriftserie, 13. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Sange ved Studentermøderne i Upsala, Lund, Köpenhamn, Christiania*. 1843. 1845. 1851. 1852, 1856. Utgivne af Det skandinaviske Selskab i Köpenhamn. Köbenhavn: Trykt i S. Trier's Officin.
- [Sanne, Ole Michael]. 1815. *Norges Dagskjær. Nogle Vink om hvad den gjenvundne Selvstændighed og Frihed opfordrer Normanden til at virke*. Christiansand: H.Th. Bachruds Enke.
- Schjødt, Sigvard, utg. 1844. *Skandinavien, en Samling af danske, norske og svenske Prospecter*. Köbenhavn: G.H. Jægers skandinaviske Boghandels Forlag.
- Skandinavisk Folke-Kalender for 1845*. 1844. Köbenhavn.
- Skandinavisk Forlagscatalog, eller Alphabetisk Fortegnelse over de i Danmark, Norge og Sverige udkomne Skrifter*. Med Angivelse af Trykkested, Størrølse, Forlægger og Priis. 1843–1844. Köbenhavn: Forlagt af den skandinaviske Boghandel ved George H. Jæger. Trykt hos Louis Klein.
- Skandinavisk Visbok. Samling af Svenska, Danska och Norska fosterländska, m.fl. Sånger*. 1848. Götheborg: D.F. Bonniers Förlag; Köpenhamn: F.H. Eibe; Christiania: Feilberg & Landmark.
- Stadgar för det Skandinaviska Sällskapet i Upsala*. 1843. Upsala: Wahlström & Låstbom.
- Ströhm, Svante, G.M. utg. 1846. *Svenskt Album. Valdt Utdrag ur äldre och nyare svensk Lyrik*. Köbenhavn: Förlagdt af Georg H. Jæger (Skandinaviska Bokhandeln).
- [Säve, Carl & Per John Petersson]. Upsala-studenternas Direktion. 1846. *Berättelse om Studenttågen till Lund och Köpenhamn sommaren 1845*. Upsala: Wahlström & co.
- Svedbom, Per Erik. 1844. *Läsebok för Sveriges Ungdom. I. För den späddare ungdomen*. Stockholm: Hörbergsska Boktryckeriet.
- Svenskt konversationslexikon*. 1848. b. 3.
- Svensk Litteratur-Bulletin. Förteckning öfver alla nya utkomna Böcker, Musikalier, Gravyrer etc.* 1846. Stockholm: A. Bonnier.
- [Syttan Foredrag holdte i det Skandinaviske Selskab]. *Særskilt udgivne 1843–1847*. Köbenhavn
- Thue, Henning Junghans. 1846. *Læsebog i Modersmaalet for Norske og Danske, tilligemed en Exempelsamling af den svenske Literatur og med æsthetiske og literaturhistoriske Oplysninger*. Christiania.
- Thue, Henning Junghans. 1847. *Norsk Anthologi*. Köbenhavn: C.H. Jægers skandinaviske Forlagshandel. Trykt hos Louis Klein.
- van Gerven, Tim. 2020. «Scandinavism. Overlapping and Competing Identities in the Nordic World 1770–1919». PhD-avhandling, Universitetet i Amsterdam.
- Vedtægter for det skandinaviske Literaturselskab*. 1800. Köbenhavn: Trykt paa Selskabets Bekostning hos Morthorst's Enke & Comp.
- Wallem, Frederik. 1913. *Det norske Studentersamfund gennem hundrede aar*. Bind 1. Kristiania: Aschehoug.
- Welander, Peter Olof. 1846a. *Norskt- (och danskt-) svenskt Handlexicon*. Christiania: Guldberg & Dzwonkowski.
- Welander, Peter Olof. 1846b. *Svensk-dansk-norsk Lommeordbog*. Köbenhavn: G.H. Jægers skandinaviske Forlagshandel.
- Wergeland, Henrik og Nils Joachim Wessel-Berg. 1844. *Læsebog for den norske Ungdom*, b. 1. Christiania: Trykt i R. Hviids Enkes Bogtrykkeri og paa hendes Forlag af G. Hansen
- Aarvog for Skandinaviens Literatur*. 1851–1853. Köbenhavn: Skandinavisk Selskab.

Det moderne heterokratiets uttalte medspillere: misogyni, homofobi og 1800-tallets nasjonsbyggingstanke

PÅL BJØRBY

I Innledning: Kritiske perspektiver på nasjonsbygging og litteraturens rolle¹

Min utfordring er hvordan vi kan skape nye muligheter (modeller) for kritiske perspektiver på vår faglige tenkning omkring det 19. århundre, på nasjonsbyggingen og på litteraturens medskyldige rolle, og også på det som kontinuerlig former litteraturhistorien. Hvilke protokoller er bestemmende for blikket vi retter mot ikke bare begrepene selv, men mot historien som er blitt bestemmende for vår «felles» kjønnsnormative forståelse av det 19. århundrets modernitet? Hva formuleres og inkluderes som interessante eller meningsgivende *foci*? Hva utelates, og hva tilsidesettes som mindre viktig? Hvorfor søker vi gjentatte ganger bekræftelse i det å fortelle den samme fortellingen nok engang, om enn med noen få nye nyanseringer? Hva ville konsekvensene av inkludering av de perspektivene som nevnes her, bety for den nasjonale fortellingen? Hva er det den ikke tåler? Hvorfor spørker den underliggende trusselen fra 1820-tallets første sammekjønnsfiksjoner/-dagbøker/-brevvekslinger fremdeles i de akademiske korridorer? På hvilken måte utfordres den essensialiserte, naturaliserte heteroseksualiteten når den blir en del av en kaleidoskopisk «menneskelighet», hvor multiple uttrykk for seksualitet, kjønnsidentitet, kjærlighet utfordrer språket, fantasien og litteraturen? I stedet for å anses som en trussel kan disse utfordringene heller ses på som en invitasjon til en overskridelse av «normaliteten».

¹ En stor takk til Anna Bohlin, Elin Stengrundet, Ellen Mortensen og Anka Ryall for gode råd under ferdigstillingen av dette essayet.

Hva /hvem forsikrer oss om hva som var/er sentralt, hva som var/er hovedsak, og hva som er riktig, selvsagt og naturlig? Hva/hvem anlegger målestokken, og hva/hvem er det som så setter streken for overskridelsesmulighetene, om ikke nettopp litteraturen, litteraturkritikken og litteraturforskningen selv? Hvor er det blitt av alle de overbevisende intervensjonene representert ved feministisk kritikk, feministisk litteratur- og historieforskning, feministisk filosofisk og idéhistorisk forskning, særlig omkring nasjonsbegrepet (Blom 2000)? Likeledes, hvor er intervensjonene fra LGBTQ-forskningen, som burde få konsekvenser for vår diskusjon omkring nasjon, kultur og litteratur? Hvor er det blitt av diskusjonen om kjønn, kjønnsrelasjoner, seksualitet, kjønnsbestemmelse, slik disse utspiller seg i litteraturen, så vel som i vår nasjonale litteraturhistorietenkning?

Det er med en klar fornemmelse av å trække midt i et velordnet faglig blomsterbed når jeg i det følgende formulerer en dissens til vår omgang med temaer som nasjon, historie, kultur, litteratur med tanke på det 19. århundres Norden. Det er en dissens som rettes mot ikke-holdbare, men seiglivet antakelser omkring «humanisme», om «mennesket» *cum* universelt, antakelser som samlet konstituerer en stilltiende standard i form av et fundament for vår tenkning omkring litteratur, kritikk og litteraturhistorieskriving, og i den forlengelse, for vår forståelse og bruk av begrepet «nasjon» (Greenfeld 1992; Maunu 2007; Hobsbawm 2012). Satt på spissen er det en standard som omfatter våre forskningsområder, hvis verdier, interesser, perspektiver og rammeverk domineres (for de fleste gitt og nærmest ubevisst) av den utvetydige forankringen i en antatt felles oppfatning om det normale, det naturlige, det udiskutable, nemlig det heteronormative. Det er denne «gitte» heteronormative standarden som skaper ikke bare den sosiale orden, men også et felles multiplum av åndsstrukturer, forståelser og vurderinger som sammen gjennomsyrer forestillingen om det 19. århundres «moderne verden» (samfunnet, staten, nasjonen). Dette gjelder ikke bare Norden og dens nasjonale litteraturer og dertil hørende nasjonal-litteraturhistorier, men Europa for øvrig.

II Tradisjonell litteraturhistorie marginaliserer det «ikke-normale»

Denne vitenskapelige, diskursive bestrebelsen på å grunnlegge en normativ forståelse av kjønn, seksualitet og formålstjenlig identitet – i nasjonens tjeneste – ble kjernen i utviklingen av moderne europeisk litteratur, kunst og estetikk og i de tidlige konsepsjonene av kultur- og litteraturhistorieskriving.

En konsekvens av denne normative forståelsen av kjønn, seksualitet og identitet/rolle i de nye kunnskapsdiskursene og den allmenne oppslutningen omkring vitenskapeliggjøringen av det «normale» kjønnnet, førte til en vedvarende blindhet. Den smale og ensidige forståelsen av kjønn og seksualitet hadde avgjørende betydning for det 19. århundres utforming av litterære genrer i Norden. Det samme gjelder for den nordiske litteraturkritikken, hvor de normative forestillingene om kjønn og seksualitet likeledes påvirker de særegne uttrykk for nasjon og det nasjonale (Mosse 1985; Botting 2016; Okin 1979; Claeys 2019).

Vi ser dette først og fremst i representasjonen av kjønn og seksualitet, hvor forestillingen om det normale versus det ikke-normale dominerer. De litteraturhistoriske narrativene marginaliserer mangfoldet som finnes i historien og i litteraturen. Kun sporadisk og som oftest motvillig behandles denne tematikken. Selv de nordiske kvinnelitteraturhistoriene setter grenser for hvor langt det er «fornuftig» å strekke seg i undersøkelser av konstruksjonen av heteroseksualiteten og de konsekvenser dette har hatt for utforskningen av litteraturen og den litterære institusjonen, særlig når det gjelder dens gjengivelse av kvinners virkelighet. Jeg tenker også på den stemoderlige behandlingen lesbisk litteraturkritikk har fått i den litterære institusjonen, samt på de kursoriske nikk som har vært gjort til queer teori. Det har i det hele tatt vært en manglende vilje til å forholde seg kritisk til institusjonaliseringen av den rådende normative, naturaliserte og verdiladete forståelsen av kjønn og seksualitet, noe som oppleves som problematisk, for ikke å si klaustrofobisk, for den ikke-heteroseksuelle kvinnen.

Vår egen tids litteratur, litteraturforskning, nasjonale litteraturhistorie – og etter hvert fraværende diskusjon omkring kjønn og seksualitet – er en arv fra samfunns-/nasjonsbyggingen og det 19. århundres politiske og ideologiske skille som ble etablert rundt begrepene «heteroseksualitet/homoseksualitet». En ensidig dominans av uutforsket heteronormativitet preger de fleste studier, hvor hensikten er å skape en likeså uproblematisk fremstilling (i form og innhold) av forholdet mellom kjønnene.

III Misogyni og homofobi

To åpnebare effekter av den heteroseksuelle matrisen er misogyni og homofobi, som dominerer verdensbildet i og utenfor litteraturen, i litteraturhistorieskrivingen og i nasjonstenkningen (Manne 2017; Katz 1995; Butters et al. 1990; Fone 2001; Tin 2003; Wittig 1992). Uten disse to fenomener er der ingen «compulsory heterosexuality» (tvungen heteroseksualitet) (Rich 1978), ingen seirende, dominant, heteroseksuell matrise. Det eksisterer, slik jeg ser det, ingen systematisk

kritikk av det 19. århundres former for misogyni, dens historikk og ideologi i dagens nordiske litteraturforskning. Likeledes er det en øredøvende taushet i forskningsfeltet omkring den trussel som sammekjønnserotikk og -kjærlighet representerte, og som markerte seg allerede i de første tiårene av 1800-tallets litteratur. Det er ikke snakk om to adskilte fenomen, men om to ideologier, toeggede tvillinger. Til sammen blir misogyni og homofobi i økende grad helt grunnleggende for den diskursive konstruksjonen av det eksemplariske heteroseksuelle mennesket, nemlig mannen. På liknende vis blir de to fenomenene avgjørende for den tematiske og formelle utviklingen av romanen (Moglen 2001). Det 19. århundres misogyni og homofobi forblir uløselig knyttet til et essensialistisk narrativ, som konstruksjonen av den mannlige/maskuline heteroseksuelle identitet ikke kunne eksistere foruten. Uten disse to gir det ingen mening å gi heteroseksualitetens maskuline kjønn forrang, noe som kommer til uttrykk gjennom den utstrakte bruken av ord som «manddom», «mandighet», «maskulin myndighet/autoritet» (eller den karakterdrepende mangelen på disse egenskapene i den offentlige diskusjon). Det som forskere gjerne betrakter og behandler som perifert, som *for* spesielt og partikulært, som ikke-representativt og *for* personlig, nemlig homoseksualitet og det kvinnelige, ble uunnværlige motsetninger i formingen av og vedlikeholdet av den heteroseksuelle matrisen, ikke bare i samfunnet, i de rådende diskursene, men kanskje særlig i litteraturen.

IV Marginalisering av LGBTQ-studier ved norske institutter for litteratur

E.K. Sedgwick (1990) påstår i introduksjonen til *Epistemology of the Closet* at skillet mellom heteroseksualitet og homoseksualitet er det mest gjennomgripende og innflytelsessterke skillet som preger det 20. århundret. For henne spiller homoseksualiteten en avgjørende rolle i formingen av motsetninger og epistemologiske binarismer, som danner grunnlaget for den europeiske moderniteten. Det skillet som Sedgwick beskriver, og som hun mener også karakteriserer vår egen tid, har sin opprinnelse i de første tiårene etter 1800, i etterdønningene etter den franske revolusjonen, og vokser frem parallelt med tilsynekomsten av den borgerlige familien, det borgerlige ekteskapet og dertil hørende nasjonsbyggingsdiskurser.

Hvorfor har dette symbiotiske forholdet gått under radaren i våre humanistiske fag, til tross for tre tiår med LGBTQ-studier? Hvilken betydning har rekken av titler som publiseres under genren litteraturhistorie, men som «gay literary history», hatt for dette forskningsfeltet (jf. Brantenberg 1986; Gatland 1990;

Woods 1998)? Hvilken betydning har disse forskningsbidragene hatt for vår forståelse av vår egen faghistorie som litteraturforskere og -historikere? Hvorfor er det utenkelig, nærmest uspiselig, å anse misogyni og homofobi som relevant for vårt arbeid med kanon, med vår nasjonale litteraturhistorie?

Historien som begynner med den juridiske, politiske, økonomiske og psykologiske undertrykkelsen av kvinnen og den samtidige fornektelsen av sammekjønnnet kjærlighet fra tidlig på 1800-tallet, konstituerer begynnelsen på vår modernitet som nasjon og heterokrati. Ved siden av kvinneundertrykkelsen og fortielsen av homoseksualitet foregår det et intenst forsvar av det heteroseksuelle i litteraturen, i filosofien, i samfunnsvitenskapene og i estetikken. Hvordan skal vi se dette i forhold til de samme diskursers påstand om heteroseksualitetens overlegne normalitet, om noe «gitt», en påstand som samtidig har vist seg å være svært så skjør, for ikke å si porøs. Modernitetens historie er ifølge Sedgwick sydd sammen i dikotomien hetero-homo, i den heteronormative forestillingen om det binære paret «maskulin-feminin». Det er vår arv, også i litteraturforskningen og i konstruksjonen av et nasjonalt, litteraturhistorisk koherent narrativ.

V Fremveksten av sammekjønns-litteratur

Like fullt, og side om side med borgerskapets selvdefineringsprosess og økende dominans i samfunnet og i de «skjønne kunster», vokste det frem en sammekjønns-litteratur, en homoerotisk kunst, en estetisk sammekjønns-filosofi – ofte kodet – i kunst og litteratur. Fra Winckelmann til Pater, fra Whitman til Proust, Gide, Wilde, fremstår det i form av betroelser i dagbøker og korrespondanser, i form av diagnoser og tilståelser i lege- og politijournaler og ikke minst i form av urbane same-sex subkulturer i de europeiske storbyer, et vell av banebrytende tekster. (Cocks 2010; von Rosen 1993, Eder 1999) Om ikke *det* var truende nok, så var den heteroseksuelle borgerskapets mannlige frontfigur på full fart inn i den første av to traumatiske maskulinitetskriser i den europeiske kulturen, på 1820–1830-tallet så vel som på 1880–1900-tallet. Panikk og kaos fulgte i kjølvannet, i form av en nasjonal og litteraturkritisk intervensjon (Greven 2009; Stevic 2020; Mosse 1996; Miller 1998). Diagnostiseringen av krisen ble i tillegg formet som et angrep på sammekjønnsmaskuliniteter og på kvinnesakskvinnenes krav om full likestilling. Denne fortellingen blir aldri mulig i litteraturkritikken eller i litteraturhistoriekonsepsjonen, annet enn som en tilfeldig og outrért intervensjon. Minst av alt blir den en foranledning til faglig introspeksjon og selvkritikk. Kritikken rokker fremdeles ikke ved *status quo*.

Det er ikke konstateringen av det faktum at «homoseksuelle» var blant det 19. århundrets ypperste forfattere, kunstnere og estetikere som er umulig. Det som fremstår som umulig, og der grensen trekkes, er å tolerere dette faktum uten samtidig å appropriere den forskjellen og den utfordringen som deri ligger. Det gjelder å ufarliggjøre den ved å kolonialisere forskjellen, uten å gjøre den til en trussel mot den offisielle versjonen av historien om nasjonen og nasjonal-litteraturen. Taushet omkring betydningen sammekjønnsseksualitet og -kjærlighet har for forfatterskapet, er «naurligvis» det eneste «passende». All snakk om litteraturens forhold til nasjonen var en samtale om makt, normer, verdier og moral, og, uløselig sammenknyttet med dette, diskursene om den «rette» kjærlighet, ekteskap og seksualitet. En homoseksuell litteratur kunne i beste fall tillates et liv i indre eksil, men kunne aldri representere «fedrelandet». Parallelt med et økende patologiserende blikk på kunstneriske og/eller litterære uttrykk for den unevnelige homoseksualiteten, ble den heteroseksuelle mannens ve og vel målet for en økende omsorg. Nasjonen investerte i hans åndelige og intellektuelle utvikling og fremhevet hans ansvar overfor fremtiden og nasjonen. Så også i litteraturens og litteraturkritikkens offentlighet. En landshøvding av Bjørnstjerne Bjørnsons eksemplariske format ble gjentagende karakterisert ved hans mandighet og ekte maskulinitet og hans virile viljekraft, ofte i kombinasjon med en uhemmet misogyn narsissisme.

Sammekjønns-litteraturen, til forskjell fra malekunsten, fulgte den tragiske banen som den medisinske og psykiatriske vitenskapen la til rette for, med fatale konsekvenser for den «homoseksuelle», en bane som la premissene for fremtidens homofobi, med støtte i sykdoms-, degenerasjons- og effemineringsmodellene. Poenget her er for så vidt enkelt, nemlig at homoseksuelle kunstnere og deres arbeider/publikasjoner var en del av den offentlige resepsjonen, en resepsjon som enten stilltiet eller trakasserte, alt etter det homoseksuelle innholdets natur og eller dets opphavsperson. Alternativt stilte den seg uforstående til verkets innhold og/eller kunstneriske utforming, dets mulige homoseksuelle innhold (Bjørby 1986, 2006). Denne «invaderende» kunsten og litteraturen lot seg ikke stanse eller utrydde, men satte spirer i større omfang: en anti-heteronormativ, opposisjonell, overskridende kunst og litteratur, nettopp på de særskilte områdene som skulle fremme nasjonal stolthet og nasjonal selvbevissthet. Heteroseksuelle kritikere, forfattere, historikere måtte forholde seg til denne homoseksuelle kunsten og litteraturen, på en eller annen måte, men som oftest ved å karakterisere den som upassende bidrag til heteroseksualitetens nasjonal- og

litteraturhistoriske bevissthet. Seksuelle typologier opptrådte som nasjonaliserende agenter, hvis pseudoobjektive taxonomier måtte gjenspeile nasjonens imaginasjon. Dette innebar en langt fra diskre oppdeling av mennesker på grunnlag av seksuelle karakteristika, hvor menneskets individuelle subjektivitet skulle fylles med nasjonale verdier.

Nasjonaliseringen av seksualitet ble både et symptom og et sentralt bidragsytende element i det 19. århundrets økende insistering på en felles nasjonalfølelse, som skulle gjenspeiles i det konkrete politiske og kulturelle miljøet. Individet – kvinnen og mannen – ble utstyrt med klart markerte forskjeller av vidtrekkende symbolsk betydning. Samfunnet forlangte et tett samarbeid mellom kjønnene til det beste for nasjonen (Blom 2000; Mosse 1986). Individet ble oppmuntret til å betrakte nasjonen i både politiske og seksuelle termer. Man skulle ha seg frabedt at den homoseksuelle forfatteren blandet seg i den nasjonale sårbare selvfølelsen, noe som skjedde i Danmark i litteraturen, som beskrev Danmarks tap av Schleswig-Holstein i 1864. Det var den nasjonale litteraturens ansvar å belyse nasjonens tap i heroiske vendinger, og ikke slik det fremstilles i Bangs roman *Tine* (1889). Bangs skildringer av sammenbruddet av den danske kulturs verdier tjener som en ramme om den unge Tines forførelse og selvmord. For offentligheten handlet nederlaget like meget om legitimeringen av den heteroseksuelle mannens stolthet og taperhet, hans mandighet. Bangs roman falt mang en mannlig forfatter og kritiker tungt for brystet, som for eksempel Erik Skram, som kritiserte både boken og dens stil. Han angrep Bangs manglende maskulinitet og hans stils abnormale femininitet. Det er den homoseksuelle forfatterens omgang med krigen, og hans angivelige «kvindelege» signatur-impresjonistiske stil, som skapte vrede. Skram selv beskrev sin egen innsats i den selvsamme krigen i *Hinsides Grænsen. Nogle Erindringer*, med vekt på de mandige verdier (Skram 1888). Bangs gjensvar til Skram, i manifestet «Impressionismen» (*Tilskueren* 1890), er blitt stående som samtidens viktigste bidrag til impresjonismedebatten i Norden (Bjørby 2016).

VI Nasjonalisering av «homoseksualitet»

Det er i denne nasjonaliseringen av seksualiteten at “homoseksualitet” må gjeninnsettes, i litteraturhistorien, i litteraturstudier og i kritikken. Men det kan ikke være snakk om én diskurs som faller inn under paraplytermen «homoseksualitet». Det er etter mitt syn fullt ut mulig å skille mellom flere:

1. Hverdagens, den såkalte fornuftens «tale», om seksuelle handlinger og mennesketyper på folkemunne.
2. Den vitenskapelige «tale»: forskjellige varianter frem til den systematiske diagnostiseringen av seksualitet i medisin, psykiatri, sexologi på 1870-tallet; den franske, men især den tyske medisinske litteraturen som dominerte forskningen fra 1870-tallet og frem til Freud. Et viktig poeng her er at denne medisinske/psykiatriske diskursen ble dominerende også i litteraturen, frem til vår egen tid.
3. En kunstfilosofisk variant fra J. Winckelmann til W. Pater, fra 1780-tallet til 1890-årene.
4. En litterær tradisjon – bestående av nordiske, tyske, franske, engelske, amerikanske homoseksuelle forfattere.
5. Heteroseksuelle forfatters medisinsk-litterære casus-portretter av homoseksualitet som degenerert og dødsdømt. (I nordisk litteratur, verk av Bjørnson, Hansson, Strindberg blant flere).
6. I maleriet oppstod etter hvert et utvetydig program, preget av homoerotikk, og sammekjønnskjærlighet som motiv og estetisk program. Et særskilt tema her vil være publikums resepsjon.
7. Og, ikke minst, en privat homoseksuell diskurs i form av dagbøker, brev.

Til tross for umuligheten av en åpen diskurs om sammekjønnskjærlighet og -sex innenfor et nettverk av tabuer, ble sammekjønnsideiteter skapt og forstått og gjenkjent av leseren, i litteraturen så vel som i malekunsten. Sjelden fortalte forfatteren hvordan det faktisk var å leve som en homoseksuell gjennom det lange århundret. Først med den tyske juristen Karl Heinrich Ulrichs' (1825–1895) radikale utfordring av definisjonen av den homoseksuelle som «urning» i en rekke publikasjoner på 1860-tallet – med et samtidig krav om avkriminalisering av homoseksualitet – ble det mulig for den «homoseksuelle» å stille seg bak en felles identitet. Men det er de talløse biografiske selvframstillingene som ble forfattet av «urninger» fra hele kontinentet, som ble stilet til den østerrikske psykiateren R. von Krafft-Ebing (1840–1902), som danner grunnlaget for hans banebrytende tekst om seksuell dysfori i *Psychopathia sexualis*, som utkom i 1886 (Oosterhuis 2000). Direkte inspirert av Ulrichs' definisjon av den homoseksuelle som en mann med en kvinnes sjel, men og i opposisjon til denne, fant det sted en eksplosjon av «homoseksuell» selv-forming, i brev og dagbøker, i politirapporter og legejournaler. Det verserte velartikulerte, «veltilpassede» og

selvidentifiserende sammekjønns-«personlighetstrekk» på kryss og tvers av landegrensene. Rollen litteratur etter hvert skulle spille, er naturligvis et kapittel for seg. Litteraturen skulle vise seg å bli et sted hvor en slik pasjon kunne utvikles, om enn som regel med et tragisk utfall.

Den homoseksuelles grep om historien tok mange former, fra utvikling av en egen selv-bevissthet, et nei til negativ selv-identifisering og kritikk av spekulative definisjoner, især psykiatriske og psykoanalytiske karakteristikk. På samme tid ble det dannet grobunn for en forståelse av «identitet» som noe som aldri helt henger sammen, som aldri kommer til å falle sammen i én koherent forklaring, men som likevel må fremstå som «noe» som, avhengig av øyeblikket og situasjonen. Homoseksuell identitet kan fremstå som en temporal diskursiv åpning som gjør det mulig å bli sett og forstått innenfor en totaliserende heteronormativ normalitet, en forklaringshorisont som i seg selv stadig er vaklende. Man må ta høyde for den forventede selv-fornektelse i det øyeblikket det homofile «jeg» forhandler om å bli inkludert i det heteronormative fellesskapet (Butler 1997). Det handler først og fremst om å måtte opptre som den Andre, om å akseptere sin alltid allerede fastlåste funksjon som den tause motparten til den rette binarismen (heteromann/-kvinne, hetero/homo). I den heteroseksuelle mannens heroiske «jeg» må «homoseksualiteten» fungere som dens motsetning for i det hele tatt å være inkludert. I videreføringen av heteroseksualitetens selvsagte og universelle posisjon i den nasjonale litteraturhistorien, fungerer homofobi og misogyni strukturerende. Det er slik fortellingen om den heteroseksuelle «virkelighet» kan konstrueres, en fortelling der den «homoseksuelle» og «kvinnen» har fått sine tildelte plasser, som motsetninger og forskjeller til den heteroseksuelle mannen, som utgjør normen, verdien og standarden. Slik ble fortellingen skapt, den gang i det 19. århundre, og slik fortelles den nå.

VII Et anti-homofobisk fellesprosjekt

Vi bør spørre oss selv om det er mulig med en ny vending mot det 19. århundret og dets nasjonale narrativ. Er det mulig med andre lesninger, andre former for selvpersepsjon, en ny *critique*, et nytt produktivt fokus på det samme århundrets sammekjønns litteratur, -estetikk, -kunst – som en del av enhver diskusjon av begreper som nasjon, nasjonal litteratur, litteraturhistorie og/eller kulturhistorie? Dersom den homoseksuelle forfatteren inkluderes i den faglige samtalen i dag, er det enten fordi han/hun ganske enkelt ikke kan forbigås, selv om det ikke-heteroseksuelle aspektet ved verket i samme øyeblikk gattes over, forties og marginaliseres. Hvorfor skyr vi unna forfatterens homoseksualitet, og/eller

homoseksualitet som på en eller annen måte tematisk/formelt er til stede i verket? Må man være homoseksuell selv for å skrive om homoseksualitet? Er det mulig og ønskelig at den hvite mannlige litteraturforskeren uttaler seg om afroamerikanske kvinnelige forfattere «psyke»?

La oss i stedet snakke om et felles anti-homofobiske prosjekt (med fokus på utbredte virkninger av homofobi) som en *revers-diskurs*, i sporene etter Foucault, Sedgwick, J. Butler, Gayle Rubin, Teresa de Lauretis, Emma Donoghue, Terry Castle med flere: Hva vil vi med en nasjonalhistorie om litteratur i dag, i denne verden? Hva er det politiske, faglige formålet med et slikt prosjekt? Vi trenger en undersøkelse av litteraturens deltakelse i normativ tenkning og konstitueringen av nasjonen og borgerskapet i det 19. århundre, en undersøkelse av det tette forholdet mellom privatsfæren og staten, mellom det individuelle og det offentlige. Vi bør være oss bevisst at disse alltid allerede er basert på en heteroseksuell kontrakt, en matrise med en klar privilegering av heteroseksuell kjærlighet, som er solid forankret i misogyni og homofobi. Jeg vil påstå at subjektivitet alltid allerede er institusjonalisert – også i litteraturen. Nasjonens og det moderne individets utvikling mot en enhetlig, patriarkalsk utforming, i et komplekst samspill av århundrets diskurser, er ute av stand til å ønske velkommen – langt mindre inkorporere, den Nye kvinnen, like lite som den homoseksuelle mannen. I stedet har vi en historie preget av fengsel, straff, forvisning, utvisking, selvmord og utstøting av den homoseksuelle som en pariakaste, henvist til et liv trivialisert i og utenfor den litterære institusjonen. Like fullt lever den homoseksuelle som type alltid på innsiden av heteroseksualiteten, som dens indre trussel om oppløsning (Butler 1997).

Litteratur utforsker ikke bare, men viderefører også problemet knyttet til seksualitet, kjønn og kjønnsrelasjoner (Johnson 1985). Prominente forvaltere av romanen både forsterker og utfordrer tradisjonelle forestillinger om kjønn og seksualitet i første halvdel av det 19. århundre. I denne sammenhengen kan vi nevne Balzac (*Sarrasine*, *Séraphita*), Stendhal (*Armanche*), Th. Gautier (*Mademoiselle de Maupin*), C.L. Almqvist (*Det går an*), J.W. Howe (*The Hermaphrodite*), G. Sand (*Gabriel*), som eksperimenterer med *cross-dressing*, det androgyne, hermafrodisisme og homoseksualitet i sine romaner. Selv hos mannlige forfattere forekommer beskrivelser av relasjoner mellom menn der grensene mellom det homososiale og det homoerotiske blir vanskelig å holde styr på, da homoseksualitet alltid er snublende nært og farlig forførende (Lucey 2003; Tobin 2000; Kuzniar 1996).

Spørsmålet er hvordan vi kan gjøre det til en del av vårt litteraturhistoriske og idéhistoriske arbeid. Vi bør kunne rydde opp i utsagn, spekulasjoner, teorier, standpunkter, idéer og begreper som fører nøytt forrang og makt i og utenfor litteraturen, men som i dag er så kompromitterte at de burde være avleggs. En forutsetning for igjen å vende tilbake til begrep som nasjon og litteraturhistorie er å ta et oppgjør med måten spørsmålet om «homoseksualitet» har vært behandlet på. Vi burde kunne ta et oppgjør med det heteronormative binære kjønns- og seksualitetssystemet, som fremdeles utgjør vår forståelseshorisont, for ikke å si verdensbilde. Bruken av ordet nasjon i forbindelse med historie og vår litteraturhistorietradisjon er preget av eksklusjon, motsigelser, fortielse og misrepresentasjon. Denne kollektive historien er overmaktens historie i institusjonens og nasjonens navn. Heteroseksualiteten og dens implisitte så vel som eksplisitte selvforståelse ekskluderer i sin selvrepresentasjon, og misrepresenterer samtidig det som patologiseres under termen homoseksualitet. Slik fremstår heteroseksualiteten som nasjonens ideal og symbol, mens homoseksualiteten henvises til et domene utenfor litteraturen og nasjonen. Det 19. århundrets moderne historie starter med denne utstøtingen. Mennesket som skulle bli representativt for nasjonen, må være en heteroseksuell mann, som fostres frem i familiens skjød. Dette er en fortelling som stadig gjentas og forsterkes i historien så vel som i litteraturhistorien.

VIII Litteraturforskeres ansvar

Hvilket ansvar har vi som forsker på den nasjonale litteraturen, nå når vi vet hva vi egentlig gjør? Hvordan legge til rette for en annen måte å skrive litteraturhistorie på? Hvordan kan vi åpne for nye synsvinkler som ikke er heterosexistiske, homofobiske, eller som ikke omfavner et hetero-maskulint-normativt panoptisk perspektiv? Er det mulig å skape et kaleidoskopisk perspektiv som slipper til mangfoldet av maskuliniteter og femininiteter og alternative kjønnsuttrykk, uten å være forankret i misogyni og homofobi? Er tiden inne for å utforske selve fenomenet kjærlighet, uten å skulle kategorisk insistere på en restriktiv og binær forestilling om mennesket som kjønns- og seksualitetsvesen?

Men for tidsvitnet forfatteren og litteraturkritikeren Hjalmar Christensen (1869–1925), som for det 19. århundres forfattere, var det «kjærligheten» det hele gjaldt:

Kjærlighedslivet mod aandslivet – det er konflikten, den evige. Kjærlighedslivet gir aandslivet næring, impulser, farve, flugt. For kunsten er i ethvert fald kjærligheden den nødvendige grobund. Men kjærlighedslivet har andre love end det intellektuelle, og det kan til tider virke kulturfiendtligt, tilintetgjørende for alle aandelige værdier. Saa er det det, at hos mændene den erotiske følelse og den intellektuelle kraftudfoldelse aldrig samtidig staar i zenith. (Christensen 1905, 275)

I parentes tilføyer han: «Anderledes med kvinderne, hvor der hyppig er en frodigere aandelig vegetation omkring det tidspunkt, da den fysiske fuldbyrdelse af livets vilje finder sted» (276).

Men hva ville det bety å plassere homoseksualitet i sentrum av problemstillingen i et forsøk på å se konturene av «heteroseksualitetens» plass i vår tenkning omkring nasjon, litteratur og litteraturhistorie? Hva skjer med ord som «allmenn», «universell», «normal», «naturlig» i en slik ligning? Hva skjer med begrepene og fenomenene homofobi og misogyni, som har virket som solide verktøy i kontrollen av hele spekteret av menns homososiale aktivitet som litteraturforskere og forfattere av nasjonale litteraturhistorier?

Hva skjer med estetikken når den erotiske sammekjønns-handlingen forbindes med «kjærlighet», når «kjærligheten» ikke lenger kun tilhører de som smaksdommerne anser som normale, sunne, friske, livsbejaende? Homoseksualitet utgjør en avgjørende og ubestridelig kraft i den europeiske og amerikanske litterære kanon. Navnene, titlene, verkene står der; man kan ikke se bort fra Melville, A. de Custine, Emerson, Whitman, Verlaine, Rimbaud, Pater, Housman, James, Jewett, Gide, Wilde, Proust, Bang, Cather. Likevel behandles disse verkene med fortielse, først og fremst ved at den seksuelle identiteten viskes ut og forties, eller alternativt brukes den som en brekkstang for å levere en diagnose av verket med utgangspunkt i vitenskapens sykeliggjøring av den homoseksuelle mannen eller kvinnen.

Litteraturen så vel som den nasjonale litteraturhistorien mangler et kritisk blikk på sitt eget overordnede, organiserende prinsipp, nemlig troen på den «naturlige» heteroseksualiteten og dens estetiske praksis. Spørsmålet som har vært undersøkt av feministisk forskning, for eksempel om forholdet mellom litteraturhistorieskriving og historieskriving, mellom inklusjon og eksklusjon, mellom diskursive regimer og virkelighetens mangfold, ligger nå nærmest på sotteseng. LGBTQ-forskningens og queer-teoriens bidrag til en slik kritikk eksisterer knapt ved våre litteraturinstitutter. Slik jeg ser det, tillater ikke institusjonen divergerende fremstillinger av moderniteter som stiller seg kritiske til den hegemoniske heteroseksuelle diskursens normative ideologi. Resultatet blir at den selvsamme hegemoniske fortellingens rolle får stå uimotsagt i vår

forestilling om det 19. århundrets modernitet, det være seg i litteraturforskningen eller i fremstillingen av litteraturhistorien.

For at litteraturhistorien skal kunne si oss noe meningsfylt om vår nasjonale litteratur og om forholdet mellom verk, forfatter og de ulike sosiale kreftene som samlet utgjør det litterære feltet, (litteraturens former, tematikker, representasjonsteknikker og språk), er det påkrevet at litteraturforskere og litteraturhistorieforfattere erkjenner omfanget og implikasjonene av det heteroseksuelle hegemoniet. Det vil kreve et oppgjør med misogyni og homofobi som legitime verktøy i etableringen av en «heteroseksuell» litterær kanon, der kvinner og homoseksuelle har blitt fortiet, misrepresentert og ekskludert.

LITTERATUR

- Bang, Herman. 1890. «Impressionismen. En lille replikk». *Tilskueren*. København
- Bjørby, Pål. 1986. «The Prison House of Sexuality: Homosexuality in Bang-scholarship». *Scandinavian Studies* 58: 323–355
- Bjørby, Pål. 2006. «Mannlig akt og kroppens estetikk». *Valør* 2/3: 5–26.
- Bjørby, Pål. 2016. «Rhetoric versus poetry: literature and literary criticism as lesbian politics». *Nora: Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 24 (3): 203–21.
- Bjørby, Pål. 2016. «Den europeiske impresjonismen og Herman Bang: Maskulin/ Feminin». Foredrag i anledning «Seminaret Europæeren Herman Bang», København Universitet.
- Blom, Ida, Karen Hagemann og Catherine Hall. 2000. *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*. Oxford: Berg Publishers.
- Botting, Eileen Hunt. 2016. *Wollstonecraft, Mill and Women's Human Rights*. New Haven/London: Yale University Press.
- Brantenberg, Gerd et al. 1986. *På sporet etter den tapte lyst. Kjærlighet mellom kvinner som litterært motiv*. Oslo: Aschehoug.
- Butler, Judith. 1997. *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Palo Alto: Stanford University of Press.
- Butters, Ronald R., John M. Clum og Michael Moon. 1990. *Displacing Homophobia*. Durham: Duke University Press.
- Christensen, Hjalmar. 1905. *Det nittende aarhundredes kulturkamp i Norge*. Kristiania: Aschehoug.
- Claeys, Gregory (red.). 2016. *The Cambridge Companion to Nineteenth-Century Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cocks, Harry J. 2010. *Nameless Offenses. Homosexual Desire in the 19th Century*. London: I.B Tauris.
- Eder, Franz X, Lesley Hall og Gert Hekma (red.). 1999. *Sexual Cultures in Europe*. Manchester: Manchester University Press.
- Fone, Byrne. 2001. *Homophobia. A History*. New York: Metropolitan Books.
- Gatland, Jan Olav. 1990. *Skriften mellom linjene. Homofili som tema i norsk litteratur*. Oslo: Aschehoug.
- Greenfeld, Liah. 1992. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge: Harvard University Press .
- Greven, David. 2009. «Masculinist Theory and the Romantic Authorship, Or Hawthorne, Politics, Desire». *New Literary History*, 39: 971–987.
- Heiberg, Johan Ludvig. 1830. «Om vore Nationale Forlystelser». *Kjøbenhavns Flyvende Post*: 84–86.
- Hobsbawn, Eric J. 2012. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. 2.ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Johnson, Barbara. 1985. *The Critical Difference: Essays in the Contemporary Rhetoric of Reading*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Katz, Jonathan Ned. 1995. *The Invention of Heterosexuality*. New York: Dutton Publishers.
- Kuzniar, A. (red.). 1996. *Outing Goethe and His Age*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Lucey, Michael. 2003. *The Misfit of the Family. Balzac and the Social Forms of Sexuality*. Durham/London: Duke University Press.

- Manne, Kate. 2017. *Down Girl. The Logic of Misogyny*. Oxford: Oxford University Press.
- Maunu, Leanne. 2007. *Women Writing the Nation. National Identity, Female Community, and the British-French Connection*. Lewisburg: Bucknell University Press.
- Miller, D A. 1988. *The Novel and the Police*. Berkeley: University of California Press.
- Moglen, Helene. 2001. *The Trauma of Gender. A Feminist Theory of the English Novel*. Berkeley: University of California Press.
- Mosse, George L. 1985. *Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*. New York: Howard Fertig.
- Mosse, George L. 1996. *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*. Oxford: Oxford University Press.
- Okin, Susan Moller. 1979. *Women in Western Political Thought*. Princeton: Princeton University Press.
- Oosterhuis, Harry. 2000. *Stepchildren of Nature. Krafft-Ebing, Psychiatry and the making of Sexual Identity*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rich, Adrienne. 1978. «Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence». *Signs*, vol.5, No. 4, Special issue: *Women and Sex and Sexuality* (Summer 1980): 631–660.
- Rosen, Wilhelm von. 1993. *Månens kulør: Studier i dansk bøssehistorie 1628–1912*. København: Rhodos.
- Sedgwick, Eve Kosofsky. 1990. *The Epistemology of the Closet*. Berkeley: University of California Press.
- Skram, Erik. 1888. *Hinsides Grænsen. Erindringer fra Sønderjylland*. Kjøbenhavn: P. G. Philipsens Forlag.
- Stevic, Alexandar. 2020. *Falling Short. The Bildungsroman and the Crisis of Self-fashioning*. Charlottesville: University of Virginia.
- Tin, Louis-Georges (red.). 2003. *Dictionnaire de l'Homofobie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Tobin, Robert. 2000. *Warm Brothers: Queer Theory and the Age of Goethe*. Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- Wittig, Monique. 1992. *The Straight Mind and other essays*. Boston: Beacon Press
- Woods, Gregory. 1998. *A History of Gay Literature*. New Haven: Yale University Press

Bildförteckning

FIG. 1.1 «Repulsed but not discouraged». Satiriskt tryck från 1830. United States Holocaust Memorial Museum. Conditions on Use: No restrictions on use. <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn538283>

FIG. 2.1 Carl Larsson, *Blomsterfönstret*, akvarell för *Ett hem* (1899), Nationalmuseum, Stockholm, NMB 268. Foto: Cecilia Heisser / Nationalmuseum, public domain.

FIG. 2.2 Karin Larsson vid gobelängvävstol. Foto: Carl Larsson-gården. Tack till Carl Larsson-gården!

FIG. 2.3 Karins gungstol i ateljén på Lilla Hyttnäs, Sundborn. Foto: Per Myrehed, Carl Larsson-gården. Tack till Carl Larsson-gården!

FIG. 2.4 Karins säng på Lilla Hyttnäs, Sundborn. Foto: Carl Larsson-gården. Tack till Carl Larsson-gården!

FIG. 3.1 Hans Gude (1825–1903), illustration fra 1878 til «En Aftenstund i et Proprietærkjøkken», P. Chr. Asbjørnsen, *Norske Folke- og Huldre-Eventyr i Udvalg*, København 1879. Nasjonalmuseet, Oslo. NG.K_H.B.07956. Foto: Dag Andre Ivarøy / Nasjonalmuseet. Licens: CC-BY.

FIG. 3.2 Juelsberg. Foto: Bernt Olsen / Dansk Center for Herregårdsforskning. Takk til Klaus Højbjerg!

FIG. 4.1 Jens Juel, *Udsigt over Lillebælt fra et højedrag ved Middelfart* (ca. 1800). Olie på lærred. 42,3 x 62,5 cm. Thorvaldsens Museum. <https://www.thorvaldsensmuseum.dk/samlingerne/vaerk/B238>

FIG. 4.2 Wilhelm Marstrand, *Familien Waage Petersen* (1836). Olie på lærred. 58,8 x 68 cm. Statens Museum for Kunst. Public domain. <https://open.smk.dk/artwork/image/KMS3329>

FIG. 4.3 F.C. Lund, *Ellen – en Hedebo-Pige* (1851–1854). Litografi. Designmuseum Danmark.

FIG. 4.4 Elisabeth Jerichau Baumann, *Danmark* (1851). Olie på lærred. 149 x 119 cm. Foto: Anders Sune Berg / Ny Carlsberg Glyptotek, København. MIN 891. Takk til Glyptoteket!

FIG. 5.1 [Hans Thy, Aurland]. Foto: Arne Bjørndal. Universitetsbiblioteket i Bergen: ubb-bs-ok-00782. <http://marcus.uib.no/instance/photograph/ubb-bs-ok-00782.html>

FIG. 5.2 Håkon og Kristin OL maskoter. Foto: Norsk Teknisk Museum. NTM TELE RØ 2016 01 119. Licens: CC-BY SA. <https://digitaltmuseum.no/021017032319/hakon-og-kristin-ol-maskoter>

- FIG. 6.1** Thomas Fearnley, *Slindebirken* (1839).
Olje på lerret. 54,5 cm x 66 cm. Nasjonalmuseet, Oslo. NG.M.00363.
Foto: Børre Høstland / Nasjonalmuseet. Licens: CC-BY.
- FIG. 6.2** Johannes Flintoe, *Den hellige bjerk ved Gaarden Slinde. Levning fra Balders Lunde* (ca. 1820). Gouache. 39 x 46 cm. Nasjonalmuseet, Oslo. NG.M.02266.
Foto: Nasjonalmuseet. Licens: CC-BY.
- FIG. 6.3** Johannes Flintoe, *Fimmereide* [sic] (ca. 1834–1839).
Tegning. Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design. NG.K&H.1953.0104.
Foto: Nasjonalmuseet. Licens: CC-BY.
- FIG 6.4** Carl Johan Fahlcrantz, *Thorsten Wikingsons gravhög Framnäs, Sognefjorden* (1827).
Motiv ur *Frithiofs saga* av Esaias Tegnér. 37,5 x 54 cm. Public domain.
- FIG. 6.5** Caspar David Friedrich, *Zwei Männer in Betrachtung des Mondes* (1819/1820).
Olje på lerret. 35 x 44,5 cm. Galerie Neue Meister, Dresden. Invt. nr. Gal.-Nr. 2194.
- FIG. 6.6** J.C. Dahl, *Slindebirken, Vinter* (1838). Ny Carlsberg Glyptotek. Min. 3585.
Takk til Glyptoteket!
- FIG. 6.7** J.C. Dahl, *Vinter ved Sognefjorden* (1827). Olje på lerret. 61,5 x 75,5 cm.
Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design. NG.M.03138.
Foto: Jacques Lathion / Nasjonalmuseet. Licens: CC-BY.
- FIG. 6.8** F.W. Schiertz, *Slindebirken* (28. august 1852).
Tegning. Blyant, laving og gouache på papir. 29 x 45,5 cm.
Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design. NG.K&H.A.05411.
Foto: Jeanette Veiby / Nasjonalmuseet. Licens: CC-BY.
- FIG. 7.1** Sigurður Breiðfjörð. Tréstillingamynd gerð af danska listamanninum Hans Peter Hansen eftir teikningu sr. Helga Sigurðssonar. Þjóðminjasafn Íslands.
Sigurður Breiðfjörð. Tressnitt av den danske kunstneren Hans Peter Hansen. Originaltegning av Helgi Sigurðsson. Íslands Nationalmuseum.
- FIG. 7.2** 10.000 kr. seðill með mynd af Jónasi Hallgrímssyni. Fyrst gefinn út árið 2013. Íslands sentralbank, 10,000 ISK seddel med bilde av Jónas Hallgrímsson. Utgitt 2013.
- FIG. 8.1** Portrett av Maurits Christopher Hansen. Stålstikk av August Weger.
Foto: Norsk Folkemuseum. NF.00744A. https://digitaltmuseum.no/011023119927/stalstikk?query=Mauritz+hansen&js=1&search_context=1&count=30&pos=0
- FIG. 9.1** *Skovtrolde*, illustrasjon til *Trolldskap* (Kristiania, 1892) av Theodor Kittelsen (1857–1914). Tegning 31,8 x 43,1 cm. Nasjonalmuseet, Oslo. NG.K_H.B.06912.
Foto: Jacques Lathion / Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design. Billedkunstsamlingene. Licens: CC-BY.

FIG. 10.1 Erik Werenskiöld, *Dikteren Bjørnstjerne Bjørnson* (1900).
Olje på lerret. 125,5 x 155 cm. Nasjonalmuseet, Oslo. NG.M.03673.
Foto: Nasjonalmuseet. Licens: CC-BY.

FIG. 11.1 Eilif Peterssen, portrett av Arne Garborg (1895).
Olje på lerret 133 x 106 cm. Nasjonalmuseet, Oslo. NG.M.00457.
Foto: Nasjonalmuseet. Licens: CC-BY.

FIG. 12.1 Foto av Zacharias Topelius från arbetsrummet i villan Björkudden 1897.
Svenska Litteratursällskapet i Finland. Public domain.

FIG. 13.1 Sykklist og bonde. Foto: Lauritz Bekker Larsen.
Billedsamlingen, Universitetsbiblioteket i Bergen.

FIG. 13.2 Marcus Thrane, karikatur av "nutidens statsbygning" i
Arbeider-Foreningernes Blad 4. mai 1850. Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.
https://www.arbark.no/Utstilling/Marcus_Thrane_200/Marcus_Thrane_200.html

FIG. 14.1 *Skandinavisk Visbok. Samling af Svenska, Danska och Norrska
fosterländska, m.fl. Sånger* (1848). Foto: Nasjonalbiblioteket, Oslo.

FIG. 14.2 *Beretning om Studenternes nordiske Høitid den 13de Januar 1846*. Tittelblad.
Foto: Nasjonalbiblioteket, Oslo. Public domain.
https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb_digibok_2008100703028?page=3

Medverkande författare

Pål Bjørby, Ph.D., pensjonist og forlagssjef. Har innehatt litteraturstillinger ved bl.a. UCLA og University of Wisconsin-Madison og UiB. Har vært gjesteredaktør for spesialnumre av tidsskrifter i USA, England og Sverige med vekt på kjønn, seksualitet og queer teori, og har vært medredaktør for en rekke antologier, bl.a. om Ibsen. Bjørby er forfatter av artikler om teori (lgbtq/feminisme) og nordiske forfattere på 1700–1900-tallet, som L. Holberg, Bj. Bjørnson, V. Benedictsson, H. Bang, R. Jølsen og K. Hamsun. Han har også bidratt med artikler om forfatterskapene til Bj. Bjørnson, H. Bang, Thit Jensen i amerikanske litteratur- og kultur-encyklopedier. Bjørby var en av grunnleggerne til Norsk forening for kvinne- og kjønnsforskning (FOKK).

Anna Bohlin är försteamanuensis i nordisk litteratur vid Universitetet i Bergen och docent i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet. Hennes forskning rör skärningspunkten mellan litteratur och politik, och bidraget till denna antologi ingår i hennes senaste forskningsprojekt, *Förtrollande nationer: varumarknad, folketro och nationalism i skandinavisk skönlitteratur 1830–1850* (finansierat av RJ 2016–2018). Bland hennes senaste publikasjoner märks den tvärvetenskapliga antologin *Nineteenth-Century Nationalisms and Emotions in the Baltic Sea Region. The Production of Loss* (Brill 2021), som hon är huvudredaktör för.

Tine Damsholt er professor mso. i Europæisk etnologi ved Københavns Universitet. Hendes forskning drejer sig blandt andet om nationale, patriotiske og demokratiske diskurser i Danmark i 17- og 1800-tallet. Skiftende forståelser af folket, folkekultur, tid, landskab, selv, følelser, køn, krop og bevægelse er tilbagevendende temaer i hendes forskning og publikationer. Blandt hendes publikationer med relevans for antologiens emne kan nævnes artiklen ”En national turist i det patriotiske landskab”, *Fortid og Nutid 1999 nr. 1* og *Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i det sene 1700-tal* (Lindhardt & Ringhof E-bog 2018).

Pia Forssell är fil. dr och textkritiker. Hon medverkade i Svenska litteratursällskapets i Finland och Svenska Vitterhetssamfundets utgåva *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg* som slutfördes 2005 och var huvudredaktör för Svenska litteratursällskapets utgåva *Zacharias Topelius Skrifter 2005–2018*. Hon var också redaktör för Svenska litteratursällskapets årsskrift *Historiska och litteraturhistoriska studier 1999–2009*. Forssell var medlem i styrelsen för Litteraturbanken 2009–2019 och har bl.a. tillhört redaktionsrådet för Finska Litteratursällskapets utgivning av textkritiska utgåvor 2012–2017.

Anders M. Gullestad er førsteamanuensis i nordisk litteratur ved Universitetet i Bergen. Hans bidrag til denne antologien inngår i et pågående forskningsprosjekt hvor den økonomiske utviklingen i Norge på 1800-tallet leses opp mot og i lys av Bjørnstjerne Bjørnsons forfatterskap. I tillegg til ulike antologibidrag har han publisert artikler som utforsker skjæringsfeltet mellom litteratur, politikk og filosofi i vitenskapelige tidsskrifter som *Agora*, *Scandinavian Studies*, *Deleuze Studies*, *Political Concepts: A Critical Lexicon*, *Mafté'akh: Lexical Review of Political Thought*, *Leviathan: A Journal of Melville Studies* og *Spring: Tidsskrift for moderne dansk litteratur*.

Guðmundur Hálfðanarson er prófessor í sagnfræði við Háskóla Íslands. Hann sérhæfir sig í menningar- og stjórnmálasögu 19. og 20. aldar með sérstakri áherslu á sögu íslenskrar og evrópskrar þjóðernisstefnu. Meðal nýjustu rannsókna hans eru greinar í greinasöfnunum *Denmark and the New North Atlantic. Narratives and Memories in a Former Empire* (2 bd., ritstj. Kirsten Thisted og Ann-Sophie N. Gremaud, Aarhus University Press 2020) og *Nordic War Stories. World War II as History, Fiction, Media, and Memory* (ritstj. Marianne Stecher-Hansen, Berghahn Books 2021).

Guðmundur Hálfðanarson är professor i historia vid Háskóla Íslands. Hans forskningsområde är särskilt 1800- och 1900-talens kulturella och politiska historia med betoning på den europeiska och den isländska nationalismens historia. Bland hans senaste publikationer märks kapitel i antologierna *Denmark and the New North Atlantic. Narratives and Memories in a Former Empire* (2 vol., red. Kirsten Thisted och Ann-Sophie Gremaud, Aarhus University Press 2020) och *Nordic War Stories. World War II as History, Fiction, Media, and Memory* (red. Marianne Stecher-Hansen, Berghahn Books 2021).

Christine Hamm er professor i nordisk litteratur ved Universitetet i Bergen. Hun har publisert monografiene *Medlidenhet og melodrama: Amalie Skrams romaner om ekteskap* (2006) og *Foreldre i det moderne: Sigrid Undsets forfatterskap og moderskapets grammatikk* (2013). Hun har også skrevet artikler om Torborg Nedreaas, Vigdis Hjorth, Sara Stridsberg, Helle Helle og Susanna Alakoski. De siste årene har Hamm forsket på blant annet arbeiderlitteratur og emner som smak og klasse. Hun har vært medredaktør for antologien *Hva er arbeiderlitteratur? Begrepsbruk, kartlegging og forskningstradisjon* (Alvheim og Eide 2018).

Ruth Hemstad er forskningsbibliotekar ved Nasjonalbiblioteket i Oslo og førsteamanuensis II ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo. Hennes forskningsinteresser er nordisk og nordeuropeisk nasjonal, politisk og kulturell historie i det lange 1800-tallet med vekt på transnasjonale perspektiver. For tiden er hun medprosjektleder for UiO:Norden-prosjektet *Nordic Civil Societies: Global, Transnational and Regional Encounters since 1800* og er knyttet til det bokhistoriske prosjektet *Literary Citizens of the World. Tracing Transnational Crossroads of Books in Early Modern Norway*. Av hennes nyere utgivelser kan nevnes «Scandinavian Sympathies and Nordic Unity: The Rhetoric of Scandinavianness in the Nineteenth Century», i *Contesting Nordicness from Scandinavianism to the Nordic Brand* (De Gruyter 2021). Hun var medredaktør bl.a. for antologiene *Litterære verdensborgere. Norsk bokhistorie i transnasjonalt perspektiv, 1519–1850* (Nasjonalbiblioteket 2019) og *Skandinaviemen. Vision og virkning* (Odense Universitetsforlag 2018).

Marie Magnor er norsklektor med mastergrad i nordisk språk og litteratur fra Universitetet i Bergen. Bidraget hennes i denne antologien er basert på masteravhandlingen «'Verker af denne art har frivilligt undergivet sig de Fredløses Kaar'. Resepsjon og tolkning av Bjørnstjerne Bjørnsons (1898) *Paul Lange og Tora Parsberg*» (2020), som ble veiledet av Frode Helmich Pedersen. Hun har tidligere publisert artikkelen «Hva er det med mødrene? Moderskap i Amalie Skrams *Avkom* og Vigdis Hjorths *Hva er det med mor*» i Amalie Skram-selskapet sin årbok fra 2018/2019.

Frode Helmich Pedersen er førsteamanuensis ved Nordisk litteratur, Universitetet i Bergen. Han har ledet et forskningsprosjekt om strafferettens fortellinger og utgir 2021 antologien *Narratives in the Criminal Process* (Vittorio Klostermann), som samler en rekke internasjonale bidrag på dette feltet. Hans egen samlede forskning om norske domstekster vil bli presentert i monografien *Domstolens fortellinger*, som er planlagt utgitt i 2022. Han forsker ellers på det norske attenhundretallets litteratur og utga i 2017 en bok om Bjørnstjerne Bjørnsons samtidsdramatikk. Han skriver også jevnlig kritikker og kommentarer om norsk samtidslitteratur.

Susanne Skår er norsklektor med mastergrad i nordisk språk og litteratur fra Universitetet i Bergen. Bidraget hennes i denne antologien er basert på masteravhandlingen «'Følelsen i sine Rettigheter': Hva er Camilla Colletts visjon om nasjonen i *Amtmandens Døttre?*» (2020), som ble veiledet av Anna Bohlin.

Elin Stengrundet er førsteamanuensis i norsk litteratur ved Høgskulen på Vestlandet. Hun forsker på norsk litteratur fra 1800-tallet, primært Henrik Wergelands forfatterskap. Hun er også opptatt av ungdomsmotivet i nordisk litteratur. Hennes siste publikasjon er «Olaf Bernick og Ejlif Stockmann. Ungdom i Henrik Ibsens *Samfundets støtter* (1877) og *En Folkefiende* (1882)» (*Edda* 2019).

Tonje Haugland Sørensen er post-doc i kunsthistorie ved Universitetet i Bergen. Hennes forskning omhandler nordisk kunst fra ca. 1750 til 1950, med et særlig fokus på ideer om nasjonalitet og historie. I tillegg har hun jobbet med temaet krig og visualitet, med særlig fokus på norsk film. Hun har tidligere publisert om kunstnere som Gerhard Munthe og J.C. Dahl. Blant nyere publikasjoner kan nevnes «Aktivisten Dahl» i *Fortidsminneforeningens årbok* 2019 og «Visions of History: Rythm and Revival in the Art of Gerhard Munthe» i *European Revivals* (Ateneum 2020).

Frode Ulvund er professor i historie ved Universitetet i Bergen. Han har skrive og redigert ei rekke bøker og artiklar om tema innan disiplineringshistorie, rettshistorie, friluftslivshistorie og dei siste åra særleg religionspolitikk. Nyaste publikasjon er monografien *Religious Otherness and National Identity in Scandinavia, c. 1790–1960. The Construction of Jews, Mormons, and Jesuits as Anti-Citizens and Enemies of Society* (De Gruyter 2021).

Eirik Vassenden er professor i nordisk litteratur ved Universitetet i Bergen og har publisert artikler og bøker om eldre og nyere litteratur, med særlig fokus på lyrikk, kritikk og offentlighetshistorie. Han har bl.a. utgitt *Lyrikk. En håndbok* (2007/2011, sammen med Jørgen M. Sejersted), *Skapelsens problem. Lesninger i Olav Nygards lyrikk* (2007) og *Norsk vitalisme. Livsdyrking, ideologi og litteratur 1890–1940* (2012). Han var også medredaktør og -forfatter av *Norsk litteraturkritikks historie 1870–2010* (2016, red. sammen med Sissel Furuseth og Jahn H. Thon).

Personregister

A

Aðalgeir Kristjánsson 164, 183
Adriansen, Inge 96, 102
Afzelius, Arvid August 58
Alexander II 271
Alexander, Lynn M. 56–57
Allen, Carl Ferdinand 157, 175–176
Almer, Johan 44
Almqvist, Carl Jonas Love 10, 13, 17, 43–55, 58, 60, 62, 259, 272, 320–321, 342
Alnæs, Karsten 110
Amdam, Per 303, 305
Amireh, Amal 54, 56
Anckarsvärd, Michael Gustaf 138
Anckarsvärd, Johan August 138
Andersen, Ellen 85
Andersen, Per Thomas 245
Andersen, Thor M. 252
Anderson, Benedict 28, 70, 81, 217
Anttonen, Pertti 45
Armstrong, John 26
Árni Sigurjónsson 156, 174
Aronsson, Peter 15
Asbjørnsen, Peter Christen 70–71, 219, 221, 224
Aslaksen, Kamilla 67
Aspelin, Kurt 43, 45–46, 48, 51
Astrup, Ebba 235
Auður Aðalsteinsdóttir 155, 173
Aukrust, Knut 116–117
Austin, John Langshaw 195
Avineri, Shlomo 212
Axelsson, Karl 12
Azimi, Vida 32

B

Bagehot, Walter 25–26, 40
Bailey, Benjamin 210
Bale, Kjersti 10, 13
de Balzac, Honoré 342
Bandle, Oskar 163, 182
Bang, Herman 339, 344
Bang, Marie Lødrup 138, 140
Bardenfleth, Carl Emil 164–165, 183
Barfod, Frederik 320–322, 324, 326–327
Barth, Fredrik 26, 40
Bates, Alfred 220–221
Baumgarten, Alexander Gottlieb 11, 13
Becker-Christensen, Henrik 319
von Berg, Friedrich 274
Berggren, Henrik 45–46
Beyer, Edvard 197–198, 217–219, 221–224
Biörner, Eric 135
Bjerck Hagen, Erik 67–68, 80, 210, 235, 244, 289–290
Bjerregaard, Henrik Anker 107–108, 214, 260
Bjørby, Pål 16, 21, 338–339
Bjørnkøy, Aasta Marie Bjorvand 195
Bjørn, Claus 157, 175
Bjørndal, Arne 113
Bjørnson, Bjørn 216
Bjørnson, Bjørnstjerne 12, 19–20, 106, 116–119, 124–125, 197, 214, 218, 220, 226–231, 233–246, 254, 264, 289–309, 313, 338, 340
Bjørnson, Peder 297–298
Blicher, Niels 93, 95
Blikrud, Liv 71
Blom, Hans Ørn 212, 223
Blom, Ida 16, 27, 334, 339

Boberg, Stig 315
Bohlin, Anna 9–10, 13–14, 16, 38, 49, 51, 54, 58, 62, 67, 86, 89, 197, 216, 259, 276–277, 290, 321, 333
Bonnier, Albert 268, 320, 327
Botting, Eileen H. 335
Bourdieu, Pierre 12, 161, 179, 194, 201–202
Bradbury, Malcolm 244
Bragi Halldórsson 168, 187
Brandes, Georg 228, 254, 289–290
Brantenberg, Gerd 336
Bratberg, Terje 30
Brautaset, Camilla 291
Breen, Else 110
Bregnsbo, Michael 27–28, 157, 175
Bremer, Fredrika 9, 17, 44, 46–49, 52–60, 62, 272
Broch, Ole Jacob 292
Brooks, Peter 55
Brovold, Madelen 110
Brubaker, Rogers 29, 32
Bruun, Christopher 106, 116–119, 122, 124
Brynjúlfur Jónsson 167–168, 187
Bull, Francis 254, 303
Bull, Ida 306
Burke, Edmund 11
Burman, Anders 10, 15–16, 45, 47–49, 51, 54, 58
Burman, Carina 47, 49, 54
Burman, Lars 52–53
Butler, Judith 341–342
Butters, Ronald R. 335
Bø, Gudleiv 67, 69, 72, 260–261
Bødtker, Sigurd 238–239, 242
Bøgh, Erik 263
Böhme, Gernot 50

C

Carl XII, *se* Karl XII
 Carl XIV Johan / Carl III
 Johan 138, 271, 315
 Carus, Carl Gustav 139–140
 Castle, Terry 342
 Castrén, Gunnar 269, 283
 Castrén, Matthias
 Alexander 268–269
 Cather, Willa 344
 Cavell, Stanley 195, 202
 Christensen, Hjalmar
 343–344
 Christensen, Søren 91
 Christie, Wilhelm Friman
 Koren 129–130, 132–135,
 138, 141, 147–148
 Christophersen, Tom 217,
 230
 Claeys, Gregory 335
 Clarence E. Glad 163, 182
 Cocks, Harry G. 337
 Coldevin, Morten 308
 Collett, Camilla 10, 13, 17,
 51, 65–81, 192–193, 195,
 201, 204, 206–207
 Collett, Peter Jonas 214,
 222–224
 Collin, Christen 303
 Constantine, David 163,
 182
 Cosgrove, Denis E. 89
 de Custine, Astolphe-
 Louis-Léonor 344
 Cygnæus, Fredrik 268

D

Dahl, Johan Christian
 129–130, 132, 134–135,
 138, 140–146, 148
 Dahl, Willy 196–198, 207,
 243
 Dale, Johs. A. 257
 Damsholt, Tine 10, 17, 27,
 33–35, 61, 68, 86, 89, 92,
 96, 106, 109–110, 148, 157,
 175, 197, 215, 315
 Danius, Sara 13, 50
 Dass, Petter 213, 219

Davíð Erlingsson 158, 176
 Degn, Peder 110–111
 Deichmann, Jacob 313–314,
 330
 Dickens, Charles 56
 van Dijk, Suzan 67
 Dingstad, Ståle 195, 197
 von Dohm, Christian 36
 Donoghue, Emma 342
 Dørum, Knut 27
 Dović, Marijan 168, 186
 Driscoll, Matthew 159, 178
 Daa, Ludvig Kristensen
 314, 317, 323–324

E

Eder, Franz 337
 Edgren, Henrik 13, 16
 Eide, Elisabeth 314
 Einar Ólafur Sveinsson
 162, 181
 Ekelund, Erik 269
 Ekerwald, Carl-Göran 268
 Elg, Aslak, *se* Jacob
 Henning Vetlesen
 Elín Bára Magnúsdóttir
 18, 173
 Elster (d.e.), Kristian
 229–230
 Elster (d.y.), Kristian 66–67
 Emerson, Ralph Waldo 344
 Engelhardt, Juliane 27,
 33–34
 Engelstad, Fredrik 243–245
 Engman, Max 269
 Enhörning, Catharina 61
 Eriksen, Anne 89
 Eriksen, Thomas Hylland
 213, 215, 219
 Estlander, Bernhard 282

F

Fahlcrantz, Carl Johan
 138–139
 Fearnley, Thomas 128–131,
 134–135, 138–141
 Feldbæk, Ole 28
 Fester, Diderich Christian
 107

Fett, Per 149
 Fichte, Johann Gottlieb 32,
 36–37
 de Figueiredo, Ivo 227
 Fjelkestam, Kristina 12
 Flintoe, Johannes 129–131,
 134–138, 142–143
 Flo, Rasmus 252–253
 Flodin, Camilla 12
 Florin, Christina 14, 46
 Fodstad, Lars August
 290–291
 Fone, Byrne 335
 af Forsell, Carl 54
 Forsman, Georg Zacharias,
sedermera Yrjö Sakari
 Yrjö-Koskinen 281
 Forssell, Pia 9, 13, 15, 20,
 43, 48, 61, 86, 156, 174,
 197, 251, 268, 272, 278,
 280, 315
 Fossat, Sisse Bjerrum 313
 Fossheim, Eivind 122
 Foucault, Michel 342
 Fourrier, Charles 48
 Franzén, Frans Michael
 270
 Fretheim, Arve 206
 Friedrich, Caspar David
 139–140
 Frost, Peter Nicolai 95
 Frost, Ulla 138
 Fryxell, Anders 15
 Frøsig Dalgaard, Hanne 98
 Fuglum, Per 234–235
 Fulsås, Narve 13, 15, 254,
 313
 Furuland, Gunnel 13
 Fyksen, Bjørn Ivar 201

G

Garborg, Arne 9, 19, 105,
 119, 230, 251–265
 Gatland, Jan Olav 336
 Gautier, Théophile 342
 Geijer, Erik Gustaf 15, 48,
 137–139, 275
 van Gerven, Tim 316
 Gide, André 337, 344

Gils Guðmundsson 156,
167–168, 174, 186
Gleadle, Kathryn 14
Glenthøj, Rasmus 16,
27–28, 106–107, 109,
111–112, 157, 165, 175, 184
Goldschmidt, Meir 220
Gram, Trond 291
Gran, Gerhard 218
Grandien, Bo 135
Greenfeld, Liah 334
Greven, David 337
Grieg, John 228
Griffero, Tonino 13, 50
Grundtvig, Nikolaj
Frederik Severin 58, 106,
116, 158, 176
Grytten, Ola 291–292, 304
Grönstrand, Heidi 62
Guðbrandur Þorláksson
159, 177
Gude, Hans 70
Guðmundur Hálfðanarson
9, 11–12, 18, 47, 86, 90,
164–165, 169, 182, 184,
188, 313, 324
Guðmundur Jónsson 165,
184
Guldberg, Carl August
323–326
Gullestad, Anders M. 20,
61, 86, 116, 197, 226, 233,
264, 290
Gustav II Adolf 274
Gustav III 273–275, 280

H
Habermas, Jürgen 14, 253,
329
Hagemann, Karen 16
Hall, Catherine 16
Hall, Stuart 26–27
Halldór Kr. Friðriksson 324
Hallfreður Örn Eiríksson
169, 188
Hamm, Christine 12, 18
Hammar, Inger 14
Hansen, Eskil 261
Hansen, Hans Olaf 219, 222

Hansen, Hans Peter 160,
178
Hansen, Maurits 18, 20,
191–207, 219
Hansen, Tor Ivar 13, 318
Hanson Treschow, Peter
197
Hansson, Ola 340
Harboe, Ludvig 159, 177
Hareide, Jorunn 66–67, 76
Harris, Beth 56–57
Hauch, Carsten 325
Haugan, Jørgen 298
Haukur Hannesson 163,
166, 181, 185
Hazelius, Artur 45
Hegel, Georg Wilhelm
Friedrich 212, 214, 216,
221, 224, 236, 258, 269
Heggstad, Eva 48
Heiberg, Johan Ludvig 212
Heiberg, Johanne Luise 101
Heitmann, Annegret 67–68
Helgi Sigurðsson 160, 178
Hemmer, Bjørn 227–228
Hemstad, Ruth 11, 13–14,
20, 58, 158, 176, 227,
312–315, 317, 319–321,
326–327, 329
Herder, Johann Gottfried
11, 65, 69, 72–73, 91, 156,
174, 211–212, 215, 220,
228, 251, 262, 314
Hettling, Manfred 28
Hillström, Magdalena 45
Hjorth, Vigdis 216
Hobsbawm, Eric 165, 183
Hodne, Fritz 291, 296
Hoem, Edvard 245, 296
Hofacker, Ludwig 303–304
Hofmann, Werner 141
Holmberg, Åke 318
Holst, Lars 239, 242
Horn, Gustaf 274
Housman, Alfred Edward
344
Howe, Julia Ward 342
Hunnes, Arngrim 291–292
Haanes, Vidar 299–300

Haapala, Pertti 15
Haarberg, Jon 211, 213,
218–220, 222, 230, 322,
325
Haarder Ekman, Kari 58
Hægstad, Marius 253
Højbjerg, Klaus 75
Høst, Jens Kragh 323
Høyen, Niels Laurits 102

I

Ibsen, Henrik 214, 218,
226–228, 244–245, 252,
254, 258, 313
Ihalainen, Pasi 27
Ingemann, Bernhard
Severin 325

J

James, Henry 344
Jameson, Anna 56
Janson, Kristofer 229–230
Jensen, Bernhard Eric 15
Jensen, Johannes Fjord 212
Jensen, Kurt Villads 157,
175
Jerichau-Baumann,
Elisabeth 101–102
Jewett, Sarah Orne 344
Johannesen, Georg 290
Johannesen, Ole Rønning
129, 132
Johansen, Anders 123–124
Johansen, Knut 192, 207
Johnson, Barbara 342
Jón Helgason 156, 174
Jón Karl Helgason 168, 186
Jónas Hallgrímsson
155–156, 158–159,
161–163, 166–169, 173–174,
177–182, 184–188
Juel, Jens 90
Junge, Joachim 95
Jæger, Georg Henrik 311,
313, 318, 322–324
Jæger, Henrik 191–192
Jørgensen, Harald 315

K

Kaiser, David Aram 157, 175
 Kant, Immanuel 11–12, 50, 55, 59, 194, 224, 262
 Karl XII 274
 Karl XIV Johan / Karl III Johan, *se* Carl XIV Johan / Carl III Johan
 Karp, Jonathan 32, 36
 Kates, Gary 38
 Katz, Jonathan Ned 335
 Kayman, Martin A. 198
 Keats, John 210
 Keel, Aldo 235
 Key, Ellen 44, 60–62
 Keynes, John Maynard 303
 Kielland, Alexander 117, 235
 Kinnunen, Tiina 62
 Kjeldstadli, Knut 313
 Kjellén, Alf 15, 43, 45–48, 53–54
 Klausen, Arne Martin 122–123
 Klinge, Matti 15, 276
 Knausgård, Karl Ove 216
 von Knorring, Sophie 52
 Kocka, Jürgen 28
 Koht, Halvdan 112, 261
 Korsgaard, Ove 157, 175
 Koselleck, Reinhart 27
 von Krafft-Ebing, Richard 340
 Krefting, Ellen 326
 Krogh, Georg Anton 318
 Krogh, Sine 102
 Kuzniar, Alice 342
 Kvarnström, Lars 14, 46
 Köhler, Sebastian 276, 278

L

Laclau, Ernesto 259
 Landgrén, Lars-Folke 271
 Landstad, Magnus Brostrup 295
 Langås, Unni 67, 297
 Larsen, Lauritz Bekker 295
 Larsson, Carl 44, 59, 60–62
 Larsson, Karin 44, 60–61
 Lassen, Hartvig 258

Lassila, Pertti 269
 de Lauretis, Teresa 342
 Leerssen, Joep 9, 44, 156, 174–175, 316
 Lehmann, Orla 322
 Lehtonen, Maija 273, 278–280
 Lejon, Egil 257
 Lembcke, Oliver W. 32
 Lénström, Carl Julius 325
 Lewis, Matthew G. 198
 Lind, Gunner 97
 Lindén, Claudia 45, 62
 Linneberg, Arild 236
 Ljøgodt, Knut 135
 Loftur Guttormsson 159, 177
 Lorenz, Chris 26–27
 Lorenzen, Erna 85
 Lorrain, Claude 140
 Lucey, Michael 342
 Lund, Frederik Christian 100–101
 Lundblad, Sven 323
 Lunde, Johs. 290, 296
 Lykke Grand, Karina 87, 102
 Löfgren, Orvar 86, 102
 Lönnrot, Elias 268

M

Magnor, Marie 12, 19, 116, 264
 Magnús S. Magnússon 165, 184
 Malling, Ove 88
 Manne, Kate 335
 Marjanen, Jani 13
 Marshall, Alfred 303
 Marstrand, Wilhelm 98
 Martensen, Hans Lassen 281
 Martineau, Harriet 56
 Marx, Karl 260
 Mathiesen, Henrik Olav 329
 Maunu, Leanne 334
 McFarlane, James 244
 McWilliam, Rohan 57
 Meidell, Ditmar 218

Melville, Herman 344
 Michalsen, Dag 14
 Mill, John Stuart 157, 175
 Miller, D.A. 337
 Moe, Jørgen 71, 219, 221
 Moglen, Helene 336
 Moi, Morten 214, 223–224
 Moi, Toril 67
 Molbeck, Christian 10, 17, 85–100, 148, 215, 218, 315, 325
 Monrad, Kasper 87
 Monrad, Marcus Jacob 214, 220–221, 224, 228, 236, 258
 Monsen, Christian 218
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 44
 Morgenstierne, Bredo 261
 Mork, Geir 256–257
 Mortensen, Ellen 333
 Mortensen, Klaus P. 89
 Mortensson-Egnund, Ivar 256
 Moshus, Petter T. 122
 Mosse, George L. 16, 335, 337, 339
 Mouffe, Chantal 259
 Munch, Andreas 128, 222
 Munch, Anna 192
 Munch, Peter Andreas 223
 Munthe, Gerhard 136–137
 Myhre, Jan Eivind 29
 Møller Jensen, Elisabeth 66

N

Napoléon I 11, 156, 176, 292
 Nerbøvik, Jostein 291, 307
 Nervander, Emil 282
 Neumann, Jacob 129, 132, 141, 147
 Nicolaysen, Bjørn Kvalsvik 297–298, 303, 305
 Nicolaysen, Nicolai 306, 308
 Niemi, Einar 29
 Nietzsche, Friedrich 253
 Nikolaj I 271
 Nilsson, Torbjörn 16
 Nissen, Fernanda 239–240

Nissen, Hartvig 319
Nora, Pierre 88
Nordensvan, Georg 275
Nordin, Jonas 44, 49
Nummi, Jyrki 283
Nyberg, Paul 276, 284
Nymark, Kristian 315
Nyrop, Camillus 320
Nøding, Aina 326

O

Odd, Orvar, *se* Oscar
Patrick Sturzen-Becker
Oehlenschläger, Adam 11,
142, 144–145, 158, 163,
176, 181
Oelsner, Gertrud 94, 102
Okin, Susan Moller 335
Olafsen-Holm, Jørgen 299
Ólafur Davíðsson 159, 177
Olav den Hellige 133
Olav Trygvason 133
Olin, Martin 62
Oliphant, Margaret 56
Olsen, Bernt 75
Olwig, Kenneth 92, 94, 96
Oosterhuis, Harry 340
Oscar I 271
Oscar II 235
Over-Rein, Karl 234
Owen, Robert 48
Oxaal, Astrid 112

P

Páll Valsson 155–156, 159,
163, 166–167, 173–174, 178,
181, 185–186
Paludan, Johan 95
Pater, Walter 337, 340, 344
Pedersen, Frode Helmich
9, 12, 19, 61, 116, 155, 174,
220, 233, 240–241, 243,
260, 290, 316
Pedersen, Vibeke A. 158,
176
Pellandini-Simányi, Léna
194
Peterssen, Eilif 252
Pirholt, Mattias 12
Ploug, Carl 319

Poe, Edgar Alan 198
Pontoppidan, Erik 109, 111
Proust, Marcel 337, 344
Pryser, Tore 291, 293–294,
307

R

Radcliffe, Anne 198
Randers, Kristofer 237
Rask, Rasmus 315, 323
Rasmussen, Holger 97
Rees, Ellen 67–69, 75
Rem, Tore 117
Rich, Adrienne 335
Richter, Ole 19, 233–235,
237–241, 246
Riedel, Manfred 28
Rimbaud, Arthur 344
Ringler, Dick 163, 166, 181,
185
Ringvej, Mona 326
Rósa Þorsteinsdóttir 169,
188
von Rosen, Wilhelm 337
Rosenberg, Carl 298
Rothe, Tyge 96
Rotmo, Hans 116, 119–121
Rousseau, Jean-Jacques 33,
67, 156, 174
Rubin, Gayle 342
Runeberg, Johan Ludvig 15,
43, 267–270, 284
Rønning, Anne Birgitte
12, 327

S

Sagen, Lyder 142
Said, Edward W. 170, 188
de Saint-Simon, Henri 48
Sand, George 342
Sandvik, Pål Thonstad 291
Sanne, Ole Michael 314, 325
Sannes, John 212
Sanz, Amelia 67
Schade, Casper 95
Schechter, Ronald 38
Schiertz, Franz Wilhelm
148–149
von Schiller, Friedrich 10,
51, 67, 140–141, 216

Schmidt-Phiseldek,
Konrad 37–38
Schultz, Niels Stockfleth
30–31
Schwach, Conrad Nicolai
214–215, 217, 222
Schweigaard, Anton
Martin 214, 292, 302–303
Scott, Francesca 67
Scott, Walter 197–198
Sedgwick, Eve Kosofsky
336–337, 342
Seip, Anne-Lise 9–10,
67–68, 116, 291, 300
Seip, Didrik Arup 112
Seip, Jens Arup 291, 299,
301–302
Sejersted, Francis 291–292
Selboe, Tone 67–68
Sennefelt, Karin 27
Sibbern, Valentin 30
Sieyès, Emmanuel-Joseph
32–33
Sigurður Breiðfjörð
155–156, 159–162, 167,
173–174, 178–180, 186
Sigurður Nordal 156, 159,
168, 174, 177, 186
Silfverstople, Malla 53
Sjöholm, Cecilia 13, 50
Skram, Erik 339
Skår, Susanne 10, 13, 17, 51,
66, 89, 91, 165, 183, 192,
214, 216, 290
Slagstad, Rune 291–292
Sletten, Vegard 116
Snellman, Johan Vilhelm
268–269, 271
Sniderman, Alisa 290
Sohlmann, August 320,
326–327
Sprauten, Knut 291
Stang, Fredrik 292
Steen, Ellisiv 66
Steenbuch, Henrik 29–31,
34
Stefán Einarsson 159, 177
Steffens, Henrich 144
Steinfeld, Torill 66–67, 69,
75–76, 79

Steinsvik, Rasmus 256
Stendhal / Marie-Henri
Beyle 342
Stengrundet, Elin 9, 12,
17–18, 43, 52, 86, 206, 226,
282, 289, 333
Stevic, Alexandar 337
Stoklund, Bjarne 91, 94
Storm, Edvard 107
Storm, Johan 258, 262
Storsveen, Odd Arvid 15,
105–106, 108–110, 112
Strindberg, August 340
Ströhm, Svante G.M. 322,
324
Sturlason, Snorre 136–137,
163, 182
Sturzen-Becker, Oscar
Patrick 320, 324, 326
Sundt, Christian Ulrik 219
Sundt, Eilert 319
Sunnanå, Unni 122
Supphellen, Steinar 109
Svanberg, Victor 273, 284
Svanström, Yvonne 14, 46,
57–58
Svedbom, Per Erik 325
Sveinbjörn Sigurjónsson
156, 174
Sveinn Yngvi Egilsson 163,
166, 181–182, 185
Sverdrup, Johan 233–235,
237, 241
Swedenborg, Emanuel 51
Sylwan, Otto 282
Säve, Carl 329
Sørbø, Jan Inge 228
Sørensen, Søren 181–182
Sørensen, Tonje Haugland
9, 18, 67, 76, 87, 142, 215
Sørensen, Øystein 228,
233, 243, 290

T/D

Tallien, Jean-Lambert 32
Tedeschini, Marco 13, 50
Tegnér, Esaias 11, 55,
59–60, 135–139, 282
Theorell, Johan Peter 45
Thesen, Rolv 260
Thiesse, Anne-Marie 9
Thisted, Kirsten 164, 182
Thon, Jahn H. 105, 119, 122
Þórarinn Eldjárn 169, 187
Þórður Helgason 156, 158,
169, 174, 177, 187
Þorsteinn Erlingsson 169,
187
Thorvaldsen, Bertel 55,
58–60
Thrane, Marcus 300
Thue, Henning Junghans
322, 325–326
Thy, Hans 113
Thylin-Klaus, Jennica 269
Time, Sveinung 260
Tin, Louis-Georges 335
Tobin, Robert 342
Topelius, Zacharias 9, 15,
19–20, 48, 267–284
Tranberg, Anna 291
Trenz, Hans-Jörg 253,
Trägårdh, Lars 45–46
Tsien, Jennifer 161, 179
Tveterås, Harald 117, 253
Tysdahl, Bjørn 195, 197
Tønnesen, Erik H. 141

U

Ulrichs, Karl Heinrich 340
Ulvund, Frode 15–16, 31,
36, 38–39, 49, 86, 157, 175,
240, 289–290
Undheim, Inga H. 289–290
Ustvedt, Yngvar 113
Uthaug, Geir 43

V

Vasenius, Valfrid 282, 284
Vassenden, Eirik 9, 19, 48,
116, 156, 174, 228, 233,
269, 316
Venås, Kjell 257
Verlaine, Paul 344
Vésteinn Ólason 158, 177
Vetlesen, Jacob Henning
224
Vibe, Johan 258
Viklund, Jon 45–46, 50, 62
Vilhjálmur Þ. Gíslason 156,
174
Vinje, Aasmund Olavsson
19, 48, 220, 228–229, 251,
257, 259–260, 262, 265
Vogt, Nils 236–237,
240–241
Vold, Jan Erik 119

W

Wallem, Frederik 319
Wallenstein, Sven-Olov
13, 50
Wasenius, Gustaf Otto 271
Weber, Florian 32
Weber, Max 260, 304
Welander, Peter Olof
323–324
Welhaven, Johan Sebastian
9–10, 51, 66–69, 108, 115,
129–130, 146–148, 192,
213–214, 218–219, 222,
224–226, 328
Werenskiold, Erik 234
Wergeland, Henrik 9–10,
17, 43, 67–68, 76, 105–108,
111–120, 122, 124, 192,
214, 218, 222, 225–226,
228, 257, 289–290, 292,
302, 325–326
Wergeland, Nicolai 67,
107–108, 112, 214, 226
Wessel-Berg, Nils Joachim
325
Whitman, Walt 337, 344
Widhe, Olle 277

Widman, Dag 137–138, 140
Wiggen, Geir 261
Wilde, Oscar 337, 344
von Willebrand, Reinhold
Felix 275, 281
Willoch, Sigurd 138, 142,
144, 148
Wilse, Jacob N. 25–26
Winckelmann, Johann J.
337, 340
Winsnes, Hanna 219, 260
Winter-Hjelm, Kristian
A. 261
Wittgenstein, Ludwig 194,
202
Wittig, Monique 335
Wolff, Simon Olaus 214
Woods, Gregory 337
Woxholt, Geir 306
Wrede, Johan 15, 43

Y

Young, Arlene 56

Z

Zetlitz, Jens 109–111, 217,
222
Zilliacus, Clas 270
Ziolkowski, Theodore
163–164, 182

AA/Å

Aagaard, Knud 95
Aall, Jacob 136–137
Aanrud, Hans 237–238, 242
Aarnes, Sigurd Aa. 76, 300
Aarseth, Asbjørn 76,
244–245
Aasen, Ivar 223–224, 228,
231, 253, 257–258, 262,
299
Åslund, Arnfinn 290, 298

Ø/Ö

Ørjasæter, Kristin 67, 79
Østby, Leif 146
Östman, Ann-Catrin 294,
299
Øverås, Asbjørn 298–299
Øverås, Hans Pedersson
298–299
Øyslebø, Olaf 298, 305, 308

© Alvheim & Eide Akademisk Forlag og forfatterne
Bergen 2021

Henvendelser angående boken til forlaget
e-post: Paal.Bjorby@uib.no
www.alvheimeide.net

Design og sats: Per Bækken
Produksjon: John Grieg, Bergen

Boken er satt med Premiera 10/13,3 og Parry Grotesque
og trykket på 120 g Munken Lynx

Det må ikke kopieres fra denne bok i strid med åndsverksloven
eller i strid med avtaler om kopiering inngått med Kopinor,
interesseorganisasjon for rettighetshavere til åndsverk

ISBN 978-82-93690-08-5

Boken er utgitt med støtte fra:

Riksbankens Jubileumsfond
Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier, Universitetet i Bergen
Åke Wibergs stiftelse
Letterstedtska föreningen

Omslag:

F. W. Schiertz, *Slindebirken* (1852). Tegning. Blyant, lavering og gouache på papir. (detalj, fig. 6.8)
Foto: Jeanette Veiby / Nasjonalmuseet. Licens: CC-BY.

Thomas Fearnley, *Slindebirken* (1839). Olje på lerret. (detalj, fig. 6.1)
Foto: Børre Høstland / Nasjonalmuseet. Licens: CC-BY.

Thomas Fearnley, *Slindebirken* (1839). Tegning.
Foto: Nasjonalmuseet. Licens: CC-BY.

Per Bækken, skisse etter J.C. Dahl, *Slindebirken, vinter*.

Nyperoser fra botanisk plansje, ca. 1895.

Side 1: Wilhelm Marstrand, *Familien Waage Petersen* (1836). (detalj, fig. 4.2)
Olie på lærred. Statens Museum for Kunst. Public domain.

Side 2: Carl Larsson, *Blomsterfönstret* (1899). (detalj, fig. 2.1)
Foto: Cecilia Heisser / Nationalmuseum, public domain.

I antologin *Nation som kvalitet. Smak, offentligheter och folk i 1800-talets Norden* undersöker 15 forskare i litteraturvetenskap, historia, konstvetenskap och etnologi hur smak blev grund för nation och moral ett kriterium för att inbegripas i ett folk. Relationen mellan smak, offentlighet och folk studeras ur olika infallsvinklar i olika material från Norge, Island, Danmark, Finland och Sverige. Hur konstruerades nationella folk som en moralisk kategori? Hur reglerades smak, klass och kön som del av nationsbildning? Hur förstods offentlighet som nationsskapande? Hur användes nation som värderingskriterium i litteraturkritiken? Och vilken betydelse fick materialitet? Att nationalism har estetiska uttryck är knappast någon nyhet. Vänder man på orsakssambandet händer dock något nytt: smak som grund för nation öppnar nya perspektiv på nationsbildning med relevans för vår egen tid.

Redigerad av

Anna Bohlin, førsteamanuensis i nordisk litteratur vid Universitetet i Bergen och docent i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet.

Elin Stengrundet, førsteamanuensis i norsk litteratur ved Høgskulen på Vestlandet.

ALVHEIM & EIDE
AKADEMISK FORLAG

ISBN 978-82-93690-08-5

